

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Копилов Сергій Анатолійович

УДК 930.1(477) „16-19” (043)

**Українська історична славістика нового часу: витоки,
становлення і етапи розвитку**

07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація

на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант: доктор історичних наук,
професор, академік НАН України
Смолій Валерій Андрійович.

Кам'янець-Подільський – 2006

ЗМІСТ

Вступ	С. 4-11
Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми та джерельна база дослідження	С.12-40
Розділ 2. Витоки наукового підходу до історії слов'янських народів в Україні.....	С.41-127
2.1. Творчий доробок історичного письменства у висвітленні минувшини слов'янських народів в останній чверті XVII – на початку XVIII ст.	С.41-78
2.2. Рецепція слов'янського світу в історичній думці 10 – 70-х років XVIII ст.	С.78-106
2.3. Проблеми історії слов'ян у працях останньої чверті XVIII ст.	С.106-126
Висновки до розділу.....	С.126-127
Розділ 3. Становлення історико-славістичних студіювань в Україні (перша половина XIX ст.).....	С.128-210
3.1. Зародження академічного інтересу до вивчення історії слов'ян (перша третина XIX ст.).....	С.128-152
3.2. Заснування слов'янознавчих центрів. Історична доля слов'янських народів у студіях 30-х –середины 40-х років XIX ст.	С.152-194
3.3. Науковий доробок з проблем історії слов'ян наприкінці 1840-х – 1850-х рр.	С.195-209
Висновки до розділу.....	С.209-210
Розділ 4. Українська історична славістика другої половини XIX ст.: проблематика, методологія, нові тенденції.....	С.211-329
4.1. Дослідження давньої й ранньосередньовічної історії слов'ян	С.211-239
4.2. Розробка середньовічної і нової історії	

південнослов'янських народів.....	C.240-269
4.3. Проблеми історії західних слов'ян у працях вітчизняних дослідників	C.270-312
4.4. Виникнення нового напрямку наукових досліджень – історії славістики	C.313-327
Висновки до розділу.....	C.327-329
Розділ 5. Здобутки й проблеми історичної славістики на початку XX ст.	C.330-374
5.1. Вивчення питань історії західних слов'ян.....	C.330-351
5.2. Дослідження з історії південнослов'янських народів.....	C.351-365
5.3. Результати наукових студій з історії слов'янознавства.....	C.365-373
Висновки до розділу.....	C.373-374
Висновки.....	C.375-388
Список використаних джерел і літератури.....	C.389-525

ВСТУП

Актуальність проблеми. У сучасних умовах, коли Україна утверджується як самостійна держава і поступово інтегрується у світове співтовариство, відновлюються і збагачуються національні традиції, повертаються замовчувані імена духовних світочів українського народу, неухильно зростає суспільна роль історичної науки. Серед ряду завдань, вона покликана переосмислювати тенденції розвитку історіографічного процесу в Україні, дати об'єктивний аналіз її власної історії та визначити найефективніші методи історіографічних досліджень. З цього погляду важливої наукової та суспільно-політичної значущості набуває проблема з'ясування закономірностей зародження, становлення та основних напрямів дослідження українськими науковцями історії слов'янських народів.

Насамперед, це зумовлюється тим, що, по-перше, уявлення будь-якого етносу про себе та про інші, передусім сусідні, народи і, навпаки, останніх про нього, становлять складний соціокультурний та історико-психологічний феномен, що продовжує залишатися недостатньо вивченим. Тісно пов'язані з міжнародним спілкуванням і міжетнічними зв'язками, ці уявлення є невід'ємною складовою колективного мислення у будь-якій суспільній структурі. Його найголовнішим компонентом виступає категорія історичної свідомості, що характеризується окремими дослідниками як найвища духовна й етнічна цінність [304, 147; 288, 11]. Саме через неї забезпечується спадковість поколінь, створюються необхідні умови “для культурного, соціально-етнічного самовизначення народу, для визнання ним себе як особливої етнічної спільності, як особливої цілісності”[976, 9].

По-друге, процес формування українського етносу, як і його тисячолітня історія, відбувався у тісному контакті з іншими слов'янськими народами, більшість з яких і сьогодні залишаються сусідами українців. Ця

обставина викликає підвищений інтерес як до проблеми перцепції України інтелектуальною елітою цих країн, так і до проблеми осмислення українцями сучасного та минулого слов'янських народів.

По-третє, важливість вивчення уявлень і знань українців про слов'ян та їхню історію, що були нерозривно пов'язані з міжнародним спілкуванням і міжетнічними зв'язками, зумовлюється і сучасним геополітичним становищем України як однієї з найбільших країн континенту та її прагненням до повномасштабної участі в політичному й економічному житті Європи.

По-четверте, звернення до окресленої проблеми є вкрай важливим задля уточнення джерел інформації, ціннісних орієнтирів та оцінних критеріїв української історіографії, з'ясування форм та проявів зовнішніх впливів на неї, перегляду характеристик української історичної думки на окремих етапах її розвитку. Адже тривалий час, починаючи з кінця XIX ст., доробок українських істориків сприймався як складова здобутків російської науки, що спотворювало уявлення про рівень розвитку вітчизняної історіографії.

По-п'яте, необхідність спеціального вивчення порушених у дисертації проблем підкреслювалася вітчизняними й зарубіжними науковцями. Ще у 1911 р. видатний вчений-славіст, академік І. Ягич першим звернув увагу на доцільність створення спеціальної розвідки, присвяченої вивченню слов'янської історії. „А втім історія слов'янських народів сама по собі така важлива, що необхідно їй присвятити окрему працю”, – підкреслював він [1262, 380]. Відомий сучасний дослідник Ф. Сисин наголошував, що „публікація і вивчення творів української історіографії поки що залишаються в зародковому стані. Мало досліджено питання про джерела інформації. Не здійснювалось текстологічне дослідження, зокрема питання про включення до нових пам'яток давніших історичних робіт” [1008, 53].

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами. Робота виконувалася на кафедрі всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету у відповідності до розробки планової теми „Українська історична славістика: витоки, становлення та етапи розвитку

(остання чверть XVII – початок XX ст.)” та наукової теми відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАН України „Українське суспільство доби раннього середньовіччя – початку нового часу: політичні, соціальні, економічні, правові, міжконфесійні взаємини, соціокультурні уявлення та ціннісні системи” (№ 0103u003921).

Об’єктом дослідження є українська історична славістика в контексті історіографічного процесу нового часу.

Предметом вивчення є зміст інтелектуальних інтенцій українських учених на проблеми історії слов’янських народів і методи їх дослідження; вплив суспільно-політичних умов на інтенсивність накопичення знань з історії слов’ян та інтерпретацію її основних подій; формування слов’янознавства як окремої сфери історичної науки.

Мета дослідження полягає у з’ясуванні усіх компонентів історіографічного процесу, які відображають витoki наукового підходу до історії слов’янських народів, становлення української історичної славістики нового часу та етапи її розвитку.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **дослідницькі завдання**:

– проаналізувати стан вивчення процесу еволюції української історичної славістики у вітчизняній і зарубіжних історіографіях XIX – початку XXI ст. з метою виявлення здобутків, дискусійних проблем і невирішених питань;

– визначити головні етапи розвитку вітчизняної історичної славістики нового часу й з’ясувати характерні напрями, тематику і методологію досліджень;

– дослідити чинники формування поглядів українського історичного письменства раннього нового часу на проблеми минувшини слов’янських народів, визначити форми та прояви зовнішніх впливів на них;

– реконструювати процес рецепції слов’янського світу в українській історіографії доби існування Української козацької держави і з’ясувати

ступінь її впливу на започаткування наукового вивчення історії слов'янських народів наприкінці XVIII ст.;

- виявити наукові й політико-ідеологічні чинники зародження академічного інтересу до минулого південних і західних слов'ян, передумови виникнення та формування концепцій їх історії;

- розглянути вплив суспільно-політичних факторів і політики Російської імперії щодо країн Центральної та Південно-Східної Європи на розвиток української історичної славістики у контексті історіографічного процесу й заснування слов'янознавчих центрів в Україні;

- охарактеризувати погляди провідних українських істориків-славістів, їх методологічні засади досліджень та внесок у вивчення ключових проблем давньої та середньовічної історії слов'янських етносів;

- з'ясувати основні напрями вивчення нової історії південних і західних слов'ян;

- проаналізувати основні здобутки українських дослідників у розробці історії слов'янознавства.

Методологія дослідження – принципи історизму та наукової об'єктивності. У дисертації ми скористалися комплексним методологічним підходом, без якого неможливо з'ясувати основні аспекти даної теми. У його основі – провідні методи студіювання інтелектуальної історії, а саме:

- *соціокультурний метод*, згідно з яким історіографічний процес розглядався в контексті змін відповідного соціокультурного середовища;

- *сциєнтистський метод*, що передбачає усвідомлення внутрішньої логіки розвитку науки, механізмів виникнення та зміни історичних ідей і концепцій;

- *метод історіографічного аналізу* – з'ясування історичної концепції того чи іншого автора, оцінка ступеня її наукової новизни, можливої верифікації і евристичної цінності на час створення;

- *метод історіографічного синтезу* – встановлення відповідності концепцій і реконструкція цілісних наукових шкіл і напрямків;

– *проблемний метод* сприяв проведенню узагальнюючого аналізу на основі попереднього аналізу і синтезу матеріалу;

– *хронологічний метод* слугував відтворенню послідовності подій і разом із *методом періодизації* дав можливість виокремити основні етапи розвитку історичної славістики в Україні, з'ясувати появу в ній якісних змін, трансформацію методологічних засад історичного пізнання та його організаційних форм;

– *історико-порівняльний метод* дозволив в порівнюваних об'єктах визначити їхні індивідуальні специфічні особливості;

– *ретроспективний метод* відкривав можливість об'єктивно оцінити науково-методологічний та евристичний потенціал тих чи інших концепцій з урахуванням тієї еволюції, яку пройшла історична наука за минуле століття;

– *метод історико-культурної атрибуції* допомагав встановити приналежність історіографічного тексту певній історичній цілісності, інтелектуальній та національній традиції, соціально-професійному середовищу й визначити інтенціональні позиції автора.

При аналізі різних аспектів досліджуваної проблеми, нами враховувався як стан розвитку вітчизняної історіографії та славістики, так й історіографічного процесу в цілому. Взято до уваги й зв'язки в середині славістичного комплексу наукових дисциплін, незалежно від того як тлумачився предмет вивчення в той чи інший період часу.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють останню чверть XVII ст. – початок XX ст. Нижня хронологічна межа зумовлена вирішальним впливом Української революції XVII ст. на духовність і суспільну свідомість українців, насамперед, усвідомлення ними власної самобутності та національної самоідентичності, а також змінами стереотипу щодо себе як нації, місця українців і козацької України в європейській цивілізації. Водночас в утвореній козацькій державі сформувалася основа для інтелектуального життя, чітко зорієнтованого на європейський культурно-духовний простір. Це найвиразніше спостерігалось у науково-освітній галузі, зокрема,

історіописанні, в якому започатковувалися елементи наукових підходів. Верхня хронологічна межа дослідження обумовлена змінами в геополітичній ситуації в Європі, що сталися в роки Першої світової війни, і поступовим затуханням історико-славістичних досліджень на початку 20-х рр. ХХ ст.

Наукова новизна дисертації зумовлена насамперед постановкою актуальної проблеми. Уперше досліджується комплекс українських історіографічних джерел з історії слов'янських народів, який вміщує літописи, агіографічні твори, монографії, рецензії, критичні огляди, статті, наукові доповіді, брошури, дисертаційні дослідження. Серед інших історіографічних джерел використано матеріали творчої лабораторії істориків – чернеткові нариси, нотатки, плани робіт, а також мемуарні джерела (спогади, щоденники, автобіографії), епістолярні матеріали, більша частина з яких залишалася поза увагою історіографії. Поглиблено існуючу систематизацію великого масиву історіографічних праць за проблемно-просторовим принципом. Розглянуто історію вивчення витоків, становлення й розвитку української історичної славістики в українській і зарубіжній історіографії ХІХ – початку ХХІ ст., виявлено досягнення, дискусійні проблеми і невирішені питання даної історіографічної теми.

З'ясовано основи формування поглядів українського історичного письменства раннього нового часу на проблеми минувшини слов'янських народів, визначено форми та прояви зовнішніх впливів на них. Проаналізовано наукові й політико-ідеологічні чинники становлення академічного інтересу до минулого південних і західних слов'ян, встановлено особливості цього процесу. Вияснено характерні напрями, тематику і методологію досліджень історії слов'янських народів, з'ясовано передумови виникнення та формування концепцій їх історії, виявлено ступінь спадковості окремих з них упродовж різних етапів розвитку історичної славістики у контексті історіографічного процесу. Встановлено авторство низки славістичних праць М. Бантиш-Каменського, Інокентія (Борисова),

М. Костомарова, що були видрукувані анонімно або під псевдонімом у ряді вітчизняних і зарубіжних часописів.

Проаналізовано персональний внесок українських учених у розробку конкретно-історичних проблем минулого слов'янських народів і теоретико-методологічних проблем історичної науки. Виявлено характерні риси розвитку української славістики нового часу, які мали істотний вплив на проблематику та якісний результат досліджень. По-новому трактовано ключові аспекти проблеми й окреслено напрями подальшого вивчення даної тематики.

Практичне значення одержаних результатів полягає у перспективі їхнього використання для написання узагальнюючих праць з історії історичної думки в Україні, з'ясування проблем розвитку славістики. Теоретичні положення дисертації можуть слугувати для підготовки проблемно-тематичних досліджень з різних аспектів історії слов'янських народів. Крім того, результати пропонованого дослідження мають підстави для застосування у підготовці навчальних курсів і спецкурсів з історіографії й нової історії зарубіжних країн, а також у навчальному процесі при викладанні нормативних курсів історіографії всесвітньої історії, історіографії історії України, як це робиться на історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного університету.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дисертаційної розробки доповідалися автором на п'ятнадцяти наукових форумах різного формату, що проводилися в Києві, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Одесі, Рівному, Харкові, Чернівцях упродовж 1991 – 2005 рр. Дослідження пройшло апробацію на спільних засіданнях кафедр всесвітньої історії та історії України Кам'янець-Подільського державного університету, а також відділів історіографії та історії України середніх віків Інституту історії України НАН України.

Публікації. Результати наукового пошуку відображені в індивідуальній монографії, 23 статтях у фахових виданнях і 15 матеріалах у збірниках наукових конференцій.

Структура роботи підпорядкована меті та визначеним завданням. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Обсяг основного тексту дисертації – 388 с., список джерел і літератури налічує 1308 позицій. Загальний обсяг дисертації – 525 с.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Стан наукової розробки проблеми. Насамперед вважаємо за необхідне з'ясувати відмінності між поняттями “знання (свідчення) про слов'ян”, “знайомство зі слов'янами”, з одного боку, і сутністю понять “слов'янознавство” або “славістика”, з іншого. Відомо: знання будь-якого етносу про минуле, дійсність і мову сусідніх народів і, навпаки, останніх про нього становлять складний соціально-культурний та історико-психологічний феномен. Однак, вони стають наукою, коли формується теоретичний підхід до них, робляться спроби виявити закономірності, зробити узагальнення. У галузі історії наука з'являється тоді, коли виникає не лише теоретичний підхід до вивчення минулого, але й досліджуються історичні джерела і має місце їх критика.

Автор дотримується прийнятої у спеціальній літературі дефініції, згідно якої слов'янознавство (славістика) є „комплексом наукових дисциплін, що має відповідну внутрішню єдність і включає лінгвістику, літературознавство, історію (у тому числі історію культури), а частково і деякі інші науки, що вивчають суспільне життя слов'янських народів, їх взаємовідносини один з одним і з сусідніми народами” [1297, 6]. Отже історична славістика є невід'ємною складовою цього комплексу, що окрім вивчення політичних, економічних і соціальних аспектів буття слов'янських народів, включає у себе історію суспільної думки, культури і права.

Зауважимо, що уявлення про предмет славістики можуть мати різний зміст і всіляки відтінки тлумачення, залежно від того, де і ким вживається. Існують й регіональні особливості у підході до його розуміння. Так, для неслов'янських країн славістика є комплексом дисциплін, що вивчає історичний розвиток і сучасну дійсність усіх слов'янських народів. Що стосується слов'янських країн, то в цьому відношенні сфера предмету

слов'янознавства звужується, і, крім власного країнознавства (що також є частиною славістики), під ним розуміється вивчення історії, культури, літератури і мов інших слов'янських народів. Для України ж дослідження історії, мови, етнографії, літератури українського, білоруського і російського народів традиційно не вважається слов'янознавством. А до нього відносять студіювання матеріальної та духовної культури слов'янських племен додержавних об'єднань, а також південних і західних слов'ян. Вивчення вітчизняних сюжетів ученими кожного слов'янського народу збагачує науку про слов'ян в цілому, але це не змінює визначення названого предмета для кожного народу окремо.

Питання періодизації процесу розвитку української історичної славістики нового часу не ставало темою спеціального дослідження. По суті, воно залишалося поза дослідницькою увагою вітчизняних і зарубіжних учених, які лише опосередковано торкалися висвітлення окремих її аспектів.

Перші спроби щодо з'ясування змісту уявлень українців про історію слов'янських народів, насамперед польського, вітчизняні дослідники здійснили в середині ХІХ ст. Чільне місце питання українсько-польських відносин посідали в науковій творчості М. Максимовича, який охарактеризував висновки козацьких літописців щодо ролі гетьмана П. Сагайдачного в українсько-польських відносинах першої чверті ХVІІ ст. та дійшов висновку про достовірність свідчень літопису Йоахима Єрлича щодо подій польсько-турецької війни 1620–1621 рр. й участі в ній козацького війська. Історик також визнав, що “одним із характерних достоїнств” анонімної “Історії Русів” є описи військових подій [792, 347, 340], чимало з яких стосувалися польської історії. Він підкреслював наукову цінність свідчень Чернігівського літопису, зокрема про загибель “на Цецорській війні з турками” великого коронного гетьмана С. Жолкевського, “побачення гетьмана Хмельницького з королем Яном Казиміром під Зборовим” та ін. [794, 233, 234]. Крім того, М. Максимович з'ясував, що у творах козацьких канцеляристів чільне місце посідає висвітлення українсько-польських

відносин, котрі, “як видно із їх назв, і починались власне, як сказання про війни Хмельницького з поляками” [797, 398]. Слушними виявляються його спостереження щодо використання українськими історіографами „впродовж трьох останніх століть... джерел польських” [798, 526; 797, 409; 793, 233, 234].

У 50 – 70-х рр. XIX ст. вивчення козацьких літописів, зумовлене підготовкою цих творів до друку, продовжили В. Антонович, М. Костомаров, О. Левицький, І. Самчевський та інші вчені. Так, авторитетний фахівець у галузі джерелознавства української історії О. Левицький з’ясував, що появи компілятивних зводів XVIII ст. сприяло знайомство української освіченої еліти з „досить багатою для того часу історичною літературою Польщі”, а їх автори „переважно користувалися цілим рядом істориків польських, литовських і навіть грецьких” [744, X]. Остання обставина, на його думку, зумовила наявність у компіляціях „записів про події західноєвропейські, що, зрештою, спостерігається у майже всіх регіональних малоросійських літописах” [744, X]. О. Левицький першим в українській історіографії визнав, що більшість українських істориків і компіляторів XVIII ст., зокрема С. Величко, С. Савицький, С. Лукомський, розпочинали літературну діяльність власне з перекладів польських історичних творів [744, X-XII]. Окрім цього, дослідник окреслив значуще питання про оригінальні відомості в історичних творах XVIII ст. Серед них відзначав такі польські сюжети, як оповідання про реформи Стефана Баторія, „досить докладну розповідь з 1589 р. й до кінця книги – про церковні справи в Південній Русі наприкінці XVI ст., про події, що підготували проголошення унії і про сам факт її проголошення на Брестському соборі 1596 року” [744, XII-XIII]. Він також погодився з висновком М. Максимовича про використання авторами історичних компіляцій як джерела творів польських історіографів. До заслуг О. Левицького слід віднести й першу ґрунтовну розвідку про літопис Самовидця, в якій науковець дійшов переконливого висновку, що в ньому, як і в літописі Величка, часто трапляються відомості про події в різних

європейських країнах, зокрема в Московії, Польщі, Туреччині, Австрії, Сербії, більшість з яких „відзначаються надзвичайною повнотою” [740, 58-59, 62]. Його аналіз дозволив констатувати симпатії анонімного автора до королівської влади та уряду Польщі [740, 66-67].

І. Самчевський, видавець і один з перших дослідників літопису Г. Грабянки, звернув увагу як на пропоновану його автором версію походження козаків від „Хазар, народу Скифського”, так і на те, що, власне, „під словом Хазари Грабянка розумів не лише народи, відомі в історії під цим ім'ям, але й Болгар, Авар, Гунів, Оботритів та деяких інших” [993, VIII]. За спостереженням науковця, літописець широко використовував твори польських хроністів М. Стрийковського, В. Кохановського, С. Твардовського. Відтак, його праця вирізнялася не лише „багатьма цікавими подробицями”, але й „містила в собі такі відомості та дані, які не зустрічаються ні в літопису Самовидця, ні в літопису Величка”, зокрема, свідчення документів щодо українсько-польських та польсько-кримських відносин” [993, XV-XVI, XIX]. Водночас, у передмові до IV тому літопису Величка І. Самчевський та В. Антонович звернули увагу на зацікавленість автора подіями польської історії XVII ст., джерелами розуміння якої слугували твори С. Твардовського, С. Окольського, М. Титловського та ін. [994, V, VI, IX, X].

Інтерес українських авторів XVIII ст. до проблем слов'янської історії відзначався й іншими вченими. Так, М. Зеров, автор одного із перших фундаментальних досліджень літопису Г. Грабянки, зауважив, що ця “історична праця заснована на свідченнях джерел, іноді критично виправлених” [17, 5]. Серед останніх він вирізняв твори С. Твардовського та В. Кохановського. В. Петрикевич теж вважав, що праця С. Твардовського “Війна домова” була не лише „головним джерелом” та „історичною основою” літопису С. Величка, але й мала чималий вплив „на цілий спосіб його мислення та взагалі на цілий, літературний бік літопису” [907, 47-48]. О. Лазаревський підкреслював інтерес Я. Марковича до слов'янських

сюжетів, зазначаючи, що той „виклав короткий історичний нарис народів, що мешкали на території середнього Дніпра, сарматів, скіфів, слов'ян” й окреслив окремі сюжети польської історії [711, 362-363].

На зламі XIX – XX ст. М. Василенко [1268, 490-491], В. Іконников [529, 1489-1674], М. Грушевський [382; 383; 385], Д. Багалій [272] зробили перші спроби осмислити результати попереднього розвитку української історіографії й представити його у вигляді цілісного процесу. Втім вони не торкнулися аналізу праць із всесвітньої історії, у тому числі з історії слов'янських народів.

Деякі аспекти досліджуваної проблеми окреслювалися у розвідках І. Срезневського [1043] та О. Кочубинського [670] з історії вітчизняної славістики, що розглядалася складовою частиною російської науки. Зокрема, професор Новоросійського університету О. Кочубинський високо цінував значення діяльності Румянцевського гуртка у формуванні російського слов'янознавства, члени якого (Є. Болховітінов, П. Кеппен, М. Бантиш-Каменський) відіграли помітну роль і в становленні українських славістичних студій першої третини XIX ст. Слідом за І. Срезневським, О. Кочубинський вважав, що заснування славістичних кафедр у російських університетах було наслідком наукового і суспільного інтересу громадськості Росії (включаючи як її складову й Україну) наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. [670, 211].

На рубежі XIX – XX ст. вітчизняні історики неодноразово підкреслювали зацікавленість українських літописців слов'янською проблематикою, що висвітлювалася ними переважно на основі історичних компіляцій польських хроністів раннього нового часу.

У радянській Україні 20 – 30-х рр. ситуація навколо розробки історіографічних студій ставала дедалі складнішою і не дозволяла розгорнути дослідницьку роботу у визначеному нами напрямі, а М. Возняк, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич змогли продовжити свої студіювання лише за межами УРСР. Так, Д. Дорошенко підготував низку

праць, присвячених відомим українським історикам – М. Костомарову, П. Кулішу, В. Антоновичу [438; 441; 442; 436]. В одній з них він наполягав, що „коло наукових інтересів В. Антоновича припадало якраз на українсько-польські відносини в минулому, на ті форми соціально-економічного життя й взагалі історичні процеси, які витворювалися від співжиття цих двох народів у державі, витвореній польським народом” [436, 105]. Наукові інтереси М. Возняка зосереджувалися на вивченні ключових проблем літопису Самовидця та „Історії Русів” [351; 353]. І. Крип’якевич торкнувся висвітлення розвитку української історіографії XIX – XX ст. [690] й інших проблем, що мали опосередковане відношення до вивчення історії слов’янських народів.

Попри все, у 20 – 30-х рр. XX ст. принципово нові оцінки розвитку історичної думки в Україні у XVIII ст. були сформульовані у працях Д. Багалія [273], М. Грушевського [384; 386; 386; 388], М. Петровського [913; 914; 915], О. Оглобліна [882; 884]. Так, Д. Багалій одним з перших відзначив, що “з фахівців військової канцелярії вийшли справжні деякі літописці – Самійло Величко, Самійло Зорка (більшість сучасних дослідників вважає цю постать вигаданою – С.К.), Пилип Орлик, Станіслав Савицький”, яким служба в канцелярії Гетьманщини давала “цілковиту спроможність якнайкраще за геть-усі політичні події довідуватись... офіційні документи, а також відомості про чужі землі” [274, 132]. У свою чергу, М. Грушевський сформулював принципово важливий висновок, що історична література козацьких військових канцеляристів та їхніх послідовників стала фундаментом українського культурно-національного відродження [395, 123]. Оцінюючи ж соціально-національні концепції В. Антоновича, дослідник цілком доречно підкреслив, що основним стрижнем історії для всіх слов’янських народів він вважав „громаду”, власне принцип общинності, що означав рівноправність і демократичну спрямованість соціального розвитку. На його думку, ця ідея була для видатного українського вченого провідною, ніби підсумком усього історично-народницько-романтичного напрямку [389,

9, 12]. О. Гермайзе визначив найважливіші чинники історичної концепції В. Антоновича [361] та М. Драгоманова [362], а П. Клепатський зробив спробу визначити місце М. Максимовича в українській історіографії [589].

Зауважимо, що у 20-х – 40-х рр. ХХ ст. проблема відображення в українській історіографії історії слов'янських народів все ж не потрапляла в поле зору вітчизняних дослідників як предмет спеціального дослідження. Вони лише акцентували увагу на історичних творах ХVІІІ ст. і намагалися схарактеризувати науковий доробок окремих істориків.

Пожвавлення історіографічних досліджень відбулося з середини 1950-х рр. Свідченням цього стали дослідження Я. Дзири [423; 424; 425], В. Жебокрицького [484; 485], Л. Коваленка [592; 593; 594; 595; 597; 598; 599; 602; 603; 1245], М. Марченка [814], Л. Полухіна [931], Ф. Шевченка [1170; 1171] та інших науковців. Зокрема, М. Марченко у монографії, присвяченій українському історіографічному процесу з найдавніших часів до середини ХІХ ст., приділив спеціальну увагу характеристиці загальних умов, в яких відбувався розвиток української історичної думки впродовж ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Дослідник подав докладну характеристику козацьких літописів, „Історії Русів”, наукових праць Д. Бантиш-Каменського, М. Максимовича, А. Скальковського та інших авторів [814, 102-127, 138-149, 175-182, 194-246]. С. Боровий одним з перших у вітчизняній історіографії схарактеризував А. Скальковського як історика Південної України [316], хоча нічого не сказав про його дослідження з історії болгарських колоній Новоросії.

Видатний український історик Ф. Шевченко проаналізував погляди І. Франка на історію Польщі та українсько-польські відносини [1171]. Він дійшов висновку, що І. Франко „з глибоким знанням справи займався питаннями культури, літератури, суспільно-політичного життя і історії польського народу” [1171, 56] і „першим в українській історіографії застосував ряд положень марксизму в своїх наукових працях, ...в яких він спиняється на питаннях історії Польщі” [1171, 55]. До заслуг І. Франка

дослідник справедливо відніс його спробу „показати, що відносини між цими народами (українським і польським – С.К.) характеризувалися не лише війнами, а й творчим співробітництвом” [1171, 63]. В. Жебоклицький першим виділив в окрему наукову проблему інтереси І. Франка у сфері історії південних слов’ян, а також спромігся видрукувати низку листів із епістолярної спадщини відомих українських славістів М. Дринова і О. Бодянського [484; 485]. Дослідивши творчий доробок І. Срезневського, Я. Дзира дійшов висновку, що вчений став одним „із засновників української і російської славістичної школи” [427, 139].

Зауважимо, що цим працям, як і більшості тогочасних історіографічних робіт радянських авторів взагалі була притаманна жорстка ідеологічна детермінованість. Адже кожен дослідник знаходився у становищі заручника тоталітарного режиму (наприклад, Л. Коваленко і Ф. Шевченко зазнали переслідувань), а відтак ступінь їх наукової об’єктивності безпосередньо залежав від сили його тиску на автора. Поясненням того, що у 40 – 60-х рр. не було створено спеціальних праць з історії української славістики, слід уважати атмосферу негативних оцінок компартійних ідеологів на адресу слов’янознавства [215, 79; 373, 79-80].

У 70 – 80-х рр. ХХ ст. дослідження вивчення минулого слов’янських народів в Україні значно активізувалися. Л. Коваленко одним з перших комплексно окреслив стан вивчення минулого слов’янських народів в українській історіографії першої половини ХІХ ст., дійшов наступних важливих висновків. По-перше, „українськими істориками в ХІХ ст. зроблено значний вклад у розвиток слов’янознавства”, й одним з перших досліджень „у цій галузі була праця відомого архівіста та археографа М.М. Бантиш-Каменського „Историческое известие о возникновении в Польше унии”, що „започаткувала вивчення у ХІХ ст. українськими істориками питань історії Польщі в аспекті польсько-українських стосунків” [605, 116]. По-друге, визначив основні слов’янознавчі центри: Харківський університет із новоствореною кафедрою слов’янознавства (І. Срезневський),

діяльність якої „знайшла своєрідний резонанс у колах дворянства Лівобережжя”; Одеса з її колонією болгар (І. Денкоглу, В. Априлов); „слов’янознавчий осередок при новоутвореному університеті в Києві” (М. Максимович, М. Іванишев, М. Костомаров, В. Цих); Львів, що був „центром громадсько-політичного руху строкатих слов’янських груп” [605, 117-120].

Я. Ісаєвич, А. Санцевич, В. Сарбей, Г. Чернявський, В. Чорний, Ф. Шевченко стали авторами статей про відомих українських істориків-славістів, уміщених у довідково-бібліографічному виданні [1297, 52-53, 142-143, 161-162, 172, 175, 191-193, 230-231, 267, 346-349]. О. Скакун констатувала науковий доробок М. Владимирського-Буданова та М. Максимейка у галузі славістики [1009; 1010]. Історичні погляди І. Срезневського стали об’єктом дослідження А. Крюкова, який відзначав його внесок в історіографію слов’янознавства: „І. Срезневський був першим в Росії, а можливо і в Європі автором історико-біографічних праць про видатних слов’янознавців ХІХ ст.” [1248, 129].

А. Мартиненко [813], В. Чорний [1165] акцентували увагу на рівні вивчення історії Болгарії в Київському, Львівському університетах, а С. Страшнюк реконструював процес зародження слов’янознавства у Харківському університеті та розглянув здобутки його у вивченні болгаристики у 1805 – 1869 рр. [1074; 1075].

Окремі джерелознавчі аспекти досліджуваної нами проблеми знайшли відображення в дослідженнях О. Апанович [266], Я. Ісаєвича [556; 557; 558], Я. Дзири [425; 426], Ю. Луценка [781; 782], Ф. Шевченка [1169] та інших авторів. Зокрема, О. Апанович слушно констатувала, що Український хронограф не лише містив чимало історичних відомостей „про навколишні сусідні і віддалені країни” (у тому числі слов’янські – С.К.), але і „включав додаткові статті – хроніки Литви і Польщі”, на тлі яких викладалася історія українських земель [266, 84]. Вона також висловила принципово важливе міркування, що в ньому (за списком НБУ НАН України ім.

В.І. Вернадського) уперше в історичній думці України зустрічається “свідомо сформульоване обґрунтування нового способу історичного викладу – не літературно-хронологічного, а тематичного, що знаменувало собою новий етап в розвитку українського історичного письменства” [266, 93-94].

На особливу увагу заслуговують праці Ю. Мицика [861; 832]. Ще у середині 1970-х він здійснив системне дослідження одного із центральних творів української історичної думки останньої третини XVII ст. – „Кройники” Феодосія Софоновича [1255], а згодом підготував його наукове видання [1025]. У дисертаційному дослідженні вчений уточнив коло джерел польських сюжетів „Кройники”, слушно угледів подібність повідомлень про події кінця XVI ст. – 1648 р. польської частини цього твору зі свідченнями таких українських літописів, як Лизогубівський, Межигорський, Чернігівський, „Коротким описом Малоросії” та ін. [1255, 86-89]. Ю. Мицик проаналізував історичні погляди Ф. Софоновича, зупинився на з’ясуванні ним вкрай заплутаного в тогочасній історіографії питання походження слов’янських народів. Він підкреслював, що автор „Кройники” відкидав „сарматську” і „вандальську” теорії походження слов’ян, що містилися в творах польських хроністів, і підкреслював їх походження від легендарного предка „Мосоха, сина Лафетова, онука Ноева” [1255, 112]. Дослідник помітив і цілком справедливо вказав на чималий вплив „Кройники” Ф. Софоновича на історичні компіляції П. Кохановського „Хронограф” і „Великий Синопис Руський” [1255, 136]. Ряд важливих міркувань були висловлені ним у роботах, присвячених українським літописам XVII ст. Зокрема, з’ясував, що в 2-й редакції Українського хронографу чимало уваги „приділено походженню слов’ян і прибалтійських народів” й висловив припущення щодо авторства П. Кохановського київського „Синопису” [860, 28]. Ю.Мицик привернув увагу науковців й до українських коротких літописців кінця XVII – початку XVIII ст. [859].

До різних аспектів розвитку історіографічного процесу в Україні зверталися М. Марков, Ю. Пінчук, В. Сарбей, відзначаючи інтерес

українських істориків ХІХ ст. до проблем історії слов'янських народів. Вивчення наукового доробку М. Максимовича дало підстави М. Маркову назвати його „видатним славістом першої половини ХІХ ст.“, котрий „по-новому підійшов до розгляду ряду важливих питань етногенезу і географічного розміщення слов'ян” [811, 176]. Утім, не достатньо аргументованим виглядає його твердження, що „М. Максимович сформулював ряд важливих теоретичних положень і принципів слов'янознавства” [809, 88]. У складних умовах радянського тоталітарного режиму Ю. Пінчук зробив вдалу спробу проаналізувати історичні погляди М. Костомарова [921], утім до завдань його дослідження не входила їх конкретизація щодо слов'янських народів, зокрема історії Польщі та українсько-польських відносин. В. Сарбей лише пунктирно окреслив здобутки київських науковців у вивчення різних проблем вітчизняної і зарубіжної історії [996].

Отже, у 70 – 80-х рр. спостерігалось поживлення інтересу українських вчених до проблеми висвітлення минулого слов'янських народів в історичній думці України. Найбільшим успіхом у цій царині слід вважати джерелознавчі праці О. Апанович про рукописні історичні збірники, а також серію змістовних досліджень Ю. Мицика, присвячених характеристиці українських літописів раннього нового часу.

Помітна активізація дослідницької роботи в Україні в галузі історіографічних досліджень відбулася після 1991 р. Переконливим свідченням цього є праці І. Гирича [363], О. Гуржія [398], Д. Данилюка [404], Я. Дашкевича [408; 409; 410], І. Дзири [421; 422], Я. Дзири [428], В. Замлинського [501; 502; 503], Я. Калакури [563; 564], М. Ковальського [607], О. Ковальчук [608], І. Колесник [615; 616; 617; 618], К. Кондратюка [619], В. Кравченка [686; 687], І. Куція [706], В. Матях [818; 820], Ю. Мицика [831; 833; 834], О.Музичка [843; 1253], Ю.Пінчука [922], В.Потульницького [947; 948], В. Сарбея [995], П. Саса [997, 998], В. Смолія [1016; 1017; 1019], С. Стельмаха [1060], І. Тарнопольської [1259],

В. Ульяновського [1099; 1100], О. Удада [1097; 1098], Н. Яковенко [1185; 1186] та інших авторів [621; 622; 624; 625; 626; 627; 629; 630; 633; 636; 637], у яких окреслювалися окремі аспекти досліджуваної нами проблеми.

Продовживши вивчення життя і творчості видатного українського історика М. Костомарова, Ю. Пінчук слушно констатував, що його „книга „Слов’янська міфологія” оригінальна не тільки своєю тематикою, але й тим, що створена на основі лекцій, читаних в університеті”; тоді як працю „Останні роки Речі Посполитої” вважав „однією з найфундаментальніших монографій не тільки у творчому доробку М.І. Костомарова, а й у вітчизняній історіографічній спадщині XIX ст. взагалі” [922, 64, 158]. О. Гуржій відзначив зацікавленість Д. Бантиш-Каменського історією, звичаями і культурою європейських народів, про що свідчить його книга „Подорож в Молдавію, Валахію і Сербію”, й слушно зауважив, що „даючи оцінку соціально-економічному і політичному становищу українських земель у складі Речі Посполитої, автор „Історії Малої Росії” не зовсім чітко уявляв собі суть процесу полонізації корінного населення, до кінця не усвідомив її негативні наслідки” [398, 7, 13]. В. Ульяновський погодився із думкою С. Томашевського, котрий вважав В. Антоновича „родоначальником позитивізму в українській історіографії”, й висловив принципово важливе міркування, що саме „він, можливо, першим із слов’янських істориків уже на початку 1860-х років став переконаним позитивістом” [1100, 56]. О. Павлюченко розглянув розвиток наукових зв’язків вчених України з південнослов’янськими дослідниками після Кримської війни й вказав на першорядну роль у цьому процесі українських учених-славістів, частково окреслив їх наукові інтереси [890, 136-175].

Осмилення складного процесу розвитку історичної думки в Україні впродовж другої половини XVII – XVIII ст. дозволило П. Сасові на початку 2000-х рр. висловити ряд якісно нових зауваг. По-перше, назвати „Літопис” Самійла Величка „етапною віхою в історії української історіографії” й „фундаментальним історичним твором, в якому системно використано

величезний масив джерел із спеціальної теми” [998, 551]; по-друге, вказати, що запропонована літописцем схема етногенезу українського та інших слов'янських народів виявилася „непослідовною і внутрішньо суперечливою” [998, 563]; по-третє, вирізнити в методології автора „Історії Русів” „тенденцію до використання історії як способу філософствування й обґрунтовуючого методу у сфері інтелектуальної творчості”, для якого „історія набувала значення метамови, інструменту теоретичної рефлексії над певною системою ідей” [998, 573].

Зрештою, сучасні історіографічні дослідження засвідчили, що традиційна для історичної думки України тематика містить у собі великий науковий і творчий потенціал, й довели, що вивчення слов'янознавчої проблематики має підстави розглядатися у рамках академічного дискурсу.

Вагомим є доробок українських зарубіжних істориків другої половини ХХ – початку ХХІ ст. – С. Величенка [326; 1235], Л. Винара [334; 1237], З. Когута [1208; 1209; 610; 611], О. Оглоблина [877; 880; 882], О. Прицака [950; 951], Ф. Сисина [1230; 1231; 1232], І. Шевченка [1228]. Безсумнівно, що праці О. Оглоблина, якому належало одне з провідних місць серед українських діаспорних учених другої половини ХХ ст., відіграли виключно важливу роль у вивченні ключових проблем української історіографії початкового етапу українського відродження. Зокрема, він поставив на ґрунт спеціальних досліджень проблему взаємозв'язку вітчизняної історіографії з суспільно-політичною думкою та діяльністю українських патріотів, „які в'язали ХVІІ – ХVІІІ століття з ХІХ-им в контексті розвитку української державницької ідеї у формі автономізму і дії автономістів-державників (у розумінні даної доби) як речників національно-свідомої української провідної верстви” [335, 47-48]. У свою чергу, Ф. Сисин дослідив культурний, соціальний і політичний контекст розвитку української історичної думки 20 – 90-х рр. ХVІІ ст. і з'ясував її вплив на розвиток вітчизняної культури й національної ідентичності [1232, 285-310; 1231, 593-607; 1009, 49-79]. Отже, згадані дослідники доклали чимало зусиль для

концептуального оновлення української історичної науки, піднесення її статусу в західному науковому світі й поступового входження до світового інтелектуального простору.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми аналізувалися російськими науковцями вже наприкінці XIX ст. Ідеться про студії О. Пипіна з історії слов'янознавства [956; 958; 959], що дали підстави сучасним російським авторам назвати його “творцем першої за часом і глибиною постановки загальної концепції історії вітчизняної славістики” [847, 291]. Він же уклав біографічний нарис про відомого українського славіста О. Котляревського, якого вважав “визначним і характерним” представником російської науки [958] й дав блискучу характеристику М. Костомарову у третьому томі „Історії російської етнографії” [956, 151-187]. У працях О. Кочубинського, О. Пипіна та Т. Флоринського було остаточно з'ясовано й уточнено терміни: “слов'янознавчі студії”, “славістика” і “слов'янознавство” [670, 42-56; 957; 959; 960; 1112]. Починаючи з 1880-х рр., усі вони почали розглядатися як синоніми, що в кінцевому підсумку сприяло остаточному утвердженню поглядів на сам предмет слов'янознавства.

На увагу заслуговує й фундаментальне дослідження академіка І. Ягича „Історія слов'янської філології” [1183]. Автор звернув увагу на опрацювання М. Максимовичем, М. Костомаровим проблем слов'янської філології й етнографії, а також торкнувся їх суспільно-політичних поглядів, зокрема, спростував думки про підтримку останнім слов'янофільських ідей. „Не дивлячись на безсумнівно романтичні риси в характері Костомарова і його любов до слов'янства, він не поділяв поглядів московських слов'янофілів”, – писав він, а також вказував на наміри М. Костомарова „створити на противагу Слов'янському благодійному товариству гурток справжніх прибічників слов'янства в чисто культурному напрямку” [1183, 495]. Крім того, видатний вчений-славіст одним з перших вказав на доцільність підготовки спеціальної розвідки, присвяченої історії вивчення минулого слов'янських народів. [1262, 380].

Важливим доробком у дослідженні історії слов'янознавства в Росії стали праці російських радянських учених. Одним з перших до цієї проблематики в середині 40-х рр. звернувся В. Пічета. У працях “Початок славістичної науки в Росії” [155], “Про російське слов'янознавство в ХІХ ст. і в період імперіалізму (1896 – 1917 рр.)” [156] і “Вивчення історії Польщі в російській історіографії” [157] він констатував науковий доробок українських славістів О. Котляревського, О. Кочубинського, О. Погодіна, Т. Флоринського, К. Радченка, О. Лук'яненка та інших, який він відносив на рахунок здобутків російської науки [155]. На жаль, ці роботи В. Пічети не були опубліковані й тривалий час залишалися поза увагою дослідників.

Після Другої світової війни дослідження проблем історії славістики активізувалося. У 1948 р. було видано збірку документів з історії слов'янознавства в Росії за матеріалами Санкт-Петербурзької філії Архіву Російської Академії наук [200]. Водночас академік М. Державін підготував ґрунтовне дослідження з історії славістичних студій в Росії та СРСР, що з невідомих причин теж залишилося не опублікованим [88]. Він, зокрема, визначив головні центри слов'янознавчих досліджень в Україні у другій половині ХІХ ст. та їх представників: Київ (О. Котляревський, Т. Флоринський), Харків (П. Лавровський, П. Бессонов, О. Потєбня, М. Дринов), Одесу (П. Білярський, Б. Ляпунов, О. Кочубінський), Ніжин (В. Каченовський, К. Радченко, Г. Ільїнський, П. Заболотський). Утім, дослідник не ставив за мету узагальнити науковий доробок українських істориків-славістів [88, 155-158, 117-185, 342, 433-435].

У 50-х – 60-х рр. побачив світ ряд спеціальних праць з історії славістики, в яких було пунктирно означено здобутки українських учених у сфері вивчення історії слов'янських народів. Зокрема, О. Нікітін у перших трьох томах „Нарисів історії історичної науки в СРСР” навів імена найпомітніших українських істориків-славістів і, не вдаючись до детальної характеристики, назвав їх праці [870]. М. Калоева упорядкувала бібліографічний огляд літератури з проблеми вивчення історії південного

слов'янства Росії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. [566], а Г. Ліпатнікова проаналізувала висвітлення проблеми гуситського руху в російській дореволюційній історіографії [761].

Заслугою О. Рогова стало вивчення впливу „Хроніки” М. Стрийковського на російську історіографію XVII ст. й обґрунтування ряду важливих висновків [982; 1226]. Зокрема, науково доказовою виявилася його думка, що „інтерес до польської історичної літератури мав немов би два аспекти: по-перше, використання її творів як джерел із власної історії, особливо її найдавнішого періоду, і у зв'язку із цим вивчення загальнослов'янської історії, і по-друге, вивчення історії власно Польщі і Литви як сусідніх країн, з якими Росія знаходилася у самому тісному спілкуванні” [982, 264-265]. Дослідник вказував на чималий вплив „Хроніки” М. Стрийковського на українських письменників і полемістів: М. Смотрицького, З. Копистенського, С. Косова, укладача Українського хронографа, а також констатував використання її матеріалів у „Кройнике” Ф. Софоновича, кийвському „Синописі” тощо [982, 293-302; 1258, 517, 529, 533, 540]. В свою чергу, О. Робінсон зробив вдалу спробу порівняльної характеристики центральних творів історичної думки слов'янських народів XVII – XVIII ст., у тому числі проаналізував висвітлення проблеми слов'янського етногенезу в українських літописах і хронографах [978].

В останній третині XX ст. дослідження історії слов'янознавства в російській радянській історіографії значно активізувалося. Опрацювання наукового доробку українських істориків-славістів здійснювалося у працях С. Бернштейна [297; 298; 299], А. Горяїнова [1239], М. Досталь [444; 1242], І. Достяна [446; 447; 448], В. Дьякова [474; 475; 476; 477; 478], Ю. Іванова [523; 524], О. Мильникова [847; 848; 849; 850; 853; 854; 855], М. Миронової [1251], М. Нікуліної [1256; 871; 872; 873; 874] М. Робінсона [979; 980], Л. Юрченкової [1260]. Зокрема, С. Берштнейн проаналізував концепцію історії слов'янських народів В. Григоровича і торкнувся деяких його праць одеського періоду [297, 142], а також з'ясував витоки зародження інтересу

російських вчених до кирило-мефодіївської проблеми [299, 22-29]. А. Горяїнов визначив історіографічне значення російських покажчиків слов'янознавчої літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст., авторами та упорядниками яких були й українські вчені – А. Степович, Т. Флоринський [1239]. М. Досталь з'ясувала місце І. Срезневського у розвитку російсько-чеських наукових і культурних зв'язків у 40 – 70-ті рр. ХІХ ст. [1242]. В. Дьяков простежив вплив ідеї слов'янської взаємності на розвиток слов'янознавства в Росії наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. та визначив характер інтересу і ступінь дослідження історії Польщі в російській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст. [474; 476].

О. Мильников уперше дослідив витoki формування науки про слов'янські народи в Росії, й дійшов висновку, що воно відбувалося синхронно з аналогічними процесами в інших європейських країнах. Поділяємо його думку, що важливим кроком у висвітленні загальнослов'янської проблематики в Московії наприкінці ХVІІ ст. став київський „Синопис” [853, 18-21]. На жаль дослідник обійшов мовчанкою висвітлення характеру знань про минуле слов'янських народів в інших творах української історіографії раннього нового часу.

Окремо слід відзначити праці Л. Горіної, в яких розглянуто громадську й наукову діяльність професора Харківського університету, видатного вченого-славіста М. Дринова [369; 370; 371]. Останній, на її думку, висунув оригінальну концепцію про поетапне появлення слов'ян на Балканах уже в ІІ – ІІІ ст., а також зробив ряд важливих висновків щодо характеру богомільського руху в Болгарії, „які суттєво відрізнялися від прийнятих на той час в історичній науці” [369, 179-180]. Деякі аспекти наукового доробку українських дослідників в царині історії слов'янських народів фіксувалися в узагальнюючих працях з історії славістики в Росії до 1917 р. [1013; 1298].

На особливу увагу заслуговують змістовні дослідження російського історика Л. Лаптевої, яка плідно вивчала слов'янознавчі студії в Росії [714; 716; 718; 725; 726; 727], приділяючи певну увагу окремим сторонам творчого

доробку деяких українських славістів [713; 715; 717]. Дійшла висновку, найбільш крупним досягненням російської історіографії ХІХ ст. у вивченні балтійських слов'ян були праці О. Котляревського, які „відкрили нові шляхи у науці”. Дослідниця слушно констатувала, що роботи А. Ясинського з проблем соціально-правової історії середньовічної Чехії „є вершиною російської буржуазної науки щодо розглянутих в них проблем, і не втратили відповідного значення й до наших днів” [1012, 231, 235]. Утім, Л. Лаптева, як і переважна більшість російських істориків, розглядала наукові здобутки українських славістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. частиною російської, а не української історіографії.

У 70-х – 80-х рр. російськими радянськими вченими та науковцями інших слов'янських країн було вирішено низку методологічних проблем історії славістики. Зокрема, було уточнено предмет слов'янознавства, коло наукових проблем, що досліджувалися славістами різних профілів – археологів, істориків, філологів, етнографів, визначено головні етапи формування слов'янознавства як наукової галузі в окремих країнах Європи [478; 822; 553; 1229].

Відзначаючи чималі здобутки радянської історіографії у розробці різних питань історії слов'янознавчих студіювань у Росії, слід констатувати її окремі недоліки. По-перше, усіляко применшувався творчий доробок українських істориків ХVІІІ ст. – Д. Туптала, Ф. Прокоповича, Г. Грабянки, С. Величка – у формуванні суспільних уявлень щодо минулого слов'янських народів. По-друге, радянськими науковцями було „втрачено” цілий ряд постатей української історичної науки, які зосередилися на вивченні проблем слов'янської історії. Так, до довідкового видання „Слов'янознавство в дореволюційній Росії: Біобібліографічний словник” (1979) не було вміщено статті про українських дослідників слов'янської історії: Ф. Титова, М. Сперанського, К. Воблого, І. Левицького, В. Біднова, М. Драй, О. Лук'яненка та ін. По-третє, російським авторам було притаманно трактування доробку українських славістів складовою російської

історіографії, що спотворювало уявлення про рівень розвитку української науки.

Над історією славістики продовжують плідно працювати сучасні російські науковці. Дослідженню одного з важливих аспектів етнокультурної системи слов'янського світу раннього нового часу – витоків наукового інтересу до минулого слов'янських народів – сприяли праці О. Мильникова, в яких ґрунтовно розглянуто процес рецепції слов'янського світу в історіографії країн Центрально-Східної Європи XVI – початку XVIII ст. Як слушно зауважує автор, він проходив у боротьбі раціоналістичних початків із міфологізованою свідомістю [851; 852]. Л. Лаптева поглибила вивчення різних аспектів історії слов'янознавства в Росії, зокрема узагальнила діяльність О. Бодяньського в Московському університеті [731, 40-108], проаналізувала його епістолярну спадщину [719], дослідила окремі площини діяльності М. Іванишева в Київській археографічній комісії [709] та розглянула наукову і педагогічну діяльність професора університету Св. Володимира Т. Флоринського [724]. М. Досталь проаналізувала ключові аспекти процесу створення славістичної кафедри в київському університеті Св. Володимира [443; 445].

М. Кручковський зробив спробу з'ясувати ступінь вивчення польської проблематики в російській історіографії другої половини XIX ст. [1247]. Він охарактеризував погляди М. Владимирського-Буданова, М. Костомарова, В. Антоновича на Люблінську унію, зокрема відзначив слушну думку М. Костомарова, що „руські землі” ввійшли до складу Польщі із збереженням своїх прав, і вказав, що для нього була характерна ідеалізація ролі православної церкви в Польській державі [1247, 130, 135]. М. Кручковський підкреслив наукову цінність суджень М. Владимирського-Буданова: „В Німеччині муніципальне право підвищило права міського населення і підготувало зближення і зрівнювання станів, то в Польщі понизило права міських станів і підготувало їх розшарування; в Німеччині самостійне управління міст вело їх до могутності, республіканській

незалежності і багатству, в Польщі було причиною занепаду і зубожіння міст”[1247, 157].

С. Михальченко зробив спробу проаналізувати наукові праці представників київської історичної школи в російській історіографії, до якої зараховував В. Антоновича, М. Довнар-Запольського та їх учнів [828; 830], а також з’ясувати місце київської школи західно-руського права в історичній думці Росії [827; 829]. Проте, запропонована ним постановка досліджуваних проблем ставила під сумнів можливість об’єктивного її висвітлення, оскільки передбачала трактування наукового доробку українських істориків як складової частини російської історіографії, що не дозволяло оцінити їх внесок у розвиток української історичної науки. Також російськими авторами були окреслені деякі інші аспекти спадку окремих українських істориків, що мали опосередковане відношення до нашого проекту [306; 692; 738; 838; 920; 1179].

Чималий інтерес для висвітлення окресленої нами проблеми мають праці польських дослідників С. Козака [1212; 1213], М. Чеха [1200], Л. Шафран-Садковської [1233], В. Пелтц [1221], Т. Хинчевскої-Хеннель [1199] та інших авторів [1206; 1207; 1214; 1216; 1218; 1221; 1234]. Так, для розуміння чинників інтересу українських інтелектуалів до польської історії та культури упродовж раннього нового часу наукову цінність мають спостереження Т. Хинчевскої-Хеннель й української дослідниці Н. Яковенко щодо феномену польсько-української двомовності [1199, 111-114]. Л. Шафран-Садковська проаналізувала трактування проблеми етнології слов’ян у польській історіографії від доби середньовіччя до кінця XIX ст. [1233]. Становлення наукового інтересу П. Гулака-Атемовського до польської проблематики дослідив С. Козак [1212].

Італійська дослідниця Дж. Броджі Беркоф проаналізувала концепцію „Літописця” Д. Туптала в контексті західноєвропейської культури [1198]. Її колега Дж. Делль Агата звернувся до вивчення історичних поглядів Ф. Прокоповича, зокрема правомірно поставив під сумнів поширене в

літературі судження, що ініціатива перекладу російською мовою книги М. Орбіні „Царство Слов’ян” належала саме йому та вказав на нього як автора передмови до цієї книги, не вдаючись до аналізу її змісту [411, 59-60].

Деякі питання історії славістики в Росії і Україні досліджувалися болгарськими науковцями. Так, Д. Ангелов і Т. Тодоров першими намагалися проаналізувати внесок М. Державіна у вивчення історії Болгарії [260], а О. Дроснева проаналізувала процес становлення болгаристики в Росії до середини XIX ст. [1243]. Предметом вивчення Л. Мінкової став вплив наукової і громадської діяльності М. Мурзакевича на національне і культурне відродження болгарського народу [824; 825]. До вивчення окремих аспектів славістики в Росії звернувся і американський славіст М. Рафф [1225].

Отже, проблеми історії слов’янознавства перебувають у центрі уваги сучасних вчених, які в своїх працях не могли обминути окремі аспекти досліджуваної нами проблеми.

Підсумовуючи історіографічний огляд проблеми, вважаємо за необхідне виділити наступні принципових зауваженнях.

По-перше, аналіз існуючої літератури переконує, що в історіографії XIX – початку XX ст. процес дослідження порушеної нами проблеми носило лише фрагментарний характер.

По-друге, в радянській історіографії 50 – 80-х рр. XX ст. було розроблено концепцію історії слов’янознавства в Росії до 1917 р., в якій науковий доробок українських істориків-славістів розглядався складовою частиною російської науки. Водночас, дослідникам вдалося окреслити коло питань минулого слов’янських народів, що цікавили українських істориків XIX – початку XX ст.

По-третє, у працях українських вчених з історії розвитку історичної думки в Україні дана проблема майже не вивчалася. Разом з тим, минуле слов’янських народів, насамперед, польського, привертало їх увагу у контекстах дослідження давньої історії слов’ян й доби перебування українських земель у складі польської держави.

По-четверте, кількість спеціальних праць, безпосередньо присвячених розвитку історико-славістичних досліджень, є порівняно незначною як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографіях; переважно – це розвідки про учених-славістів або ж діяльність славістичних центрів упродовж обмеженого хронологічного періоду.

Все зазначене вище дає підстави стверджувати, що більшість аспектів даної проблеми або вивчено поверхово, або взагалі залишилися поза увагою істориків, а відтак потребують свого спеціального комплексного дослідження.

Джерельну базу дисертації склали різноманітні за походженням, ступенем інформативності, видовими ознаками й змістом опубліковані та архівні матеріали, а також історіографічні джерела. Автором було опрацьовано архівні матеріали 60-ти фондів 15 архівосховищ і 9 рукописних відділів наукових бібліотек України, Російської Федерації та Республіки Польщі.

Найбільш вагомими серед використаних джерел є історіографічні, під якими розуміємо “специфічну групу джерел, яка містить інформацію про історіографічний процес і водночас постає доробком цього процесу” [617, 37]. У ній найціннішими є праці істориків (монографії, статті, рецензії, критичні огляди, наукові доповіді тощо), які, за слушним спостереженням М. Нечкіної, є “основним і найважливішим фактом історії науки” [868, 11]

Важливу групу історіографічних джерел склали рукописні пам’ятки останньої чверті XVII – XVIII ст., що зберігаються у відділі рукописів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург). Так, у фонді „Головне зібрання рукописної книги” (Ф.550) опрацьовано оригінали „Хронографу” та „Обширного Синопису Руського” П. Кохановського, що дозволили реконструювати його бачення історії слов’янських народів. Важливе значення мають матеріали фонду „Зібрання А. Титова” (Ф.775): „Літописець Дмитрія Ростовського” з його позначками й інші списки „Літописця Дмитрія Ростовського”, список „Келійного літописець Дмитрія

Ростовського” початку XVIII ст., а також списки „Літопису Г. Грабянки” середини XVIII ст. із фонду „Рукописне зібрання М. Погодіна” (Ф.588) та ін.

Чималу наукову цінність становлять українські літописи XVII – XVIII ст., що знаходяться у відділі рукописів Бібліотеки академії наук РАН (м.Санкт-Петербург). Це, зокрема: список XVIII ст. Густинського літопису з додатками із фонду „Зібрання І. Срезневського” (Ф.27), список компіляції XVIII ст. „Історія малоросійських козаків і війн Богдана Хмельницького” із фонду „Зібрання Російської академії”, збірник з історії Польщі, написаний українським скорописом XVIII ст. із фонду „Головне зібрання рукописів” (Ф.31), історичний збірник, в якому знаходиться Український хронограф першої редакції зі статтею „Про Чеське королівство кройника” та історичний компендіум другої половини XVII ст., до складу якого входив і Літопис Бенвільського із фонду „Зібрання Воронцових” (Ф.50).

Для з’ясування наукових інтересів Ф. Прокоповича у галузі слов’янської історії використано рукописні збірники з його особистої бібліотеки, що зберігаються в Архіві Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН. Було також проаналізовано й рукописні збірники з фонду „Колекція Воронцових” (Ф.36) цього ж архіву: „Короткий огляд Молдавії і Волощини та інших прилеглих земель”, „Короткий опис народу слов’янського”, „Короткий опис про початок народу слов’янського”, „Історія скіфська”, „Краткий опис малоросійського козацького народу” та ін.

Осмисленню складного процесу формування і розвитку наукового інтересу українських вчених до минулого слов’янських народів сприяло вивчення матеріалів Російського державного архіву давніх актів (м.Москва). Насамперед, йдеться про матеріали фонду „Рукописний відділ Бібліотеки Московського головного архіву МЗС” (Ф. 181). Тут зберігаються рукописи праць М. Бантиш-Каменського „Повідомлення про посольствах, договорах і т.п. між Росією і європейськими дворами”, „Виписка про кандидата на польський престол і обрання Августа II” та ін., які дозволили провести атрибуцію деяких з них, видрукованих анонімно у середині XIX ст. Були

використані складені ним архівні описи, що стосувалися зносин Росії з Польщею: „Книги і справи 1462 – 1719 рр.”, „Грамоти 1572 – 1699 рр.”, „Грамоти 1431 – 1717 рр.” (Ф.79); зносин Росії з Сербією, Чорногорією: „Справи 1699 – 1717 рр.” (Ф.86); зносин з Туреччиною: „Книги і справи 1512 – 1719 рр.”, „Грамоти 1615 – 1718”, „Трактати 1627 – 1791” (Ф.89). Не залишилися поза увагою українські рукописи із фонду „Рукописного відділу Бібліотеки Московського головного архіву МЗС”: „Літописець Малоросійський”, списки „Хроніки Стрийковського”, список „Кройника Софоновича”, „Історія польського короля Владислава IV”, „Про плани Речі Посполитої” та ін.

Важливе значення для вивчення порушеної проблеми мало опрацювання „Українського хронографу” за списком Леонтія Боболінського, частини якого зберігаються у відділі рукописів Наукової бібліотеки ПАН (м.Краків) (Rkps.281) і в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Ф.30, №89). Корисними для з’ясування її окремих аспектів були рукопис другої половини XVII ст. „Кодекс російською мовою” з бібліотеки Музею Чарторийських (м.Краків) (Rkps.1273) й українські рукописи XVII – XVIII ст. із фондів Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: „Летописец то ест кройника” (ф.І, №171), „Летописец из рукописи Варлаама Ясинского” (Ф.ІІ, №262/154 С), „Летописец Иосафа Кроковского” (Ф.ІІ, №260/152 С), „Летопись о начале света, особливо о Польще и Малой России” (Ф.ІІІ, №147м/56), „Собрание от летописателей” Ф. Прокоповича (Ф.ІІІ, №455/593 та ін.

Особливу цінність мають матеріали творчої лабораторії істориків (рукописи у вигляді автографічних текстів, підготовчі матеріали, чернеткові нариси, нотатки, плани-проспекти тощо), що відкладалися в особових та інших фондах архівосховищ. Їх залучення до історіографічного аналізу дозволяє повніше простежити формування наукових зацікавлень, хід мислення і творчий потенціал дослідників, встановити важливі хронологічні

віхи процесу зародження та становлення наукових концепцій у галузі історії словянських народів, допомагає глибше досягнути як внесок окремих науковців до означеного процесу, а також значно розширити межі дослідження в просторовому вимірі, в якому відбувалися інтелектуальні процеси. Ці матеріали знаходяться в особистих фондах відділу рукописів Російської національної бібліотеки: В. Більбасова (Ф.73), П. Гулака-Артемовського (Ф.229), Інокентія (Борисова) (Ф.313), П. Кеппена (Ф.347), М. Костомарова (Ф.385), О. Котляревського (Ф.386), Т. Флоринського (Ф.818). Чимало їх зберігається зберігаються у фондах А. Буділовича (Ф.40), Ю. Венеліна (Ф.49), В. Григоровича (Ф.86) відділу рукописів Російської державної бібліотеки. Нариси робіт, плани і варіанти деяких праць І. Ліпранді про історію та тогочасне становище південних слов'ян знаходяться у фонді Товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті (Ф.203). Вивчався й рукопис дослідження „Краткий огляд Молдавії, Валахії та інших прилеглих земель” цього автора що знаходиться в Архіві Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН (Ф.36).

Чимало важливих матеріалів творчої лабораторії українських істориків-славістів XIX – початку XX ст. зосереджено у Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН у фондах М. Державіна (Ф.827), П. Кеппена (Ф.30), М. Сперанського (Ф.172), І. Срезневського (Ф.216), Ф. Успенського (Ф.116) та ін. Зокрема, вони дозволили конкретизувати наукові зацікавлення слов'янським світом І. Срезневського у період його викладацької роботи в Харківському університеті, з'ясувати характер інтересу вченого до середньовічної історії Сербії, що не завжди визнавався дослідниками, які не мали для цього конкретних підтверджень. Також вивчалися фрагменти його неопублікованих робіт середини 1840-х рр., що не потрапляли у поле зору науковців: „Законник сербського царя Душана 1349 р.: Історико-юридичний замітка”, „Про Сербію”.

Для реконструкції історіографічного процесу вивчення історії славістики в Росії та Україні чималий інтерес має рукопис академіка

М. Державіна „Історія славистичних філологічних студіювань в Росії і СРСР”, що зберігається у фонді цього історика в Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН (Ф.827), а також автографи неопублікованих праць відомого радянського славіста В. Пічети „Початок славистичної науки в Росії”, „Про російське слов’янознавство в ХІХ ст. і в період імперіалізму”, „Вивчення історії Польщі в російській історіографії”, що знаходяться а Архіві РАН (Ф.1548).

Цінний матеріал міститься в епістолярній спадщині вчених, нерідко розпорошеній по різних архівосховищах. Цей вид джерел, як за специфікою створення, загальною спрямованістю, так і за змістом, дозволяє уточнити наукові інтереси дослідників, еволюцію їх поглядів у вивченні конкретних наукових проблем. Ми аналізували матеріали листування батька й сина, Миколи і Дмитра Бантиш-Каменських і митрополита київського Євгенія (Болховітінова) у фондах Архіву Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН. Досліджувалося листування митрополита Євгенія, що зберігається серед інших матеріалів його особистого архіву в Російському державному архіві давніх актів (Ф.1367). Були залучені й матеріали з колекції листів українських і російських істориків та вчених-славистів – М. Дринова, митрополита Євгенія, І. Лінниченка, М. Карамзіна, М. Мурзакевича, О. Котляревського, К. Радченко, А. Скальковського, І. Срезневського, А. Степовича, Т. Флоринського та ін., що знаходяться у різних фондах відділу рукописів Інституту російської літератури (Пушкінський дім) РАН (Ф.45, 123, 250, 252, 339, 572, 603). Подібні зібрання матеріалів зберігаються у фондах відділів рукописів Російської національної бібліотеки (Ф.73, 313, 385, 386, 550, 621, 818 та ін.), Російської державної бібліотеки (Ф.40, 49, 86), Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Ф.ІІІ, 179), а також Санкт-Петербурзького філіалу архіву РАН (Ф.30, 35, 116, 134, 137, 172, 216, 704 та ін.), Російського державного архіву літератури і мистецтва (Ф.294, 314, 389, 436, 439, 1251 та ін.) тощо.

Цікавими і корисними для з'ясування окремих аспектів теми стали публікації епістолярій І. Срезневського, М. Максимовича, О. Бодянського, М. Погодіна [232; 233; 234; 235; 236; 237; 238; 243], а також матеріалів листування українських славістів з їх чеськими [223; 250; 251] та болгарськими [197] колегами.

Цінним джерелом для висвітлення теми виступають мемуарні твори. Вони дають змогу реконструювати наукову діяльність вченого-історика з його індивідуальними особливостями, прикметні риси середовища, до якого він належав, а також тієї епохи, в якій творив. Мемуари також дозволяють проаналізувати факти, через які проявлялися погляди науковця та його колег, вивчати специфіку трактування і викладу ними тієї або іншої наукової проблеми. Зокрема, для розуміння закономірностей зародження наукового інтересу українських інтелектуалів до слов'янської теми важливе значення має „Мандрівний щоденник” вихованця Київської академії Ф. Тимковського, в якому описано його враження від зустрічей із лужицькими сербами у 1813 – 1814 рр. (Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф.І, №2332). Не менший інтерес становить щоденник наукової подорожі по слов'янських землях у 1821 – 1824 рр. випускника Харківського університету П. Кеппена (Санкт-Петербурзький філіал архіву РАН (Ф.30, №137, 138, 139). Його матеріали свідчать, що головною метою своєї подорожі автор вважав установлення зв'язків з ученими і громадськими діячами слов'янського світу – Ф. Палацьким, Й. Добровським, В. Ганком, Й. Юнгманом, Ф. Челаковським та ін. Вивчення в Архіві Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН щоденника А. Скальковського дозволило визначити коло залучених джерел й етапи дослідницької роботи при підготовці ним книги „Болгарські колонії в Бессарабії і Новоросійському краї” (Ф.200, Оп.1, №29). Велике значення для реконструкції творчої біографії О. Котляревського мають спогади про нього його колег і учнів, що містяться у фондах академіка О. Пипіна у відділі рукописів Інституту

російської літератури (Пушкінський дім) РАН (Ф.250, Оп.1, №280, 281 та ін.).

Важливою для з'ясування біографій і досягнень українських істориків є опублікована мемуарна література. Авторами спогадів виступили відомі вітчизняні й зарубіжні історики, діячі науки і культури: І. Лінниченко, О. Маркевич, І. Пічета, М. Сперанський, І. Срезневський та ін. [225; 226; 231; 241; 245; 246; 249].

Інформаційною насиченістю відзначаються матеріали архівних фондів Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі: накази і циркуляри Міністерства народної освіти, інструктивні листи міністра освіти, розпорядження та приписи чиновників Департаменту народної освіти цього міністерства, діловодні документи різних навчальних закладів Російської імперії (Ф.733). Серед них на особливу увагу заслуговують й документальні матеріали про відкриття славістичних кафедр в університетах України, призначення й звільнення професорів і доцентів Харківського й Новоросійського університетів, університету Св. Володимира, Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородко, звіти про викладання славістичних курсів тощо. Також вивчалися документи про закордонні відрядження професорів С. Гогоцького, М. Іванишева, І. Лашнюкова, І. Срезневського та ін.

Серед матеріалів інших архівних установ важливими для дослідження є документи, зосереджені у фондах матеріал міститься у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. У фондах попечителя Київського учбового округу (Ф.707) і Київської духовної академії (Ф.711) зберігаються накази про призначення професорів і доцентів університету Св. Володимира, Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородько, Київської духовної академії, формулярні списки (особові справи) викладачів, навчальні програми і конспекти лекцій славістичних курсів, звіти про організацію навчального процесу і наукову діяльність викладачів, матеріали офіційного листування тощо. Чималий інтерес

викликають документи з історії університету Св. Володимира (Ф.16) Державного архіву м. Києва: формулярні списки професорів і доцентів, щорічні звіти деканів історико-філологічного факультету про навчальну і наукову діяльність, студентські наукові праці у галузі славістики тощо. Подібного роду джерела представлені у фонді Київської духовної академії (Ф.160) Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. Їх вивчення дозволило з'ясувати маловідомі факти біографії вчених-істориків, уточнити їхні наукові інтереси, конкретизувати уявлення про підготовку фахівців у галузі славістики у вищих навчальних закладах України тощо.

На жаль, нам не вдалося попрацювати з матеріалами чеських і німецьких архівів. Ми впевнені, що і там можуть віднайтися документи, що стосуються перебування українських істориків у наукових центрах Німеччини і Чехії, їх контактів з науковцями цих країн, однак навряд чи вони можуть внести кардинальні зміни у розуміння та тлумачення досліджуваної проблеми.

Опрацьований численні джерела, як опубліковані так і рукописні, є достатньо репрезентативним і забезпечують умови для розв'язання поставлених завдань. Водночас, зауважимо, що представлене дослідження остаточно не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми і не всі з них достатньо висвітлені, насамперед, через брак джерел. Зокрема, залучена джерельна база не дозволила остаточно з'ясувати такі питання, як вплив німецьких учених-слов'янознавців кінця XVIII ст. на формування історичних поглядів українських науковців та їх концепцій слов'янської історії; визначити причини меншої зацікавленості українських істориків XIX – початку XX ст. проблемами історії словенського, хорватського, чорногорського і словацького народів. Разом з тим, не можна розглядати як незаперечну істину й висловлені міркування, положення і висновки.

РОЗДІЛ 2

ВИТОКИ НАУКОВОГО ПІДХОДУ ДО ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ В УКРАЇНІ

2.1. Творчий доробок історичного письменства у висвітленні минувшини слов'янських народів в останній чверті XVII – початку XVIII ст.

Книжна культура Київської Русі надала чимало беззаперечних доказів сталого інтересу давньоруського суспільства щодо проблеми походження слов'янських народів. Подібна увага до витоків слов'янського етносу та їх історичних діянь зумовлювалася, насамперед, тогочасним способом історичного мислення, згідно якого розповіді про походження народу чи держави були обов'язковим елементом пояснення їхнього сучасного стану й навіть внутрішньої організації.

У “Повісті временних літ”, яку нині заведено приписувати перу ченця Печерського монастиря Нестора, панорама розселення слов'янських народів відтворена за біблійною схемою. Після потопу із Синарійської рівнини нащадки синів Ноя попрямували: Сим – на схід, Хам – на південь, Афет (Яфет) – на захід і північ. Від Афета та його нащадків і пішли всі тутешні народи, долучаючи і слов'янські. Далі автор “Повісті” розповідав про розселення слов'ян з Дунаю через насильства від “волохів”. Характерно, що цей опис він розпочав з народів, котрих сьогодні називають західними й південними слов'янами (болгар, моравів, чехів, хорватів, сербів, ляхів або поляків) і лише після них підключив слов'ян східних, серед яких за співзвучністю з польськими полянами першими назвав полян дніпровських, а також древлян, дреговичів, полочан, словен і сіверян. Підсумував же літописець власні роздуми у наступний спосіб: “І так розійшовся

слов'янський народ, а від його [імені] й дістали [свою] назву слов'янські письмена” [926, 3].

В іншій частині “Повісті”, описуючи моравську місію Св. Кирила і Мефодія, під 862 р. автор згадував про винайдення слов'янської грамоти й порушив проблему хрещення слов'ян: “Коли ж ці оба прийшли, [то] почали вони створювати письмена азбуковні слов'янські і переклали Апостол і Євангеліє. І раді були слов'яни, що почули [слова] про велич божу своєю мовою. А після цього переклали вони Псалтир, і Октаїх, і інші книги” [926, 15]. Також Нестор розповів про напади стародавніх русичів на заселені слов'янами візантійські володіння Балканського півострова, а також про договори київських князів Олега (907 і 912 рр.), Ігоря (945 р.) та Святослава (971 р.) з візантійськими імператорами [926, 15].

Починаючи від середини XVI ст., в українські землі дедалі активніше проникали літературні й перекладні пам'ятки західно- та центральноєвропейської літератури, а головними посередниками в їх передачі були чехи і поляки. Завдяки цим творам в українському суспільстві поширювалася нова інформація про сучасне становище слов'янських народів, а також окремі відомості з їх історії. Серед останніх слід відзначити славнозвісну “Хроніку всього світу” Марцина Бельського (1551 р.) [955, 372-384; 1022, 53-56, 79-80], від якої пішла традиція поєднання польської історії з руською/українською. Водночас, за посередництва болгарських, сербських і грецьких церковних діячів, українських ченців-паломників, які відвідували монастирі й православні святині Балканського півострова, на Україну потрапляли твори південнослов'янських книжників, де містилась цікава інформація про слов'янський Південь. Так, в острозькій “Азбуці” Івана Федорова (1578 р.) була вдрукована видатна пам'ятка давньоболгарської літератури кінця IX ст. “Сказання” Чорноризця Храбра, яка до цього і пізніше поширювалась на Русі та у південних слов'ян у списках [695, 25]. У ній містилась розповідь про створення братом Мефодія, Кирилом (Константином) філософом, слов'янського алфавіту.

На початку XVII ст. число перекладних історичних творів в Україні значно збільшилося. Серед них поза будь-якою конкуренцією перебуває “Хроніка Польська, Литовська, Жмудовська і вся Русі” Матвія Стрийковського (1582 р.), повні та часткові переклади якої, як і десятки їх списків [1022, 79-80], сприяли поширенню в українському суспільстві свідчень про Польщу й інші слов’янські народи. Аналогічну інформацію можна було отримати з “Хроніки Польщі” Марціна Бельського (Краків, 1597 р.), “Опису Сарматії” італійсько-польського хроніста А. Гваньїні (Краків, 1611 р.), “Хроніки подій в Європі” Павла Пясецького (Краків, 1645 р.), “Королівського саду” Бартоша Папроцького (Прага, 1599 р.), “Церковних анналів” Цезаря Баронія (Краків, 1603 р.), “Історії короткої про Богемію” та інших, котрі у XVII ст. теж були перекладені українською та російською мовами [1022, 76-78, 80-86, 94-95]. Характерним для всіх цих творів був виклад минулого слов’янських народів на тлі всесвітньої історії чи історії окремих сусідніх народів. У цьому виявився як зрозумілий інтерес до тих держав, з якими переплелася історична доля України, так і зростаюча увага до всесвітньої історії.

Принадно відзначимо, що вже в першій половині XVII ст. деякі концепції польських істориків – М. Кромера, М. Бельського, А. Гваньїні, М. Стрийковського, скажімо, про біблійних предків слов’ян і спільність їх походження, вмотивування сарматського кореня слов’янських народів, виведення їх назв від географічних об’єктів, пращурів-князів, характеру історичного самовираження етносу тощо, продуктивно засвоювалися історичним письменством України. Прикладом рецепції подібних ідей польської історіографії може служити Густинський літопис (1627 р.), список якого у редакції ієромонаха М. Лосицького (1670 р.) слугуватиме предметом нашого аналізу [401, 146-166; 400, 231-373]. У межах домінуючої в польській історіографії парадигми слов’янського етногенезу автор Густинського літопису дав пояснення проблеми, “звідки проріс і почався сей славний та хоробрий народ”, задля чого використав відому біблійну схему. Долаючи

неясність і розбіжності у трактуванні цього складного питання своїми попередниками, літописець дозволив вжити дещо іншу схему етногенезу. Зокрема, він не обмежився визнанням Афета патріархом європейських народів, а виводив їх генеалогію від його онука (через старшого сина Гомера) Рифата: “Од сього Рифата народилися пафлагони, енети, генети, венеди, венедиці, анти, алани, роксани, роксолани, од яких начебто пішла русь і алани, русь-москва, ляхи, слов’яни, болгари, серби. Сесі всі одного суть народу і язика, а саме слов’янського... Шостий син Афетів – Мосох. Од сього, як каже дехто, народилася москва і слов’янський народ” [401, 147].

Показово, що розбіжності попередників стосовно біблійних персонажів на роль “прабатьків” слов’ян і неусталеність поглядів українських літописців, у яких, за посередництва польських істориків (Б. Ваповського, М. Бельського, М. Стрийковського), з’явилася версія про Мосоха як єдиного слов’янського першопредка, спонукали автора Густинського літопису до компромісу – визнання як двох рівноцінних слов’янських “прабатьків” Мосоха і Рифата. У главі “Початок слов’ян” він підкреслював: “Каже дехто, що од Мосоха, шостого сина Афетового, наш народ слов’янський пішов і мосхінами, тобто москвою, іменувався, і що од сеї москви всі сармати – русь, ляхи, чехи, болгари, слов’яни пішли. Поминає ж і Ксенофонт, давній хронограф, про сих мосхинів, давним і ядовитим їх народом називаючи. Інші ж знавці кажуть, що слов’яни од Рифата, сина Гомерового, а онука Афетового пішли, і не такі злі були, як мосхини. Інші ж кажуть, що народи, які пішли од сих обох, в одне змішалися і слов’янами нареклися” [401, 148]. Можна погодитися з сучасним російським дослідником О. Мильниковим, що зарахування до слов’янських “прабатьків” Рифата, згідно ветхозавітної генеалогії – племінника Мосоха, диктувалося “прагненням послабити тим самим негативні оцінки Мосоха у Біблії, а мосхів як вигаданих предків слов’ян в античних діаріях” [852, 37].

Таким чином, визнання українським літописцем біблійного Мосоха загальнослов’янським “прабатьком” протиставлялось поширеній в

середовищі української еліти магнатсько-шляхетській концепції “сарматизму”, за якою керівна верхівка Речі Посполитої виступала не звичайною собі слов’янською, а наділеною особливими аристократичними рисами елітою із сарматськими предками; і підкреслювало однакове походження всіх слов’ян, незалежно від їх віросповідних відмінностей. Не випадково ієромонах Києво-Печерської Лаври П. Кохановський заявляв у 1681 р.: “Ляхи чи поляки єдиного покоління є з Русю, нащадки Афета, сина Ноєва, і мови словенської” [101, 447]. Для української національної свідомості суттєвим було те, що версію “Мосох-Москва” розвивали саме польські історики-католики, надаючи їй свого роду об’єктивності.

Ще одним прикладом незалежного засвоєння автором Густинського літопису історичних знань, набутих польською історіографією XVI ст., може служити тлумачення слова “Русь”. Літописець пояснював його як спільну назву східнослов’янських етносів, котрі населяли “Європейську Сарматію”, а виникнення назв окремих народів мотивував впливом часового фактора, засвоєнням назв місцевості або країни розселення, імен ватажків та ін. [400, 234]. Слід зауважити, що автор пам’ятки продемонстрував незвичний для свого часу диференційований підхід у тлумаченні етнічної номінації “руський народ”. Зокрема, він не лише виокремлював “Україну”, “козаків” від решти населення Московської держави, але й протиставляв їх “Ляхам”, “Литві” та “Москві” [400, 367-368]. Подібна слов’янська етнімія демонструвала “перші ознаки наростаючого “зсуву” історичної свідомості” [997, 792] та свідчила про зрілість та усталеність етнічної самосвідомості українського народу – в будь-якому випадку, в тій мірі, як це бачилося українськими інтелектуалами того часу.

Зрештою, визнання автором Густинського літопису слов’янськими “прабатьками” Мосоха і Рифата, повторення ним відомої міфологеми про грамоту Олександра Македонського [401, 150], авторитетне ім’я якого виступало запорукою не лише давності й військової слави, а й легітимності праслов’янських народів на їх землі, спростовують гіпотезу А. Єршова, що

цей історичний твір був укладений між 1623–1627 рр. архімандритом Києво-Печерської лаври З. Копистенським [482]. Подібні міркування зумовлені тим, що, по-перше, цей письменник-полеміст у передмові до перекладу Іоанна Златоуста “Бесід на діяння Св. апостолів” (1624 р.) та у рукописній “Палінодії” (1621–1622 рр.) генеалогічне коріння росів зводив до Афета, обминаючи його сина Мосоха; по-друге, він обходив мовчанням грамоту Олександра Македонського, про яку згадує автор Густинського літопису, замінивши її аргументацією на користь військових доблестей давніх слов’ян, яким поступався навіть римський імператор Август [900, 1101-1103; 525, 16-17].

Епохальні зрушення у національній свідомості українського суспільства раннього Нового часу спричинила революція XVII ст., яка, за слушним виразом В. Матях, “справила вирішальний вплив на духовність українського етносу, ставши своєрідним синтезатором всього попередньо набутого досвіду української спільноти в означеній сфері і каталізатором нових якісних зрушень в її суспільній свідомості” [819, 17].

Безпосереднім відображенням потреби національного самоствердження стала щільно пов’язана з політичним життям гетьманської держави історична проза, що постала в Україні на зламі XVII–XVIII ст. Історичні твори цієї доби – Український хронограф другої редакції, відомий ще як Літопис в редакції Л. Боболінського, “Синопис”, “Кройніка” Ф. Софоновича та ін., були пройняті тими інтересами, проблемами і настроями, що панували в її культурно-політичному житті. За словами О. Оглоблина, вони стали “справжніми історіями прагматичного характеру з виразним нахилом до історичної і навіть філософської синтези” [879, 140]. Ці якості історичних творів можна простежити у розробці їх авторами, поряд з традиційною тематикою, проблем слов’янського етногенезу, окресленні найважливіших подій сучасної історії слов’янських народів.

Формування цілеспрямованого інтересу українських інтелектуалів до слов’янського світу зумовлювалося низкою різнопланових подій і явищ. По-

перше, впливом політичних подій в країнах Центрально-Східної Європи, серед яких: численні війни, зокрема, Московської держави й Речі Посполитої з Османською імперією, визвольна боротьба балканських слов'ян проти турецького панування, антигабсбурзькі повстання в чеських і словацьких землях. По-друге, міжнародними контактами козацької України, що помітно активізувалися в роки революції XVII ст., а також участю в ній представників різних слов'янських народів. По-третє, апробацією та адаптацією в україномовному середовищі публіцистичних та історичних творів польських авторів, праць видатного хорватського мислителя Ю. Крижанича, далматського богослова М. Орбіні, професорів німецьких університетів Г. Лейбніца, І. Спарвенфільда, Г. Рудольфа та ін., в яких окреслювалися або аналізувалися події давньої та сучасної історії слов'янських народів.

Власну вмотивовану концепцію слов'янського етногенезу представив автор і переписувачі Українського хронографу, використавши відому біблійну схему походження народів. Якщо у його першій редакції (друга половина XVI ст.) тема Мосоха замовчувалася, то у другій редакції за списком Леонтія Боболінського (1699 р.) (далі – УХСБ) центральне місце слов'янського “прабатька” зайняв Мосох, хоча й Рифат не був забутий. Не обмежуючись повторенням сакраментальної формули польської історіографії “Мосох – Москва”, укладач УХСБ увів спеціальну статтю “Про Мосоха предка нашого слов'янського”. У ній зазначалося: “Мосох тлумачиться з єврейської розтягнений, шостий син Афета, від розселення далеких народів, московських, руських, болгарських, сербських, хорватських, і всіх скільки їх є, що слов'янську мову з народження використовують, як про це запевняють свідчення достеменні істориків нижче про походження народів руських і слов'янських, а тепер лише про Мосоха зміну зробили, щоб порядок синів Афета і нащадків його не розривав” [18, 21]. Характеризуючи цей “порядок”, укладач УХСБ згадує імена синів і онуків Афета як “прабатьків” фракійців, італійців, німців, французів та інших народів. Серед перших було названо і Рифава (Рифата. – С. К.), “другого сина Гомера, від якого теж східні сармати

і генети, народи слов'янські, походження ведуть” [18, 21], отже, підтримано традицію давньоруського літописання трактувати історію слов'ян у загальносвітовому контексті, що в цьому разі освячувалось приналежністю їх походження до біблійних персонажів. Крім того, такий підхід дозволяв укладачеві УХСБ обґрунтувати сиву давнину слов'ян, яких начебто згадував давньогрецький Гомер “в книгах других Іліадес”. А фраза “Іосиф теж жидовин пише, що Пафлягінове у Малій Азії від Рифата походять, між якими теж слов'яни були, генемами названі” [18, 22 зв.] підкреслювала, що слов'яни не лише належали до славних народів у давнину, а й заселяли територію значно більшу ніж тепер.

Ці докази переконливі ще й тому, що батько Рифата біблійний Гомер був старшим сином Афета, тоді як Мосох – одним із молодших, шостим за ліком. Очевидна суперечність між Рифатом і Мосохом за прикладом польських істориків знімалась наступним синтезом слов'ян, “прабатьками” яких ці персонажі були: “А потім, породичавшись з іншим потомством Афетовим, Мосоховим, наповнили більшу частину країв північних в Європі, які ще до цього часу в краях тих нащадки їх мають свої поселення, де нині русь, москва, литва, підляшани, поляки, пруси старші та море Пруське, і Приморське, від тих генетів Генетським чи Венедицьким називають...” [18, 23].

Проблему слов'янського етногенезу окреслив у своїй “Хроніці з літописців давніх” (1670-ті рр.) ігумен Золотоверхого монастиря та місцеблюститель київської митрополії Ф. Софонович. У першому розділі “От початку Словен і Русі”, що відкривав “Хроніку Русі”, автор зазначав: “Руський народ від Афета, сина Ноева, веде своє покоління і від його сина Мосоха, від якого спочатку мосохами чи мосхами називалися, бо по потопі, де розділив Господь Бог мови в стовпотворінні, розійшлись по всьому світу синів Ноева потомки” [1025, 56]. Цю ж думку автор висловлював і на початку “Хроніки землі польської”: “Лехи чи поляки єдиного покоління суть з Русю, потомки Афета, сина Ноева, мови словенської” [1025, 190]. Для обґрунтування ж законності прав слов'ян на їх землі Ф. Софонович, на-

слідуючи інших українських літописців, навів відому міфологему про грамоту Олександра Македонського, адаптувавши її шляхом переказу, а не дослівного текстуального відтворення до місцевої історії. Цікаво, що в авторській розповіді ім'я Олександра Македонського немовби зближувалось з ім'ям римського імператора Августа: “Цар же великий Олександр Македонський дав славний привілей на пергаменті золотом писаний, в Олександрії, їх ним вільність і землю підтверджуючи за їх славні битви і вчинки, які з ним і з його батьком Філіпом показували на початку світу до Різдва Христова року 310. Завжди були вільними і непідкореними, і у покою не залишались... І писав Август цар, до Лентуля, гетьмана свого, щоб не наважувався дратувати війною сарматів чи словенів, які і покою не знають, і в силі лицарській сильніші теж” [1025, 56-57]. Власні судження Ф. Софонович підкріпив авторитетом знаних в українському середовищі польських історіографів, зауваживши: “Длугош і Стрийковський, хронікери польські, згадують, що держава Руська аж до Риму доходила” [1025, 57].

Зацікавленість українських інтелектуалів кінця XVII ст. слов'янською темою засвідчує київський “Синопис” (1674 р.), що був “першим в українській історіографії твором, в історичній та політичній концепції якого цілковито домінувала ідеологія російського самодержавства” [998, 543]. Авторським вважається друге (1678 р.) і третє (1680 р.), найповніше видання “Синопису”, що й слугуватимуть предметом нашого аналізу.

Автор, особу якого остаточно не з'ясовано, намагався довести зв'язки Києва з Московією: через спільну віру, етнічну єдність і територію як законну вотчину династії. У висвітленні найдавнішої історії слов'янських народів анонім виявив прагнення до всеосяжності, постановки й висвітлення глобальних проблем на засадах методології провіденціалізму. В одному з перших розділів, названому “Про початок давнього слов'янського народу”, він теж виводив слов'янські народи від Афета, який “є прабатьком і батько всіх, що в Європі проживали, християн” [1007, 167]. Стосовно ж походження імені й мови слов'ян він зазначав: “І від славних справ своїх, особливо

військових, слов'янами, чи славними називатися почався. Також і мова слов'янська одна від сімдесяти і двох, від стовпотворіння по змішанню мов вийшла, їм же дав Бог племені Афетову говорити, від слави імені словенів, словенська назвалася” [1007, 168].

У розділі “Про Мосоха, прабатька слов'яноруського і про плем'я його” автор “Синопису”, на відміну від польських авторів, дещо по-іншому виклав відому концепцію “Мосох – Москва”. Зовсім не згадуючи Рифата, він прагнув співвіднести постать Мосоха як “прабатька” “народів московських словеноруських, польських, волинських, чеських, болгарських, сербських, хорватських і всіх загалом, скільки їх є, що слов'янську мову природно використовують” з роллю його батька Афета як “патріарха” європейських народів у північних і західних краях” [1007, 171, 167]. Так минуле слов'ян органічно вклинювалось у світову історію, підкреслюючи початкову спільність їх походження з іншими європейськими народами.

Водночас, П. Кохановський, якого сучасний український дослідник Ю. Мицик вважає автором київського “Синопису”, у “Обширному синописі руському” (1681–1682 рр.) розглядав Мосоха як загально визнаного слов'янського “прабатька”, що не потребувало особливих пояснень: “Руський народ от Афета, сина Ноєва, веде своє покоління і від його сина Мосоха, від якого першого мосохами чи мосхами називалися” [860, 25-28; 102, 1 зв.].

Третє видання “Синопису” автор доповнив розділом “Про свободу чи вільність слов'янську”, де, посилаючись на польського історика Яна Длугоша, розповідав про мужність слов'ян у давнину та їх перемоги над “грецькими й римськими кесарями”, а також надання Олександром Македонським слов'янам грамоти на володіння землями, згодом підтверджену римським імператором Августом. Впровадження до української історичної свідомості імені Августа, за царювання якого “цар славен Христос – Господь народився”, мало, на переконання автора “Синопису”, як і у “Хроніці” Ф. Софоновича, глибокий генеалогічний

смысл: між Олександром Македонським, Августом і слов'янським світом встановлювалась пряма спадкоємність [1007, 168; 1025, 56].

До слов'янської теми анонім повертався також у наступних розділах. Зокрема в розділі “Про Європу” серед тутешніх народів називає і слов'янські: “Словане, Русь, Москва, Полша..., Мазовша..., чехи, сліонско (сілезці. – С. К.), Морава..., сербська, болгарська і босненська земля, Далмація”, а далі кілька разів говорить про територіальний розподіл колись єдиного слов'янського племені. Зазначаючи, що в давнину під “сарматським іменем всі прабатьки наші словенороські – москва, роси, поляни, литва, поморяне, волинці та інші розумілися”, невідомий автор зробив зауваження: “Грецькі давні літописці з руськими і з іншими одностайно називають” [1007, 170]. Згодом, розсіявшись, слов'яни отримали різні імена “від річок, лісів, прикмет, полів, від князів своїх... Поляни, чи поляки – від поль, половці – від лову звірів і від полону людей... Северяне – від сторони Северської – над Дісною і Сеймом річками сиділи, Литва – від Литвоса, сина царя Вейдевута пруського, Чехи – від Чеха – князя, ляхи, чи лехи – від Леха, першого короля польського. Москва-народ – від Мосоха, прабатька свого і всіх словенорусів, сина Афетова” [1007, 170]. Водночас автор неодноразово підкреслював не лише спільність походження, а й мовну спорідненість “народів московських словенороських, польських, волинських, чеських, болгарських, сербських, хорватських і всіх взагалі, скільки їх є, слов'янську мову природно вживають” [1007, 171].

Поряд із загальнослов'янськими сюжетами в історичних творах в останній третині XVII ст. окреслювалося минуле слов'янських народів доби державних утворень. Показовим у цьому плані був вищезгаданий Густинський літопис. Так, у розділі “Про Кия, князя Київського” повідомлялось: “У цей рік (842. – С. К.) в Ляхах обран був на князівство Пяст. У рік 6353 (845), Михайло цар, в четвертий рік царства свого, пішов землею і морем на болгар; вони же, не готові стати проти сил його, підкорилися йому і просили з князем своїм хреститися. Цар же хрестив їх і князя їх, і мир з ними

уклавши, повернувся. Дехто ж говорить, як крім брані тоді болгари хрестилися: дивись про це про хрещення руське” [400, 235]. Остання фраза вказувала читачеві на продовження цієї теми в інших розділах, де справді анонімний автор двічі констатував: “У рік 863 похрещена була вся земля болгарська” та “охрещена була земля болгарська в літо 6371 (863)” [400, 237].

На особливу увагу заслуговує розділ “Про винайдення письмен слов’янських і перекладання книг із грецької мови на слов’янську”, про що, як зауважував автор, “літописці по-різному повідають”. Обізнаний з працями М. Бельського, А. Гваньїні й М. Кромера, літописець у розповіді про прохання князів Ростислава Словенського, Святополка Муравського і Коцела Болгарського до візантійського імператора Михайла II та патріарха Фотія надіслати “учителів, які б могли нам переказати книжні слова і розум їхній, хай перетлумачать нам Книги Святі нашою мовою словенською” віддав перевагу свідченням “преподобного отця нашого Нестора, літописця руського” [400, 237]. Відповіддю на це звернення, як вважав літописець, була царева воля відправити слов’янам “премудрих і у книжному й філософському вченні освічених, і в мові словенській умілих” двох братів Кирила та Мефодія, котрі, “приймавши освячення й благословення од патріарха Фотія, пішли в словенську землю й уклали письменна азбучні, і переклали на слов’янську мову святе Євангеліє, Апостол, Псалтир, Октоїх та інші Святі Книги. І раді були слов’яни, що своєю вже мовою мали Святі Книги, і чули велич Божу” [400, 238].

Подальшу ж розповідь про місіонерську місію Святих братів укладач літопису побудував на інформації М. Кромера і М. Бельського: “Кирило і Мефодій з великим старанням учили слов’ян, і ляхів, і муравів, і інших. По тому ж Кирило пішов у Болгарію, а Мефодій зостався у Мураві, в Слов’янах. А Коцел поставив його єпископом у Панії – городі на місці святого апостола Андроніка” [400, 238]. Далі, у розділі “Про друге хрещення руське”, використавши свідчення Нестора, Ц. Баронія і М. Кромера, ще раз згадано про місіонерську місію Кирила і Мефодія [400, 251-252].

Манера висвітлення подій на підставі аналізу різних історичних джерел демонструвала намагання автора відійти від традиційних старих літописів і надати своїй праці нової форми історико-літературного викладу. А його зауваження, що слов'янські первоучителі “людей хрещених у вірі підкріпляли, невірних же вчили і хрестили в Болгарії, Словенах, Мораві і Польщі” [400, 252], свідчило не лише про усвідомлення, а й пропаганду ідеї кирило-мефодіївської слов'янської спільності, що була характерна й для інших його сучасників.

Досить виразно у Густинському літописі висвітлено болгаро-візантійські війни часів князя Симеона, котрий прагнув перетворення Болгарії у провідну державу на Балканському півострові. Хоча анонімний компілятор не уникнув хронологічних неточностей, в цілому ж виклад ним подій був досить об'єктивним. “У рік 902 цар Леон найняв угрів проти болгар, – пише він, – Симеон же король болгарський пішов на угрів, але перемога була в них, так що Симеон ледве втік у Дерстер (Доростол. – С. К.)” [400, 239]. Подальші військові події та перемогу болгарського князя літописець охарактеризував у лаконічній фразі: “У рік 914... прийшов Симеон, цар болгарський, на греків до Цареграда і, уклавши мир, повернувся” [400, 241]. Не залишилась поза увагою автора нова війна Болгарії та Візантії, що розпочалася 915 р., в ході якої візантійський уряд намагався заручитися підтримкою печенігів – одвічних ворогів слов'ян і Київської держави: “У рік 915. Вперше прийшли спочатку печеніги на Руську землю і, уклавши мир з Ігорем, пішли до Дунаю. У ті часи приходив Симеон болгарський на греків і полонив Фракію. Греки ж послали за печенігами... Симеон же, бачачи незгоду греків, прийшов і переміг їх і багато міст захопив... У рік 917. Греки перемогли Симеона болгарського; Симеон же потім, зібравшись, переміг греків” [400, 241].

Експансіоністські наміри болгарського князя прирекли народ на нескінченні війни й виснажили матеріальні ресурси країни, перші ознаки кризи якої виявились вже за часів правління Симеона: печеніги захопили

понижзя Дунаю, а спроба захоплення Хорватського королівства закінчилась розгромом болгар. “У рік 942. Симеон цар болгарський пішов на хорватів, – зазначається в літописі, – там же і помер (насправді 927 р. – С. К.), а залишив після себе сина Петра. Цього ж року народився в Ігоря син Святослав” [400, 242]. Подальші події болгарської історії викладались у Густинському літопису епізодично серед інших подій європейської історії. Зокрема, було зазначено похід „Леона царевича грецького” в Болгарію у 1116 р., напад половців на Болгарію наступного року, загибель на війні з турками під Варною польського короля Владислава у 1447 р. та ін. [400, 291, 356].

Значно менше уваги автор Густинського літопису приділив Великоморавській державі. Обійшовши мовчанням час її створення, він відзначив звернення її князя Ростислава Словенського до Константинополя – надіслати християнських місіонерів та конфлікт князя Святополка зі східнофранкським королем. “У рік 890, – констатував літописець, – Арнольф, цар німецький, пішов на Святополка, князя моравського, і вбив його. Став же після Святополка син його Святобой, який мучив святого Мефодія, й крім війни з сусідами, ще й всі люди і бояри повстали на нього, від жаху залишив все, втік у пустелю і, проживаючи там у покаянні, помер. Царство ж муравське захоплено було і знищено: поділено тричі, одну частину цар німецький зайняв, іншу – угорці, а третю – ляхи, що сьогодні Шлонско (Сілезією. – С. К.) називаються” [400, 239]. Зі сторінок компедіуму також довідуємося про одруження польського короля Мечислава на дочці чеського короля Болеслава Доброгневі у 965 р., появу 1409 р. “в землі чеській нового еретика Іоана Гуса”, якого “в рік 1414..., звинувативши за листи, вогнем спалили, а після нього його учня Єроніма” [400, 353].

Виклад подій з історії польської держави автор вів від правління “лядського князя Пяста”. Про перебіг подальших подій лаконічно констатував: “У рік 921. Помер Лешко, князь лядський, і став по ньому Земомисл, син його... в рік 962. Помер Земомисл, князь лядський, і став по ньому син його Мечислав, який сліпим народився, потім же просвітив хрещенням лядську

землю” [400, 241, 245]. Наступні події польської історії літописець висвітлював більш докладніше, підкреслюючи в низці сюжетів близькість історичної долі Польщі й Русі. Зокрема, він докладно розповів про участь Болеслава у міжусобній боротьбі руських князів Ярослава і Святополка, інформував про похід Ярослава і польського короля Казимира на мазовецького князя Мойслава, одруження Болеслава Хороброго на онуці Ярослава В’ячеславні, допомогу Болеслава князеві Ізяславу здобути київський престол та ін. [400, 263, 264, 268, 271, 274-275]. Джерелом цих відомостей, як засвідчують авторські маргіналії, слугували твори польських історіографів М. Бельського, М. Кромера, О. Гваньїні та ін.

Інтерес до подій у Центрально-Східній Європі виявив український православний шляхтич Юхим (Йоахим) Єрлич (1598 – після 1673), котрий перебував на службі Речі Посполитої. У середині 60-х – на початку 70-х рр. XVII ст. він написав твір, відомий за польським виданням (Варшава, 1853 р.) як “Літописець чи хроніка Йоахима Єрлича” [1215]. Її перша частина, як з’ясували дослідники, була побудована на основі творів О. Гваньїні, М. Стрийковського та інших авторів, представляла собою хроніку всесвітньої історії від найдавніших часів. У другій частині твору, укладеній на основі власних спогадів, свідчень очевидців й інших писемних джерел, що містили чималу кількість оригінальних даних, Ю. Єрлич окреслив найголовніші події в Речі Посполитій упродовж 1620–1672 рр. [1215, Т.І, I-II; 1223, Т.І, 281; 831, 201]. У цій частині, своєрідному щоденнику-літопису, намагався дотримуватися логіко-причинної послідовності у висвітленні подій, що подавалися за хронологічним принципом. Тут немає забігання наперед, оскільки, судячи з усього, він на момент написання твору не знав ні продовження подій, ні їхнього завершення. Він, наприклад, вказав на смерть 20 квітня 1632 р. Сигізмунда III, за правління якого “в Польщі все стало погано, зросла дорожнеча”, а серед подій 1645 р. відзначив те, що гетьман польний литовський Януш Радзивілл оженився “на дочці господаря Молдавського Василя Лупу Марині, яким шлюб давав Петро Могила” [1215,

Т.І, 39; Т.ІІ, 48]. Крім того, автор згадав про початок засідань сейму в 1658, 1659 рр. і прийняті ним ухвали, повідомив про смерть воєводи сандомирського О. Конецьпольського (1659 р.), гетьмана С. Потоцького (1667 р.) тощо [1215, Т.І, 9, 31, 32, 115].

Хоча хроніка Ю. Єрлича, за спостереженням Ю. Мицика, є “найважливішим мемуарним джерелом з історії Національно-визвольної війни із створених представниками панівного класу Речі Посполитої” [831, 202], ставлення автора до цих подій було досить суб’єктивним і переважно збігалось з позицією польського керівництва. Показово, що, як православний, український автор уникав традиційних для польської історіографії того часу звинувачень “схизматичної” віри. Водночас він уникав критики і релігійної політики польського уряду, замовчував факти зловживань проти православної церкви. Неприхильно ставився до короля Яна Казимира та досить критично оцінював діяльність його дружини: “Королева Марія Людовіка дуже багато наробила в Польщі лиха та як ведмедя водила за ніс короля. Було замінено гроші старі, що зумовило дорожнечу. Вона 6 квітня (1667 р. – С. К.) померла” [1215, Т.ІІ, 116-117]. Досить неприхильно автор ставився й до коронних гетьманів М. Потоцького та М. Калиновського, звинувачуючи їх у самовпевненості й бездарності, що, на його думку, зумовило поразку польського війська під Жовтими Водами, Корсунем і Батогом [1215, Т.ІІ, 64, 118, 137]. Отже, у хроніці Ю. Єрлича було відбито найважливіші події сучасної автору польської історії, про які було вміщено чимало оригінальних відомостей та оцінок.

Помітний вплив на сприйняття поляків і Польщі в національній свідомості українського суспільства останньої третини XVII ст. мала “Кройніка з літописців давніх” Ф. Софоновича, що була типовим твором традиціоналістської (літописної) історіографічної течії. Риси суто історичного стилю письменництва в цьому творі проявилися серед іншого в композиційній побудові. Автор поділив його на три частини: “Кройніка о Русі”, “Кройніка о початку і назвіску Литви” й “Кройніка о землі польской”,

обсяг якої становив 15% твору. За спостереженням дослідників, головними джерелами останньої були “Хроніка Сарматії Європейської” О. Гваньїні і “Хроніка Польщі” М. Бельського [1255, 65-68; 834, 21-29; 1226, 320-325]. Додамо, що працею А. Гваньїні Ф. Софонович користувався частіше, ніж хронікою М. Бельського. Майже повністю за “Хронікою Сарматії Європейської” побудована розповідь про початок польської держави, її перших королів від Леха I до Лешка Білого (1194 р.).

Події до кінця XVI ст. Ф. Софонович виклав на основі творів цих авторів, рідко звертаючись до хроніки М. Стрийковського. Наслідуючи польських історіографів, розповідь про польську державу розпочав від легендарного Леха, групуючи матеріал наступних розділів за періодами правління його спадкоємців: “Вишемир, князь польський”, “Дванадцять воєвод”, “Крак, князь польський”, “Премислав, або Леско перший”, “Леско другий”, “Попель перший” та ін. Особливу увагу він приділяв опису воєнно-політичних подій. Намагаючись дати їм об’єктивне тлумачення, засвідчував власні антипольські й антиуніатські погляди, співзвучні світогляду найавторитетніших ідеологів православ’я цієї доби – З. Копистенського, П. Могили, С. Косова та ін. Мабуть тому негативно трактував діяльність князя Ягайла, котрий прийняв католицьку віру й під іменем Владислава став польським королем [1025, 210]. Аналіз твору свідчить, що Ф. Софонович був обізнаний з політикою Ягайла, яка сприяла посиленню польської експансії на Україну, а відтак визначила негативне ставлення українських літописців до нього. Водночас помітна певна ідеалізація ним королів Речі Посполитої Владислава IV та Яна Казимира, зумовлена деякими моментами їх внутрішньої політики, зокрема запровадженням окремих пільг українській православній церкві та козацькій старшині.

Слід зауважити, що при викладенні польських сюжетів Ф. Софонович застосував окремішне, “критичне вичитування” іноземних джерел, подібне до перевірки їх відповідності православній ідеології та традиціям давньоруського літописання. Так, під час розповіді про одруження

польського короля Болеслава III з дочкою князя Михайла Святополка Збиславою вказує на те, що король “церкву Святого Михайла Золотоверхого в Києві змуровав”, про що не згадується у хроніці А. Гваньїні [1025, 200-201]. Якщо польські хронографи всіляко вихваляли воєнні перемоги Болеслава і навіть розгром його армії під Галичем подавали у героїчному стилі, то Ф. Софонович останні події виклав так: “Потім з руським князем Болеслав розпочав війну під Галичем, хоча свого приятеля, князя галицького, на Галицьке князівство, вигнаного з Галича, посадив, від князів руських розгрому дістав і ледь на подлом коні втік до Польщі”, після чого помер “зі скорботи” [1025, 201]. До розповіді ж про князя Болеслава Встидливого він додав свідчення, відсутнє у польських авторів: “воював з королем руським Данилом разом чехів і був під Опавою” [1025, 204].

Особливий інтерес становить виклад автором польських подій з кінця XVI ст. до 1673 р., у висвітленні яких Ф. Софонович не міг скористатися творами А. Гваньїні, М. Бельського, Й. Стрийковського і вдався до свідчень інших джерел, включаючи власні спостереження й відомості очевидців – гетьманів і полковників, ієрархів церкви, представників українських кіл Речі Посполитої тощо. Це, зокрема, стосується повідомлення про смерть короля Сигізмунда III (1632 р.) й обрання на польський престол Владислава IV (1633 р.), загарбання Києва польсько-литовським військом Януша Радзивіла у 1651 р. [1025, 226, 227]. Інші ж сюжети недавньої історії польської держави – похід Сигізмунда III у Швецію 1599 р., кампанію Яна Замойського проти молдавського господаря у 1600 р., розповідь про Лжедмитрія I й польську інтервенцію до Московії на початку XVII ст. – могли бути висвітлені на основі хроніки П. Пясецького чи якогось українського літопису. На думку сучасних авторів, ця група звісток увійшла до твору Ф. Софоновича через один із списків Галицько-Волинської хроніки, що охоплювала події XVI – початку XVII ст. і була відображена у Київському, Острозькому й Львівському літописах, творі Я. Бінвільського [606, 85].

Найбільше уваги в “Кройніке о землі польської” було приділено початковому етапу Української революції XVII ст. Водночас стисло, але досить точно відбито події середини 1650-х років у Польщі, зокрема згадано пропозицію Б. Хмельницького трансільванському князю Єжі II Ракоці зайняти польський престол. “Коли прийшов Ракоці зі своїм і з козацьким військом, міста польські йому піддавались, і саму Варшаву і Краків взяв”, – пише Ф. Софонович [1025, 233]. Також він інформував про події 60 – початку 70-х рр. XVII ст., хоча за своєю повнотою його розповідь поступалася літопису Самовидця.

Зрештою, компетентність Ф. Софоновича у висвітленні польських сюжетів “Кройніки”, адресованої не вузькому колу привілейованих читачів, а “кожному” з них, значна популярність цієї пам’ятки переконують, що вона була одним із основних джерел формування в українській історичній свідомості останньої третини XVII ст. уявлень про поляків та їх державу.

Викликає інтерес й самостійна редакція “Кройніки о землі польської”, відома під назвою “Літописець албо хроніка землі польської”, що слугує переконливим доказом помітного інтересу української громадськості до історії Польщі. У порівнянні з вище проаналізованою частиною твору Ф. Софоновича у “Літописі” випущено події деяких періодів польської історії. Так, завершуючи розповідь про Болеслава II редактор пропустив повідомлення Ф. Софоновича про часи нащадків Болеслава II – Владислава Германа, Болеслава III, Владислава II, Болеслава IV і відразу перейшов до Мечислава III, якого назвав братом Болеслава з тим, щоб якимось замаскувати такий великий пропуск у тексті [1025, 245]. Також не знаходимо даних про панування Лешка V, події з кінця XIII до кінця XIV ст., з 1447 до 1499 рр., з 1583 до 1587 рр., які є у Ф. Софоновича, за рахунок другорядних деталей скорочено й наступні події. Водночас редактор доповнив “Літописець” власними нотатками за 1674–1690 рр., зокрема про польсько-турецьку війну 1672–1676 рр. [1025, 259].

Зацікавленість історією Речі Посполитої виявив П. Кохановський на сторінках “Хронографу” (1681 р.) та “Обширного синопсису руського” (1681–1682 рр.), які, за оцінкою сучасних авторів, становлять щось середнє між збірником історико-релігійного змісту та самостійними історичними творами [834, 35]. Польські сюжети цих компіляцій є не зовсім оригінальним засвоєнням “Хроніки” Ф. Софоновича і майже повністю повторюють інформацію цього джерела.

Зміна геополітичної ситуації на Сході Європи у 1670-х роках, як і про-російські симпатії й монархічна ідеологія автора київського “Синопсиса”, визначили його стримане ставлення до шляхетської Польщі. Негативну роль останньої в історії українських земель автор підкреслював скрізь, де тільки матеріал давав для цього привід. Так, на його думку, серйозного удару Україні завдали поляки 1471 р., коли король Казимир “царствений град Київ і князівство його у воєводство змінив, Мартіна же Гаштольда Литвина воєводу в Києв пропонував і утвердив” [1005, 119]. Анонімний автор вважав, що польські королі, гетьмани й сенатори не раз розорили руську землю, привели до знищення Київське самодержавство й поступово перетворили його “з царства у князівство, а від князівства у воєводство”. Показовою у цьому плані є розповідь “Синопсиса” про князя Ярополка Володимировича, якого спокусив сенатор польського короля Болеслава Кривоустого Петро Волостович. Якщо у першому виданні (1674 р.) цей сюжет викладався у стислій формі, то у виданні 1680 р. автор доповнив його розповіддю про те, як Ярополк згодом помстився Болеславу. Ймовірно, цей сюжет було розширено автором під враженням статей Журавнинського договору 1676 р. між Річчю Посполитою і Туреччиною, який не передбачав існування Української держави, оскільки “Поділля й Україна”, за винятком Білої Церкви та Павлочі, відходили до складу Туреччини [1166, 83].

Обізнаністю щодо подій всесвітньої історії вирізнявся Український хронограф за списком Боболинського, укладач якого закликав читачів вивчати історію “з всілякою старанністю і розсудливістю” [305, 275]. Минуле

південних слов'ян він виклав у загальноісторичній частині хронографа – від створення світу до взяття турками Константинополя (1453 р.), де, зокрема болгарські сюжети, представлені у статтях “Болгари голову відсікли”, “Болгарське царство остаточно розбили”, “Про Семеона царя болгарського”, “Греки взяли Русь на болгар”, “Болгари грецькі землі захопили” та ін. Викладаючи події міждержавної ворожнечі болгар і греків, що призвела до трагічної загибелі першого Болгарського царства, автор хронографа, як і інші українські літописці, відзначив вплив візантійської культури на Болгарію та Київську Русь, що, на його думку, поширювався завдяки слов'янській писемності й богослужінню. Він писав: “6415 року від створення світу, 907 від Різдва Христова. Константин Філософ і брат його Мефодій переклали Святі книги з грецької на слов'янську мову, що розійшлась далеко у народів руських” [18, 378 зв.].

Загальноісторичну частину хронографу анонім доповнив за зразком “Хроніки Сарматії Європейської” А. Гваньїні, “Хронікою слов'яно-руською о панствах руських, польських і литовських”, що становила понад третину всього твору. Така структура компіляції дозволила викласти події вітчизняної історії на більш ширшому тлі всесвітньої історії, ніж у Густинському літописі чи “Хроніці” Ф. Софоновича. Саме ця обставина, як це було з'ясовано О. Поповим, забезпечила популярність Українському хронографу і він “поширювався у величезній кількості списків” [933, 27; 865, 34-82; 266, 83-100]. Наявність же редакторських доповнень і скорочень в кожному з його основних списків свідчать про те, що ця пам'ятка знаходилася у центрі громадського життя того часу, історичних і політичних концепцій другої половини XVII ст., а не копіювалась механічно. Як і загальноісторична частина, “Хроніка” відкривалась розповіддю про біблійні часи, створення світу й, зокрема ранню історію слов'ян. Подібне дублювання аж ніяк не свідчило про побіжне ознайомлення автора з історичним матеріалом, а, ймовірно, пояснювалось композиційними міркуваннями: у першій частині їх

подано з метою висвітлення початку всесвітньої історії, а в “Хроніці слов’яно-руській”, щоб подати історію слов’ян від Мосоха.

Польська частина хронографа – “Коротке зібрання хроніки польської”, на відміну від литовської і руської частин “Хроніки слов’яно-руської”, значно менше привертала увагу дослідників і в УХСБ не збереглася, а тому звернемось до Українського хронографа за київським списком. У структурі пам’ятки цей розділ мав самостійне значення, оскільки події польської історії були відокремлені від інших і викладались від легендарних часів до 1587 р. Головним і майже єдиним джерелом польської частини була “Хроніка Сарматії Європейської” А. Гваньїні краківського видання 1611 р., значно скорочена автором і змінена структурно. Вона відкривалась повідомленням про двох легендарних братів Леха і Чеха, а подальші події висвітлювалися щодо “всіх князів і королів народу того, насамперед від Леха, першого монарха народу польського і аж до теперішнього короля Владислава IV, порядку не порушуючи” [11, 614]. Це зауваження дало підставу окремим авторам стверджувати, що київський список хронографу був створений в роки правління Владислава IV (1632–1648 рр.), а Леонтій Боболінський виступав лише переписувачем Чернігівського списку (1699 р.) [865, 79].

На відміну від польських хроністів, що структурно формували розділи за роками правління польських королів, автор Українського хронографа виділив в окремі розділи повідомлення про визначні політичні події, стихійні лиха, військові походи тощо, описуючи окремі подробиці, що мали відношення лише до історії Польщі. Водночас, він докладно розповідав про події, що стосувалися історії України – захоплення Києва Болеславом (1018 р.), похід Вітовта на татар (1397 р.), розорення Львова Казимиром (1340 р.). Лише у кількох випадках як джерело була використана “Хроніка” М. Стрийковського та “Хроніка Польщі” М. Бельського, остання, зокрема, для оповіді про короля Владислава II та знамення в час правління Болеслава Стисливого [11, 624 зв., 625 зв., 626].

Тож, для авторської манери опрацювання джерел укладача Українського хронографа були характерні елементи їх критичного вивчення: зіставлення інформації різних джерел, коли перевага віддавалась більш раннім за часом їх походження, а також свідченням очевидців, що, на його думку, були теж більш достовірними. Це зайвий раз підтверджує правильність тези О. Оглобина, що “Літописець си есть Кройника” киево-чернігівського ієромонаха Леонтія Боболінського (1699 р.)” є зразком “справжньої історії прагматичного характеру з виразним нахилом до історії і навіть філософської синтези” [879, 140].

На зламі XVII–XVIII ст. помітну роль в утвердженні поглядів української еліти щодо минулого слов’янських народів мала концепція історії вихованця славнозвісного київського колегіуму Данила Туптала (1650 чи 1651–1709 рр.), більш відомого ще як святителя Дмитрія Ростовського. У 1675 р. він був зведений чернігівським архієпископом Л. Барановичем у ієромонашеський сан, згодом очолював ряд чоловічих монастирів в Україні [710, 383; 888, 263-266] й став одним із найвідоміших українських церковних діячів, літописцем і агіографом, письменником, котрий, за словами російського академіка Д. Лихачова, “мав величезне значення для всієї православної Східної та Південної Європи” [769, 9].

Наукова спадщина і книжкове зібрання Д. Туптала переконують, що він був мислителем, який однаково вільно відчував себе і в православній, і в західноєвропейській інтелектуальних системах. Каталогізований ще у середині XIX ст. опис цього зібрання зафіксував 302 книги і рукописних збірника [207, 180-197], але ретельне вивчення окремих його позицій, наприклад “Зібрання речей різних”, вказує, що в ньому було понад 520 книг і рукописів. Три чверті з них були латинською і старопольською мовами. Більшість з них свідчила про гуманістичний характер освіти Д. Туптало, отриманої у Київському колегіумі. Інтереси мислителя як читача сягали далеко за межі світу релігії, а тому в його книгозбірні були присутні: краківське видання (1597 р.) хроніки М. Бельського, два комплекти краківських видань

“Церковних анналів” Ц. Баронія, історична хроніка М. Стрийковського, твори А. Гвагніна, Й. Вержинського, польські рукописні збірники, чотири багатомовних лексикона та ін. Зрештою, книгозбірня Д. Туптала – “це типовий підбір книг латинського ерудита того часу” [1133, 54], “церковного письменника, що тяжів до історичної тематики” [777, 248], склад якої дозволяє окреслити коло джерел його творів і уточнити його наукові інтереси у галузі вітчизняної і зарубіжної історії.

У травні 1684 р. Д. Туптало за дорученням Києво-Печерського архімандрита В. Ясинського розпочав складання головної праці свого життя – Четій Міней чи “Книги Життя святих”, над якою він працював понад двадцять років і завершив у лютому 1705 р. До складу цієї своєрідної 4-х томної агіографічної енциклопедії він ввів 721 статтю і твір, що були скомпоновані за календарними датами на кожен день року [22, 265]. Серед них було декілька статей, присвячених слов’янським святим, зокрема Св. Кирилу і Мефодію. Так, у першому трьохмісячному томі на вересень, жовтень і листопад (Києво-Печерська лавра, 1689 р.) під 25 листопада Д. Туптало виклав “Життя і страждання священномученика Климента, Папи Римського”. У ньому йшлося про віднайдення останків Св. Климента під час хазарської місії Кирила і Мефодія. Повний же життєпис Святих апостолів слов’янських, складений у розповідній формі великого життєпису, під назвою “Того ж дня (11 травня. – С. К.) життя і праці преподобних батьків наших Мефодія і Константина, названого Кирила, єпископів Моравських, вчителів Слов’янських” було вміщено у третій “Книзі Житій Святих” на березень, квітень, травень, уперше видрукуваній Києво-Печерською лаврою 1700 р.

Над цим життєписом солунських братів Д. Туптало працював здебільшого протягом 1690-х років, що засвідчують його щоденні записи у “Діаріюші”: “Року 849. У цих літах Мефодій і Константин учителі слов’янські в Козарах у Когана. Року 855. Св. Кирило і Мефодій азбуку слов’янську скомпонували і книги слов’янською мовою переклали з грецької. Року 865. У цих літах Мефодій і Константин учителі слов’янські у Моравії” [216, 4]. Цей

контекст та інші нотатки свідчать, що Д. Туптало фіксував і оцінював інформацію про первоучителів слов'янських за кількома джерелами: тут не лише Великі Четії Мінеї митрополита Макарія, але й літопис Нестора, інші “літописи руські”, твори “від різних письменників”, “різні історіографи грецькі”, “достовірні оповідання церковні”, “книги Vollandi про життя святих” тощо. Критично дослідивши різноманітні джерела про діяльність Св. Кирила і Мефодія, видатний український агіограф уклав зовсім новий їх життєпис. Він побудував його на складній, багатоепізодній фабульній основі паннонського Життя Константина Філософа, відомого сьогодні у 53 рукописах [298, 27], але зміг уникнути дослівних повторень із цього твору. У його змісті автор досить часто одні епізоди безслідно вилучав, інші – доповнював новими історичними вставками чи біографічними подробицями, сюжети третіх – закінчував описами, запозиченими із інших джерел. Відсутність буквальних текстових збігів свідчить про величезну творчу, наукову роботу автора, який у пошуках “істини” та “досконалості” дуже прискіпливо й критично збирав і зіставляв найрізноманітніші літописи, найважливіші, необхідні й достеменні документальні свідчення.

Д. Туптало змалював діяльність “цих двох світочів миру і просвітників країн слов'янських” на відповідному історичному тлі, завдяки чому виразно відчувався колорит тієї далекої епохи. Він розпочав своє Житіє Св. Мефодія і Св. Константина-Кирила розгорнутим історичним екскурсом у стилі легенд зі збірки болландистів *Acta Sanctorum*: “У літа іконоборчих царів Грецьких, Льва Вірменина і по ньому Михайла Травла, також і названого Балбос, та і сина Михайлового Феофіла, був в Солуні граді Фессалонікському муж красивий і багатий...” [431, 150-150 зв.]. Відтак, перерахування “іконоборчих царів” на початку житія, повідомлення про “гоніння” Феофіла, а далі – про його смерть і воцаріння юного сина Михайла “з матір'ю своєю благочестивою царицею Феодорою” і про “єресь іконоборчу” при патріарші “святішому” Мефодії (843–847 рр.) та багато інших історичних аналогій створювали конкретне тло оповідання, наповнювали його реальністю,

допомагали читачеві локалізувати в часі й просторі невичерпний потік інформації про життя Святих братів.

Після вступного оповідання Д. Туптало зупинився на хазарській місії апостолів слов'янських, розповідаючи про яку, він не сповна довіряв використаним джерелам. Якщо в паннонському Житті Константина-Кирила філософа Константин сам відправився у місію до хазар, то у Д. Туптала він “просив брата свого, Мефодія блаженного, який володів частково мовою слов'янською, йти з ним на апостольський послух, щоб невіруючих просвіщати світлом святої віри” [431, 157 зв]. Український автор не говорить також про переклад Константином єврейської граматики, оскільки, ймовірно, сумнівався у цьому. У його інтерпретації обидва брати вивчали єврейську мову, і нею, мабуть, вів Константин з “їудеями” свої відомі “суперечки про Християнську віру”, яку Мефодій потім записав слов'янською мовою.

У розповіді про хазарську місію на увагу заслуговує також епізод про відкриття мощів Св. Климента, третього єпископа Риму після Св. Петра. Опису цієї події передує велика стаття про мученицьку смерть Св. Климента й наступна поява святих останків вірним в день його пам'яті – 25 листопада. Автор переносить свого читача в епоху перших століть поширення християнства, римського імператора Траяна (98–117 рр.), з ім'ям якого традиція пов'язує легендарну історію смерті Св. Климента: “Коли Климента святого з Риму в Херсонес ув'язнено було, багато там людей до Христа зверталось, Авфідіан ігемон, наказом кесаря Траяна, потопив його в морі, котву на шию нав'язавши, щоб не знайшли Християни тіла його. Стояли же вірні на березі, дивились на утоплення святого і ридали. Потім два найвірніших учні його говорили до християн: помолимося всі до єдиного, щоб дав нам Господь чесне тіло мученика свого. Молитвам Християнського народу до бога, відступило море в надра свої на три поприща: люди ж, як колись ізраїльтяни в чорному морі, йшли по суші, знайшли гробницю мармурову у вигляді церкви богом уготовану, і там тіло святого лежало” [431, 167 зв.-168]. Це оповідання агіограф взяв із Житія Св. мученика Климента, Папи

Римського, яке він склав у 1684–1689 рр. Але у цьому разі він точніше повідомив власні джерела: Послання Св. Климента з Великих Четій Міней митрополита Макарія, Метафрастове оповідання про смерть Св. Климента.

У викладі наступної моравської місії Святих братів, котра у тогочасних пам'ятках висвітлювалась досить лаконічно, розпливчасто і часто навіть суперечливо, Д. Туптало затримав увагу лише на самих важливих подіях. У його викладі у відповідь на прохання князів “мови Слов'янської” – Ростислава і Святополка Моравських та інших, які “віру християнську частково прийнявши, але її таємниць не розуміючи... цар же з патріархом і всім священним собором порадив, щоб блаженного Константина з Мефодієм запросити молитися, хай прийдуть в Слов'янські країни вчителювати, які в Хозари ходили і переконали святого Константина, що не хотів прийняти сан архірейський” [431, 166-166 зв.].

Д. Туптало наголошував, що обидва брати готувалися до наступної місії. При цьому він запозичив із паннонського Життя Св. Кирила статтю про винайдення слов'янської азбуки. За його версією, Константин “постився перших сорок днів, і, надихаючись благодаттю Духу святого, винайшов азбуку Слов'янську, що складалась із тридцяти восьми букв, переклав книги Грецькі на мову Слов'янську..., повелів отроків безліч зібрати, і вчити їх азбуки і перекладеним книгам: Часослову, і Псалтирі та іншим... І почав Слов'янською мовою Божественну Літургію правити, і весь церковний спів” [431, 166 зв.]. При цьому він фактично двома фразами передав саму суть відомого конфлікту з трьохмовниками: “...Багато архієреїв та ієреїв, а особливо західної Римської мови, почали обурюватись, що дивною мовою новоосвіченим літургію проводять. Говорили: що трьома тільки мовами, якими титла хресні написані були, належить Божественну літургію провадити – Єврейською, Грецькою, Римською” [431, 166 зв.-167].

Підсумував видатний український агіограф роздуми про апостолів слов'янських вкрай лаконічною статтею: “Після смерті святого Кирила, преподобний Мефодій поставлений був єпископом Моравії, мав престол свій в

Паннонії граді, на місці святого апостола Андроніка, учня і сподвижника Павла, що там інколи єпископствував, його наслідуючи, цей святитель і вчитель Мефодій, багато показав подвигів і трудів, віру святу розширюючи, із жидами і єретиками сперечаючись, словеси і чудеса перемагаючи супротивні, біди і вигнання перетерплюючи, також і книг чимало з Грецької мови на Слов'янську переклав; і добром правив паствою многіє літа, перейшовши до Господа, апостольські з братом своїм святим Кирилом заповзято попрацював..." [431, 167 зв.].

Зрештою, слід визнати, що Житіє слов'янських первоучителів Д. Туптала звучало набагато переконливіше, ясніше й конкретніше паннонських життєписів Кирила і Мефодія та інших подібних пам'яток. Виклад життя і діяльності "цих двох світочів світу й просвітників країн слов'янських" на тлі відповідних історичних подій переконує в тому, що цей твір слугував не лише дидактичним, релігійним, моралістичним цілям, але й пізнавальним. Це підтверджується зацікавленням і неодноразовим зверненням до нього не одного покоління наступних науковців, зокрема болгарського літописця, ієромонаха Спиридона, Є. Болховітінова, П. Шафарика та ін. [1168, 289; 1266, Т.І, 103; 473, 99]. Ця думка перегукується із твердженням сучасних болгарських учених, що саме Д. Туптало "відіграв велику роль в уславленні Кирила і Мефодія й першим надрукував їх великий життєпис" [1096, 12].

Крім згаданих студій, Д. Туптало окреслив деякі слов'янознавчі сюжети в інших статтях "Книги Житій Святих": Про блаженного Лазаря, князя Сербського (13 червня), Про Святу великомученицю Людмилу (16 вересня), Про Святого В'ячеслава князя Чеського (28 вересня), Про преподобну Параскеву (14 жовтня), Про Святого Іларіона Меглинського (21 жовтня), а також у статті Про Іоанна Рильського (19 жовтня), що була введена автором у друге видання праці.

Ще один штрих: після Житія Кирила і Мефодія Д. Туптало умістив цікаву невеличку студію "Про хазарів". Не маючи прямого відношення до агіографії, вона містила новаторську, як для того часу, ідею – об'єднати в

єдиному творі церковну та насичену фактичним змістом світську історію. Важко не погодитися з тим, що це міг зробити лише мислитель, який відчував життєву нерозривність світської і церковної історії, її цілісність і універсальність; інтелектуал, котрий першим серед українських і російських письменників опинився на шляху від середньовічної агіографії й літописання до історіографії Нового часу.

Виявом якісно нових орієнтацій Д. Туптала в галузі історичної науки став його “Келійний літописець”, що за оцінкою В. Калугіна, був “першою заміною давніх хронографів” [567, 172]. Цей твір, над яким автор працював у 1702–1708 рр., відкривали “Повідомлення про розбіжності літописання” й трактат “Хронологія”. У них вирізняється не лише літописна, але й історіографічна тенденція поєднання церковної й світської історії з елементами джерелознавчого аналізу викладених фактів. Але, щоб не дратувати церковних ієрархів та не спокушати своїх друзів, Д. Туптало робив це таємно у тісній келії, публічно відмежовуючись від будь-якого новаторства, що могло загрожувати йому переслідуванням з боку церковної чи світської влади.

На це вказує вивчення його діаріушу та листів, датованих 1707–1708 рр. Так, відразу після запису в діаріуші про смерть митрополита Київського Варлама Ясинського, зустрічаємо приписку Д. Туптала: “Історію століття цього священик не може писати. Бароній”. А далі йшов останній авторський запис у цьому тексті: “1708. Архімандрит Печерський Іосаф (Кроковський. – С. К.) став митрополитом Києва на Москві серпня 6 (насправді – 14-го. – С. К.). Були і ми на церемонії” [216, 11]. Цю ж думку із праці Ц. Баронія зустрічаємо у листі Д. Туптала С. Яворському від 7 грудня 1707 р., якому він місяць перед цим відправив до Москви окремі частини “Келійного літописця”: “Про монархії. Не забуду в цій (чи дасть Бог написати) книзі, о монархіях колишніх згадати, але... не маю я наміру бути громадянської історії письменником, на думку політиків; да не буде цього! Не архієрейська ця справа... Мені ж належить духовна: і я маю намір, в надії

Божої підтримки, йти шляхом церковної історії, не виключаючи зовсім і світської, але тяжіючи більше до церковних, ніж до світських і громадянських справ” [218, 373, 379-380]. Інший лист, Ф. Полікарпову-Орлову від 7 листопада 1708 р.: “...А маю намір писати лише від Різдва Христова, до цього місця ведеться ветхозавітного Писання Святого історія, котра в нашій слов’янській мові ні від кого ще не витлумачена. Діяння ж царств римських, грецьких та інших, що були після Різдва Христова, не архірейська справа писати” [1177, 438-439].

Серед інших сюжетів “Келійного літописця” на увагу заслуговує розповідь Д. Туптала про походження слов’янських народів, викладена в параграфі “Про початок стародавнього слов’янського народу”. Повторюючи відомі біблійні постулати про виникнення людства, автор виводив руський народ, як і слов’ян в цілому, від Афета, а не від Сіма чи Хама. “А сей Афет є прародитель і батько всіх, найпаче в Європі, що мешкають, християн, – наголошував він. – Той же народ (чи плем’я Афетово) розширився на країни півночі, сходу, півдня і заходу, інших всіх силою, мужністю і хоробрістю перевершив... і від славних справ своїх, найпаче військових, слов’янами чи славними почав зватися. Також і мова слов’янська” [430, 1-2].

Пропонуючи читачам, насамперед нижчому духовенству, порадник з історії церкви й християнства, всесвітньої історії, Д. Туптало наповнив “Келійний літописець” численними прикладами “давніх подій”, використовуючи для цього свідчення “різних хронографів й істориків грецьких, славенських, римських, польських, єврейських та інших”, що дозволило йому реконструювати найголовніші події історії слов’ян-сарматів. Зокрема, щоб переконати читачів у давності й мужності слов’ян, він спеціально ввів параграф “Про свободу чи вільність Слов’янську”, назву і зміст якого було взято із третього видання “Синопису”. Водночас, посилаючись на твори Я. Длугоша й М. Стрийковського, у розповіді про подвиги слов’ян у давнину та їх перемоги над “грецькими і римськими кесарями” він повторив інший, поширений у всьому слов’янському світі міф про привілеї Олександра

Македонського, згідно якого, “заради славних справ і послуг військових дав Олександр Цар Слов’янам привілеї чи грамоту, на пергаменті золотому написану, в Олександрії, що вільності й землі їм встановлювала” [430, 2-3].

Д. Туптало вказував, що, розселившись в Європі, слов’яни-сармати отримали різні імена “від річок і лісів, прикмет, полів, від справ і від князів, своїми іменами прозвані були, як Болгари і Волинці від річки Волги, ...Запорожці від Запорожжя, ...Чехи від Чеха князя, Ляхи чи Лехи від Леха, першого Короля Польського, Москва народ від Мосоха праотця свого, всіх слов’яноросів” [430. 7-8]. Із розумінням справи автор неодноразово наголошував не лише на спільності походження слов’ян, повторюючи відомі біблійні тлумачення, але й мовній спорідненості “народів московських, слов’яно-руських, польських, волинських, чеських, болгарських, сербських, карвацьких (хорватських. – С. К.) і всіх загалом, скільки їх є, слов’янська мова природно вживалася” [430, 8]. Такий підхід Д. Туптала до проблеми слов’янської культурно-мовної спільності, що окреслювався у творах деяких українських авторів середини і другої половини XVII ст. (передмова З. Копистенського до “Бесід і діяній” Іоанна Златоуста, київський “Синопис”, “Густинський літопис” тощо), створював ґрунт для сприйняття слов’янської тематики в патріотичному аспекті та зумовлював її наступне поширення не лише як предмета учено-літературних занять, але й як одного з факторів національної свідомості.

Слід зауважити, що життєписець знайомив читачів не лише із сюжетами найдавнішої історії слов’ян, але й з окремими подіями минулого слов’янських народів після появи державних об’єднань і виникнення національних мов. Навіть при викладені історії руської держави його судження досить часто стосувалися не лише східнослов’янського регіону, а всього слов’янського світу. Говорячи про хрещення Русі, яке відсувалося Д. Туптало набагато раніше часів володарювання князя Володимира, він вказував, що апостол Павло послав слов’янам свого учня Андроніка, “щоб вчив, і хрестив в Ілліріке і Місії, що є в Болгарах, В Босне і Мораве, пішовши потім у Панію

чи Панонію єпископом бути” [430, 43-44]. Після цього він розповів про друге хрещення слов’ян під час місіонерської діяльності Кирила і Мефодія: “У царство царя грецького Михайла, патріарху константинопольському суццю Фотію, від них же на прохання князів слов’янських Святополка, Ростислава і Коцела, прислані були слов’янські вчителі віри христової Мефодій і Кирило, сини мужа за ім’ям Льва із Солуня, і вони по дару духа Святого, переклали грецькі книги слов’янською мовою, Святе Євангеліє, Апостол та інші” [430, 43-44].

Утім найчастіше літописець звертався до історії Польщі та українсько-польських відносин. Розповідаючи про втручання польського короля Болеслава в міжусобицю 1015–1019 рр. київського князя Святополка та новгородського князя Ярослава, Д. Туптало акцентував увагу на розбіжностях у трактуванні обставин смерті Святополка попередніми авторами: “Святополк же, переможений від раті, побіг до Болеслава, але по дорозі раптово помер смертю, як польські літописці пишуть; російські же інакше: що Святополк утік через землю польську в пустелю між чехами і ляхами, і там в якомусь місці жив, і як Дафан і Авірон, землею був поглинутий, там і донині є прірва” [430, 52-53]. Подібне трактування використаних творів обумовлювалося його методологією дослідження, для якої були характерні критична перевірка джерел та нове розуміння завдань історичного твору. Автор розповів також про протистояння київського князя Ярополка із польським королем Болеславом Кривоустим, що завершилося військовою поразкою останнього [430, 62-66], згадав про усунення Ягайлом з князівського престолу у Києві Володимира Ольгердовича [430, 118] та ін.

Зауважимо, що у XVIII ст. “Келійний літописець” Д. Туптала здобув чималу популярність серед інтелектуальної еліти України та Росії, де він поширювався спочатку у численних списках, а після видання у Москві (1784 р.) – як книга. Саме тоді він став широко відомий у православних слов’янських народів, користуючись величезною популярністю. “Ніхто не писав так правдиво, як святитель Димитрій Ростовський”, – вказував

болгарський ієромонах Спиридон, автор “Истории во кратце о Болгарском народе славенском” (1792 р.) [1036, 78; 1038, 81].

Інтерес до слов'янського світу українських інтелектуалів, що переважно були виховані в стінах Київського колегіуму (з 1701 р. – академія), засвідчують відомі сьогодні короткі літописи кінця XVII – початку XVIII ст., що розширюють наші уявлення про історичні погляди тогочасної професорської корпорації. Два подібних твори належали відомим українським церковним і культурним діячам того часу: В. Ясинському (1627–1707 рр.) – ректору колегіуму в 1665–1673 рр. й митрополиту Київському в 1690–1707 рр. та І. Кроковському, який займав ті самі посади відповідно у 1693–1697 і 1707–1718 рр. Ці рукописи [13; 14] використовувалися ними для практичних потреб в якості пасхалії. Водночас в них фіксувалися окремі події всесвітньої історії від початку нашої ери до початку XVIII ст., серед яких були викладені слов'янознавчі сюжети. Джерелами цих повідомлень лапідарного за стилем літопису В. Ясинського, як з'ясував Ю. Мицик, слугували український хронограф першої редакції, хроніка Ц. Баронія, третя частина “Кройники” Ф. Софоновича, свідчення очевидців та особисті спогади автора [859, 35].

Літопис із збірника В. Ясинського був покладений в основу подібної компіляції І. Кроковського, виклад подій якої було розширено використанням хроніки М. Стрийковського, Лаврентієвського та Межигірського літописів, київського “Синопису” та ін. Минуле слов'ян тут теж фіксувалося на тлі інших подій всесвітньої та вітчизняної історії, переважно через призму українсько-польських взаємин. У збірнику, зокрема, відзначалося: “1204. Роман князь війну велику з ляхами мав... 1207. Капланом римським мони відняти за поворотом до Польського короля Локетика від папи римського... 1588. Ляхи прийняли календар від Риму... 1597. Наливайко, гетьман запорозький за унію ляхів воював... 1649. Король Владислав помер у Вільно... 1651. Війна Радивілова. І того ж року був Радивіл у Києві і Київ спалив... 1654. На Дрожиполі козаки ляхів збили... 1663. Король Казимір

ходив за Дніпро. Й Іван Брюховецький змінив. 1664. Казимір, король польський, Глухова добував...” [14, 68-114].

Спеціальний інтерес до осмислення нещодавнього минулого та тогочасної дійсності слов'янських народів виявив інший випускник Київського колегіуму, а згодом її ректор Ф. Прокопович (1677 чи 1681–1736 рр.). Вирішальний вплив на формування його інтересу до слов'янського світу мало спілкування у стінах колегіуму з вихідцями із слов'янських областей Центральної і Південно-Східної Європи, студіювання польської мови, що було наслідком польсько-української двомовності гетьманської України [1205, 97; 1224, 306-309; 1199, 111-114]. Цьому сприяла і його освітня мандрівка по Європі упродовж 1694–1703 рр. Місцем першої зупинки Феофана стала Річ Посполита, де він протягом двох років викладав поетику і риторику в одній із львівських колегій, а також студіював праці польських і західноєвропейських авторів, ознайомився з історією, культурою і традиціями польського народу.

Згодом, отримавши рекомендаційні листи від львівського митрополита, Феофан продовжив свою подорож по Європі. “Прибув він до Кракова, де єпископам і деяким професорам відомий став, а згодом – до Відня, до королівств Кроації, Славонії, звідти через Тирольський комітат, Форум Юлію, Удіну, Патавію, Феррару, Анкону, Банонію, Флоренцію до Пізи дійшов. Коли він прибув до Рима, матері мистецтв і наук”, – зазначав біограф українського мислителя Т.-Г. З. Байєр (1694–1738) [275, 361-362]. Після трьохрічного студіювання у колегії Св. Афанасія та римських бібліотеках він знов пішки через Південну й Центральну Європу повернувся до Києва (1703 р.), прийняв чернецтво й розпочав викладацьку діяльність в Київській академії. Тож, Феофан Прокопович, по суті, став одним з перших українських учених, хто на рубежі XVII–XVIII ст. відвідав фактично всі слов'янські землі Центрально-Східної й частково Південної Європи. І хоча вивчення мови, історії та культури південних і західних слов'ян, за виключенням поляків, навряд чи було спеціальною метою подорожі Феофана

та привалювало над потребою поглиблення знань “світських наук”, його мандрівку потрібно розглядати як явище, що поза сумнівом, мало помітний вплив на розвиток наукового інтересу професорів і студентів Києво-Могилянської академії, а відтак й української інтелектуальної еліти до слов’янського світу.

Ця мандрівка сприяла привнесенню в історичну думку України західноєвропейських методологічних засад нового “історичного стилю”, якому, за спостереженням П. Саса, були характерні чітко розроблена композиція твору (авторські передмови, тематичне членування тексту, його рубрикація та ін.); багатоплановий сюжет з кількома “наскрізними” ідеями; жанрова і тематична спрямованість; подієво-фактографічній і хронологічно послідовний стиль викладу [998, 545]. Передусім, йдеться про привнесення зародків критичного методу історіографії, котрі помітні в академічному курсі риторики Ф. Прокоповича, слухачами якого були й майбутні козацькі канцеляристи. Так, торкаючись питання походження польського народу, у шостій книзі цього курсу “Про мету писання історії і про листи” він недвозначно висловився щодо особи легендарного Леха: “Звістку про нього пізніші історики, як польські, так і інші, прийняли як достовірну й не вагалися писати не тільки про те, що був такий, але які війни вів, скільки років управляв країною... Завдяки цьому польський народ добре пам’ятав своє походження і життя Леха. А коли Марцін вивів це на світло, а за ним послідували Кромери, Стрийковські та Ліпські, то чи раптом усі поляки забули про все це?” [954, 342].

Зв’язувальною ланкою між літописанням кінця XVII ст. і новими за літературно-фактографічним стилем історичними творами XVIII ст. слід вважати славнозвісний Літопис Самовидця, що ознаменував початок формування постлітописного напрямку генези української історіографії. В особі Самовидця більшість дослідників вбачають генерального військового підскарбія Р. Ракушку-Романовського (1622–1703) [913, 134-183; 386, 191-192; 267, 171-175], а його історичне мислення визначалося категоріями

“земної” причинності, а причини історичних подій літописець пояснював, головним чином, обставинами історичного буття і людськими мотивами.

Уже роздуми автора над початком і причинами війни, що “є єдино від ляхів на православ’я гоніння і козакам обтяження” [772, 45], вказували, що становище українського політикуму в польській державі, українські й шляхетські права та вільності, становище православної церкви в Речі Посполитій були одними з центральних сюжетів літопису. Про найголовніші події у Речі Посполитій Самовидець розповідав переважно в контексті великого повстання під проводом Богдана Хмельницького та українсько-польських взаємин в середині й другій половині XVII ст. Він не приховував неприязного ставлення до польської шляхти і магнатерії, які володіли значними маєтностями в Україні й віддавали свої землі орендарям, котрі, в свою чергу, чинили кривди селянам і міщанам: “Чого не звикла Україна терпіти, утиски великі від старост і від намісників, і жидів, – вказував Самовидець. – Бо самі державці на Україні не мешкали, лише уряд тримали, і так про кривди людей посполитих мало знали” [772, 46]. Засуджував автор літопису й польських сенаторів, котрі не могли “запобігти згодою, але що порвалися війною, на собі понесли” [772, 54], зневажливо говорив про незгоду серед польської шляхти по смерті короля Яна Собеського у 1696 р., коли “ляхи між собою турбацію велику мали, не хотіли королем сина Собеського, померлого короля, і між собою жовніри билися” [772, 158].

Самовидець виразно симпатизував сильній королівській владі, щиро сумував зі смерті Владислава IV, вболівав за долю його наступника Яна II Казимира, висловлював невдоволення зарозумілістю Богдана Хмельницького, котрого іноземні правителі “до більшого зятрєння і пихи... спонукали, і задля того слушної згоди з монархією польською, як з паном своїм, не чинив” [772, 56]. Схвально відгукувався анонімний автор і про тих сановників Речі Посполитої, котрі прагнули політичного розв’язання конфлікту з козацтвом, зокрема, симпатизував київському воєводі Адаму Киселю, якого називав не інакше як “благочестивий пан” [772, 59]. Разом з тим, він

неодноразово обурювався поведінкою польського війська, що, “стоячи на Україні на зимівлі, велику кривду, чи біду людям чинили як своїми звичаями жовнірськими, так і обтяжливим здирством” [772, 63]. Зрештою, приєднуємося до слушного зауваження Я. Дзири, що “у літописі немає загальної оцінки політики Речі Посполитої щодо України, хоч причин для приховання поглядів автору літопису в цьому випадку не було жодних” [424, 36].

Отже, в останній чверті XVII – початку XVIII ст. на тлі зростання зацікавленості інтелектуальних кіл українського суспільства слов'янським світом в історичній думці України намітився новий етап у розвитку уявлень про слов'янські народи та інтерпретації їх минулого. Він характеризувався наступними прикметними рисами:

- Мало місце оперування біблійною пояснювальною схемою походження і розселення слов'янських народів, адаптованою до тогочасної суспільної свідомості; визнання спадкоємності між О. Македонським, римським імператором Августом і слов'янським світом, що повинно було утвердити рівноправне положення слов'ян серед інших народів Європи. Водночас праці польських істориків XVI–XVII ст. ставали для українських літописців одним із основних джерел інформації про слов'янські народи й зразком історичного мислення.
- У частині висвітлення найдавнішої історії слов'ян автор київського “Синопису” (1674 р.) узагальнив знання, що накопичилися в українській історичній думці й демонстрував прагнення до постановки глобальних проблем їх історії. Свідченням цього стала тематична рубрикація твору: “Про початок давнього словенського народу”, “Про ім'я і про мову Слов'янську”, “Про свободу або вільність Слов'янську”, “Про Європу”, “Про Мосоха Прабатька слов'яноросійського і про плем'я його”, “Про ідолів” та ін.
- У “Кройніці” Ф. Софоновича, на підставі логічно впорядкованої композиційної побудови, що ґрунтувалася на світській періодизації історії, чітко окресленої сюжетної лінії та описово-подієвого рівня узагальнення

фактів історичного буття, вперше висвітлено найголовніші події історії Польщі від легендарних часів до початку 70-х рр. XVII ст.

- Д. Гупталом було створено нові життєписи Св. Кирила і Мефодія та інших слов'янських святих, що мали неабиякий вплив на історичну свідомість православних країн Центрально-Східної і Південної Європи. Він же окреслив новаторську для того часу історіографічну ідею – об'єднання церковної та світської історій, що засвідчило появу зародків переходу від хронологічно-щорічної манери середньовічних літописів до риторично-фактографічної історіографії раннього модерну.
- Освітня мандрівка Ф. Прокоповича вплинула на розвиток наукового інтересу до слов'янського світу професорів і студентів Києво-Могилянської академії, а відтак української інтелектуальної еліти, сприяла привнесенню в історичну думку України елементів критичного методу історіографії.
- У літописі Самовидця відтворено становище українського політикуму й православної церкви в Речі Посполитій, порушено питання про права та вільності української шляхти, а наступ польського уряду на національно-релігійні права українського народу розглядався як одна з основних причин Національної революції XVII ст. – центральної теми твору.

2.2. Рецепція слов'янського світу в історичній думці 10–70-х рр. XVIII ст.

Чвертьвікове правління Івана Мазепи (1687–1709) проклало певний рубіж між хаотичним станом “Руїни” та подальшою відносною стабілізацією Гетьманщини, сприяло значному поживленню її культурного життя. Роль носіїв національних і духовних традицій українського народу поступово переходить до представників освіченої козацької старшини, або так званого славнозвісного “стану військових канцеляристів”.

Нова світська еліта була вихована в славетній Київській академії, що до кінця століття так і залишалась гуманітарним світським університетом західноєвропейського типу. За академічною традицією у курсі риторики її

вихованці знайомилися з головними засадами написання історіографічних праць. Зокрема, Ф. Прокопович у своєму курсі “Про риторичне мистецтво”, прочитаному в академії 1706 р. наголошував: “Мета історії – приносити користь, але користь таку, очевидно, щоб ми з чужих прикладів так як з власного досвіду, знали, що слід робити, а чого уникати” [952, 337].

Виявом нових світоглядних орієнтацій української світської еліти можна вважати пам’ятки історичної думки, що вийшли з-під пера представників освіченої й авторитетної у владних колах старшини – Г. Грабянки, Я. Лизогуба, С. Величка, С. Савицького, С. Лукомського, П. Симоновського та ін. “Світські діячі, освічені канцеляристи козацького гетьманату заміняють церковників у ролі творців української історії, – слушно зауважив сучасний американський дослідник Ф. Сисин. – Нове політичне і культурне становище створили нові теми, творців і реципієнтів історії” [1232, 310].

Історичні погляди нової української світської політичної еліти – козацької старшини та адміністрації Гетьманщини – відрізнялися від смаків представників церковної історіографії останньої третини XVII ст. Її цікавили, насамперед, не загальні схеми східноєвропейської історії та історія Київської Русі, а доба козацької України, воєнні, політичні та релігійні події, пов’язані з Національною революцією XVII ст. Тому вона створила власну історію, якою намагалася документально підтвердити й пояснити, як утворився козацький політикум, довести давність його походження, тяглість та історичну легітимність тогочасного політичного і соціального ладу. Водночас, козацькі літописці намагались віднайти місце, що по праву належало Україні та її народу, між польсько-литовським, московським і татаро-османським світами.

Вихованець київської колегії, гадяцький полковник Г. Грабянка, на відміну від Самовидця, не приховував патріотичних почуттів на сторінках свого літопису “Перебіг презельної і від початку поляків щонайкривавішої небувалої битви Богдана Хмельницького”. Авторське уточнення у розгорну-

тій назві твору – “від початку поляків”, а також потрійне повторення тут цього народу й визначення хронологічних меж твору – “за найясніших королів польських Владислава, а потім Казимира” – вказували, що найближча історія Речі Посполитої опинилась серед центральних сюжетів літопису.

Серед джерел його твору, як вказував сам автор і з'ясовано дослідниками, були: “Діаріуш наших воїнів, ...духовні і мирські літописці, ...самобутні свідки”, літопис Самовидця, київський “Синопис”, історичні твори польських хроністів – М. Кромера, Марцина та Іоахима Бельських, М. Стрийковського, А. Гваньїні, В. Коховського, С. Твардовського та німецьких істориків С. Пуфендорфа та Й. Гібнера [793, 217-230; 17, 48; 780, 3; 779, XIV-XXXVIII]. Крім того, він використав різноманітні актові джерела: акти, грамоти, міжнародні договори України з Польщею та Московією, матеріали дипломатичного листування, розповіді очевидців. Подієво-фактографічний та хронологічно послідовний стиль викладу Г. Грабянка поєднував із диференційованим підходом до використаних джерел: із одних він запозичував ідеї та концепції, а з інших – фактичний матеріал. В окремих випадках літописець, за спостереженням В. Іконникова, виявляв критичний підхід [528, 1579], у той же час не дозволяв собі значних відхилень від інформації джерел, зводячи її до спільного знаменника чи зупинявся на одному з них [267, 144].

Розпочинається літопис із з'ясування вельми важливої, на думку автора, проблеми етногенезу одного із слов'янських народів – українського, чи, говорячи його словами, “про зачатки перейменування на козаків та звідки їхня назва походить, від якого племені та роду”. Вона трактувалася автором у дусі популярної в польській історіографії раннього нового часу сарматської теорії: “має щонайдавніше походження від скіфського роду... від хозар, що своєю спорідненістю сягають племені першого Яфетового сина Гомера” [770, 15].

Від читачів твору Г. Грабянки, його сучасників, ніяк не могла приховатись політична тенденція подібної генеалогії, оскільки в їх уявленнях

запропоноване походження козаків від першого сина Афета Гомера було більш почесне, ніж загальновідоме твердження про походження Москви від його шостого сина Мосоха. За версією автора, нащадки Гомера “аляно-хазари” зайняли в давнину територію майбутньої України, частина їх пішла згодом на південь “навіть до Панонії і там дали початок іншим народам, які тоді прозвалися аварами, гунами тощо”, другі ж розселилися до Волги і “перебрали собі назву Булгар”, а згодом “попрямували до Дунаю і десь року 666 болгарами прозвалися” [770, 15]. Про територіальне розмежування великого слов’янського племені ми зустрічаємо розповідь і в іншому місці: “Розселились аж до берегів північного моря-океану і поселилися за річкою Альбою і що перебрали назву велятобів, сербів, оботритів, богемів”, підкреслюючи при цьому спільність їх походження і спорідненість, що “єдиного племені і народу суть, і що тільки деякими звичаями та обрядами різнилися” [770, 20].

Подібна концепція давньої історії слов’ян, в якій козацький народ піднімався на вищий щабель слов’янського родоводу і дистанціювався від спорідненості з Московією, була досить виразним віддзеркаленням потреби національного самоствердження українського етносу в умовах бруталного наступу на українську автономію петровської Росії. За версією Г. Грабянки, “європейською прабабтьківщиною слов’ян ставала Україна, а основними її предками оголошувалися козаки” [978, 110]. Викладаючи давню історію слов’ян, Грабянка розповів і про численні перемоги “народу славенского”, повідомив про прийняття слов’янами християнства, коли “з греками помирившись по-християнськи, почали від херсонян переймати віру і, споріднившись з ними, поклали в себе православно-католицький догмат проповідувати” [770, 19, 20]. Не залишилися поза увагою літописця й трагічні сторінки минулого слов’ян – нищівна поразка від військ імператора Карла у Панонії, а також – від кесаря Оттона, під час яких “їхне плем’я кількісно поменшало, але мужність не зменшилася” [770, 19, 20].

Більшість подій з історії українських земель до середини XVII ст. автор виклав досить схематично, як правило, на тлі польської експансії, що, на його думку, була розпочата королем Казимиром у 1340 р. У наступній, центральній частині твору – “Розповіді про те, чому Хмельницький повстав на поляків” – польські сюжети зайняли одне із центральних місць. За виключенням окремих епізодів, вони являли собою авторську компіляцію віршованої поеми “Війна домова” С. Твардовського, якою Г. Грабянка користувався в оригіналі. Так, в параграфі “Про смерть короля Владислава та про коронацію короля Казимира” він, наслідуючи польського хроніста, розповідав про смерть польського короля, далі – про відправлення П. Головацького під Броди, Варшавський сейм тощо. Починаючи з “Розповіді про те, що стало з ляхами під Білою Церквою в 1651 році”, число текстів і уривків, запозичених у С. Твардовського, значно зменшується. Останній з параграфів, що був скопійований за його твором, – це розповідь про гетьманство Виговського, оскільки на подіях 1659–1660 років поема польського автора закінчувалася (Сам С. Твардовський помер у 1661 р. – С. К.) і з цього моменту основним джерелом для Г. Грабянки стає літопис Самовидця.

У заключній частині літопису польські сюжети поступово відійшли на другий план за рахунок російської теми, хоча у порічних записах автор продовжував фіксувати найголовніші політичні події у Польській державі, наприклад, похід польського війська 1683 р. проти турок під орудою Яна Собеського “заради загальної християнської справи”: “Вони так силу турецьку розбили, що сам візир, залишивши напризволяще табір, гармати і намети, з невеличким загоном заледве втік” [770, 160].

Зважаючи на те, що твір Г. Грабянки найповніше і найвиразніше обґрунтовував і відображав погляди козацької старшини щодо найголовніших проблем історії, у тому числі й походження слов’ян, а також сучасних автору політичних подій, він упродовж XVIII ст. набув значного поширення в Україні: його неодноразово переписували, переробляли, доповнювали [266,

137-186, 212-216]. Це стосується як вітчизняної історії, так і польських сюжетів. Так, у рукописному збірнику 50–60-х рр. XVIII ст. Літопис Грабянки був доповнений кількома іншими історичними творами, останній з яких – “Про Польщу”. Структурно він включав конкретні питання: “На скільки періодів поділяється історія польська?”, “Що ж відбулося з королем Августом?”, “Що сталося зі Станіславом Ліщинським?” тощо й відповіді на них [266, 185], котрі передбачали високий рівень поінформованості щодо проблем польської історії.

Літопис Грабянки, беззаперечно, став основою для “Короткого опису Малоросії” (середина 1730-х рр.), як назвав анонімний автор свій стислий виклад історії України від великокняжої доби, а головне – від XIV ст. до 1734 р. У цій лаконічній за формою компіляції, укладеній на основі творів попередників, матеріал було викладено зрозумілою широкому читацькому загалу мовою, очищеною від нашарувань польської і церковнослов’янської мов, що зумовило її доступність і популярність.

Як і його попередники, анонімний автор викладав історію українських земель на тлі подій історії Польщі. Тож, і хронологічний опис найголовніших подій вітчизняної історії автор пов’язував із правлінням польських королів: “1574. Після же, при королі польському Генріху Французькому, був гетьманом запорізьким Сверговський, який з Іванею, господарем волоським, мали по 14 щасливих війн на турків... 1576. Після був гетьманом Богданко. Він завоював Крим. При Стефані ж Баторії королі польському, у тому ж 1576 році... поставив сам їм гетьмана... 1620. За Жигмонта Другого, короля польського, гетьман Желковський ходив з козаками українськими на Цецеру проти турок...” [689, 214-216]. Зрештою, польські сюжети на сторінках літопису були представлені досить рівномірно, а остання розповідь стосувалася подій 1733–1734 рр.: смерті короля Августа II і зведення на престол його сина Фридриха, заради чого були “відрядженні від її величі государині імператриці війська великоросійські й малоросійські у Польщу” [689, 316-317].

Воднораз, чи не єдиним оригінальним повідомленням про події на слов'янському Півдні була згадка анонімого укладача літопису, що 1688 р. “цесарь, розбивши турецькі війська, взяв Белград сербський та інші міста”. Розповідь про успіхи австрійської зброї була пов'язана з тим, що тоді ж “козаки весь Очаківський посад спалили й людей забрали”, чим відтягнули на себе чимало турецького війська [689, 288]. Відтак, виявлені в бібліотеках і архівосховищах різних країн близько 20 списків “Короткого опису Малоросії” [266, 188] переконують в тому, що він користувався значною популярністю серед читацького загалу і разом з літописом Грабянки слугував найголовнішим джерелом історичної інформації про події в Речі Посполитій та українсько-польські відносини.

Вже у XVIII ст. “Короткий опис Малоросії” було видруковано і він став другою після “Синопису” друкованою працею з історії України. Йдеться про видання В. Рубаном в Петербурзі (1777 р.) копії цієї праці, що зберігалася у Києві під назвою “Короткий літопис Малої Русі”, в якій виклад подій продовжено з 1734 р. ще на 36 років. У 1788 р. вона була перевидана у Парижі Ж. Бенуа Шерером французькою мовою разом з іншими матеріалами про запорозьких козаків. У свою чергу, із паризького видання зробив переклад німецькою мовою викладач Ієнського університету К.Хаммерсдорфер, який було видруковано у Лейпцизі в 1789 р. [266, 188].

У світлі окресленого питання інтерес має і Лизогубівський літопис, названий так В. Антоновичем за ім'ям генерального обозного Я. Лизогуба, який близько 1742 р. упорядкував різні матеріали в єдиний твір. Першу частину літопису майже повністю становлять свідчення із “Короткого опису Малоросії”. Проте, починаючи з 1692 р., виклад події ставав дедалі розгорнутим, доповнювався різними подробицями, почерпнутими з інших джерел, зокрема, діаріуша родини Лизогубів. Як вказував ще у XIX ст. один із видавців цієї пам'ятки, манері компілятора були притаманні “спокуса критично віднести до подій, про які розповідалося, пояснити їх причинами,

оцінити їх повчальне значення і дати характеристики видатним особам” [752, VI].

Упорядник літопису виявив чималий інтерес до польської історії, у викладі якої він фіксував події, інформацію про які не міг отримати із “Короткого опису Малоросії”, а лише з інших джерел. Так, він згадував про запровадження у Польщі григоріанського календаря в 1581 р., війну з Московією у 1610 р., похід до Москви королевича Владислава у 1618 р., перехід Кам’янець-Подільського від Туреччини до Речі Посполитої, який помилково датував 1700 р., а не 1699 р. [751, 4, 43]. До оригінальної інформації літопису слід віднести повідомлення про поїздку Я. Лизогуба до Польщі у 1708 р. та його зустрічі з коронним гетьманом Синявським і російським резидентом Дашковим [751, 46].

На особливу увагу заслуговує розповідь літописця про російську військову експедицію у Польщу в 1733 р. Це оповідання автора, що становить чималий інтерес, дозволимо процитувати повністю: “Для підмоги курфюрста саксонського Августа третього на королівство польське, і для витіснення з Польщі обраного повторно на королівство польське Лещинського, військо великоросійське і козацьке 10-тисячне під командуванням генерального обозного Якова Лизогуба і бунчукових товаришів 100, ходили; Лещинського спочатку з Варшави з його союзниками вигнали, потім з Гданська від великого штурму вирішив відступити людиною просто одягнутою як рибалка, і до Королівства прусського утік. Там врятувався, а його сенаторів і архієпискупа примаса Ганзейського, його промоторів після захоплення Гданська забрали у полон, а за зухвальство із гданських мешканців стягнуто два мільйона єфимків, тобто талерів битих” [751, 60-61]. Із тексту випливає два важливі висновки. Перший зводиться до того, що розповідь про військову експедицію до Польщі із наведенням подробиць втечі Лещинського та оповідання про придушення 5-тисячним козацьким військом на чолі з прилуцьким полковником Галаганом виступів польських партизанів у Дубно, Замості, Львові тощо належали людині, яка

особисто брала участь у цих подіях, а саме Я. Лизогубу, якого ми вважаємо компілятором цього твору. Другий полягає в тому, що даний літопис у тій частині, де йшлося про події 1730-х рр., був використаний іншими авторами історичних компіляцій, зокрема укладачем Чернігівського літопису та ін.

Українські історіографи XVIII ст. у своїх компіляціях не лише використовували інформацію із праць попередників, але й були обізнані з пам'ятками польської історичної думки, насамперед з тими з них, у яких йшлося про визвольну боротьбу українського народу в попередньому столітті. Як слушно зазначав з цього приводу О. Левицький, “більшість малоросійських істориків-компіляторів розпочали свою літературну діяльність перекладами з різних польських істориків” [744, XI].

На початку 1700-х рр. перші позиції у цьому плані займала віршована історична поема С. Твардовського “Війна домова”, текстом якої, як відомо, послуговувався Г. Грабянка. Водночас, у 1718 р. українською мовою поему переклав писар Лубенського полку С. Савицький, який дав їй назву “Повість про козацьку війну з поляками” [925, 1-84]. Свій інтерес до твору С. Твардовського та його переклад козацький канцелярист пояснював тим, що “вітчизна наша від важкого підданства лядського ярма, Божою поміччю звільнилася..., але жоден від нас, а особливо від духовного чина, де і люди тому навчені друкарської справи... описати і типу передати не спромоглися... Але всі ці славетні справи їх від нас відійшли у вічне забуття, лише крім єдиного, що зберігають про це спогади у словесних вищезгаданих оповіданнях” [925, 1-2].

Слідом за Г. Грабянкою і С. Савицьким до віршованої історичної поеми С. Твардовського звернулися й інші представники козацької старшини – С. Величко та прилуцький полковий обозний С. Лукомський. Якщо переклад поеми С. Твардовського С. Лукомського не зберігся [744, XI], то переклад її першої частини, зроблений “добро розумним мужем Стефаном Савицьким, писарем полковим лубенським на історичний сенс” С. Величко ввів у свій збірник “Космографія”, а інші дві частини перетлумачив “в інший

спосіб” [328, 303]. Розуміння завдань історіографа він визначив у такий спосіб: “Прагнучи праці, зважився вивести для твоєї вигоди, цікавий читальнику малоросійський, простим стилем і козацьким наріччям, розклавши на частини і розділи цю історію про війну Хмельницького з поляками..., оминаючи панегіричний та поетичний непотріб... змінював у деяких місцях зміст Твардовського... Правдивого ж викладу історії та військових подій я не порушав, а коли чого не було в Твардовського, те доклав із Зорки та інших козацьких літописів” [327, Т.І, 28-29].

Як старанний історіограф, С. Величко використав відомі в інтелектуальному середовищі праці С. Твардовського, А. Гваньїні, М. Кромера, С. Пуфендорфа, діаріуш С. Окольського, київський “Синопис”, твори І. Галятовського, Д. Туптала, Л. Барановича, матеріали краківських газет тощо. Водночас намагався ілюструвати свій виклад особистими спогадами й розповідями очевидців, чималою кількістю українських, польських і російських офіційних документів. Використання С. Величком “величезного числа політичних документів, узятих з канцелярії та архіву”, як “неоціненого матеріалу”, одним з перших відмітив ще у 80-х рр. XIX ст. В. Антонович [264, 20-27]. З останніми козацький літописець познайомився під час служби у генеральній військовій канцелярії та у В. Кочубея.

Слід зауважити, що, як прискіпливий автор, С. Величко не брав на віру інформації джерел про ті чи інші факти або події, а співставляв і перевіряв їх. Таке відношення до використаних джерел “характеризувало великий поступ в розвитку історичної науки” [814, 72], хоча козацький літописець ще не усвідомлював поняття про об’єктивність історичного факту, що досить легко компенсувалося перебором бажаних “свідчень” – версій, залишених попередниками, і навіть створенням нових, інколи з посиланням на неіснуюче джерело. Не випадково, наприклад, С. Величко сам був автором подібного фальсифікату – діаріуша Самуїла Зорки [914, 186].

Уже сама назва твору “Сказання про війну козацьку з поляками” говорила читачеві, що польська проблематика посідала у літописі одне з цен-

тральних місць. Хоча С. Величко спеціально не досліджував питання походження слов'янських народів, але, як і його сучасники, польські історики та українські літописці, він вказував на спільне етнічне “саврамотійське” коріння козацько-руського і польського народів, зараховуючи їх до “преславних у Європі народів” [327, Т.І, 46, 61]. Підтвердженням цьому слугували авторитет польських історіографів та свідчення офіційних документів. Так, у сімнадцятому розділі першої частини твору він наводив текст начебто універсалу Б. Хмельницького (створеного самим літописцем), що відображав погляди самого С. Величка. В ньому сповіщалося, що “поляки народилися й пішли від нас, савроматів та русів, і про це свідчать їхні і польські хронікарі..., але мали велику пожадність до слави й душегубного багатства і віддалися від співжиття з нашими стародавніми предками..., взяли собі назву (тобто ляхи й поляки), і наволоклися аж за Віслу, і осіли на чужі ґрунти і землі, які лежать між знаменитими європейськими річками Одрою та Віслою...” [327, Т.І, 78-82].

Першу частина літопису, що мала назву “І рік перший початку війни Хмельницького проти поляків”, автор розпочав з подій третього десятиріччя XVII ст., а тому попередня історія Польщі була окреслена фрагментарно на підставі свідчень польських хроністів, слугуючи тлом для викладу найголовніших подій польсько-українських взаємин та Національної революції XVII ст. Варто зауважити, що С. Величко був чи не першим українським автором, який запровадив періодизацію польської експансії на українські землі, виклавши відповідні аргументи у другому розділі “Про наругу, гніт і розорення, що їх творили поляки малоросіянам”. На його переконання, підкорення українських земель розпочалося “либонь від 1333 року, як свідчить Гваньїні і Пуфендорфій. Інший історик, Кромер, визначає цю дату 1336 роком” [327, Т.І, 38]. І далі автор вважав за необхідне зробити невеличкий екскурс у політичну історію Польщі: “На той час був королем польським Казимір Великий, з тим ім'ям – Третій. Він після смерті свого батька Владислава Локетика зараз-таки став королем і спершу в 1340-му, а

потім у 1348 році завоював був руські землі та провінції і з'єднав їх із Корonoю Польською, чи радше підкорив їх тій Короні” [327, Т.І, 38].

Початок нового етапу польської експансії на українські землі літописець рахував “від Жигмунда до Стефана Баторія упродовж 67 років (змінлося за той час три польські королі, числячи й Жигмунда). Русь із козаками мала все більше уярмлення” [327, Т.І, 40]. Як палкий прихильник козацтва, С. Величко не міг не вказати на окремі події доби правління Стефана Баторія. Так, посилаючись на віршовану історичну поему С. Твардовського, він відзначив створення кварцяного війська, “якого доти у Польщі не було”, запровадження “для військового керунку чину і серед дніпровських козаків”, надання “козакам у володіння гетьманської резиденції і для схоронення всяких військових запасів” міста Терехтимирів над Дніпром із усім його повітом, “ствердивши те Запорізькому війську своєю королівською грамотою (про що свідчить і Твардовський у першій частині своєї книги “Війна домова”)” [327, Т.І, 40].

Заключний етап польського наступу на українські землі літописець датував роками “від Стефана Баторія до часу смерті в містечку Маречі Владислава Четвертого... до 1648 року”, характеризуючи його порою, коли “була Русь у найнестерпніших від поляків утисків і в найбільшому уярмленні” [327, Т.І, 40]. Підтвердженням цього й ілюстрацією трьох смуг 315-річної польської експансії на українські землі слугувала хронологічна таблиця правлінь польських королів від Казимира Великого до Владислава IV, укладена за даними М. Кромера та С. Пуфендорфа [327, Т.І, 40].

Ще одна заувага. Як і автор літопису Самовидця, Г. Грабянка та ін., С. Величко симпатизував польським монархам, котрі були “ласкаві й милосердні до своїх підданців, людей Русі та козаків... І взагалі кожен з тих перелічених польських монархів, скільки міг у часі свого королювання, прибільшував... прав та вольностей русам та козакам україно-малоросійським – про це в пактах і метриках коронних певно можна прочитати” [325, Т.І, 41]. Він винуватив в утисках і гнобленні магнатів, шляхту та їхніх дозорців, “що

сиділи в руських землях і провінціях, знищили через свій гонор усі ті королівські мандати й привілеї і через свою ненаситність чинили... над людьми гніт та наругу” [325, Т.І, 41]. Виклад наступних сюжетів з історії Польщі, починаючи від 1648 р., автор подавав на тлі подій Національної революції XVII ст.

На увагу заслуговує й сюжетна лінія першого тому літопису С. Величка, що торкалася шведсько-польської війни, розпочатої у липні 1655 р. шведським королем Карлом Густавом. Опису її подій, ідучи за С. Твардовським, літописець присвятив п'ять останніх частин тому. Зокрема розповів про поразку королівського війська і захоплення шведами тогочасної польської столиці Кракова восени 1655 р., після якої “король шведський осів своєю королівською особою в Кракові і розташував по всій Великій Польщі, тим більше в столичних і значніших містах, свої шведські гарнізони..., зневажив та знищив поставлені і закріплені з поляками свої пакти, в яких обіцяв зберігати їхні стародавні права і вольності і не чинити їм ніяких образ та утисків” [327, Т.І, 167, 171]. Із опису подій 1656 р. вирізняється його оповідання про заколот польської шляхти проти короля Густава, похід шведських військ на Торунь і укладення Кролевецького трактату 17 січня 1656 р., за статтями якого Пруське князівство відходило Швеції [327, Т.І, 175].

Козацький канцелярист розповів і “про бунти в усій Польщі” та опір шведам польської шляхти під орудою регіментаря і воєводи руського С. Чарнецького, ім'я котрого, як і королів Яна Казимира та Владислава IV, найчастіше згадувалися автором серед інших діячів Речі Посполитої. Із полонофільських позицій автор писав, як навесні 1656 р. Чарнецький “почав налягати зусібч на шведа й уривати його..., посіяв страх і замішання в самому королівському обозі, який стояв тоді над річкою Саном, урвав та пошарпав частину королівських возів” та оточив шведського короля в межиріччі Сана і Вісли [327, Т.І, 180, 181, 182]. Кульмінацією військового протистояння шведського і польського королів стала генеральна баталія 28–

30 липня 1656 р. неподалік від Варшави. За твердженням козацького літописця, “і першого, і другого дня шведський король здобув перемогу, так що польський король зі своїм і татарським військом не встояв перед шведами, лишив свій обоз із гарматами та частиною піхоти, а з іншим кінним та піхотним військом відійшов... А король шведський прибув до спустошеної й оголеної Варшави і знов осадив її своїм гарнізоном..., а сам із військом рушив аж до Львова, наповнивши всю Польщу безмірним, подібним до пильавського, страхом” [327, Т.І, 190].

У подальшому викладі подій польсько-шведської війни С. Величко також скористався твором С. Твардовського. Так, він відзначив нову зовнішньополітичну орієнтацію бранденбурзького курфюрста у бік Речі Посполитої, вивід із Кракова, за наказом семигородського князя Ракоці, трансільванської залоги, відступ шведів та укладення мирного трактату від імені польської Корони С. Чарнецьким і бранденбурзьким князем. “Отаким миром з Брандебуржцем Велика Польща заслонила від свого ворога і звеселилася”, – констатував С. Величко [327, Т.І, 216]. Не залишилося поза увагою козацького історіографа полюбовне врегулювання конфлікту між польськими і шведськими дворами, що засвідчили укладені 3 травня 1660 р. (С. Величко помилково вказує 1659 р. – С. К.) в Оливі поблизу Гданська пакти [327, Т.І, 283-288].

Зрештою, інформаційна і наукова цінність цієї частини літопису С. Величка була незначною і хіба що характеризує рівень історичної поінформованості української еліти та дозволяє уточнити форми і прояви зовнішніх впливів на українських історіографів першої третини XVIII ст.

Південним слов'янам козацький літописець приділив значно менше уваги, що зумовлювалося низьким рівнем поінформованості щодо минулого і тогочасного становища населення Балканського півострова. Перша згадка у літописі С. Величка про події на слов'янському Півдні стосувалася 1658 р., коли, в контексті розповіді про війну Туреччини й Венеції, автор вказував: “Турчин стояв тоді в Ядренополі (Адріанополі. – С. К.) і хотів на прийдешне

літо проводити свої війська через Кроацію (Хорватію. – С. К.) на Венецьку війну. Для того він, піднісши воєнну хоругву проти венетів, змусив усіх ковалів у Румелії (провінція європейської Туреччини, сьогодні територія Південної Болгарії. – С. К.) гриміти залізом, куючи зброю” [327, Т.І, 227].

Говорячи про невдалий похід російських військ на Крим у 1687 році, С. Величко свідчив, що минулі тривалі незгоди між християнськими державами спричинили їх військові невдачі й підкорення бусурманами: “Не тільки завоювали і заволоділи доброквітним у давні часи Грецьким християнським царством і його столицею Константинополем, але й згорнули й нахилили потім своїм насиллям та зброєю під свою владу й інші християнські держави, а саме: Сербську, Болгарську, Венгерську, Мултянську, Волоську тощо... І нарешті обернули вони своє жало на Польщу і Малу Росію, причинивши Короні немалий ущербок розоренням Поділля та інших міст і провінцій” [327, Т.ІІ, 336].

Чималий інформаційний потенціал у світлі досліджуваної проблеми мають історичні праці Ф. Прокоповича, які, за оцінкою сучасної дослідниці Г. Мойсеєвої, залишаються “найменш відомою сторінкою його наукової діяльності” [842, 479]. Одна з них – “Витяг з літописців коротких відомостей від початку великих монархів, що були на державних престолах, викладений за ступенями і роками”, рукопис якої у списку кінця XVIII ст. зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського [16]. Він був одним із варіантів авторської історії Росії від найдавніших часів до Петра I, написаної у 1719 р. на основі давньоруських літописів та європейських хронік. Останній автор ретельно аналізував і перевіряв, оскільки, на його думку, “визначніші факти... польські та рутенські хронологи досліджують і визначають це по-різному” [242, 204].

Як і його сучасники, Ф. Прокопович виводив слов’ян від біблійного Афета та усвідомлював мовну й культурно-історичну спільність слов’янських народів, вивчення якої у контексті дослідження вітчизняної історії було важливим чинником з точки зору перспективи розвитку

цілеспрямованого інтересу до слов'янського світу в середовищі української інтелектуальної еліти. Так, говорячи про хрещення Русі та винайдення слов'янської грамоти, Ф. Прокопович називав Мефодія і Кирила “вчителями слов'янськими”. Згадував і про походи київських князів на Балкани, зокрема, підкреслював, що Святослав “в болгарях 80 міст взяв”, а Володимир “переміг же Мечеслава, князя польського, і взяв у нього міста Перемишль, Подкдиш, Вячичи та інші, і за Дунаєм взяв землі болгарську, сербську, муянську, волоську, крояцьку, дупляцьку, семиградську і бубрицьких татар, і данину на них поклав” [954, 315, 317].

Важливим доказом зацікавленості Ф. Прокоповича слов'янською історією слугує його передмова “Огляд цієї повісті” до книги хорватського богослова М. Орбіні “Царство Слов'ян”, що була перекладена й видана в Петербурзі у 1722 р. “повелінням Петра Великого” [590, 1]. Свідчення сучасників достеменно вказують ім'я перекладача книги – Савву Лукіча Владиславича, відомого ще під ім'ям Савви Рагузинського. Він свого часу виконував окремі господарські й фінансові доручення гетьмана І. Мазепи як посередник у торговельних відносинах Гетьманської України з Туреччиною, а у 1710 р. став власником великих маєтків в Стародубському та Прилуцькому полках [879, 69, 149]. Невдовзі Савва Лукіч Владиславич, як і Ф. Прокопович, супроводжував російського царя у сумнозвісному Прутському поході 1711 р., імовірно, в якості радника в балканських справах. Можна припустити, що саме тоді, за ініціативи найосвіченішого поборника реформаційної діяльності російського царя Ф. Прокоповича, він отримав пропозицію від Петра I перекласти російською мовою книгу М. Орбіні. Відомо, що перша частина цієї роботи була завершена у 1714 р. [905, 577].

Водночас, на замовлення І. Мусіна-Пушкіна ректор Московської слов'яно-греко-латинської академії Ф. Лопатинський підготував до російського видання передмову, в якій з погляду ієрарха російської православної церкви давався коментар та уточнення деяких трактувань католицького богослова змісту просвітницької діяльності Кирила і Мефодія.

Але підготовлена ним передмова не задовольнила одного із ініціаторів цього видавничого проекту Ф. Прокоповича, і він замінив її іншою, власноруч написаною [294, 17]. На нього, як автора нової передмови, вказував свого часу і В. Татищев: “Наприкінці 1723-го року, як я лише із Сибіру повернувся, іліричний граф Владиславич подарував мені книгу, написану в Далмації ігуменом Мауроурбіном Історію слов’ян, яку він на власний розсуд необхідне переклав і у 1722-м в Санкт-Петербурзі надрукував... Що ж в цій книзі для утвердження папської влади над Русією вплетено, це Феофан Прокопович, вчений архієпископ, достатньо заперечив, а при виданні цієї книги наприкінці додав” [1078, 330-331]. Отже, помиляється сучасний російський дослідник О. Мильников, визнаючи Ф. Лопатинського, а не Ф. Прокоповича, автором історико-догматичної передмови [849, 16].

Зрештою, центральна ідея передмови “Огляду цього оповідання”, яку послідовно проводив Ф. Прокопович, – це заперечення ініціативи римського папи Адріана II щодо просвітницької місії Кирила і Мефодія у слов’янські землі, на чому наполягав М. Орбіні. Жодних підстав для подібного твердження католицького богослова, вважав Ф. Прокопович, не було: “А які Мавроурбіну повірять, не повірять Баронію, ми ж обом не віримо... Не вірно це” [590, 4-5]. На його переконання, “без сорому про наші слов’янські народи і апостолів пишуть справжні папи яничари, войовничо оббріхують про його владу, поширенні її на весь всесвіт. І те Папам приписують, про що вони і не знали. Мало дивляться, правдиво чи те, що говорять? Але найбільше дивляться, бажано чи Папі, і піднесенню його влади слугує? Оповідання ж це брехню викриває” [590, 4].

На підтвердження власної думки про незалежність від Риму місії Кирила і Мефодія Ф. Прокопович посилається на авторитет автора “Повісті временних літ”, візантійських авторів та ін. “Писали історики церковні і світські про навернення Русів і болгар, що є слов’янами: як Кедрин, Курополат, Зонар та інші, але лише латинські не достовірні, багато хто з них жив відразу після цього, як і цей Господин Мавроурбін, і тому сам собі у

багатьох речах і хронології про це не сходяться, – наголошував він. – Одні лише Кирила Апостолом Моравським, як і цей письменник, називають. Інші лише Мефодія одного згадують, а про Кирила не знають, як Папа Іоанн восьмий у своєму посланні до Святополку року господнього 880” [590, 4].

Аргументи Ф. Прокоповича, якими він спростовував причетність папського престолу до місії Кирила і Мефодія наступні. По-перше, Папа не знав про їх місію, а почувши про їхні проповіді зажадав їх побачити і знати, “що і як проповідували, і якою мовою” [590, 7]. По-друге, під час хозарської місії слов’янських апостолів, якщо б вони були посланцями Риму, “єпископ Херсонський і народ” не віддали їм “мощі святі (Св. Климента. – С. К.), що хотіли перенести” [590, 6]. По-третє, “якщо ці апостоли були направлені папою, не дійшло б до чвар між греками та римлянами щодо похрещених болгар, бо без сумнівів болгарі хотіли підкоритися папі” [590, 7]. Нарешті, в тому, що Кирило і Мефодій проповідували православ’я, переконувало, на думку Ф. Прокоповича, сучасне становище церкви у слов’янських народів: “І до сьогодні бачимо той чин в Росії, болгарях та інших народах слов’янських, що під владу папи не відійшли і не втратили батьків своїх більше” [590, 7].

Зрештою, петербурзьке видання книги М. Орбіні було одним із важливих джерел для болгарської і сербської історіографії XVIII ст., чому є чимало свідчень [975, 15-20, 26-31; 449, 9; 470, 398]. Це стосується і авторської передмови Ф. Прокоповича до цього видання, яку відомий сербський історик І. Раїч (1726–1801) назвав серед інших “авторів достовірних”, до яких із російських книг він також відносив київський “Синопис”, “Феатрон” М. Стратемана та “Царство Слов’ян” М. Орбіні [972, XXIX-XXXVI].

Слід відзначити, що важливим джерелом для характеристики наукових зацікавлень Ф. Прокоповича історією слов’янських народів є його книгозбірня, що слугує своєрідним ключем до джерел написання ним історичних та інших творів. Відомо, що формувати власну бібліотеку Ф. Прокопович

розпочав наприкінці XVII ст., а згідно з її описом, складеним через рік після смерті власника, загальна кількість її книг і рукописів становила 3193 примірники. З них 508 книг стосувалось історії, 512 – права, 365 – філософії, 948 – теології, 678 – інших дисциплін; слов'янською мовою – 45 книжок, польською – 8, новими іноземними мовами – 83, різних – 45 книжок [841, 375]. Інформацію з історії слов'янських народів мислитель міг отримати із творів польських – М. Стрийковського, Я. Длугоша, Л. Гарницького, М. Хвалковського, М. Кромера, К. Варшавського, П. Скервітца, анонімного “Короткого зібрання польських хронік”, а також західноєвропейських авторів – Ц. Баронія, Я. Герберта, О. Гіоніса, Х. де Босана, С. Пуфендорфа, С. Негебаргуса, І. Блау, П. Странського, М. Схмейзеля та ін. [841, 410, 414, 416, 420, 424-428].

Чимало важливої інформації щодо давньої та середньовічної історії слов'ян Ф. Прокопович міг запозичити з літописів і хронографів, що він отримав до своєї бібліотеки із книжкових зібрань Петра I і царевича Олексія [551, 211-212]. Це, зокрема, Хронограф з додатками (1599 р.), Хронограф XVII ст., Хронограф особливого складу XVIII ст., Хронограф Дорофея Монеувасійського, Воскресенський літопис XVI ст., Симеонівський літопис з додатком XVI ст., Никонівський літопис з додатками XVI ст. та ін.

Необхідні для наукових студій книги та рукописи Ф. Прокопович отримував і з інших бібліотек. Так, до його послуг була книгозбірня князя Д. Голіцина – київського губернатора у 1708–1721 рр., якого Феофан вважав “наймудрішим з людей” [242, 198]. Це книжкове зібрання складалося з 2765 книг, з яких іноземний фонд становив 2083 книги, а найчисельніший відділ цієї книгозбірні був присвячений Польщі та її історії [776, 212, 220-221]. Він також обмінювався книгами зі своїм колишнім учнем і багаторічним другом Я. Маркевичем, бібліотека якого у 1729 р. налічувала 340 книг [228, Ч.І, 62, 64-65, 267, 276, 327, 363, 366; Ч.ІІ, 288, 303-304].

Отже, аналіз історичних праць Ф. Прокоповича не лише свідчить про стале зацікавлення автора ключовими проблемами слов'янської історії, що

займало важливе місце в його наукових інтересах, але й дає підстави стверджувати, що зародки критичного методу історіографії були важливим компонентом його методології. Відтак, завдяки посередництву київського інтелектуала, його історичні концепції поширювалися у середовищі московських і петербурзьких учених та дали потужний імпульс розвитку славістичних студій в Росії у другій чверті й середині XVIII ст.

Чималу інформаційну наповненість мав анонімний “Літописець, що де в руській і польських сторонах діялось і якого року”, відомий ще як Чернігівський літопис [1164]. Зокрема, він дозволяє повніше уявити погляди українських інтелектуалів середини XVIII ст. на минуле слов'янських народів. Насамперед, звернемо увагу на термін “польська сторона”, використаний у назві укладачем літопису. Зважаючи на підпорядкування з 60-х рр. XVII ст. українських земель на правому березі Дніпра Речі Посполитій, цілком підтримуємо міркування сучасних українських дослідників О. Гуржія і Т. Чухліба про необхідність його розуміти в історико-політичному розрізі як сучасне означення “Правобережна Україна”, “Правобережжя”, що не вживалося у XVIII ст. [399, 192-194].

Літопис охоплював період з 1587 по 1725 рр., а за іншими списками його було доведено до 1764 р. [15, 59-124]. Чимало уваги анонімний автор приділив подіям на теренах Речі Посполитої, починаючи з обрання по смерті Стефана Баторія у 1587 р. польським королем “Зигмунда третього” (Сигізмунда III. – С. К.), короля шведського та його коронування у Кракові [1164, 74]. Майже відразу автор повідомив про інші важливі події у Речі Посполитій: “1600. Михайло, воєвода мултянський, воював на Польщу. 1605. На Жигмонда, кроля польського, від панів був рокош (бунт. – С. К.)” [1164, 74].

Неабиякий інтерес анонімний автор літопису виявив до подій польсько-турецької війни 1620–1621 рр.: “1620. Турки гетьмана великого коронного Жолківського на Цецорі з військом розбили, а самому Жолківському гетьманський мужик сокирою голову відрубав над Дністром”

[1164, 75]. Серед подій цього ж року, чи не вперше в історичних компіляціях XVIII ст., був відмічений сейм у Варшаві, під час якого шляхтич Пекарський здійснив замах на польського короля, “але сам бог боронив його від смерті”. І хоча Зигмунд помилував нападника, вказував він, “Владислав королевич наказав його на коні мідному спалити” [1164, 75].

Повідомляючи про подальші події польсько-турецької війни, літописець відзначив тимчасові успіхи турків, які під Хотином “ляхів осадили, у війську яких був Владислав королевич, а гетьманом козацьким тоді був Бородавка, до якого королевич не раз посилав, щоб до нього з козаками прибув на допомогу” [1164, 75]. Ситуація змінилася, коли гетьманом вдруге став П. Сагайдачний, котрий “пішов з військом козацьким до королевича під Хотин..., ударив на військо турецьке о півночі, і поклавши турок трупами, пробився до королевича, пав перед ним на землю, вітаючи його” [1146. 76] (У дійсності козацькі полки під Хотин привів гетьман Бородавка. – С. К.).

Серед інших сюжетів польської історії автор Чернігівського літопису вважав за необхідне інформувати читачів про детронізацію Августа II і коронування у 1704 р. Станіслава Лещинського: “Курфюрста, ксіонженця прусського, цар московський Петро Олексійович проголосив королем прусським, і так відпали Пруси від корони польської” [1164, 92].

Отже, введення у літопис значної кількості польських сюжетів, зокрема, про Варшавський сейм 1620 р. та польсько-турецькі війни XVII ст.; вичерпна розповідь подій національно-визвольної доби українського народу та ін. видають в авторі представника козацької старшини, в системі ціннісних орієнтацій якого був присутній сталий інтерес до історії і сучасних подій на теренах Польщі.

Польська тема посідала помітне місце і в історичних поглядах укладача Чернігівського літопису за списком, що зберігається в Інституті рукописів НБУ ім.В.І. Вернадського [15, 59-124]. Дана редакція літопису була доведена до 1764 р. й, імовірно, була створена наприкінці 60-х рр. XVIII ст. У світлі

порушеної нами проблеми інтерес мають свідчення про напад шведського короля на Польщу у 1704 р., що був підтриманий сином великого литовського гетьмана, “який проти короля польського повстав”; проголошення Карлом XII у 1714 р. познанського воєводи С. Лещинського королем Польщі; похід у Польщу російських і українських військ задля підтримки кандидатури на польський престол королевича Августа в 1733 р.; військова допомога у 1756 р. прусаків польському королю Августу III, на підтримку якого у Польщу російська імператриця “спрямувала багаточисельні полки регулярні і нерегулярні” тощо [15, 78, 79, 103, 116].

Остання згадка цього літопису про польські події стосувалася екстраординарного сейму 1764 р., на якому вирішувалося питання кандидатури на вакантний після смерті Августа III польський престол. Автор цього списку літопису, найімовірніше, учасник описуваних подій і прихильник курсу Москви у польському питанні, вказував: “Того ж 1764 р. полки великоросійські з весни зібрали в Чернігові..., а наприкінці червня місяця і на початку липня рушили за кордон на Львів і Люблін, закликані в гості поляками, незгодними з обранням короля, і погоджувалися обрати королем Станіслава Понятовського” [15, 124].

Чималий інтерес до “інших народів” живив думку іншого військового канцеляриста Григорія Покаса, який на початку 1750-х рр. уклав “Дві історії про козацький народ” [104]. В основу праці автор поклав, як він наголошував, дві історичні книги, одна з яких “надрукована в Києво-Печерській друкарні”, а інша – це “рукопис з різних авторів”. Здавалось, що першою з них повинен був бути київський “Синопис” – єдина на той час видана у лаврській друкарні історія України, але насправді нею був “Короткий опис Малоросії”. Найбільшої уваги заслуговують розповіді про сучасні автору компіляції події, зокрема про російсько-турецьку війну 1735–1739 рр., учасником якої він був, починаючи від закордонних походів російської армії й козацьких полків під керівництвом генерал-фельдмаршала Мініха. Імовірно, що під час останніх він мав контакти з представниками

південнослов'янських народів і це живило його інтерес до них. Опис окремих подій їх історії автор подав переважно за “Коротким описом Малоросії”, виклад подій якої доведено до 1751 р.

Ще одним переконливим доказом на користь сталого інтересу Г. Покаса до сусідніх слов'янських народів була друга частина твору “Про землю Польську”, яку, як свідчив укладач компендіуму, було “зібрано з латинських гісторій і на руську мову списано року 1673” [104, 72-81]. Під останньою слід розуміти особливу редакцію “Кройніки про землю польську” Ф. Софоновича, наслідуючи яку, укладач виклав події історії Польщі від легендарного Леха й до 1679 р., коли сталося нашестя сарани, якої “старі люди не пам'ятали” [104, 81]. Тож, нічим оригінальним у частині польської історії цей твір не вирізнявся.

Остаточне скасування української державності внаслідок ужитих протягом 1760-х рр. заходів російського уряду справило помітний вплив на духовність українського етносу, зачепивши при цьому всі форми виявлення суспільної свідомості, у тому числі історичну пам'ять. Провідну роль в українському письменстві продовжувала відігравати козацька старшина, яка після ліквідації Гетьманщини (1764 р.) немов би опинилася поза політичним життям. Для багатьох її представників настали невтішні часи, а найкращою можливістю прислужитися батьківщині, вважали вони, була літературна праця. Саме так мислив вихованець Києво-Могилянської академії, а згодом прилуцький полковий обозний і знаний козацький історіограф С. Лукомський (1701–1779), котрий, вийшовши у відставку 1763 р., почав займатися літературною працею [815, 254].

Письменницьку діяльність він розпочав, як і чимало його колег по перу, перекладами польських історичних творів. У 1738 р. С. Лукомський переклав українською діаріуш одного із вояків каральної експедиції проти учасників козацького повстання 1638 р. Семена Окольського. Імовірно, що примірник краківського видання (1639 р.) праці цього домініканського ченця він придбав у власну книгозбірню у 1720-х рр., перебуваючи упродовж

кількох років у Польщі [214, 213], де за тогочасною традицією козацько-старшинських родин удосконалювався у знаннях мов, філософії, історії та ін. Не обмежившись перекладом лише цього щоденника, С. Лукомський додав до нього й власне оповідання про події другої чверті XVII ст. [435, 297-313].

Згодом він перетлумачив українською мовою записки польського хронікера Матвія Титловського про спільну боротьбу польського і козацького війська проти турок у 1620–1621 рр. [504, 174-177]. Як і у випадку з діаріушем С. Окольського, С. Лукомський додав до перекладу цього щоденника власний опис подій 1622–1638 рр., використавши при цьому не лише відомі тогочасні історичні компіляції і твори польських авторів, але й джерела, що не дійшли до наших днів. Зокрема, він використав Руський вірогідний літопис, в якому йшлося про події кінця XVI – середини XVII ст. Таким чином, до історичної компіляції С. Лукомського було привнесено чимало оригінальних відомостей щодо історії Польщі та українсько-польських відносин: повідомлення про схвальний відгук майбутнього польського короля – принца Владислава до гетьмана Сагайдачного та про участь українського козацтва в польсько-турецькій війні 1620–1621 рр.; свідчення про листування козацького гетьмана з польським королем Сигізмундом III та ін. За творчим задумом С. Лукомського, продовженням цих історичних компендіумів повинна була стати наступна праця, створена на основі історичної поеми С. Твардовського “Війна домова” [774, 323].

Вершиною історіографічної праці С. Лукомського стала його історична компіляція – “Зібрання історичне”, написана 1770 р., що хронологічно слугувала вступною частиною до його попередніх творів. Ще у 70-х рр. XIX ст. відомий український археограф С. Левицький зазначав, що цей твір “становить інтерес більше історіографічний, ніж суто історичний... для кожного, хто побажав дослідити процес розвитку історичної науки у Південній Русі” [744, IX]. Тож маємо можливість його дослідити з точки зору проблеми, що нас цікавить. “Зібрання історичне” С. Лукомського, як і попередні його твори, представляло компіляцію, укладену на основі хроніки

О. Гваньїні, історичної поеми С. Твардовського та вищезгаданого Руського вірогідного літопису, завдяки інформації якого автор ввів у текст деякі оригінальні відомості. Відкривався твір з'ясуванням походження козаків та розповіддю про добу правління литовських князів Гедиміна та Вітовта, коли за правління першого “1307 року козаки литовські... в Калишевську і Серадську польські землі ненадійно напали, тутешні містечка вогнем спалили і з багатою здобиччю назад повернулися” [774, 326]. Це трактування, як і окремі наступні оповідання, автор перейняв у “давнього письменника” О. Гваньїні, на що вказують підстрочні посилання, а тому в цій частині твору не варто шукати будь-яких оригінальних відомостей. Із інших польських сюжетів, запозичених у цього хроніста, знаходимо розповідь про одруження у 1325 р. сина польського короля Владислава Локетика Казимира з донькою литовського князя Гедиміна; перемогу Іоанна Олбрахта над татарами у 1449 р.; розірвання у 1512 р. ханом Менглі-Гіреєм миру з Польщею й напад татар “на Русь і Подолію”; переговори Жигмунта першого з татарським ханом тощо [774, 327-328].

Тож, можна вважати, що у 70-х рр. XVIII ст., як і століття перед цим, для українських літописців хроніка А. Гваньїні залишалась одним із найбільш авторитетних і використовуваних джерел щодо давньої і середньовічної історії Польщі. І лише одного разу, розповідаючи про запровадження у 1576 р. Стефаном Баторієм нової структури українського козацтва, коли “гетьмана їм і старшину визначив, прапор, булаву, бунчук і печатку з військовим гербом наділив..., запровадив їм гетьмана обозного, двох судів, писаря, асаулів двох, хорунжого і бунчукового військових, також полковників, старшин полкових, сотників і отаманів... І повелів їм бути на сторожі проти татар біля Дніпровських порогів завжди у готовності” [774, 350], С. Лукомський використав свідчення поеми С. Твардовського. Свою розповідь він доповнив повідомленням вище згаданого Руського вірогідного літопису щодо побоювання Стефана Баторія, що “козаки,

зміцнившись, могли бути ляхам обтяжливими, і мав намір їх у пониззі Дніпра ліквідувати” [774, 351].

Подібна реконструкція цієї важливої сторінки українсько-польських відносин дає підстави вважати, що С. Лукомського, як носія ціннісної системи Гетьманщини, не завжди задовольняла інтерпретація подій вітчизняної історії польськими авторами, а тому він намагався її підкорегувати на основі інформації авторитетного в середовищі козацької еліти Руського вірогідного літопису. Крім того, ще чимало із повідомлень “Зібрання історичного” С. Лукомського щодо подій українсько-польських відносин і польської історії кінця XVI – першої половини XVII ст. були близькими до відомостей таких українських літописів як Лизогубівський, Чернігівський, “Короткий опис Малоросії” та інших компендіумів. Це можна пояснити тим, що їх головним джерелом при опису цих подій був згадуваний “достовірний руський літопис”, яким теж користувався автор “Зібрання історичного”, а також С. Величко, на що у XIX ст. звернув увагу О. Левицький [744, XVII]. Водночас, можна напевно стверджувати, що саме із цього джерела у твір прилуцького полкового обозного була привнесена цікава інформація про похід козаків під орудою Богданка до Криму, де цього гетьмана було вбито у 1575 р., реформи Стефана Баторія, Івана Підкову і гетьмана Шаха та ін.

На увагу заслуговує інша пам’ятка – “Короткий опис про козацький малоросійський народ” П. Симоновського (1710–1809 рр.) [1003, 1-2]. Відомо, що він закінчив повний курс навчання у Київській академії, навчався у Варшаві, а згодом, супроводжуючи під час освітньої подорожі дітей малоросійського генерального підскарбія В. Гудовича, мав змогу відвідати низку європейських країн і прослухати окремі курси професорів Кенігсберзького, Галльського, Лейпцігського університетів. Працював у Генеральній військовій канцелярії, земським суддею Остерського повіту [547, 88; 1158, 93]. У 1765 р. П. Симоновський створив один з перших синтетичних нарисів української історії, що охоплював період від часів виникнення козацтва й до початку 1750-х (переїзду К. Разумовського до Глухова). Період же

національної історії, що співпав з остаточним скасування Гетьманщини, відверто ігнорувався автором, у свідомості якого досить сильною була українська державна ідея.

Окрему частину свого літопису П. Симоновський присвятив проблемі походження козацтва. Він обстоював відомий хазарський варіант “сарматської теорії” та прилічував козаків до роду скіфослов’янського”. Утім, він не згадував біблійного Афета і замовчував відомий міф “Мосох-Москва”, що активно культивувався в тогочасній російській історіографії. Подібна трактовка цього питання промовляла, що П. Симоновський відійшов від поширеної в історичній думці України першої чверті XVIII ст. біблійної схеми походження слов’янських народів та спроб віднайти їх історичне коріння серед скіфських племен, котрі населяли в перші віки до нашої ери територію Північного Причорномор’я. За його версією, із Ірканії (район Прикаспійської низовини. – С. К.) козацький народ переселився у Малоросію, де він вже мешкав за роки князування Мстислава, сина Володимира Великого” [1003, 1-2].

Однією з центральних тем твору П. Симоновського, як і інших українських літописів XVIII ст., були стосунки України з сусідніми державами, насамперед з Польщею. На основі вивчення творів польських авторів і документальних текстів, він окреслив найголовніші моменти в процесі поширення польської експансії на українські землі, розповів про службу українських козаків польській короні, їх участь у польсько-турецьких війнах, торкнувся найголовніших подій Національної революції XVII ст. та українсько-польських відносин початку і першої половини XVIII ст. На відміну від своїх попередників, П. Симоновський не обмежувався фігурою замовчування авторів чужих текстів й у ряді випадків посилався на використані джерела [1003, 1, 4, 5, 11]. Як тонко спостеріг П. Сас, “фактично вперше в українській історіографії XVIII ст. Симоновський застосував елементи наукового перекладу” до частини “Історії війни козаків проти Польщі” французького автора П’єра Шевальє [998, 565], що за обсягом

займала майже третину “Короткого опису про козацький малоросійський народ” [1003, 20-65]. Утім, у плані висвітлення слов’янознавчих сюжетів історична компіляція цього автора не містила оригінальних свідчень, повторюючи факти й свідчення інших авторів.

Отже, маємо підстави стверджувати:

- Важливу роль щодо накопичення знань з історії слов’янських народів продовжувала відігравати Києво-Могилянська академія. В її стінах поширювалися привнесені з Європи Ф. Прокоповичем, П. Симоновським й іншими інтелектуалами модерні наукові концепції та нові історіографічні прийоми й методи, зокрема основи критичного опрацювання писемних джерел, елементи наукового перекладу праць зарубіжних авторів, подієво-фактографічний стиль викладу тощо. Відсутність власної друкованої історичної літератури, обмежена кількість рукописних пам’яток, чисельна перевага іноземних джерел над місцевими зумовили поширення в українській історіографії компілятивної методології. Як проміжний етап до використання документальних джерел, вона застосовувалася й для висвітлення історії польського й інших слов’янських народів.
- В українській історіографії та історичній свідомості початку – третьої чверті XVIII ст. продовжували панувати уявлення про походження слов’ян у дусі біблійної схеми, однак вже з’являються сумніви щодо правдивості легендарних подій. Вони супроводжувалися загальною деміфологізацією уявлень про етногенез та давню історію слов’янських народів.
- Одним із головних джерел історичних творів українських авторів продовжували залишатися праці польської історіографії, коло яких розширила історична поема С. Твардовського “Війна домова”, що, безперечно, підтримувало інтерес інтелектуальних кіл козацької автономної держави до подій польської історії та зумовлювало їх відтворення в історичних працях.

- Однією із центральних тем історичних творів цього періоду стали стосунки України з Річчю Посполитою та історія останньої, поважне місце в якій відіграло українське населення. Подібна зацікавленість свідчила про зростання інтересу української еліти до вітчизняної історії, насамперед революції XVII ст., події якої висвітлювалися Г. Грабянкою, С. Величком й авторами інших історичних компіляцій.
- Еміграція до Росії представників української інтелектуальної еліти (Ф. Прокопович, Д. Туптало, С. Рагузинський, С. Горка, С. Бужинський та ін.), котрі прагнули реалізувати свій духовний потенціал у державі, могутнішій у воєнному і політичному відношенні, але менш розвинутій у культурному, сприяла прилученню здобутків вітчизняної історичної думки у галузі історії слов'янських народів до російської історіографії.

2.3. Проблеми історії слов'ян у працях останньої чверті XVIII ст.

80–90-ті рр. XVIII ст. ознаменувалися формуванням нових наукових форм української історіографії на полі дослідження історії слов'янських народів. Становлення соціокультурних передумов цих процесів відбулося під дією низки внутрішніх і зовнішніх чинників:

По-перше, це зміни політичного устрою Лівобережної України й скасування рештків українського автономізму, що зумовлювали зміни суспільного характеру: колись відносно єдина соціальна еліта поступово перетворилася з активної політичної сили на інертну, становий егоїзм панівної верхівки перманентно перемагав і фактично витіснив загально державницькі національні інтереси.

По-друге, військові походи, війни з турками, приєднання нових земель на півдні Російської імперії, участь у їх освоєнні вихідців із слов'янських областей Балканського півострова (сербів, чорногорців, болгар) сприяли зростанню інтересу урядових кіл і громадськості до минулого й сучасного становища південнослов'янських народів.

По-третє, поширення в Україні ідей просвітництва, серед яких чільне місце займало раціоналістичне бачення історії. У творах деяких авторів прослідковується тенденція до використання історії як способу філософствування й обґрунтовуючого методу у сфері інтелектуальної творчості, коли “історія набувала значення метамови, інструменту теоретичної рефлексії над певною системою ідей” [998, 573]. Показовою у цьому відношенні була творчість Г. Сковороди та автора “Історії Русів”.

По-четверте, поділи Речі Посполитої та початок визвольних змагань поляків, зокрема національно-визвольне повстання під проводом Т.Костюшка. Ці події сприяли зростанню уваги українського суспільства до минулого польського народу.

Перехідною від старої компілятивної методики історичної писемності доби Гетьманщини до нових тенденцій розвитку історичної науки останньої чверті XVIII ст. була творча діяльність О. Рігельмана (1720–1789). Випускник шляхетського корпусу в Петербурзі, як і Г. Покас, він брав участь у російсько-турецьких війнах 1735–1739 і 1768–1774 рр. Упродовж 1740-х рр. перебував в Україні й виконував різні військові доручення: брав участь у розмежуванні кордону, фіксував плани міст і козацьких полків Гетьманщини, здійснював керівництво будівництвом укріплень поблизу Києва. У 1782 р. О. Рігельман полишив службу й оселився в маєтку дружини в с. Андріївці на Чернігівщині [440, 62]. Ще 1778 р. він склав “Історію малоросійську чи оповідання про козаків”, яку переробив у 1785–1786 рр. і дав їй назву “Літописне оповідання про Малу Русь і її народ і козаків узагалі” [977]. Дослідниками встановлено компілятивний характер цієї праці, в якій автор механічно поєднав величезну кількість різноманітних джерел, переважно друкованих. Коло останніх окреслив сам автор у передмові своєї праці до читача. Згодом це питання було докладно проаналізовано Я. Дзирею [425, 158-168].

Показово, що твір О. Рігельмана містив нові аспекти у плані висвітлення слов'янської проблематики. Так, говорячи про походження

слов'янських народів, автор відмовився від популярної у попередні роки біблійної легенди походження слов'ян від Афета, що засвідчило його відхід від провіденціоналістських поглядів. Воднораз, він відкинув запропоновану Г. Грабянкою хазарську теорію походження козаків, хоча й активно використовував його літопис у якості одного із джерел своєї праці. Натомість, первісною прабатьківщиною слов'ян він вважав регіон між Дніпром та Дністром і Віслою, названий “Краснорусією” (Галичиною. – С. К.), звідки почалося розселення слов'ян. Згідно міркувань автора, одна їх частина оселилася в Дунайських краях, звідки “на початку 5-го століття значні колони слов'ян, не витримавши жорстокості зброї Римської”, повернулись до “своїх колишніх єдиноплеменників”, а інші “попрямували до північних кордонів, де перші слов'янські предки були, як і до озера Ільмень” [977, Ч.І, 3-4]. Використовуючи свідчення “Повісті временних літ”, О. Рігельман також повідомляв про хоробрість і розважливість князів слов'янських і народів, що надали підмогу царям грецьким у звільненні їх земель від ворогів, а також “ходили проти Булгар Дунайських, і на річки Дунай Князь Кій поставив городок Києвець” [977, Ч.І, 4].

Між тим, не все зрозуміло щодо джерел, якими скористався О. Рігельман, розповідаючи про окремі події польської історії. Так, в окремому параграфі він повідомляє про зречення корони Яном Казимиром, “утомленим від безперервного неспокою військового, а головне від українських козаків” в 1669 р. (насправді у 1668 р. – С. К.), “на місце якого тогочас поляки звели на престол собі князя Михайла Веремієва, сина Вишневецького” [977, Ч.І, 115]. У літописах же Самовидця і Грабянки, із яких автор переписав майже дослівно окремі сторінки, а також у Чернігівському і Лизогубівському літописах інформація про ці події у польській державі взагалі відсутня. Утім про відставку польського короля Казимира повідомляв у “Кройніке о земле Польской” Ф. Софонович, використання якої О. Рігельманом не доведено, а також згадував серед інших подій 1668 р. С. Величко [1025, 240; 327, Т.ІІ, 84].

Розбіжності у датуванні зречення Яном Казимиром корони, а також відсутність серед використаних О. Рігельманом творів Ф. Софоновича та С. Величка, вказують на те, що серед інших він скористався джерелами польського походження. Зокрема, це може бути праця “польського історика, Абата”, якого цитував О. Рігельман: “Польша була б спустошена, як би Собеський не захистив її. Козаки, маючи велику підозру щодо намірів короля Михайла, вступили у польські кордони, не зважаючи на мир, який вони в Царство Казимирове з Республікою уклали” [977, Ч.ІІ, 115] Цим “польським істориком”, твір якого було використано О. Рігельманом, найвірогідніше був краківський канонік, а згодом єпископ Київський і Чернігівський Й. Залуцький (1702–1774).

Важливе значення для розуміння сутності історичних поглядів О.Рігельмана на минуле слов'янських народів мають сторінки твору, присвячені висвітленню заснування 1767 р. окремих поселень у “Біловежському степу, в Ніжинському полку, під назвою Єкатеринопільського округу, для іноземних міщан і хлібопашців, а в Переяславському полку, для вихідців із Валахії й Болгарії” [977, Ч.IV, 26]. Фактично, це повідомлення, побудоване на особистих спогадах автора про події, в яких він брав участь, було першим в українській і російській історіографії XVIII ст. про створення болгарських і грецьких колоній на території Південної України. Це ж саме стосується розповіді про події російсько-турецької війни 1768–1774 рр., в якій О.Рігельман теж брав безпосередню участь. Зокрема, про заключний етап військових дій на території Болгарії він сповіщав: “У 1774 році його світлість гр. Петро Олександрович (Румянцев. – С. К.) з армією своєю, переходить через Дунай в Болгарію, очолює там усю армію турецьку і самого їх візира в місті Шумен, де війська наші у багатьох містах били й гнали турок, і чимало болгарських міст було здобуто, через що, нарешті, примусили наперед шукати миру... чому й укладений він в околицях Силістринських, при селі Кючук-Кайнарджи, липня 10 дня 1774 року” [977, Ч.IV, 28-29].

Отже, аналіз славістичних сюжетів праці О. Рігельмана дає підстави стверджувати, що він мав не лише власне бачення процесу слов'янського етногенезу, відмінне від поглядів його попередників, але й першим у вітчизняній історіографії окреслив проблеми створення грецьких і болгарських поселень у Гетьманщині, а також перебігу подій російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

Однією з центральних постатей української історіографії кінця XVIII ст. був М. Бантиш-Каменський (1737–1814). Виходець із молдавської родини, котра оселилася на Україні за доби гетьмана Мазепи, він свої наукові інтереси спрямував на дослідження історії слов'янських народів. М. Бантиш-Каменський навчався, як і інші представники соціальної еліти Гетьманщини, в Києво-Могилянській академії, де, за словами його сина, українського історика Дмитра Бантиш-Каменського, “студював наостанку поезії й риторичу, також еллінську й польські мови до 1754 року” [277, 17]. У першій половині й середині XVIII ст. це був єдиний в Україні навчальний заклад університетського типу, в якому навчалися студенти з Гетьманщини й Московії, а також вихідці з Валахії, Буковини, Закарпаття, слов'янських областей Балканського півострова й Речі Посполитої. Академія стала центром поширення в науковому середовищі різноманітної інформації, у тому числі історичної, про різні європейські народи. Викладачами М. Бантиш-Каменського були Г. Кониський, Т. Щербацький, І. Максимович та ін. Маємо підстави вважати, що саме під час навчання у Києві визначилась, зокрема, його зацікавленість польською історією, вивчення якої стало однією з центральних проблем наукових інтересів ученого. У 1754 р. майбутній історик, за пропозицією свого дядька – єпископа Переяславського Амвросія, продовжив навчання у Московській академії, а згодом у щойно відкритому Московському університеті. Його першим успіхом на ниві історичних студій став переклад російською мовою першого тому праці Ф. Вольтера “Історія Росії за царювання Петра Великого” (1760) [1264, 85-86; 1263, 16-17; 1273, 94-100].

У 1762 р. після завершення навчання в університеті М. Бантиш-Каменський дістав посаду актуаріуса (архівіста. – С. К.) Московського архіву колегії закордонних справ (МАКЗС), що був як сховищем дипломатичних документів, так і одним із центрів археографічних досліджень. Так, за ініціативою директора архіву, академіка Г. Міллера, було розпочато реалізацію проекту із підготовки й видання договорів Росії з іноземними державами та ін. Також передбачалась публікація давньоруських літописів, історичних і монастирських хронік, родоводів князівських і шляхетських династій та ін. Крім того, Г. Міллер вважав за необхідне видрукувати різноманітні іноземні “історичні книги про Росію”, твори про сусідні з нею країни, насамперед Польщу [848, 33].

До втілення археографічного видавничого проекту у життя, зокрема дослідження комплексу архівних матеріалів про історію Польщі та російсько-польських відносин, було залучено М. Бантиш-Каменського. Актуальність польської проблематики зумовлювалась як політичною ситуацією у Центральній Європі, що склалася внаслідок першого поділу Польщі (1772) і вимагала відповідних наукових узагальнень, так і зростанням суспільного інтересу до польського питання. М. Бантиш-Каменським було підготовлено “Докладну виписку про вибір на польський престол кандидата після смерті Августа II і про обрання потім у королі сина його Августа III з 1727 по 1734 роки”. Вона стала відома науковій громадськості лише після її видання в альманасі “Русский вестник” у 1841 р.: спочатку в другому томі було опубліковано її скорочений варіант, а у четвертому томі вміщено повну редакцію [280; 282]. Докладне вивчення матеріалів МАКЗС дозволили М. Бантиш-Каменському з’ясувати, що після смерті короля Августа II питання щодо кандидатури на польський престол постійно перебувало у полі зору дипломатичних служб Петербурга, Відня й Берліна ще від 1727 р. Ініціатива трьохсторонніх консультацій з цього питання належала австрійському імператорові, який виступав противником зайняття польського престолу коронним принцом Саксонським С.Ліщинським і рекомендував

російській стороні віддати перевагу представнику династії Пястів [282, 117-118]. Згодом до дипломатичних консультацій долучився й прусський двір, а першим результатом трьохсторонніх переговорів став Берлінський трактат, укладений 13 грудня 1732 р. Дослідник наголошував, що ним, за згодою сторін, передбачалася передача польської корони “приємній особі”, а для запобігання будь-яким заворушенням планувалося “зібрати всім трьом країнам на польських кордонах армію” [282, 135-136].

Саме цей трактат, на думку М. Бантиш-Каменського, визначив позицію Петербурга у польському питанні після смерті 21 січня 1733 р. короля Августа II. Дослідник наголошував, що, задля підтримки кандидатури на польський престол курфюрста саксонського Августа, на територію Польщі було введено 50-ти тисячну російську армію та розпочато облогу Данцига, за стінами якого переховувався С. Ліщинський, проголошений королем частиною польських сенаторів. Нарешті, 24 вересня 1733 р. виборчий сейм обрав курфюрста саксонського Августа королем Польщі. На підтвердження цього, М. Бантиш-Каменський навів текст грамоти новообраного короля на адресу російської імператриці Анни Іоанівни, в якій висловлювалося прохання “разом із Й.В. Римським цісарем згідно Ваших зобов’язань нас при цьому охороняти, противників же в Польщі на наш бік і нас в спокійне володіння польського престолу привести й утримувати допомагати” [282, 297]. Як підсумував дослідник, ці прохання російською стороною були виконані.

Вагомим внеском М. Бантиш-Каменського у дослідження російсько-польських відносин стали описи (реєстри) архівних справ “Реєстр Польського двору посольських книг з 1462 по 1719 рр.” (увійшло 2640 документів), “Реєстр грамот з 1572 по 1699 рр.” (327 грамот), “Реєстр грамот і договорів між Росією і Польсько-литовською державою з 1431 по 1717 рр.” (217 документів) та ін. [139; 140; 141]. За оцінкою відомого російського архівіста XIX ст. М. Калачова, вони були “варті уваги своєю ретельністю й точністю” [565, 212], не втратили свого значення на початку XXI ст., залишаючись в архівному обігу. Підготовка вищевказаних архівних реєстрів

виявилася досить копіткою справою, здійснювалася поступово упродовж 1763–1804 рр. Вона включала різнопланову джерелознавчу роботу, пов'язану з установленням автентичності документів, їх датуванням і атрибуцією. Показово, що при створенні архівних описів М. Бантиш-Каменський застосував видову характеристику документів, принцип їх хронологічного групування. У назвах архівних справ і документів ним було відображено їх основний зміст, авторство й час створення.

Подібний принцип було застосовано й щодо інших архівних реєстрів справ, які стосувалися відносин Московського князівства, а згодом Російської держави зі слов'янськими народами й країнами Балканського півострова: “Опис справ з 1699 по 1717 рр. відносин Росії з Сербією й Черногорією”, три реєстри документів щодо взаємин Росії з Туреччиною – “Книги й справи з 1512 по 1719 рр.” (530 назв), “Грамоти 1615–1718” (86 назв), “Трактати з 1627 по 1791 рр.” (48 назв) [142; 143; 144; 145].

Є підстави вважати, що докладне ознайомлення із комплексом дипломатичних матеріалів МАКЗС дало поштовх до написання М. Бантиш-Каменським спеціального дослідження, присвяченого історії російсько-польських відносин. Як відзначав у біографічному нарисі свого батька його син, відомий історик Дмитро Бантиш-Каменський, крім службових обов'язків архівіста, “він охоче докладав зусилля у працю “Дипломатичне зібрання справ між Польським і Російським дворами” (Авторська назва “Дипломатичне зібрання справ між Російською і Польською державами, на періоди царювання всеросійських государів поділена” – С. К.). Для її підготовки повинен був прочитати 255 книг і багато стовпців Посольського двору, копіями котрих наповнені тепер три великі шафи” [277, 21].

Маючи перед собою нагромадження різних історичних джерел і фактів, М. Бантиш-Каменський упродовж кінця 1770-х – 1785 рр. удався до їх узагальнення й реконструкції цілісної картини російсько-польських відносин. Показово, що матеріал окремих розділів “Дипломатичного зібрання справ між Російською й Польською державами” групувався у хронологічному

порядку, як правило, за роками правління окремих російських самодержців (“за правління великого князя Іоанна Васильовича..., великого князя Василя Івановича..., царя Іоанна Васильовича..., в царювання Михайла Федоровича..., в царювання царя Олексія Михайловича”). Крім цього, документи компонувалися із врахуванням причинно-наслідкових зв’язків (причин, передумов і наслідків конкретної події або явища). Так, підкреслюючи, що посольство польського короля і великого князя литовського Казимира до Росії у жовтня 1487 р. – це “перше, про яке в Державному архіві згадується”, він, щодо подій наступного року, вказував: “У відповідь до Польського короля на посольство князя Москальського і з різними поданнями відправлений 1 січня 1488 р. в послах Михайло Кляпник Степанов син Єропкін. Йому наказано доповісти королю, що не тільки даремно князь Вяземський та інші князі на князя Андрія Васильовича, а князь Крижинський на дяка Василя Долматова жаліються” [285, 1-2]. В окремих же випадках автор у формі припущення додавав власне розуміння окремих події чи поєднував різночасові процеси або явища шляхом застосування виразів на зразок “внаслідок цього”, “невдовзі за цим”, “між іншим” тощо.

Характерними ознаками методології історіографічних праць М. Бантиш-Каменського, основи якої він опанував на початку 1750-х років у стінах Києво-Могилянської академії, було використання документальних джерел і прагнення до всебічної документальності. Це виразно відбилося в лаконічних авторських коментарях і поясненнях стосовно використаних джерел. Зокрема, це: “Посольство це в книзі №1, аркуш 14”, “Підтвердження договірної грамоти великого князя Олександра ні справжньої, ні списку з неї немає в архівах”, “Відправлення цих Послів в книзі Польських посольств під №32, аркуш 1-150”, “Оригінальний польський запис, від 11 червня, 1619 року, зберігається в Архіві, а списки з Польського і Російського записів в книгах Польських Посольств №35, 36, 37”, “Списки полонених російських, польських у книзі Польських посольств №38, с.401 і в стовпці 1619, №8”, “Дивись конституцію трьохденного Сейму, 1632 року” та ін. [285, 2; 287, 1,

26, 34, 48]. Саме така ретельність і точність в описі подій минулого визначали цінність його праці, що поєднувала в собі історичну розвідку й археографічну публікацію.

Для методу історіописання М. Бантиш-Каменського було властиве винесення назв окремих параграфів у маргіналії, що зовнішньою формою нагадувало традиційний тип історичних творів першої половини XVIII ст. Ці покрайні записи відображали ставлення історика до тієї чи іншої події, особливо у тому разі, коли він прагнув, наприклад, акцентувати увагу на нападі “польських військ на Росію” чи “претензію поляків на Архангелогород”, з одного боку, а з іншого, “збудження росіянами польських міст” [287, 13, 47].

Заслугою М. Бантиш-Каменського було застосування новаторських, як на свій час, прийомів аналізу дипломатичних документів. Зокрема, він намагався їх розглядати шляхом перехресного аналізу та інтерпретації по суті досліджуваної проблеми, що знаменувало новий поступ у вітчизняній історіографії. Проілюструємо це на прикладі висвітлення ним подій 1631 р., коли поляки вчинили “замах на Архангелогород” і чергову спробу запровадити в Росії “папську віру”, у відповідь на що, скликаний царем Собор, прийняв ухвалу щодо відправки російської армії у Дорогобуж і під Смоленськ. Коментуючи ці події, дослідник на основі перехресного аналізу у підрядкових виносках наголошував щодо неправдивого трактування цих подій в іншому джерелі. Він наголошував, що “у літопису Ростовському, що зберігається в Архіві, на листку 803, неправильно згадується, начебто патріарх Філарет, прагнучи помсти Польському королю і всьому тамтешньому народу за образу свою, не очікуючи закінчення років перемир'я з Польщею, радив царю відправити армію до Польщі, щоб відібрати 16 міст, Деулінським трактатом Польщі відданих” [287, 47].

Слід думати, що небажання російських правлячих кіл, причетних до підготовки фундаментальної праці М. Бантиш-Каменського, сприяти загостренню польського питання, що було напруженим унаслідок поділів

Польщі, стало на заваді її виданню наприкінці XVIII ст. Воднораз, кожний з 5-ти томів цього дослідження автор відсилав керівництву Колегії закордонних справ [277, 22]. Але й рукописний варіант “Дипломатичного зібрання справ” прислужився не одному поколінню істориків. Зокрема М. Карамзін неодноразово використав його для своєї “Історії держави Російської” [573, Т.Х, Прим. 473, 477; Т.ХІІ, Прим. 31, 37, 38, 163, 200, 201, 205, 322]. Воднораз, у листі до сина М. Бантиш-Каменського Дмитра він авторитетно вказував, що “виписки, зроблені покійним М.М. Бантиш-Каменським із Дипломатичних актів Давньої Русі, належать історії і можуть бути видрукувані без порушення правил Державної скромності” [135, 34]. У цьому плані варто навести слова радянської дослідниці Г. Мойсєєвої, що праця М. Бантиш-Каменського “завдяки всебічності й старанності у відтворенні документів займає одне з помітних місць у російській історичній науці XVIII ст.” [1287, 60].

Найважливіші аспекти історії російсько-польських відносин з часу їх встановлення і до кінця XVIII ст. знайшли відображення у третьому томі 4-х томній праці М. Бантиш-Каменського “Скорочені повідомлення про спільні між Російськими монархами й усіма європейськими дворами посольства, листування і договори, укладені в хронологічному порядку”. Над підготовкою цього дослідження, матеріали якого було згруповано за алфавітним порядком країн, історик працював упродовж усього періоду служби в МАКЗС. Він зазначав з цього приводу: “Займаючись 37 років упорядкуванням та описом архівних справ і, відзначаючи при читанні їх найважливіші події кожного європейського двору з Росією, нарешті, вирішив довести до ладу безцінне – це листування” [284, 1; 152, ІІІ].

Як і у “Дипломатичному зібранні справ”, М. Бантиш-Каменський вдався до хронологічного групування й викладу матеріалів, подаючи їх загальну характеристику, але відмовився від їх докладного переказу й цитування. У тих випадках, коли йшлося про “найважливіші події” російсько-польських відносин, він відсилав читачів до “грунтовного опису листування з

Польщею... по 1680 рік у 5 томах, надісланого в різний час до державної колегії” [284, 75]. Коли ж йшлося про події останньої третини XVIII ст., сучасником яких був і добре пам’ятав дослідник, він вважав за можливе висловити власні зауваження щодо них. Так, говорячи про третій поділ Польщі й здобуття російськими військами Варшави у 1795 р., він наголошував: “Після підкорення всього королівства, щоб відразу і назавжди покласти край тамтешнім чварам і заколотам зрадників, було ужито негайних заходів між державами: російською, австро-цісарською і прусською – приєднати частину королівства польського до взаємних трьох володінь, і цим третій і останній проведено поділ Польщі. Цей спільний, рішучий і кінцевий поділ підтвердив трактат трьох держав, підписаний між ними в Санкт-Петербурзі 13(24) жовтня 1795 року” [284, 289]. Далі М. Бантиш-Каменський уточнив, що для подолання й “припинення труднощів у розмежуванні спільних володінь між австрійським і пруськими дворами 15(26) січня 1797 р. в Санкт-Петербурзі між Росією, Пруссією й Австрією укладено спеціальну конвенцію”, за якою “польське королівство, що квітло з п’ятого після Різдва Христового століття, від внутрішніх незгод і міжусобиць занепало і до складу трьох могутніх сусідніх держав приєднано назавжди” [284, 290-291]. Застосування подібних прийомів при підготовці текстів документів до друку повинно було компенсувати те, що історик не міг у повному обсязі дослідити дипломатичні документи останньої третини XVIII ст., передані в МАКЗС уже після смерті видатного українського історика і археографа.

По закінченні своєї грандіозної археографічної праці (1804), якою вона залишається навіть з погляду двохсотрічної відстані, М. Бантиш-Каменський продовжив вивчати й збирати дипломатичні матеріали, якими планував її доповнити під час підготовки до друку. “Історична правда ніколи не може бути захована, як би її не приховували, і я не згрішив тут, обираючи із самих джерел”, – наголошував він в 1813 р. у листі до тодішнього міністра закордонних справ графа М. Румянцева, пропонуючи видати багатотомні

“Скорочені повідомлення про спільні між Російськими монархами й усіма європейськими дворами посольства, листування і договори, укладені в хронологічному порядку” [282, VI]. Утім, це, по суті, перше в українській і російській історіографії синтетичне дослідження з історії зовнішньої політики Росії побачило світ уже після смерті автора на зламі XIX–XX ст. під назвою “Огляд зовнішньої політики Росії (до 1800 р.)” [283; 284].

Історія польсько-російських відносин знайшла відображення в іншому дослідженні М. Бантиш-Каменського, написаному за наказом Катерини II у 1795 р., “Історичне повідомлення про унію, що виникла в Польщі... з височайшого блаженної пам’яті імператриці Катерини II веління, з актів і різних історичних книг, що зберігаються в Державній Колегії Іноземних справ у Московському Архіві” [281]. Наведена назва досить повно характеризує як офіціозність і клерикальну спрямованість праці, так і її джерельну базу. Видана до 10-ліття третього поділу Польщі, книга була спрямована проти полонофільських настроїв початку царювання Олександра I і слугувала обґрунтуванням російської політики по відношенню до Польщі включно до ліквідації польської держави у 1795 р. Показово, що 2-е і 3-є її видання було здійснено у Вільно в 1864 і 1866 р. за вказівкою М.Муравйова для безкоштовної роздачі духовенству.

У книзі М. Бантиш-Каменського вперше була сформульована теза про історичну роль російського уряду у воз’єднанні „Західної Русі” і Великої Росії й про особливе значення заступництва православного населення Польщі і Литви з боку Росії якщо не з часів Гедиміна, то з початку царювання Петра I. Автор наголошував, що якщо проблема унії постала чи не відразу після церковного розколу у 1054 р., то посилення унійних настроїв у православному середовищі Речі Посполитої упродовж другої половини XVI ст. було пов’язане з посиленням пропаганди унії посланцями Риму, а також конфліктом у православній церкві через нерозважливі й суперечливі дії константинопольського патріарха Ієремії, зокрема зміщенням із київської митрополії Онисифора Дівочки та призначенням на його місце Михайла

Рогози. Остання подія підштовхнула український єпископат до рішучих дій, а тому “на скликаному 1595 року у Києві Соборі вирішили перейти у підлеглість Папи, і прийняти догмати Римського сповідання” [279. 40]. Автор докладно висвітлив події, що передували Берестейському собору – місію до Риму двох православних єпископів І. Потія і К. Терлецького, у ході якої 23 грудня 1595 р. папа прийняв рішення, підтверджене невдовзі ухвалою церковного собору 1596 р., про перехід київської митрополії під зверхність римського престолу [281, 4-43].

Одна з головних сюжетних ліній книги М. Бантиш-Каменського стосувалася конфлікту у церковно-релігійному житті на сході Речі Посполитої, що спалахнув після укладення Берестейської угоди, внаслідок визнання королем першості уніатських єпископів над православними. Фактично це була демонстрація прагнення польської держави підпорядкувати своїй владі православне духовенство. Дослідник наголошував, що з часом релігійний конфлікт набув характеру політичного протистояння, а непокоря визнаних короною єпископів стала розцінюватися як одвертий непослух владі. Але зміцнення позицій уніатів не вело до придушення опозиційних настроїв, оскільки у конфесійний конфлікт поступово були втягнуті нові широкі верстви населення, насамперед козацтво [281, 57-58]. Свідченням готовності православної опозиції до активних дій проти політики унії й відкритим викликом польському королю, на думку автора, стало відновлення на українських землях ієрусалимським патріархом Феофаном у 1620 р. нової православної ієрархії.

Доволі схематично М. Бантиш-Каменський окреслив події передодня й перебігу революції XVII ст. Разом із тим, він слушно вказував на винятково важливе значення для зміцнення становища православного населення статей Зборівської (1649) та Гадяцької (1658) угод і, разом із тим, відзначав, що “через хиткість пріоритетів козаків, які інколи переймали підданство Російського двору, а невдовзі Польського, і вимагали захисту, польською

сторonoю Зборівська постанова замало, а Гадяцька комісія ще менше були виконані” [281, 127].

Заслугою М. Бантиш-Каменського слід вважати здійснення ретельного аналізу міжконфесійних відносин на Правобережжі наприкінці XVII – у XVIII ст. На підставі широкого кола архівних джерел, він переконливо показав, що навертання в унію та насильне покатоличення православного населення набули характеру державної політики Речі Посполитої. Історик довів, що рішення Генеральної конфедерації 1733 р., відносно заборони православним священикам проводити публічні панахиди та релігійні процесії, поставили виконання треб та інших православних релігійних обрядів у залежність від дозволу католицьких ксьондзів [281, 271-272].

М. Бантиш-Каменський ґрунтовно проаналізував позицію Росії стосовно численних міжконфесійних конфліктів на Правобережжі. Вивчивши багато документів, він дійшов висновку, що ратифікація сеймом у 1710 р. Вічного миру 1686 р., за яким російський уряд визнавався опікуном православного населення Польщі, дозволяла офіційному Петербургу виступити захисником православ'я [281, 160-163, прим.]. На думку дослідника, незважаючи на формальне зрівняння православних у правах з католиками й скасування у 1766 р. сеймом під тиском Росії усіх попередніх дискримінаційних рішень стосовно православної церкви, становище православних майже не покращилося.

Наприкінці дослідження автор порушив складне й малодосліджене питання міжконфесійних відносин у Центрально-Східній Європі періоду поділів Польщі. Демонструючи вірність російському престолу, він висловив міркування, що лише приєднання Правобережжя до складу Російської імперії “поклало край не лише всім зусиллям російських царів щодо захисту своїх єдиновірних, котрі знаходилися під польською короною, але й самому їх терпінню і стражданням, яких вони зазнали від гонінь Римського й Уніатського духовенства” [281, 404].

Повністю поділяємо думку М. Грушевського, котрий вважав книгу М. Бантиша-Каменського “дуже солідно зробленою” працею як для

останнього десятиріччя XVIII ст. [393, 657]. Ще один штрих. Поява цього оригінального дослідження стала не лише вагомим свідченням поступального розвитку славістичних студій на полі вивчення історії Польщі й важливим чинником виокремлення вивчення її історії від розробки проблем вітчизняної історії, але й “започаткувала вивчення у XIX ст. українськими істориками питань історії Польщі в аспекті польсько-українських стосунків” [605, 116].

У Колегії закордонних справ проходив службу Яків Маркович (1776–1804), котрий був “пов’язаний з українцями в обох столицях, у тому числі тими з них, хто не цурався літературних та вчених занять” [1094, 304]. Є підстави погодитися з міркуванням В. Сарбея, що він став “одним із зачинателів процесу українського національного відродження” [995, 19]. У 1789 р. побачила світ його книжка “Записки про Малоросію, її жителів і твори”, що була не лише типовим зразком просвітницької історіографії з характерним для неї раціоналістичним способом мислення, але й яскравим взірцем історичної критики використаних джерел і літератури. Серед останньої вирізняється перше німецькомовне видання книги визначного німецького історика і філософа Й. Гердера “Ідеї до філософії історії людства” (1789–1791), в якій було висловлено чимало схвальних оцінок на адресу слов’янських народів і була зроблена спроба з’ясувати їх місце в європейській історії. Зокрема, поразки і сумну долю слов’ян в історії Гердер пояснював не лише їхньою власною вдачею, а й фактом специфічного “підбору” їхніх історичних сусідів із заходу й сходу, котрі були активнішими, енергійнішими й заповзятливішими. Разом із тим, Гердер висловлював упевненість, що “слов’яни зроблять значний внесок у розвиток людства в напрямі до гуманності..., майбутнє слов’ян буде прекрасним” [360, 471]. Книга німецького автора мала величезний вплив на Я. Марковича, який зробив з неї три сторінки нотаток до свого зошита “Виписки для давньої історії Росії. Розпочаті в 1797 р.” [711, 360].

Заслугою Я. Марковича слід вважати запропоновану схему етногенезу корінного населення українських земель, в якій він використав “уявлення про них як своєрідну колыску для немовляти” [995, 17-18]. Дослідник авторитетно стверджував, що з’ясування цієї непростої проблеми можливе за умови врахування різнопланових зв’язків і контактів давніх слов’ян з іншими народами. “Час згладив усілякі сліди, за якими можна було б дійти до місця народження і до гробів перших жителів Малоросії, але можна найменувати її колыскою Росів, тому що предки їх сармати, скіфи і слов’яни оселились там раніше і побудували тут перші міста, – визнає Я. Маркович, опираючись на свідчення літопису Нестора про народи, що з перших століть нашої ери заселяли придністровські рівнини. – Частина, яку займали сармати, була більшою і називалася Суомі, а скіфи жили лише на берегах Дніпра” [812, 2]. Він також висловив міркування, що “слов’яни жили спочатку на Танаїсі чи Дону, потім – на березі Дніпра й оселилися на його берегах” [812, 7, 11]. Поряд з посиланням на давньоруський літопис Я.Маркович першим в українській історіографії посилався на археологічні знахідки (римські і грецькі монети перших століть нашої ери) як найдостовірніше історичне джерело, що свідчило про міцні торговельні зв’язки населення Придніпров’я із іншими народами.

В одній із глав своєї книги Я. Маркович пунктирно окреслив суспільний і адміністративний устрій Малоросії у складі польської держави. Насамперед відзначив, що король Казимир Ягеллович створив на українських землях воєводства і повіти, запровадив “магдебурзьке право”, а невдовзі “роздав усю Малоросію, по частях, вірним і хоробрим людям із тамтешніх жителів”. Початки цивільного ладу автор пов’язував із Казимиром Великим, який надав шляхетство “всім вірним і хоробрим малоросіянам”, встановив воєводський поділ, та Стефаном Баторієм, який віддав козакам землі по берегах Дніпра, “що названі потім Україною, тобто прикордонна земля” [812, 35-36].

Погоджуємося з думкою В. Кравченко, що “в особі Марковича до вітчизняної історіографії входив не монах-літописець, канцелярський апологет козацької слави..., а просвітитель, науковець, представник нової міської культури, пронизаної західноєвропейськими впливами” [686, 75]. Нове розуміння історичного процесу дозволило йому ввести до кола традиційних історичних джерел пам’ятки народної творчості, що відкривало нові можливості для реконструкції найдавніших сторінок історії слов’янських народів.

Не залишився байдужим до історії українсько-польських відносин анонімний автор “Історії Русів” – цієї “вічної книги буття українського народу” [1309, 360]. Погоджуючись із думкою відомого канадського дослідника З. Когути, що “пам’ятка майже, напевно, з’явилася після другого поділу Польщі (1793), коли Правобережна Україна увійшла до Російської імперії та принесла із собою уніатське, польське та єврейське питання” [610, 262] додамо, що, автор, як патріот, не міг замовчувати те, що наприкінці XVIII ст. Польща, хай і переможена, лишалася ворогом українців у нових європейських кордонах, а відтак вважав поляків одвічними ворогами України.

Натхнений національною ідеєю й бажанням з’ясувати місце русів-українців “між народами”, анонімний автор виголошував, що державне життя українців бере свій початок із часів створеної ними Київської Русі. Він вважав, що частина “слов’янської землі, яка лежить од ріки Дунай до ріки Двіни і од Чорного моря до рік Стиру, Случі, Березини й Дінця, і Сіви, дістала назву Русь, а народ, що на ній проживає, названо Русами й Русняками взагалі. Згодом та ж сама земля поділилась назвою на Чермну або Червону Русь... і на Білу Русь...” Відповідно до цього концептуального бачення української минувшини робився важливий висновок: “Відомо ж бо з Історій, що народ сей з найдавніших здавен був у землі своїй самостійним і самодержавним під управлінням власних Князів своїх, вельми славних великими своїми діяннями й війнами. Але перше нашестя й спустошення

Татарське з Ханом своїм Батиєм завело його в протекцію Литовську, а опісля – і до злуки з Польщею” [562, 184].

Тож у викладі наступних подій анонімний історіограф описав деякі, на його розсуд обрані, сторінки історії Польщі, у кордонах якої в 1386 р. “Малоросія, під давньою назвою Русі, об’єдналась тоді разом із Литвою” та проаналізував важливі події українсько-польських взаємин. Насамперед, його увага була зосереджена на показі зовнішньої політики Польщі, яка підкріплювалася військовою силою. Автор “Історії Русів” описував військові успіхи й невдачі польських королів і армій, чим розширив коло традиційних сюжетів польської історії, окремі з яких подавалися чи не вперше в українській історіографії. Так, у першому розділі дослідник об’єктивно описав польсько-турецький конфлікт 1439 р.; підкреслив, що у 1444 р. польський король “віроломно й ганебно” порушив мирний договір із Туреччиною, а під час нової війни поблизу Варшави “армія польська була розбита і розсіяна, Король убитий” [562, 49]. Автор відзначив участь у цій битві 30-тисячного руського війська, залишки якого “по розбиттю всієї польської армії повтікали до Булгарії”, а народи тамтешні, що з “Русинами єдиновірні і єдиноплеменні, бо зі слов’янського роду з-під ріки Волги вийшли, давали їм безпечний у себе притулок, проводили їх потаємними дорогами за ріку Дунай” [562, 50]. Чимало свідчень про військову історію Польщі зустрічаємо і в наступних розділах “Історії Русів”.

Автор виявив непогану обізнаність щодо польських дипломатичних документів, які ним уміло перекладалися і стилізувалися відповідно до політичних обставин того часу [562, 67, 91]. Вперше сформулювавши в українській історичній літературі ідею, що найбільшою цінністю для народу є незалежна держава [1018, 308], він, з огляду на таке розуміння суті національної ідеї, дав власну трактовку укладеної з Річчю Посполитою Зборівської угоди 1649 р. На думку творця “Історії Русів”, вона передбачала, що “народ Руський з усіма його областями, містами, селами і всякою до них народною і національною приналежністю увільняється, визволяється і

вилучається від усіх домагань та полеглостей Польських і Литовських на віки вічні, яко з віків вільний, самостійний і не завойований, а лише за самими добровільними угодами і пактами до єдності Польської і Литовської приналежний” [562, 138]. Тому день Зборівської битви є “вирішником визволення народу Руського з кормиги Польської, і в ньому закладено камінь заснування нової епохи того народу” [562, 135]. Таким чином, в середині і другій половині 1790-х рр. “Історія Русів” відіграла помітну роль у трактуванні найважливіших подій політичної історії Речі Посполитої, що висвітлювалися у контексті українсько-польських відносин і з огляду на розуміння її автором суті національної ідеї.

Отже, наприкінці XVIII ст. під впливом політичних подій у Центрально-Східній Європі й поширення просвітницької ідеології в історичній думці України окреслились нові тенденції у з'ясуванні проблем історії слов'янських народів:

- На підставі вивчення різноманітних писемних джерел і власних спогадів, О. Рігельман уперше в історіографії XVIII ст. пунктирно окреслив проблему заснування болгарських колоній на Півдні України і звернув увагу на найголовніші події російсько-турецької війни 1768–1774 рр. на теренах Болгарії.
- Оригінальну концепцію слов'янського етногенезу сформулював Я. Маркович, в якій Україна з Києвом, як її центром, підносилася як колыска „справжнього” православного благочестя. При цьому він посилався на літопис Нестора як історичне джерело всупереч „новітнім письменникам” (російській імперській історіографії), а також одним із перших використав для обґрунтування своєї теорії археологічні пам'ятки і фольклорний матеріал.
- Справжнім маніфестом українського патріотизму в українській історіографії 90-х рр. XVIII ст. стала “Історія Русів”. Анонімний автор відтворив найважливіші події вітчизняної й польської історії, українсько-польських відносин, відзначаючи самостійність історичного розвитку

українців від польського, литовського й московського народів. У подіях минулого він намагався віднайти повчальні приклади, вписуючи людину в історичний простір і стверджуючи її зв'язок із попередніми й наступними поколіннями.

- М. Бантиш-Каменському належить заслуга введення слов'янської теми в число важливих об'єктів вивчення гуманітарних наук. Завдяки його працям, започатковується процес становлення славістики, як академічного напрямку досліджень, що концентрував увагу на вивченні історії, мови і культури слов'янських народів.
- М. Бантиш-Каменський став першим українським ученим-славістом, методологія якого була зорієнтована на дослідницьку процедуру, документальні джерела Московського архіву Колегії закордонних справ та їх критичне використання. Його роботи, у тому числі археографічного характеру, здійснили прорив у дослідженні проблем історії Польщі, польсько-українських і польсько-російських відносин, сприяли їх остаточному виокремленню з кола української й російської історії.

* * * * *

Становлення і функціонування Української козацької держави в другій половині XVII – XVIII ст. мало визначальний вплив на формування національної свідомості еліти та основних соціальних груп суспільства, що рельєфно виявилось в окресленні засад нової історичної свідомості. В історичних працях чільне місце посіли уявлення про походження слов'янських народів, розглядалися найважливіші події їх політичної і воєнної історії, висвітлювалися питання співжиття у різних сферах українського і польського народів.

Вирішальний вплив на поширення новацій в історіографічному процесі в Україні й утвердження якісно нового наукового мислення мала Києво-Могилянська академія, в стінах якої виховувалася інтелектуальна еліта

(Д. Туптало, Ф. Прокопович, Г. Грабянка, С. Величко, П. Симоновський, М. Бантиш-Каменський та ін.) і апробувалися привнесені із Європи новаторські прийоми та методи історіописання (критицизм, дослідницька процедура щодо документальних джерел, подієво-каузальний метод відображення конкретних подій). Еміграція українських науковців до Росії сприяла прилученню здобутків вітчизняної історичної думки у галузі історії слов'ян до російської історіографії.

Міжнародне спілкування і міжетнічні зв'язки українців з сусідніми, передусім слов'янськими народами, деякі інші сприятливі зовнішні фактори, а також поширення в Україні просвітницької ідеології, стали однією із науково-ідеологічних передумов започаткування наукового вивчення історії слов'янських народів і постання академічного інтересу до їх минулого.

Розділ 3

СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИКО-СЛАВІСТИЧНИХ СТУДІЮВАНЬ В УКРАЇНИ (ПЕРША ПОЛОВИНА – СЕРЕДИНА ХІХ СТ.)

3.1. Зародження академічного інтересу до вивчення історії слов'ян (перша третина ХІХ ст.)

На початку ХІХ ст. в Україні посилювався інтерес до зарубіжних слов'янських народів і відкрилися нові можливості для розвитку наукових студій на полі дослідження їх національної історії. Ці явища в інтелектуальному житті суспільства обумовлювалися як низкою загальноєвропейських подій і процесів, так і визначалися внутрішніми чинниками, найголовнішим серед яких став процес українського національного Відродження.

Вирішальну роль серед зовнішніх факторів відіграли політичні події в Європі на межі ХVІІІ–ХІХ ст., насамперед війни Російської імперії з Францією і Туреччиною, що спричинили розширення контактів українців із зарубіжним слов'янським світом. У ході воєнних дій у слов'янські землі Центральної й Південно-Східної Європи потрапляло чимало українців. Завдяки їх розповідям про мандрівки, що, за незначним виключенням, здійснювалися у складі військових експедицій, у зв'язку зі службовими дорученнями (дипломатичними чи військовими), відомості й знання про слов'янські народи поширювалися у середовищі українських інтелектуалів.

Навесні 1808 р. подорож до Белграда здійснив син відомого історика Дмитро Бантиш-Каменський (1788–1850). Перебуваючи на службі в Московському архіві Колегії закордонних справ, він отримав своє перше дипломатичне доручення – доставити святе миро сербському митрополиту

й депеші російському посланцю К. Родофінікіну. В описі своєї поїздки, видрукуваному в 1810 р., за визнанням автора, внаслідок зростання суспільного інтересу до слов'янських народів, було подано цікаві відомості про балканських сербів [244]. Чималий інтерес має розповідь Д. Бантиш-Каменського про кількадедне перебування в столиці Сербії, зокрема про знайомство з лідерами сербського національно-визвольного руху М. Стойковичем, М. Міловановичем, митрополитом Леонтієм. Згадував він і про візити на засідання сербського сенату. І хоча російський посланець не мав змоги зустрітися з керівником сербських повстанців Карагеоргієм, на основі почутої інформації він зауважував, що останній лише “завдяки хоробрості своїй, численним успіхам, став на чолі сербів і був відомий усьому світу” [244, 92-130]. Д. Бантиш-Каменський також акцентував увагу на спорідненості сербської мови з російською й підкреслював доброзичливе ставлення сербів до себе: “Вони не інакше називали мене, як братику і гордилися дружбою росіян, із якими кілька разів воювали проти турок” [244, 135]. Тож видання подорожнього щоденника Д. Бантиш-Каменського сприяло поширенню в українському та російському суспільствах відомостей про тогочасні політичні події у Сербії.

Свідченням розвитку інтересу освічених кіл української громадськості до слов'янських народів Центральної Європи, зокрема лужицьких сербів, став “Мандрівний щоденник” (1814) вихованця Київської академії В. Тимковського, що лише наприкінці ХХ ст. привернув увагу дослідників [1174, 43-50; 728, 85-92]. У 1813–1814 рр. він разом із своїм патроном, секретарем Російської імперії О. Шишковим, супроводжував Олександра І у закордонному поході російської армії в Європу та описав свої враження від побаченого і зустрічей з лужичанами [12]. Воднораз, слов'янські області Центральної і Південно-Східної Європи відвідало чимало інших вояжерів з України.

Утім першу, дійсно наукову подорож по слов'янських землях здійснив у 1821–1824 рр. випускник Харківського університету П. Кеппен

(1793–1864). У 1814 р. він переїхав до Петербурга, де активно займався науково-просвітницькою діяльністю, зокрема був одним із засновників Товариства любителів російської словесності й активним членом наукового гуртка графа М. Румянцева. Головною метою наукової мандрівки по Європі, що розпочалася у жовтні 1821 р., П. Кеппен вважав установлення зв'язків з ученими й громадськими діячами слов'янських народів. Перебуваючи у 1822–1823 рр. в Пешті, Відні та Празі, він налагодив контакти з чеським істориком Ф. Палацьким, фундатором європейського слов'янознавства, істориком і філологом Й. Добровським, бібліотекарем Чеського національного музею В. Ганком, іншими діячами чеського національного відродження – В. Свободою, Й. Юнгманом, Ф. Челаковським та ін. [251, 132-133; 871, 44].

Особливо цікавими для П. Кеппена були щоденні зустрічі з Й. Добровським, під час яких він мав можливість не тільки одержати необхідні консультації, обговорити те чи інше наукове питання, але й познайомитися з новітніми прийомами й методами дослідження історичних пам'яток. “Добровський і Ганка з 9 до 12 годин невтомно вивчали мої руські пам'ятки, – записав про ці зустрічі у щоденнику П. Кеппен. – Я відправив Добровському додому все моє зібрання й книги, як-от: каталог рукописів Толстого, статтю Євгенія (митрополита Євгенія Болховітінова. – С. К.)..., статті Каченовського (йому вже відомі), Востокова про слов'янську граматику” [76, 49-50]. У свою чергу, Й. Добровський репрезентував П. Кеппену колекцію рукописів бібліотеки Празького університету, подарував факсимільні копії окремих із них і примірники другого видання своєї книги “Історія чеської мови і найдавнішої літератури” (1818) [76, 66-67]. В останній, крім опису найголовніших пам'яток чеської писемності, порушувалися дискусійні, як на той час, питання щодо прабатьківщини слов'ян, спільності слов'янських мов та ін.

Як бачимо, подорож П. Кеппена засвідчила, що становлення наукового інтересу до вивчення історії слов'янських народів в Україні і

Росії могло бути успішним лише після ознайомлення вчених із матеріалами європейських бібліотек і архівів, постановкою історичної і філологічної науки в університетах Німеччини й Австрії, де були досягнуті помітні результати на царині слов'янознавчих досліджень.

Розвитку наукового інтересу до вивчення минулого слов'янських народів сприяло поширення в середовищі українських інтелектуалів просвітницької ідеології, з якої власне й почалося українське національне відродження. На межі XVIII–XIX ст. просвітницька культура утверджувала в науковому середовищі культ раціональних знань, боротьби з релігійною нетерпимістю, сприяла популяризації універсальних категорій загальнолюдської цивілізації. Її ставлення до минулого мало амбівалентний характер: історична традиція оточувалася шанобливістю й повагою, виступала в ролі авторитетного аргументу в ідеологічних та політичних дискусіях і водночас потребувала свого подолання в ім'я дальшого прогресивного розвитку [763, 31].

З кінця 1790-х рр. особливу популярність серед українських діячів науки і культури набула концепція загальної історії німецького ученого Й. Гердера (1744–1803). Головні її положення були викладені у фундаментальній праці “Ідеї до філософії історії людства”, що почала виходити окремими частинами від 1784 р. Одним з перших у європейській історіографії він спробував підірвати раціональну парадигму на основі синтезу ідей раціоналізму та містичного напрямку – пієтизму. Дотримуючись просвітницької ідеї єдності людства, він поставив питання про розмаїття всередині цієї єдності – культурну та етнічну відмінність різних народів. Згідно спостережень німецького вченого, кожний народ формує особливу культуру, що впливає з його психології, а ця – із географічних і звичаєвих моментів. Заслугою Й. Гердера було й те, що він увів фольклорний та етнографічний матеріал в історію всесвітньої культури, а народну творчість окреслив як матеріал, що допомагає

істориківі заповнити прогалини писемних джерел про культуру й спосіб життя народів [360, 241-245, 252-256].

В історико-філософській доктрині Й. Гердера українських, як решту слов'янських учених, насамперед, вабили думки про велике майбутнє Слов'янщини. Слов'яни – це нації мирних трудівників, які, на відміну від своїх сусідів, ненавиділи військові походи, розбої й грабежі; а в їхньому характері, в їхній мирній землеробській праці з можливою повнотою втілювалася гуманність, що притаманна людській природі, яка є, за Гердером, вищим законом і вищою метою суспільного розвитку. А оскільки поступові суспільства необхідні мирні землероби, а не завойовники, наголошував німецький учений, то прогрес Європи, майбутнє її культури пов'язувалися саме зі “слов'янським началом”. Він, зокрема, пророкував: “Слов'янські народи... прокинуться, нарешті, від свого тривалого великого сну, скинуть з себе кайдани рабства, почнуть обробляти прекрасні земельні простори – від Адріатичного моря до Карпат і від Дону до Мульди і відсвяткують на них свої давні торжества спокійної працюватості й торгівлі” [360, 471].

Ідеї Й. Гердера послужили поштовхом для розвитку в українській історіографії ірраціонального світосприйняття та осмислення ідеології європейського просвітництва. Свідченням цього слугують нотатки з книги німецького ученого, зроблені Я. Марковичем, та його “Записка про Малоросію”. Є підстави говорити про вплив Й. Гердера і на автора славнозвісної “Історії Русів”, оскільки він і німецький мислитель були засновниками синхронних у часі національних напрямів історіографії та працювали над спільними історіософськими сюжетами взаємозв'язку індивідуума та нації. Автор “Історії Русів”, що у багатьох списках поширювалася серед українського дворянства на початку XIX ст., різко засуджував міжусобну боротьбу еліти за владу, вбачаючи в ній одну з головних причин занепаду України. Крім того, ця історіографічна пам'ятка була наповнена оптимістичними сюжетами, що збігалися з гуманістичними ідеями Просвітництва й викладалися в дусі переконань Й. Гердера.

Впливу ідей Й. Гердера зазнала й концепція першої науково-синтетичної праці з історії України – “Історія Малої Росії” Д. Бантиш-Каменського. У 1808 р. він відвідав Сербію, а, перебуваючи на службі в канцелярії міністра закордонних справ К. Несельроде у 1814 р. у Відні, спостерігав, як монархи-переможці та їх дипломати перекроювали карту слов’янських областей Центральної Європи. У 1816 р. Д. Бантиш-Каменський зайняв посаду управителя канцелярії військового губернатора Малоросії князя М. Рєпніна-Волконського, який порадив йому написати узагальнюючу працю з історії України. До послуг історика був архів губернатора, матеріали Московського архіву Колегії іноземних справ, зокрема відомі йому справи про дипломатичні відносини Росії з Малоросією, Польщею, Туреччиною, Швецією та ін., а також чимало джерел українського походження. Воднораз, учений повною мірою використав матеріали особистого архіву свого батька – М. Бантиш-Каменського, одного з найкращих знавців матеріалів Московського архіву Колегії іноземних справ, який він очолював майже чотири десятки років. Як зазначив Д. Багалій, дослідник сповна використав мало не все, що було у розпорядженні сучасної йому історіографії історії України [687, 175], а тому, за слушним зауваженням відомого канадського історика З. Когута, найціннішим у цій праці “була її систематичність і використання різноманітних джерел” [611, 196].

На ідеологічних концепціях “Історії Малої Росії” відбилися світоглядні принципи і помисли українського дворянства, для якого Малоросія як політичний організм з давніх-давен побутувала в історії. Залишалася тільки ностальгія за окремішністю і бажання, аби вона посідала почесне місце в ширшій загальноросійській історичній схемі. А тому дух даної праці та інтерпретація історичних подій були дуже лояльні й передбачали “задоволення певних духовних потреб дворянського стану, до того ж не тільки української його частини” [619, 22]. Багато в чому Д. Бантиш-Каменський наслідував Карамзіна, брав матеріал з його твору і

намагався писати у тому ж стилі, зокрема описував лише політичні події та життя правителів. У його інтерпретації не було й сліду критики царського централізму, характерної для історичних творів кінця XVIII ст. або “Історії Русів”.

“Історія Малої Росії” охоплювала період від розселення слов’янських племен на теренах України до ліквідації Гетьманщини. Слід визнати, що автор виробив власний підхід до висвітлення давньої історії слов’ян і Київської Русі, трактуючи її з позицій норманської теорії походження держави у слов’ян, хоча в окремих місцях говорить про їх автохтонність. Київських князів Аскольда й Діра історик називав варяго-русами, підкреслював їхню роль у припиненні міжусобиць серед слов’ян Середнього Придніпров’я і визнавав творцями самодержавства в Південній Русі.

Довготривале панування литовських князів в Україні Д. Бантиш-Каменський вважав наслідком завоювання, а не мирного приєднання цих земель у XIV ст. Водночас він визнавав існування привілейованого статусу українських земель в період литовського правління і з симпатією писав про тих литовських і польських монархів, котрі зберегли політичні й релігійні права православної шляхти і, навпаки, засуджував їх пізніше порушення польськими королями [278, 16-98].

До заслуг автора “Історії Малої Росії” слід віднести те, що він поклав початок вивченню проблеми українсько-сербських відносин та сербських поселень на Лівобережжі. Появу сербів на території України він відносив до середини XVII ст. та підкреслював, що 1658 р. у війську гетьмана Виговського перебувало чимало сербських найманців [278, 225]. Саме з їх середовища, за спостереженням історика, вели початок старшинські родини Милорадовичів, Сербинів та ін. Зокрема, звернув увагу на те, що відомий представник козацької старшини Михайло Милорадович свою родинну приналежність до балканських слов’ян підкреслював підписом “Гадяцький полковник і Македонський кавалер” [279, Ч.4, 50-51]. Дослідник також мав

рацію, стверджуючи, що сербські переселенці Нової Сербії у районі річок Тясмин, Синюха, Інгул та Інгулець відіграли важливу роль в аграрному виробництві Лівобережної Гетьманщини [279, Ч.4, 128].

Для поступального розвитку славістичних студій в Україні важливе значення мала публікація у додатках до першого видання “Історії Малої Росії” Д. Бантиш-Каменського низки документів, насамперед, договірних статей та угод українських гетьманів з урядом Речі Посполитої, що стосувалися українсько-польських відносин другої половини XVII–XVIII ст. [279, Ч.3, Прил. 141-243; Ч.4, Прил. 141-303]. Крім того, він уперше ввів у науковий обіг цілий комплекс оригінальних документів, пов’язаних із діяльністю І. Мазепи. Необхідно також підкреслити, що дослідник видав ці документальні матеріали не на основі попередніх публікацій, а з оригіналів документів Московського архіву Колегії закордонних справ, що дозволило вивірити кожне слово й уникнути неточностей, надаючи їм важливої джерелознавчої цінності.

Поширення в Україні на зламі XVIII–XIX ст. просвітницької ідеології було одним із чинників розповсюдження опозиційних настроїв в середовищі українського дворянства, що почасти відбилося у діяльності таємних масонських лож. Ідеї й форми організації масонства були запозичені із Західної Європи, де вони набули найбільшого поширення в роки Французької революції. Є підстави погодитися з міркуванням талановитого українського історика В. Сарбея, що “загальний поміркований демократизм ідеалів масонства радикалізувався в Україні потребами невідступної визвольної боротьби проти національного гноблення” [994, 75]. Головною запорукою своїх успіхів члени лож вбачали прилучення до визвольної боротьби інших слов’янських народів, пригноблених Російською, Пруською або Австрійською монархіями, із якими представники українського громадянства мали змогу познайомитися під час закордонних воєнних походів 1813–1814 рр. У 1818 р. на таких переконаннях у Києві організувалася масонська ложа “З’єднаних слов’ян”,

головний напрям діяльності якої виражав символічний знак – хрест із написом “Єдність слов’янська”. В останній рік свого існування (1822) вона налічувала понад 80 членів: за національністю – українців, поляків, росіян, а за фахом і родом занять – повітових і губерньських службовців, військових, учителів і лікарів [994, 75].

Про союз вільних слов’янських народів мріяли опозиційно налаштовані до режиму Російської імперії офіцери нижчих чинів, а також юнкери прикордонних військових частин, що дислокувалися навколо Новограда-Волинського. У 1823 р. тут за ініціативи членів одеських масонських лож, братів Андрія й Петра Борисових, а також учасника польського визвольного руху Ю. Люблінського була утворена таємна військова організація – Товариство об’єднаних слов’ян. Протягом двох років членами товариства стало понад 50 офіцерів, здебільшого, вихідців із дрібномаєткових українських дворян. У “Правилах” – програмовому документі товариства – його остаточною метою оголошувалося знищення міжнаціональної неприязні й створення федеративного союзу незалежних слов’янських республік.

Завдання слов’янського єднання були відображені також у знакові Товариства об’єднаних слов’ян, що являв собою зображення одиниці у проміннях сонця, що була замкнена у восьмикутник, увінчаний чотирма якорями, які символізували чотири моря чи морські гавані. По сторонах восьмикутника було названо вісім слов’янських народів, об’єднаних у союз: росіяни, поляки, серби, моравський і богемський народи, угорці, хорвати, далматинці [869, уклейка]. Отже, майбутній Загальнослов’янський союз бачився великою й сильною державою, що простягалася широкою смугою земель від Балтійського до Чорного й Адріатичного морів. При цьому слід відзначити, що до нього члени Товариства не наважилися зарахувати Україну, що, на думку В. Сарбея, було свідченням “низького рівня української національної свідомості серед більшості його членів” [994, 80].

Подібні світоглядні принципи й помисли членів таємних союзів і товариств, без сумніву, надихали творчий пошук представників дворянської інтелігенції щодо історії, мови й культури слов'янських народів. Яскравим свідченням цього були зацікавлення історією зарубіжного слов'янства одного з членів декабристських організацій О. Корниловича (1800–1834). Він народився у дворянській родині в Могилеві-Подільському, навчався в Одеському благородному інституті та Московському училищі колоновожатих. Згодом здібного офіцера, який знав кілька іноземних мов і з юнацьких років був обізнаний з традиціями балканських народів, було відправлено у розпорядження полковника Генштабу російської армії Д. Бутурліна для пошуків в архівах Москви та Петербурга матеріалів з історії російсько-турецьких війн. Водночас його цікавили події нової історії Польщі, зокрема, на основі матеріалів Архіву Колегії іноземних справ, він займався упорядкуванням карти першого поділу Речі Посполитої [1179, 307]. На початку 20-х рр. XIX ст., О. Корнилович опублікував низку історичних студій, що принесли йому авторитет і визнання. На думку його близького товариша, декабриста Д. Завалишина, він був, “справжнім типом кропіткого ученого, завжди сам клопотався про роз'яснення кожного факту до дріб'язковості” [220, 211].

Арешт і ув'язнення в Петропавлівський фортеці не дозволили О. Корниловичу завершити розпочате дослідження та опрацювати зібрані архівні матеріали [354, 397]. Підготовлені ним розвідки засвідчили його поінформованість і компетентність щодо найважливіших подій з історії Сербії, Польщі XVIII–XIX ст. Торкаючись російської політики на Балканах, дослідник підкреслював важливість урахування її попередніх успіхів і невдач від років правління Петра I, а також плани воєнної експедиції до Константинополя та спільних із балканськими слов'янами диверсійних акцій на Адріатиці, що розроблялися під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. [1179, 312]. При цьому, О. Корнилович акцентував увагу на зростанні національної самосвідомості слов'янських народів Габсбурзької

імперії, яке спостерігалось в ході війни. Про це переконливо свідчили матеріали, знайдені ним в архівах Москви і Петербурга.

До аналізу подій національно-визвольного руху слов'ян Балканського півострова початку ХІХ ст. О. Корнилович повернувся у 1830-х рр. Перебуваючи на засланні, він переклав російською мовою книгу відомого німецького історика, професора Берлінського університету Леопольда фон Ранке “Сербська революція” і пропонував її видати відомому громадському діячу М.Полевому під назвою “Сербія у новітній час” [222, 388]. Утім, здійснити цей задум йому не вдалося.

О. Корнилович виявив зацікавленість і щодо сучасних йому подій у польських землях, окресливши їх у студіях: “Про заходи для зміцнення становища у Польщі” (1828), “Про заходи для зміцнення зв'язків Росії й Польщі” (1831), “Про російсько-польські відносини” (1831) та “Про російсько-польські стосунки” (1831) [222, 477]. Як бачимо, останні готувались під час польського повстання початку 1830-х рр., до подій якого дослідник виявив чималий інтерес і, навіть, пропонував власний план нормалізації ситуації.

Посиленню суспільного інтересу до балканських слов'ян і поширенню інформації про них сприяла діяльність представників військового відомства зі збору матеріалів щодо європейських володінь Туреччини, а також їх вивчення, що проводилися у першій чверті ХІХ ст. в південних регіонах Правобережжя, в Бессарабії й Новоросії. Матеріали подібного роду, головним чином про шляхи сполучення і населені пункти, збиралися ще наприкінці ХVІІІ ст. [446, 186-187].

Важливість військово-топографічного і статистичного вивчення придунайських та балканських країн і народів у повній мірі була усвідомлена в період загострення відносин із Туреччиною, що створювало реальну загрозу спалаху чергової війни на початку 1800-х рр. Цілеспрямовану роботу по дослідженню цього регіону й вивченню історії російсько-турецьких війн проводив флігель-ад'ютант російського

імператора, полковник Д. Бутурлін, а згодом – генерал П. Кисильов, начальник штабу 2-ї армії, головна квартира якого розташовувалася в подільському місті Тульчині. Для цього останній розраховував використати не лише праці зарубіжних авторів, спогади й записки учасників російсько-турецької війни 1806–1812 рр., але віднайти невідомі на той момент військові, дипломатичні й статистичні матеріали.

У 1819–1821 рр. за ініціативою П. Кисильова у фортецях Хотина і Перекопа були проведені пошукові роботи і виявлено комплекс документів, що стосувалися досліджуваного питання. Серед інших матеріалів було знайдено накази й розпорядження російського головнокомандувача періоду війни 1806–1812 рр., документи щодо мирних переговорів з Османською імперією, різноманітні матеріали щодо її володінь на Балканах, зокрема “Справа про сербів”, що нараховувала близько 5 тис. аркушів та ін. [446, 196-197; 492, 206-209]. Загалом, у підготовці “Опису походів росіян проти турок”, чотири рукописних томи якого у 1827 р. було відіслано до Генерального штабу, брали участь офіцери штабу 2-ї армії І. Бурцев, М. Басаргін, М. Петров [446, 199].

На початку 1820-х років статистичне й географічне вивчення європейської частини Туреччини проводили офіцери штабу 2-ї російської армії. Координатором цієї роботи був підполковник І. Ліпранді, постать якого стала предметом уваги дослідників [990, 266-296; 1181, 212-220; 1180, 125-159; 447, 202-207; 1161, 99-100]. “Досліди мої відносно турок, – згадував він, – полягали у... зборі відомостей про їх дії в Придунайських князівствах і Болгарії, задля чого я неодноразово відвідував під різними приводами турецькі фортеці” [765, 53]. Окрему увагу ним було приділено вивченню документів про слов’янські області Туреччини із секретного дипломатичного архіву, що, безсумнівно, сприяло вивченню минулого і сучасного становища тутешніх народів.

Так, в одній із розвідок І. Ліпранді було змальовано Балканський півострів, де розгорталися події російсько-турецької війни 1806–1812 рр.,

участь у ній представників слов'янських народів, події сербського національно-визвольного руху [185]. Зокрема, він вказував, що піднесення ремесел і пожвавлення торгівлі в болгарських областях наприкінці XVIII ст. зумовили переростання багатьох сіл в міста, наприклад, Котел, Тернава, котрі поступово перетворювалися в центри економічної і суспільної діяльності свого району. І. Ліпранді з'ясував, що такими на протязі другої половини XVIII ст. стали Пловдив, Слівен, Неврокоп, Пазарджик, Горна Джумая та ін., а ряд болгарських міст наприкінці століття стали не лише центрами балканської торгівлі, але й найбільшими ярмарками в Європі, причому постійно діючими (Слівен, Пловдив, Узунджово та ін.) [767, 64]. На основі виявлених документальних матеріалів дослідник дійшов значущого висновку, що у другій половині XVIII ст. у Болгарії з'являються перші мануфактури, в основному шовкопрядильні, з первинної очистки бавовни, переробки продуктів скотарства, пошиття одягу із аби (вовняної тканини). І. Ліпранді слушно акцентував увагу на тому, що особливим бератом (султанським указом. – С. К.) мешканцями міст Західної і Північно-Західної Болгарії було дозволено виробництво вогнепальної зброї – явище екстраординарне для Османської імперії [767, 64].

На початку 1820-х років І. Ліпранді розпочав підготовку ще однієї праці “Оттоманська імперія: Докладний опис цієї держави у громадському, політичному і релігійному відношенні, історичним дослідженням устрою придворного, звичаїв, обрядів, забобонів, приказок, із додатком історичного огляду Румелії, Македонії, Албанії, Турецької Кроації, Сербії, Болгарії”. Над цим дослідженням, свого роду енциклопедичним довідником, в якому опис окремих проблем було згруповано в алфавітному порядку, він працював близько 15-ти років (закінчив у 1836 р.), вважав його своєю найважливішою працею. Як свідчив сам автор, чималу допомогу у перекладі документів і законодавчих актів з арабської, перської, турецької та інших мов, його інформуванні про поточні події в Туреччині йому надавали греки-фанаріоти, молдавські й валашські бояри [172, 86-87]. На

жаль, ця цікава та унікальна у своєму роді праця не була видана за життя автора, хоча й він рекламував її на сторінках періодичних видань [447, 204]

Отже, вивчення І. Ліпранді європейської частини Туреччини, зокрема виявлення і збір документальних матеріалів про російсько-турецькі війни, національно-визвольний рух сербів, греків та народів Дунайських князівств, а також усних свідчень очевидців подій, як і підготовлені на їх основі службові записки і дослідження, частина з яких була оприлюднена на шпальтах періодичних видань, слід вважати важливим чинником становлення слов'янознавчих студій в Україні в першій третині XIX ст.

Пошвавлення спрямованого інтересу інтелектуальних кіл до слов'янської тематики було зумовлено й реорганізацією вищих навчальних закладів в Україні на межі XVIII–XIX ст. Нововведення в освітянській галузі призвели до появи кола учених, котрі, займаючись розробкою проблем вітчизняної і зарубіжної історії та філології, в силу різних обставин усе частіше зверталися до вивчення зарубіжного слов'янства.

Одним з освітніх і наукових центрів в Україні була Київська академія, в якій тривалий час викладалися славістичні курси, зокрема вивчалися польська і старослов'янська мови. Поглиблювали інтерес професорів та студентів академії до слов'янської проблематики й нововведення митрополита Самуїла Миславського (1783–1796 рр.), який прагнув наблизити форму й зміст академічної освіти до європейських університетських стандартів. Цьому сприяли введення нових філософських курсів, що викладалися у дусі німецьких філософів Ф.А. Вольфа і Ф.Х. Баумейстера, повернення навчальному закладу прерогативи відряджати за кордон кращих вихованців для ознайомлення із здобутками європейської науки, запровадження спеціального класу історії та географії тощо. Зокрема, в останньому студенти вивчали загальну географію, серед іншого, “Булгар і Анатолій”, знайомилися з проблемами походження європейських народів, студіювали порівняльну хронологію та історію європейських імперій тощо [192, 504; 193, 287; 194, 304, 489].

Як і раніше, в академії викладалася польська мова, що, безсумнівно, сприяло зростанню зацікавленості студентів проблемами історії слов'янських народів. У річному звіті за 1803 р. вказувалося, що “у польському класі викладалася Граматика польська з роз'ясненням правил цієї мови,... були прочитані книги польських авторів, виконувалися переклади з польської мови на російську і навпаки” [23, 68 зв.]. Реформаторські зачинання Самуїла Миславського були закріплені новим Статутом академії (1789), що діяв до її закриття у 1817 р. Завдяки старанням київського митрополита до 7 тис. книг поповнилися фонди академічної бібліотеки, що постраждала внаслідок пожежі у 1780 р. [295, 268; 909, 75, 90].

Славістичні виклади було продовжено у Київській духовній академії (далі – КДА), що повстала у 1819 р. на місці закритої двома роками раніше Київської академії. Статут 1814 р., за яким організовувався навчальний процес у новому навчальному закладі, передбачав вивчення студентами у секціях (класах. – С. К.) словесних наук, загальної й церковної історії, старослов'янської і нових слов'янських мов, ознайомлення з такими славістичними проблемами, як створення слов'янської азбуки, просвітницька діяльність слов'янських апостолів Кирила й Мефодія, церковна історія європейських країн та ін.

Величезний вплив на поглиблення наукового інтересу академічної корпорації до славістичної проблематики відіграв опікун КДА – митрополит київській Євгеній (Євгеній Болховітінов. – С. К.), котрий, за словами видатного слависта ХІХ ст. І. Ягича, належав до найбільш освічених людей свого часу в Росії, а сучасні дослідники по праву називають його “засновником слов'яно-руської палеографії” [1183, 163; 1271, 81]. У 1825 р., за ініціативою митрополита Євгенія, в КДА була відкрита кафедра польської мови, вивчення якої, на думку архієрея, відкривало нову галузь ученої діяльності щодо дослідження історії Південно-Західної Русі [804, 92]. Можна стверджувати, що митрополит

Євгеній переніс до Києва кращі науково-дослідницькі й археографічні традиції Румянцевського гуртка, активним членом якого він був [613, 34-35]. Слід звернути увагу, що ініціатор його створення – граф М. Румянцев, ще наприкінці XVIII ст., перебуваючи на дипломатичних посадах у країнах Європи, займався вивченням історії та культури слов'янських народів, а згодом ініціював славістичні студії у створеному ним гуртку [613. 9, 42, 52, 57, 59].

Для заохочення наукової діяльності студентів КДА митрополит Євгеній заснував спеціальний фонд для преміювання авторів найкращих робіт, що готувалися за визначеною історичною тематикою. Так, у 1827 р. було запропоновано “з’ясувати й довести, де знаходилася (у Києві. – С.К.) Ілінська церква, у якій Варяго-Руси присягли та якого вона була сповідання” [21, 83 зв.-89 зв.]. Благодійними пожертвами академічній бібліотеці різнопланових документальних матеріалів і наукової літератури, в тому числі славістичної тематики, митрополит надихав студентів до конкретних наукових студій. Лише у 1827 р. до бібліотеки КДА п’ять разів надходили подаровані ним копії історичних документів, книги й часописи, серед яких: грамоти і виписки з документів, що стосувалися історії академії, двотомний “Словник біографічний про письменників духовного чина в Росії” Євгенія Болховитінова (СПб., 1824), книга Й. Добровського “Кирило і Мефодій – слов’янські первоучителі. Історико-критичне дослідження” та ін. [21, 152, 238, 373 зв., 384]. Є підстави визнати, що наукова, освітянська та пастирська діяльність Євгенія Болховитінова сприяла поглибленню традиції викладання в КДА славістичних курсів і зацікавленню її професорів та вихованців таким напрямом академічних досліджень, як історія слов’янських народів.

У першій третині XIX ст. одним із центрів наукового і культурного життя в Україні став Харків, де в 1805 р. за ініціативою місцевої інтелігенції, підтриманою громадськістю, було відкрито перший в Україні модерний університет, що значно активізував громадське й культурне

життя на Лівобережжі та сприяв його входженню до європейського культурного простору. Становлення Харківського університету нерозривно пов'язано з ім'ям автора проекту створення на теренах Балканського півострова “Слов'яно-сербської держави” чи “Царства слов'ян” В. Караджича – правнука софійського єпископа Г. Караджі [1026, 35-51].

Із самого початку професорсько-викладацький склад університету формувався на багатонаціональній основі, із запрошенням ряду учених з-за кордону. Зі складу 29 професорів і ад'юнктів університету, що працювали тут у першій чверті ХІХ ст., 18 були німецької національності, а 6 походили із Балканського півострова: А. Стойкович, А. Дудрович, К. Павлович, С. Милинович, Ф. Филипович і Г. Терлаіч [270, Т.1. 498, 506-509; 55; 57; 56]. Головною причиною їх переселення до Росії було політичне переслідування з боку австрійських і турецьких властей, які були не зацікавлені у розвитку освіти в слов'янських землях [891, 89, 96]. І хоча європейськоосвічені В. Караджич й інші вихідці із Балканського півострова не були ученими-славістами в розумінні цього слова, їх етнічне коріння та зв'язки з батьківщиною, участь у культурному житті Лівобережжя формували інтерес до південнослов'янських народів.

У 1818 р. на словесному відділенні Харківського університету за пропозицією випускника Київської академії П. Гулака-Артемівського було відкрито “клас польської мови для студентів, які бажали її вивчати”, а його самого, на той час – вільного слухача університету (1817–1818), призначено її викладати [208, 320-321; 203, 306-307; 61, 4-6]. Сам лектор планував свої заняття дуже широко і мав намір перетворити їх на своєрідну енциклопедію не лише польської мови, але й польської культури взагалі: “Все нас спонукає присвятити себе цим красним заняттям: і близьке сусідство, і взаємні зв'язки, і політичні взаємини, і функції державних, військових і цивільних посад у країні, що має свої закони, переваги, звичаї і свою мову” [396, 138-139]. Бажаючих прослухати новий курс й оволодіти польською мовою виявилось чимало. Уже 1819 р. з польської мови складало іспит 13

студентів, а наступного року – 7 [548, 6, 16]. І хоча педагогічні, а почасти наукові інтереси П. Гулака-Артемівського з часом відвернули його від полоністики, він продовжував викладати польську мову до початку 1831 р., коли це було заборонено, у зв'язку з подіями польського повстання.

Університетські виклади П. Гулака-Артемівського не обмежувалися курсом польської мови: з 1820 р. він читав студентам курс російської історії, географії і статистики, а у 1828 р. – викладав курс слов'янських мов. Водночас, наполегливо прагнув зарекомендувати себе як учений-історик, що, на думку його біографа, великою мірою йому вдалося [256, 39-42]. Це підтверджує такий визнаний на той час науковий авторитет, як М.Мельгунов, котрий, відвідавши у 1827 р. Харків, у листі до М. Погодіна повідомляв про “почесне” для нього знайомство “із тутешнім професором російської історії Гулак-Артемівським, прекрасним знавцем Малоросії та її мови” [291, 106].

Про сталу зацікавленість П. Гулака-Артемівського проблемами історії Польщі свідчить, зокрема, його лист від 11 лютого 1828 р. до літературного критика В. Анастасевича, де він повідомляв про свій намір перекласти перший том “Історії польського народу” А. Нарушевича і “Діяння Сигізмунда III, короля польського” Ю. Немцевича [255, 107-108]. Слід відмітити чималий вплив П. Гулака-Артемівського на формування славістичних інтересів І. Срезневського та М. Костомарова в роки їх навчання у Харківському університеті. Не випадково І. Срезневський вважав його “першим своїм наставником у вивченні славістичних старожитностей і наріч” [1054, 3]. Сповна поділяємо думку сучасних авторів, які визнають П. Гулака-Артемівського “одним із перших полоністів у Росії” [1074, 120], “першим харківським славістом” [855, 87], і додамо, що є підстави вважати його зачинателем університетських славістичних викладів в Україні у першій третині XIX ст.

Одним із провідних фахівців у галузі польсько-литовського права був І. Данилович (1787–1843) – професор Харківського університету в 1825–

1835 рр. Він походив із родини священика, навчався, а згодом викладав у Віленському університеті, отримав серйозну підготовку в галузі історії законодавства у Варшаві і Петербурзі. Воднораз, І. Данилович співробітничав з Румянцевським гуртком, займався пошуками джерел у Вільно й підготовкою видань Галицько-Волинського і Супрасльського літописів, Судебника Казимира 1468 р. [613, 33]. Ймовірно, наприкінці 1824 р. Рада Харківського університету порушила клопотання перед міністром народної освіти про його перевід із Віленського на кафедру російського права Харківського університету, де він мав намір започаткувати викладання курсу права приєднаних польських областей, чого вимагав чинний статут про учені ступені. Клопотання це було задоволено, і вже у 1826 р. І. Данилович отримав призначення деканом етико-політичного факультету, а згодом ще двічі обирався на цю посаду [270, Т.2, 353, 360].

Обдарований учений і педагог, поляк за національністю, І. Данилович не брав активну участь у польському національному русі, як чимало його друзів і знайомих, а зосередився на науковій і педагогічній діяльності, маючи намір передати своє зацікавлення слов'янськими народами студентам і деяким колегам. Зокрема, він, як і П. Гулак-Артемівський, мав вирішальний вплив на формування славістичних інтересів І.Срезневського в період його навчання у Харківському університеті (1826–1829). Видавець “Украинского альманаха” і “Запорожской старины” згадував, що І. Даниловичу він зобов'язаний тяжінню до наукового скептицизму і звичкою до педантичного аналізу [664, 670-680].

Важливим осередком формування славістичних інтересів в українській науці у першій третині XIX ст. була Одеса, в багатонаціональному складі населення якої помітну роль відігравали вихідці з слов'янських областей Балканського півострова. У цьому місті не було жодної галузі та сфери діяльності, де б не працювали вихідці з південнослов'янських регіонів. Головними освітянськими центрами Одеси були Благородний інститут і Комерційна гімназія, реорганізовані у травні

1817 р. в Рішельєвський ліцей. У Благородному інституті навчався вищезгадуваний О. Корнилович, який, імовірно, саме тоді зацікавився проблемами сучасної історії слов'янських народів.

Наприкінці 1820-х рр. слов'янські старожитності народів Балканського півострова вивчав колишній офіцер Павлоградського полку В. Тепляков (1804–1842), якого, за членство в масонській ложі й знайомство із членами декабристських товариств, було ув'язнено в Петропавлівській фортеці, а згодом заслано до Новоросії. За дорученням Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора графа М. Воронцова його було задіяно для вивчення археологічних пам'яток на контрольованому російськими військами півдні Болгарії [946, 7]. В інструкції, яку він отримав, вказувалося на доцільність обстеження “уламків античного мармуру”, “грецьких і латинських написів”, “стародавніх монет” та ін. [526, 186].

У березні 1829 р. В. Тепляков прибув у Болгарію і розпочав обстеження на узбережжі в районі міста Варни. Про археологічні та інші знахідки він повідомляв у своїх листах, що невдовзі були видрукувані як “Листи із Болгарії”, а найбільш цінні знахідки відправив до Одеси графу М. Воронцову [248; 205]. У “Звіті про пам'ятки старожитностей, відкриті й придбані в Болгарії і Румелії” В. Тепляков детально описав свої враження від побаченого: про розкішні Гебеджинські руїни, Великий Анхіальський саркофаг, 36 мармурових плит з написами й барельєфами, медалі й вази, що були знайдені в Сизополі тощо [9, 1].

Вагомим доробком на ниві вивчення історії слов'янських народів стали наукові студії вчених Закарпаття, історична наука в якому зародилася наприкінці XVIII ст. [404, 57, 285]. Першим закарпатським ученим, який цілеспрямовано займався вивченням історії слов'ян, був Юрій Венелін (1802–1839). Цей уродженець закарпатського села Тибава навчався в Ужгородській духовній семінарії, Сату-Марському ліцеї, а в 1821–1822 рр. – на філософському факультеті Львівського університету, де захопився історією. Зі слів його однокашника І. Мольнара, “історія заповонила всі

його помисли” [276, 49-50]. Перебуваючи в Кишиневі, у 1823–1824 рр. Ю. Венелін вивчав побут і звичаї болгарських колоністів, студіював твори давніх авторів і сучасної історіографії.

У пошуках сприятливих умов для розгортання наукових досліджень Ю. Венелін улітку 1825 р. приїхав до Москви і вступив на медичний факультет університету. Проте продовжував вивчення історії та сучасного становища болгар. У 1829 р., одночасно із закінченням університету, дослідник видав працю з історії болгарського народу [330], а згодом повністю присвятив себе історичним дослідженням. Робота Ю. Венеліна, другий том якої вийшов друком у 1841 р. уже після смерті автора, стала першою в Росії книгою про болгар, написаною російською мовою, що, ймовірно, дало підставу радянській історіографії назвати її автора “одним із перших російських славістів” [331; 874, 23]. Утім, його книга мала чимало хибних положень, які викликали сплеск найрізноманітніших думок і негативні оцінки рецензентів, з якими згодом погодився і сам автор [1024, 485-486; 301, 115]. На її недоліки вказували і зарубіжні вчені. Зокрема, визнаний знавець слов’янських старожитностей П. Шафарик зауважував, що праця Ю. Венеліна – “твір некритичний, повний різних фантазій, хибних думок, помилок, недоречностей, нісенітниць” [252, 492].

Слід зауважити, що хоча праця українського вченого не була позбавлена значних недоліків, її поява стала переконливим свідченням зростання наукового інтересу українських інтелектуалів до зарубіжних слов’ян, а окремі висновки історика, без сумніву, заслуговують на увагу і сьогодні. Зокрема, Ю. Венелін зробив вдалу спробу викрити антинауковий характер норманської теорії походження давньоруської держави і доводив автохтонність слов’ян в Європі; на основі критичного аналізу теорій походження протоболгар І. Тунманна, Й. Енгеля, А. Шлецера, Т.Г.З. Байєра з’ясував місце болгар у слов’янському етногенезі. На думку Ю. Венеліна, ареал давніх слов’ян в Європі охоплював територію від Адріатики до Чорного моря і далі на схід до Волги й на північ до Новгороду

й Архангельська [330, 25, 59, 60, 78, 79; 331, 9-10, XXVI-XXVIII]. До слов'ян він відносив болгар, які у IV–V ст. зі своєї батьківщини на Волзі попрямували до Північного моря і далі до Дунаю [330, 112-115, 196]. Поява орд Аспаруха на Дунаї, на його думку, це вже завершальний етап переселення болгар до Мізії, а не перша поява їх серед мізійських слов'ян [330, 110-116; 332, 136-143]. Утім появу болгар на Дунаї він розумів не як переселення всього болгарського народу з Волги на Дунай, а як подальше поширення володінь болгар [330, 115-116]. Отже, Ю. Венелін акцентував увагу вчених на вивченні не з'ясованих на той час питань походження болгар, що слугувало одним із аспектів теорії слов'янського етногенезу.

Окрему увагу приділено Ю. Венеліним висвітленню становища болгарських земель в період османського панування. Цілком справедливо він вказував: "...падіння царства болгар призвело за собою їх невідомість" й сформулював думку, що населення османської держави "складається із зовсім різнорідних частин, зміцнюваних між собою проникливою політикою Порти" [330, 10, 1-2]. Розроблена ним концепція історії Болгарії періоду після завоювання турок-османів ґрунтувалася на таких провідних ідеях: по-перше, панівне становище в імперії займали турки, котрі складали "лише військовий клас", "імперських привілейованих", котрі надали собі право "жити за рахунок праці інших"; по-друге, більшість болгар були "грецького сповідання", займалися ремеслом і землеробством та були позбавлені прав і свобод, а їх буття залежало "від свавілля військової нестримності переможців; по-третє, у складних умовах "залізного ярма й згубної політики Порти" болгарський народ "не перестав існувати" і зберіг себе як етнічне ціле [330, 3, 6, 13-14, 19].

Торкнувся автор й проблеми переселення болгар на терени Південної України. Насамперед він підмітив, що їх найбільша частина "оселилася в різних округах Новоросії й Бессарабії" й, по-друге, відзначив, що "значну частину населення багатолюдного міста Кишинева склали ці Задунайські вихідці, що займали частину міста, названу Болгарією" [330, 4].

Полеміка, яка розгорнулася навколо книги Ю. Венеліна, сприяла тому, що її автор, за підтримки Російської Академії Наук, у 1830–1831 рр. зміг здійснити наукову подорож по Болгарії. Зокрема, він відвідав Добруджу, ознайомився з давньоболгарськими грамотами й документами болгарського походження в бібліотеках і архівосховищах Бухареста. Після повернення до Росії, Ю. Венелін підготував, на основі зібраних матеріалів, книгу “Волосько-болгарські грамоти”, що побачила світ у 1840 р. [329].

Аналіз наукової спадщини Ю. Венеліна дає підстави назвати його одним з перших українських славістів, оскільки він розпочав свої студії раніше І. Срезневського, О. Бодянського, В. Григоровича й зміг зреалізувати себе на полі дослідження давньої історії Болгарії. Його заслуга полягала в тому, що він порушував і намагався висвітлити наукові проблеми, які на той час були ще не дослідженими, а відтак привертати увагу вчених, даючи поштовх для творчих пошуків. І хоча в працях Ю. Венеліна було чимало вигадок, сучасні дослідники знаходять у них і немало й цінного: висновки про автохтонність слов'янського населення Європи, критику норманської теорії, висновки щодо поширення богослужіння на слов'янській мові й слов'янської писемності тощо [875, 24, 32, 33; 731, 25; 846, 73-74].

Отже, можемо обґрунтувати наступні висновки:

- Численні контакти представників українського суспільства з слов'янськими народами Центральної і Південно-Східної Європи на початку ХІХ ст. і накопичення різноманітної інформації й свідчень про них, деякі інші зовнішні фактори сприяли поширенню наукового вивчення минулого й почасти сучасного становища слов'янських спільнот. На цьому етапі увага концентрувалася на мовах, народних звичаях, культурі, а також писемних пам'ятках і речових джерелах слов'янської історії, котрі об'єднувалися поняттям “слов'янські старожитності”.

- Міцну основу для становлення слов'янознавства як особливої дослідницької сфери комплексного характеру і подальшого цілеспрямованого вивчення історії слов'янських народів створювали славістичні виклади професорів Києво-Могилянської (з 1819 р. – Київської Духовної) академії та Харківського університету.
- Перші наукові закордонні подорожі слов'янськими землями (П. Кеппена, Ю. Венеліна), а також збір офіцерами військового відомства статистичної й географічної інформації про Оттоманську імперію, її слов'янське населення та документальних джерел про російсько-турецькі війни, стали важливим фактором поглиблення наукового інтересу українських інтелектуалів до минулого слов'янських народів.
- Ю. Венелін зробив вдалу спробу довести автохтонність слов'ян в Європі й висвітлити складну проблему походження болгарського етносу, що невдовзі стало лише одним із аспектів теорії слов'янського етногенезу. Він висловив принципово важливе міркування, що у IV–V ст. протоболгари зі своєї батьківщини на Волзі попрямували до „Північного моря” й далі до Дунаю, й довів, що поява орд Аспаруха на Дунаї була завершальним етапом переселення болгар до Мізії, а не першою їх появою серед мізійських слов'ян. Водночас істориком пунктирно окреслено проблему болгарських поселенців в Новоросії і Бессарабії. Погляди Ю. Венеліна на ключові питання болгарської історії мали помітний вплив на сучасників і сприяли розвитку інтересу науковців щодо них.
- Д. Бантиш-Каменському належить заслуга започаткування вивчення історії українсько-сербських взаємин, що згодом стало одним із напрямків славістичних досліджень. Зокрема вчений акцентував увагу на участі сербів в Українській революції XVII ст. й аграрному виробництві Лівобережної Гетьманщини.
- У 1829 р., за ініціативою Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора графа М. Воронцова і на його кошти була організована

перша археологічна експедиція українських науковців на територію Болгарії, під час якої виявлено важливі пам'ятки античної і візантійської культур, болгарської середньовічної історії.

3.2. Заснування слов'янознавчих центрів. Історична доля слов'янських народів у студіях 30-х – середини 40-х рр. ХІХ ст.

30-ті – середина 40-х рр. ХІХ ст. були не лише важливим періодом в суспільному житті України, головний зміст якого визначав процес національного відродження, але й у розвитку вітчизняної славістики. Це було зумовлено низкою чинників.

По-перше, це відчутний вплив на національно-культурне відродження політичних ідей та світоглядних концепцій із Західної Європи, що визначали кардинальні зміни в інтелектуальному житті України, внутрішній зміст котрого почала формувати естетика романтизму. Остання на межі 20–30-х рр. ХІХ ст. стала виразно домінувати над просвітництвом, одночасно зберігаючи з ним тісний зв'язок. Концептуально романтизм був зорієнтований не на універсальні категорії, а на індивідуальні, самотні прояви народної стихії, зокрема національний дух, фольклор, ідеалізовану героїку середньовіччя. Романтизм з його естетично-психологічним захопленням історичною минувиною, з її неповторністю, мінливістю та колоритом, зі скерованістю та локально-регіональним виміром національних історій, з поетизацією та героїзацією особистостей [691, 160–172] справив неабиякий вплив на тогочасну історіографію і на тривалий час визначив наукові пріоритети дослідників історії першої половини ХІХ ст.

По-друге, це відображення у суспільній свідомості українців ідей і конкретних епізодів польського повстання 1830 р. та його придушення режимом Миколи І, що остаточно покінчив з просвітницьким космополітизмом і послідовно стверджував ідею величі російської нації. Розпочата Петербургом політика примусової русифікації національних

регіонів імперії, насамперед польських земель, відводила українському компоненту не останню роль у нищенні польського національного руху на Правобережжі. У черговий раз в ідеологічній боротьбі з “полонізмом” експлуатовалася тема козацьких повстань проти речі Посполитої у XVI–XVII ст. і боротьби з католицькою експансією на українських землях. Погоджуємося з думкою сучасного українського дослідника В. Потульницького, що “складовими частинами загального контексту розвитку науки і культури в Україні стає у цей час польське питання” [947, 480].

По-третє, вплив на суспільно-політичну думку і слов’янознавчу науку ідей слов’янофільства та панславізму, що був найважливішим і при цьому найбільш безпосереднім продовженням першого у сфері зовнішньої політики.

По-четверте, це перетворення Києва у новий, потужний освітянський і науковий центр (там функціонують Київська духовна академія, університет Св. Володимира, Київська археографічна комісія). Науковий потенціал Києва, на думку російських властей, повинен був сприяти адміністративно-культурному наступу на полонізовані землі Правобережжя.

По-п’яте, введення в дію університетського статуту 1835 р., яким передбачалося заснування в університетах слов’янознавчих кафедр, що відбивало реальне зростання суспільної значимості слов’янської теми. Крім того, вони повинні були стати одним із інструментів у реалізації нового ідейно-політичного курсу царату, сутність якого концентрувалася у формулі “самодержавство, православ’я, народність”.

У 30–40-х рр. XIX ст. одним з центрів історичної науки в Україні був Харків, що зберігав лідерство в процесі українського національного відродження. У Харківському університеті продовжували службу визнаний авторитетний фахівець у галузі польсько-литовського права професор І. Данилович (до 1835 р.); вчений-полоніст, а у 1841–1849 рр. – ректор

університету П. Гулак-Артемовський. Крім того, у цей час у навчальному закладі робили свої перші кроки у великій науці І. Срезневський і М. Костомаров, які репрезентували нове покоління українських учених-славістів.

І. Срезневський (1812–1880) навчався на етико-політичному відділенні філософського факультету у 1826–1829 рр. і закінчив його зі ступенем кандидата у 17-річному віці. Досить ранньому закінченню університетського курсу він був зобов'язаний, за його словами, не досить високим вимогам професорів факультету, прочитаним книгам і журналам із університетської бібліотеки, а лекції професора І. Даниловича спонукали до роздумів і самостійної роботи, формували зацікавлення щодо історії та фольклору слов'янських народів [320, 20]. Свідченням цілеспрямованого інтересу харківського студента до історії й фольклору слов'янських народів й усвідомлення “важливості пісень в історичних дослідженнях” стала видана ним у 1832 р. збірка “Словацьких пісень” [320, 20; 1056], записана у Харкові від сезонних робітників, що приїздили із Австрійської імперії. До неї увійшло 20 народних словацьких пісень, їх переклад російською мовою, примітки й невеличкий двомовний словник.

Фольклорні записи послужили І. Срезневському основою для збірника “Запорожская старина”, шість книг якої було видано у Харкові в 1833–1838 рр. Крім текстів народних дум і пісень на історичну тематику та їх наукових коментарів, підготовлених науковцем, в збірнику багато місця займали уривки з українських літописів (Г. Грабянки, С. Мишецького, Г. Міллера, С. Рубана тощо) і творів чужоземних авторів (П. Шевальє, Г. Боплана, Й. Енгеля, Несецького та ін.), що мали прокоментувати історичні події та імена, які згадувалися у них. Безперечно, мав рацію український дослідник Я. Дзира, вказуючи, що історична частина “Запорожской старины” була своєрідною першою друкованою хрестоматією з історії України [427, 139].

У липні 1837 р. І. Срезневський захистив магістерську дисертацію “Досліди про сутність і зміст теорії в науках політичних” [1046]. У ній автор окреслив контури власної концепції історичного процесу, в основі якої лежало уявлення про закономірність і прогресивність розвитку історії. “Все виявляє прагнення до кращого, вдосконалення правильне, поступове, загальне, – наголошував учений. – ...Шлях розвитку людства зумовлюється розвитком громадського життя і внутрішнього розуму” [1046, 5-6]. Він негативно ставився до поділу народів на “історичні” і “неісторичні” та вважав, що кожний народ здатний до вищих форм державного життя, а тому “історія загальна, історія людства повинна бути історією всього роду людського, а не деяких народів, випадково більш відомих ніж інші” [1046, 39].

У вересні цього ж року І. Срезневського було затверджено ад’юнкт-професором по першому відділенню філософського факультету Харківського університету і він розпочав викладати на кафедрі політичної економіки і статистики [168, 2 зв.]. Вчений продовжував свої студії у сфері різних питань слов’янської історії, етнографії і фольклору. Про “особливу любов до слов’янської мови і літератури” І. Срезневського згадував у своїх спогадах М. Костомаров, який познайомився з ним восени 1837 р. [224, 417]. Між ними дуже швидко налагодилися тісні контакти на ниві спільних наукових зацікавлень, насамперед, історико-славістичних студій. Показово, що із власної бібліотеки М. Костомаров надсилав І. Срезневському праці німецького історика Б. Нібура, виконував інші його прохання. У свою чергу видавець “Запорожской старины” знайомив молодшого колегу із працями зарубіжних авторів, археографічними виданнями, серед яких був і, так званий, Краледворський рукопис, що зацікавив М. Костомарова та ін. [165, 1-26; 224, 447, 449, 450].

Навесні 1838 р. І. Срезневський, який мав певні успіхи у вивченні різних слов’янознавчих проблем, отримав пропозицію попечителя Харківського учбового округу здійснити наукову подорож з метою

вивчення зарубіжних слов'янських народів і наступним викладанням слов'янознавчих курсів в університеті. Очікуючи остаточної ухвали із Петербурга, учений заглибився у наукові студії, зокрема прискіпливо працював над Зеленогорським і Краледворським рукописами (далі – РКЗ), “відкритими” у 1817–1818 рр. при досить таємничих обставинах чеськими ученими В. Ганком і Й. Ліндом, котрі на сьогоднішній день вважаються головними і чи не єдиними авторами і організаторами цих фальсифікацій [717, 68].

Сьогодні важко з'ясувати напевно, яким виданням РКЗ скористався український дослідник, оскільки на кінець 1830-х рр. ця “ново відкрита” пам'ятка давньочеської літератури тричі видавалася у Празі – в 1818, 1829 і 1835 рр. та двічі в Росії – в 1820 і 1824 рр. [867, 10-14]. Утім, є підстави вважати, що у розпорядженні харківського професора було третє празьке видання (1835) та його перше російське видання мовою оригіналу з перекладом російською О. Шишкова в “Известиях Российской Академии” (1820). А вже наприкінці 1838 р. у петербурзькому альманасі “Очерки России” І. Срезневський видрукував російський переклад уривків Зеленогорського рукопису і на основі дослідження мови пам'ятки та її змісту зробив спробу його джерелознавчого аналізу. У підсумку він однозначно висловився на користь її оригінальності: “Любіть, зберігайте, чехи, свої народні дорогоцінності й захищайте їх від нападів все руйнівної критики” [1055, 239]. Невдовзі учений видрукував студію “Виписки із Краледворського рукопису, стосовно релігійних вірувань і обрядів”, де також без будь-якого сумніву заявив про автентичність цієї “пам'ятки давнини про давнину”, що є “спільною дорогоцінністю всіх слов'ян” [1043, 115].

У липні 1839 р. І. Срезневський отримав дозвіл на дворічне закордонне відрядження “для вдосконалення в історії і літературі слов'янських нарід” й отримав інструкцію щодо своєї майбутньої подорожі, що була укладена за активної участі П. Гулака-Артемовського. На його

думку, головна мета перебування у слов'янських країнах полягала у “докладному вивченні мови чи наріччя країни, її історії, старожитностей, національної писемності й, крім того, знайомстві з слов'янськими ученими” [854, 87; 58, 37-41].

І. Срезневський відправився у закордонне відрядження 20 листопада 1839 р. Місцем його першої зупинки стала Саксонія, а на початку лютого наступного року він прибув до Праги, де провів чотири місяці, вивчаючи матеріали бібліотек і архівів, а також встановив контакти з відомими чеськими ученими П. Шафариком, Ф. Палацьким, Й. Юнгманом, Ф. Челаковським, В. Ганком та ін. Останній, зокрема, у листі на адресу російського уряду високо оцінив його студії [58, 164-165]. Із Праги І. Срезневський відправився у пішохідну подорож по Чехії, Моравії, Лужинам й у листопаді 1840 р. прибув до Відня. На той час в австрійській столиці працювали відомі слов'янські учені Л. Гай, Е. Копитар, В. Караджич, які стали його учителями в славістичних студіюваннях. Упродовж 1841 р. І. Срезневський здійснив мандрівку по Штірії, Карінтії, Крайні, Істрії, Далмації, Чорногорії, Славонії, Срему і Сербії, а навесні наступного року відвідав Угорщину, Галичину, Словаччину, Польщу і Литву [58, 42-165; 209; 210; 211; 243]. Про результати подорожі він регулярно доповідав у своїх звітах міністру народної освіти, а також інформував наукову громадськість на сторінках чеських і російських видань.

Отже, І. Срезневський зміг відвідати більшу частину слов'янських земель, ознайомитись чи зібрати джерела щодо історії їх народів, фольклорний і етнографічний матеріал, що, на той час, практично не були відомі в Україні. Оволодіння широким колом наукової інформації та ознайомлення з цілим комплексом джерел, які яскраво характеризували минуле і сучасне південних і західних слов'ян, сприяли становленню І. Срезневського як викладача славістичних курсів, так і науковця у галузі історії слов'янських народів.

Скласти уявлення про провідні ідеї концепції історії слов'янських народів вченого дозволяють його виклади у Харківському університеті, що розпочалися 16 жовтня 1842 р. лекційним курсом “Вступ у вивчення слов'янства”, нарис “Думки про викладання в університеті слов'янознавства” й чернетки деяких студій, що збереглися в його особистому архіві [163, 89-94; 87; 86]. У питанні етногенезу І. Срезневський відстоював концепцію автохтонності слов'ян, а виникнення держав у сербів, болгар, чехів, поляків, хорватів і ободритів відносив до IX ст. Серед перших слов'янських державних утворень він вирізняв Перше Болгарське царство, що досягло найбільшого розвитку в період правління Бориса і Симеона, а також Сербську державу часів царя Стефана Душана. Останнього український дослідник відносив до числа небагатьох великих людей, котрі справляли вагомий вплив на політичне й суспільне піднесення слов'янських народів у XIV ст. [85, 1].

Яскравою ілюстрацією інтенсивного розвитку державного життя слов'янських народів І. Срезневський вважав славнозвісний Законник Стефана Душана. За його спостереженням, ця “найвідоміша пам'ятка середньовічного законодавства... у різний час доповнювалася новими постановами, але зберегла початковий характер і була головним джерелом для вивчення соціальної структури сербської держави у XIV столітті”, в якій були два основних стани: вищий, або панство, і нижчий, до якого входили “люди малі й середні”. На думку І. Срезневського, “цей поділ однаково був помітний і в класах світських, і в класах духовенства” [85, 2 зв.]. На підставі свідчень візантійського хроніста К. Порфирородного підкреслено, що сербський народ двічі був навернений у християнство, спочатку у першій половині VII ст. священиками Риму, а потім – у другій половині IX ст. священиками Візантії. І хоча вплив Риму в Сербії був набагато відчутнішим, ніж вплив Константинополя, І. Срезневський стверджував, що Законник Стефана Душана не фіксував хоча б найменшої поблажливості до Західної церкви, а його статті слугували “очищенню

християнства”, “зміцненню православ’я й викоріненню ересі Латинської” [85, 2 зв., 3].

Окреслюючи найголовніші події історії Великої Моравії, що на середину 1840-х рр. залишалася ще не вивченою, І. Срезневський концентрував увагу на героїчній боротьбі слов’ян проти німецької агресії [87, 35]. Водночас, відзначаючи політичне піднесення слов’янських держав в XII–XV ст., він не зміг правильно оцінити соціально-економічних і політичних умов, що зумовили їх централізацію.

Аналізуючи історію слов’янських народів XVI–XVII ст., І. Срезневський звернув увагу на причини занепаду їх держав. Якщо стосовно Чехії він вважав головним чинником цього Тридцятирічну війну, то занепад південнослов’янських держав він пов’язував із внутрішніми негараздами й турецьким завоюванням Балканського півострова [87, 39]. Затягну кризу шляхетської Польщі, яка розпочалася з кінця XVI ст., на його думку, спричинили політична активність шляхти, послаблення королівської влади, що стало наслідком “виборного правління” та політика інших держав [87, 37-38].

І. Срезневський високо оцінив культурний спадок слов’ян, головним творцем і носієм якого вважав народ. У той же час, він був далеким від ідеалізації будь-яких проявів культурного життя слов’янського суспільства і з боєм наголошував, що “після поширення книгодрукування довго зберігалася неосвіченість простого народу”. Головною причиною “скромних успіхів освіти... в Європі” вважав діяльність православної і католицької церков [87, 53, 56].

Одним із провідних напрямів дослідницької роботи вченого була розробка проблеми історії славістичних студіювань, яку він, фактично, започаткував у вітчизняній історіографії. Уже під час закордонної подорожі слов’янськими землями І. Срезневський у записках на ім’я міністра народної освіти і листах інформував про наукову діяльність Я. Смолера, Ф. Челаковського, Й. Юнгмана, К. Ербена, Л. Штура, Ф. Палацького,

В. Караджича, С. Враза, Я. Коллара, Л. Гая, Ф. Прешерна, відзначав їх роль у створенні й розвитку національних культур. Український славіст високо оцінив науковий доробок В. Караджича і Я. Коллара, у той же час висловив застереження щодо наукового потенціалу чеських учених, що очікувати від них досягнень “подібних працям Сахарова, Даля..., Караджича..., чи Коллара” не доводиться [209, 15-18].

Важливим чинником формування інтересу І. Срезневського до історії славістики стали огляди праць попередників про вивчення тієї чи іншої галузі суспільного життя слов'янських народів, котрі були представлені у його славістичних курсах у Харківському університеті [858, 115]. Заслуга вченого полягала і в тому, що він одним із перших в Україні почав систематично друкувати рецензії на славістичні праці вітчизняних і зарубіжних авторів. У 1843 р. видрукував розгорнуту рецензію “Слов'янської етнографії” П. Шафарика, 1845 р. – “Божества Ретри” Я. Коллара, 1846 р. – нового видання Реймського євангелія, 1847 р. – дослідження А. Соколова “Краледворський рукопис і Суд Любуши” та ін. [1050;.1051; 1052; 1044].

Отже, накопичення різноманітних історіографічних фактів і спостережень зумовили появу спеціальних праць І. Срезневського, в яких оцінювалася наукова діяльність деяких дослідників слов'янських народів. Однією з них стала розвідка про відомого сербського вченого В. Караджича, в якій на тлі національно-визвольного руху сербського народу було проаналізовано його доробок й зазначалося, що “послуги Вука щодо історії й етнографії сербської залишаться назавжди незабутніми” [1041, 361]. В іншій праці він відзначив вагомий доробок талановитого чеського вченого В. Ганки у студіюванні історії слов'янських народів [245].

З-поміж чималого кола робіт І. Срезневського на окрему увагу заслуговує його розвідка “Нарис книгодрукування в Болгарії” (1846), в якому проаналізовано новоболгарську літературу від часу появи першої болгарської друкованої книги у 1806 р. За спостереженням вченого, ці

видання свідчили про прагнення болгарського народу “вийти на стезю освіченості”, а “протистояти своєму духовному падінню він зможе лише своїм власним зусиллям, що сам повинен піклуватися про власну освіченість, про своє місце серед слов’янських народів” [1047, 4, 26]. Учений став на захист потягів болгар до освіченості й висловив надію, що вони докладуть зусиль для дослідження національної історії й етнографії, та невдовзі займуть чільне місце “у загальному літературному відродженні західних слов’ян [1047, 26].

Значне місце в наукових інтересах І. Срезневським зайняли питання міфології давніх слов’ян. На основі аналізу свідчень арабських авторів, пам’яток давньоруської літератури, усної народної творчості він підкреслював властивий їй культ сонця. Це явище він спостерігав у духовному житті населення Давньої Русі й інших слов’янських народів – болгар, сербів, хорватів, словенців та ін. Говорячи про фольклор словенців, вчений зауважив, що у них “і донині збереглися деякі пісні, в яких жваво відтворено старовинне поняття про бога-Сонця” [1045, 60].

Проблем духовного розвитку стародавніх слов’ян І. Срезневський торкнувся у дисертації “Святилища і обряди язичницького богослужіння давніх слов’ян, за свідченнями сучасними і легендами”. Це дослідження він присвятив П. Гулаку-Артемівському і В. Ганці, як “першим своїм керівникам у вивченні слов’янських старожитностей і нарід” [1054, 3]. Заслугою автора стало написання дослідження на межі кількох наукових галузей – слов’янської археології, етнографії та фольклору, джерелами якого стали різнопланові матеріали, зібрані українським ученим під час наукової подорожі слов’янськими землями. На їх основі, із урахуванням результатів праць П. Сахарова, І. Снегирьова, Я. Коллара, П. Шафарика та ін., він ретельно дослідив місця язичницького богослужіння давніх слов’ян та розглянув обряди, що проводилися. Вчений з’ясував, що головне призначення язичницького богослужіння у всіх слов’янських народів було однаковим, хоча й існували деякі місцеві обрядові особливості. Центральну

роль в обрядах поклоніння сонцю відігравали позитивні догмати віри, а їх головними частинами були молитви, жертвоприношення й гадання, після чого відбувалися священні бенкети, супроводжувані іграми, піснями, змаганнями тощо.

3 грудня 1846 р. І. Срезневський захистив дисертацію і першим серед учених в Росії отримав ступінь доктора слов'яно-російської філології, а вже 23 січня 1847 р. міністр народної освіти затвердив його в ступені доктора і званні екстраординарного професора по кафедрі історії і літератури слов'янських нарід [168, 6 зв.]. Майже відразу після цього І. Срезневського було переведено до Петербурзького університету. У цей час відбувся відхід українського вченого від вивчення історичної проблематики. Він займається розробкою питань історії російської мови й підготовкою та виданням пам'яток давньоруської і слов'янської писемності. Дозволимо припустити, що поясненням цієї метаморфози міг стати розгром Кирило-Мефодіївського товариства та хвиля репресій проти його учасників, одним із яких був його близький друг і однодумець – М. Костомаров.

М. Костомаров (1817–1885) навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету (1833–1837), після закінчення якого служив юнкером драгунського полку, але невдовзі звільнився. Восени 1837 р. він знов повернувся до Харкова і почав відвідувати лекції в університеті, захопившись викладами з всесвітньої історії професора М. Луніна, що справили на нього “величезний вплив і здійснили... внутрішній переворот” [224, 442]. Тоді ж М. Костомаров зблизився з колом українських письменників і інтелектуалів, що гуртувалися навколо ад'юнкт-професора І. Срезневського, під його впливом якого сформувалися його зацікавлення зарубіжним слов'янством. М. Костомаров із дивовижною швидкістю оволодів польською і чеською мовами, а після здобуття 7 грудня 1837 р. ступеня кандидата записався вільним слухачем до Московського університету й відвідував лекції тутешніх професорів. Найбільше враження на нього справили славістичні курси М. Каченовського й лекції з російської

історії М. Погодіна, відомого симпатика національно-визвольного руху слов'янських народів [922, 30; 475, 10-14].

Свідченням цілеспрямованого інтересу М. Костомарова до історії та фольклору зарубіжного слов'янства стало студіювання Краледворського рукопису, з яким його наприкінці 1837 р. познайомив І. Срезневський. Результатом досліджень став переклад українською мовою кількох його уривків – “Квіточка”, “Ягоди”, “Рожа”, що увійшли до збірки “Українські балади”, видрукуваній у Харкові навесні 1839 р. [642 38, 50, 52]. Уже 1840 р. учений видав іншу цікаву розвідку “Виписки із Краледворського рукопису, стосовно вірувань і обрядів”, започаткувавши вивчення цієї пам'ятки в українській історіографії. У 1841 р., окрім згаданих уривків Краледворського рукопису, в харківському альманасі “Сніп” М. Костомаров опублікував переклад епічної пісні “Олень”, а в 1843 р. у літературній збірці “Молдодик” видрукував ще й переклад пісні “Турнія” [1042, 115-148; 1219, 123; 358, 110-113]. Того ж року фрагменти Краледворського рукопису в українському перекладі М. Костомарова, А. Могили (А.Метлинського) та І. Срезневського були вміщені у празькому багатомовному виданні цього рукопису, відомому як “Мала Поліглот”, а у 1852 р. – у наступному чеському виданні [1227, 186-194; 1222, 525, 527, 532, 533, 536]. Слід зауважити, що згадані чеські видання М. Костомарова не увійшли до бібліографії його праць [1282, 465-466] і сьогодні залишаються невідомими навіть у вузькому колі вчених-слов'янознавців.

Наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. ХІХ ст. наукові зацікавлення М. Костомарова перемістилися на ті проблеми історії Польщі, що торкалися польсько-українських відносин ХVІ–ХVІІ ст. Першими кроками у цьому стало його знайомство з монографією Ю. Немцевича “Історія правління Сигізмунда ІІІ” (1819) і переклад з польської анонімного оповідання про війну Наливайка з поляками та ін. [95, 1-2]. Більш вагомим підсумком дослідження цих проблем стало дисертаційне дослідження М. Костомарова “Про причини і характер унії в Західній Росії”, яке навесні 1841 р. було

подане до Вченої ради філософського факультету і, як зазначив український історик Ю. Пінчук, стало одним “з найцікавіших історичних досліджень початкового періоду творчості” ученого [922, 45].

Звичайно, вибір теми дисертації щодо проблеми історії Берестейської унії навряд чи був випадковим. Імовірно, творчий задум виник під впливом прийнятого у лютому 1839 р. рішення Петербурга щодо з'єднання двох мільйонів західноукраїнських і західнобілоруських уніатів з православною церквою. Не останню роль у виборі цієї теми відіграв і старший товариш ученого В. Каразін, який був послідовним прихильником ідеї приєднання уніатів до православної церкви [403, 107]. Саме на нього, за словами дослідника Л. Полухіна, була розрахована більшість частини накладу дисертації Миколи Івановича [931, 96].

Показово, що для М. Костомарова було характерне усвідомлення необхідності неупередженого підходу до проблеми унії. Зокрема, він неодноразово підкреслював, що унія “виникла під честолюбними задумами єпископів” і “стала політичним завданням, коли в таборах козацьких ватажків вирішено було відторгнути Західну Русь від Польщі, а в московському кабінеті – з'єднати її з Московією” [922, 35]. Як бачимо, для молодого вченого найбільший інтерес становила політична історія унії, насамперед, коли вона “схвилювала всю країну, стала центром усіх ідей, що рухали не тільки Московію і Литву, а й усю слов'янську Північ” [922, 35].

Слід визнати, що стержнем концепції дисертаційного дослідження М. Костомарова була думка про те, що “основне начало форм суспільного і політичного життя, вивченням яких займається історія, є народ”. Тож слід визнати, що на початку 1840-х рр. він першим в українській історіографії, поклав в основу історико-славістичного дослідження концепцію “народної історії”, школа прихильників якої на той час лише формувалася. Досить слушним з цього приводу уявляється спостереження О. Грушевського, який писав: “Визнаючи народне життя змістом і метою історичного пошуку, Костомаров вважав разом з тим і народ, народні маси головним діячем

минувшини. І ці погляди проводив він і на ділі. На прикладі Хмельницького в дисертації “О причинах и характере унии” ми бачимо, як переміщається центр ваги від колишніх героїв – вершителів до безіменних і непевних, здавалося б, народних мас” [381, 56].

Уже в перших рядках дослідження М. Костомарова ми знаходимо лозунг “народної історії”, проголошений згодом з університетської кафедри: “Коли історія уявляється нам боротьбою протилежних ідей, що спрямовують ворожі маси одного і того ж народу, важливість такої боротьби визначається з моменту, коли в ній візьме участь весь народ, її ідея порушить всі сили краю і стане народною ідеєю” [644, 1]. Одним з перших він з позиції народницької школи висвітлив і дав оцінку міжконфесійним відносинам другої половини XVI–XVII ст. в українських землях Речі Посполитої. Насамперед, з’ясував передумови укладення Берестейської унії і визначив боротьбу народу проти католицької експансії як одну із найголовніших причин визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. “Найголовнішими причинами цього народного повстання була віра. – вказував дослідник. – Утиски прав козацьких і пригноблення народу були лише другорядним приводом до виступу. Лише в ім’я віри одушевляли ватажки своїх вояків; лише заради ображеного православ’я козаки наважувалися йти разом з татарами, з якими вони багато років невпинно воювали....Це була війна проти католицизму у слов’ян, до яких перейшло західне шумування німецького племені, війна, що повинна нанести останній удар честолюбству пап і відняти від них надію на утвердження своєї влади в Європі” [644, 32-33]. На переконання М. Костомарова, народна війна з Польщею, “не могла скінчитися нічим іншим, як тільки вічним роз’єднанням народів” [644, 31].

Спроба М. Костомарова окреслити і проаналізувати на тлі українсько-польських відносин причини визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького викликала суперечливі відгуки чиновників Харківського учбового округу й Міністерства народної освіти.

А негативна рецензія його дисертації професором М. Устряловим стала підставою для заборони міністром С. Уваровим її публічного захисту в Харківському університеті та знищення всіх її примірників [59, 1-23; 876, 26]. Незважаючи на цю невдачу, М. Костомаров не залишив дослідження проблем історії українсько-польських відносин й історії Польщі раннього модерного часу. Ймовірно, вирішальну роль у цьому відіграли його контакти з І. Срезневським, який у вересні 1842 р. повернувся із закордонної мандрівки. Тоді ж Микола Іванович розпочав працювати над новою магістерською дисертацією “Про історичне значення руської народної поезії”, постійно консультуючись із старшим колегою й отримуючи від нього необхідні йому історичні джерела: твори П. Симоновського, О. Рігельмана, С. Зарульського, анонімне “Сказання про гетьманів до Богдана Хмельницького” та ін. Водночас, постійно знайомив І. Срезневського з окремими фрагментами дисертаційного дослідження, офіційним опонентом якого той невдовзі виступив [168, 3 зв.; 224, 460-461]. Показово, що саме під час їхньої зустрічі 15 жовтня 1843 р у будинку І. Срезневського, яку згодом М. Костомаров назвав “епохальною” у своєму житті, він прийняв рішення “написати історію Богдана Хмельницького” [165, 38 зв.].

З вересня 1844 р. М. Костомаров працює на посаді старшого вчителя у Рівненській гімназії, а у вільний від служби час продовжує працювати над дисертацією. “Тут, на Волині, є безліч скарбів, – вказував він у листі до етнографа і літературного критика К. Сементовського, – ...похвалюся Вам придбанням двох досить цікавих пам’яток духовного заповіту Чарторийського XVI ст. та його ж грамоти Пересопницькій церкві” [95, 5-7]. Погоджуємося з думкою Ю. Пінчука, що перебування вченого на Волині “мало неабияке значення для поглиблення національної свідомості Костомарова, формування його як історика України” [922, 57]. Тут же відбулося його знайомство з матеріальною і духовною культурою польського населення краю, що теж сприяло поглибленню його славістичних інтересів.

У серпні 1845 р., завдяки сприянню київських друзів, М. Костомаров був, за його словами, “вивільнений із Волинського полону” [165, 38 зв.] і переведений на посаду вчителя першої київської гімназії. На той час Київ став найголовнішим осередком українського національного відродження, а завдяки діяльності вчених університету Св. Володимира і Київської духовної академії, перетворився у другий після Харкова центр історичної науки в Україні. Безсумнівно, що наукова атмосфера Києва надихнула М. Костомарова з новою силою поринути у вивчення історії та мов слов’янських народів, зокрема він почав відвідувати в університеті заняття з чеської мови ад’юнкта К. Страшкевича, а також студіював сербську мову [165, 38 зв.-39; 224, 474] Про свої наукові пошуки він писав у листі до І. Срезневського: “Не має жодного дня, щоб я не жалкував, що позбавлений Вас, тому що заглиблюючись у Руську історію, я разом з тим, поринаю у лабіринт слов’янського світу, і готов тепер захищати дисертацію про те, що Руську історію конче потрібно викладати у зв’язку і паралельно з історією інших слов’янських народів... Але, на превеликий жаль, я тут не знаю нікого, з ким би міг говорити і радитись, і бібліотека університету не дуже багата джерелами, бідна для тих, хто хотів би вивчати слов’янщину” [165, 38 зв.-39]. Про серйозність намірів М. Костомарова “вивчати історію слов’янських народів” свідчить його прохання на адресу І. Срезневського допомогти розшукати книги з історії сербів, венетів, іллірійців, “Історію чеського народу” Ф. Палацького та ін. [165, 38 зв.-39].

Подібна зацікавленість минулим слов’янських народів навряд чи була випадковістю, оскільки, саме у цей час, за ініціативою М. Костомарова та його найближчих друзів, у Києві було засновано Кирило-Мефодіївське товариство (або братство), назване так на честь відомих слов’янських просвітників, православних святих Кирила і Мефодія. Можемо припустити, що цей інтерес зумовлювався підготовкою Миколою Івановичем програмового документа братства – “Закону Божого”, де були сформульовані його найважливіші світоглядні позиції. На думку В. Сарбея,

яку поділяємо, “за змістом “Закон Божий” можна вважати історичною працею, на що вказує і його друга назва – “Книга буття українського народу”. Це екстракт політичної історії України, пов’язаної з найважливішими подіями сусідніх держав – Литви, Польщі, Росії – від найдавніших часів до 40-х рр. ХІХ ст.” [994, 112]. “Книга буття” пропагувала створення республікансько-федеративного державного об’єднання, в якому Україна “буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов’янським і не зостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар” [202, 169].

Ідеї визволення слов’янських народів з-під іноземного гніту та їхнього єднання у всеслов’янській федерації братчики збиралися поширювати шляхом літературно-просвітницької пропаганди, зокрема за допомогою славістичних викладів в університетах. На це, зокрема, М. Костомаров недвозначно натякав у листі І. Срезневському від 12 лютого 1846 р.: “Так як у всіх університетах (за окремим винятком) викладаються слов’янські мови і літератури, то, без сумніву, це робиться для того, щоб студенти, які слухають ці предмети, набували з них знань, а поширення славістичних знань серед студентів, без сумніву, має мету поширення їх у суспільстві й розвиток ідеї зближення і мабуть що, і єднання слов’янське” [165, 43 зв.-44]. Разом з тим, він наголошував на тому, що коли “більша половина слов’янського народонаселення Росії не бачить в собі слов’ян”, а у “книгах, призначених бути керівництвом для викладання історії, ставиться в заслугу імператору Оттону і германцям те, що вони не дали слов’янам створити незалежні держави чи поставили їх у залежність від Німеччини (і це викладається у слов’янській країні!!!)”, “слов’янську науку” слід вважати одним із важливих чинників утвердження національної самосвідомості [165, 43 зв.-44].

Беззаперечним свідченням славістичних уподобань М. Костомарова, одноставно обраного Радою університету Св. Володимира 4 червня 1846 р. на посаду ад'юнкт-професора російської історії [69, 3 зв.-7], була книга “Слов’янська міфологія”, основою якої слугував його лекційний курс. На думку автора, вона могла б прислужитися в якості навчального посібника для студентів і слугувати “братчикам” задля пропаганди ідей Кирило-Мефодіївського товариства. Книгу наскрізь пронизувала думка, що єдиною верховною силою у віруваннях слов’янських народів у різних іпостасях – Свентовіт, Радегаст, Сварог, Даждьбог та ін. – виступало божество, котре уособлювало “світоносну силу у моральному й фізичному сенсі” [649, 208]. Йому протистояв Чорнобог (чорт, диявол) – носій зла, ворог світла і сонця, життя і добра, народна фантазія уявляла його у вигляді змії. “Ця змія уявляється у народній фантазії темною, що видихає іскри, і ймовірно, у слов’ян було поняття про два вогні: один був животворним, нерозлучним зі світлом; інший руйнівний, породження пільми” [649, 223].

Порівняння пантеону слов’янських міфологічних істот з подібними із давньогрецької, давньоримської, давньоіндійської, скандинавської та інших міфологій дало можливість ученому зробити висновок про існування календарного циклу у слов’янській міфології: “Ми бачимо тут загальне поняття про уособлення сонячної сили: смерть і воскресіння в світі фізичному знаменують річне коло – літо і зиму, а в світі моральному – олюднення божества на землі, благодіяння, страждання і торжество” [649, 225]. Співзвучними ідеям тогочасної європейської фольклористики виявилися також гіпотези М. Костомарова стосовно життєдайної сили вогню у віруваннях давніх слов’ян або ж культового ритуалу слов’ян, органічно пов’язаного з їхнім утилітарними життєвими потребами.

Розгром у березні 1847 р. Кирило-Мефодіївського братства та арешт його членів перервали наукову діяльність М. Костомарова й успішно розпочату ним професуру. Цілий рік учений перебував у Петропавлівській

фортеці, а потім був висланий до Саратова, де змушений на деякий час відійти від славістичних студій.

Слід визнати, що наукові дослідження М. Костомарова на полі слов'янської історії й фольклористики періоду його служби у Київському університеті були продовженням славістичних студій першого ректора і професора словесності М. Максимовича (1804–1873). Відкривши нову інтелектуальну епоху в українській історії, він виявився причетним до становлення в університеті Св. Володимира цілого ряду наукових дисциплін, зокрема історії слов'янських народів, сформувавши низку її важливих концептуальних положень і принципів. У М. Максимовича не було великих узагальнюючих праць з історії давніх слов'ян і Київської Русі. Його заслуга полягала у намаганні систематизувати всі доступні йому факти, проаналізувати джерела і висловлені міркування про найдавніший період історії слов'янських народів. Уже в праці “Звідки походить Руська земля, за розповіддю Несторового літопису та за іншими давніми оповіданнями руськими” (1837) вчений відкинув дуалістичний поділ слов'янських народів на дві гілки – “східних чи руських слов'ян і слов'ян західних”. Натомість визначив серед них чотири групи. До “східних чи руських слов'ян” він відніс русів північних та русів південних, до західних слов'ян – північно-західних чи венетів та південно-західних чи задунайських. До складу групи північно-західних М. Максимович вводив “чехів (с моравами) чи богемців, словаків, ляхів (с мазовшанами чи мазурами, сілезцями і з колишніми лютичами поморськими і власне поморянами), сербів чи вендів (лижицьких)”, а також “русів та інших варягів словенського племені (вільнів чи заодерських лутичан, вагров та інших онімечених поморян), що мешкали там” [799, 8]. Тоді як до розряду чи групи південно-західних чи задунайських (або південних) М. Максимович включив “сербів з іншими іллірійцями, хорватів чи кроатів, хорутан чи вєндів і болгар (прийшли на Дунай з Волги)” [799, 9].

Важливе значення для науки мали міркування М. Максимовича про автохтонність східних слов'ян. Учений підтримував погляди тих авторів, які вважали, що слов'янські племена з давніх-давен населяли Східну Європу, наголошуючи: “Іноземні джерела не зберегли нам назв численних гілок східнослов'янських племен, але згадують їх під іменем венетів, ванідів, антів”. Вони не були прийшлими народами, а склали “корінне населення південно руського краю, що займало обидва боки Дніпра, справа від Дунаю і Сану, зліва по річках Десна і Сула до Дону” [795, 31, 33]. М. Максимович був переконаний, що в результаті такого ж тривалого історичного процесу сформувалися і західні слов'яни.

Спростовуючи висновки норманістів про пізню появу слов'ян на Східноєвропейській рівнині, їх кочовий, і, відповідно, і більш низький рівень життя, історик відзначав високий рівень економічного і культурного розвитку слов'янських народів, основу якого становило “землеробське життя”. Що ж стосується проблеми виникнення державних форм політичного життя у східних слов'ян, то, на відміну від інших тогочасних істориків, М. Максимович обґрунтував концепцію про утворення східнослов'янської держави як наслідок самобутнього процесу розвитку “руського світу”. Він зробив висновок, що “у другій половині IX ст. слов'яни східні стали з'єднуватися в одну обширну державу і називатися Руссю” [795, 35].

З-поміж інших значних подій минулого особливу увагу М. Максимовича привернула доба польського панування на Україні – від Люблінської унії 1569 р. до Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Її вчений справедливо вважав окремим важливим періодом у вітчизняній історії. У дискусії з польськими істориками він різко заперечував тезу про те, що експансія Польщі в Україну є фактом нібито справедливим і благодотворним. М. Максимович вказував, що Люблінська унія була договором двох сторін, України і Польщі, про з'єднання їх в одну Річ Посполиту на “праві людей рівних з рівними і вільних з вільними” [796,

256]. Він розглядав її як юридичний акт, як згоду українського лицарства служити польському королеві нарівні з поляками. Проте ця служба, як підкреслював М. Максимович, не означала гноблення однієї сторони другою, яке почалося над українським народом після унії. Разом з тим, він підкреслював той факт, що польській стороні коштувало великих зусиль домогтись цієї “добровільної” згоди, котру вона здобула насильством, а не завдяки мирній домовленості.

У зв'язку з оцінкою Люблінської і Берестейської церковної унії, М. Максимович окреслив найважливіші події польсько-українських взаємин кінця XVI – початку XVII ст. і визвольного руху українського народу. Зокрема, він відзначав події спільного походу українських козаків під проводом Сагайдачного й польських військ на чолі з королевичем Владиславом на Москву 1618 р., участь козаків у військових кампаніях проти Туреччини, Криму, Швеції та інших держав, з якими ворогувала Польща. На його переконання, козаки закономірно та історично виправдано брали участь у цих війнах разом з польським військом [791, 336-357; 801, 359].

Чимале значення для вивчення духовної культури слов'янських народів та з'ясування її місця в їх національній історії мали видані М. Максимовичем збірники фольклорних матеріалів: “Малоросійські пісні” (1827), “Українські народні пісні” (1834), “Збірник українських пісень” (1849), котрі дали у розпорядження вчених цікавий матеріал для проведення співставлень і паралелей. Отже, праці М. Максимовича стали поважною часткою української історичної думки XIX ст., а окремі положення його концепції історії слов'янських народів мали чимале значення для поступу славістики в Україні.

У 1839 р., майже за два роки до звільнення М. Максимовича з посади професора університету Св. Володимира, розпочав викладацьку діяльність у Києві відомий історик слов'янського права М. Іванишев (1811–1874). Він народився у Києві в родині священика, навчався у Київській духовній

академії, а згодом продовжив свою освіту в Головному педагогічному інституті в Санкт-Петербурзі. У січні 1836 р. відправився у дворічне наукове відрядження за кордон. Спочатку М. Іванишев перебував у Пруссії, а у вересні 1837 р. приїхав до Праги. Тут під керівництвом відомого вченого В. Ганки вивчав палеографію і давньочеське право, що відкривало шлях порівняльному аналізу законодавства слов'янських народів [232, 392]. Заслугою М. Іванишева стало відкриття в Роудинце, в бібліотеці князя Лобковіца, десяти правничих пам'яток, дослідження рукописів Викторина із Вшегрд і рукопису з книги Товачовської, зроблений переклад російською мовою кількох пам'яток давньочеського права [1153, 238-239].

Повернувшись з-за кордону, М. Іванишев дістав посаду ад'юнкт-професора кафедри енциклопедії права і установ Російської імперії Київського університету й восени 1839 р. розпочав читання лекцій. “Протягом першого року своєї служби я нічого іншого не можу робити, крім безперервного викладання нашого величезного права, – повідомляв він у листі В.Ганці. – Всі мої рукописи і слов'янські книги лежать поки що в стороні” [1272, 214; 1153, 247]. Але, через студентські заворушення університет майже на рік було закрито, що дало можливість М. Іванишеву завершити дисертаційне дослідження “Про плату за вбивство у давньоруському та інших слов'янських законодавствах у порівнянні з германською вірою”. Написане на основі оригінальних джерел чеських і пруських архівосховищ, воно мало важливе значення для вітчизняної історіографії історії слов'янських народів. 30 травня 1840 р. відбувся публічний захист дисертації, за результатами якого автора було затверджено доктором права [1272, 210-214].

У дисертації М. Іванишев сформулював тезу про існування у праві слов'янських народів “внутрішнього тісного зв'язку, зумовленого їх одноплемінністю” й повну протилежність їх системи праву германському: “У давньогерманських законодавствах помітно прагнення створити систему

абсолютно визначених покарань і, навпаки, їх невизначеність складає суттєву рису найдавніших карних законів слов'ян" [516, 80-81]. Утім, слід визнати, що захоплене і не завжди об'єктивне ставлення М. Іванишева до слов'янства, протиставлення слов'янського світу і Заходу, зокрема слов'янської і германської системи права, без сумніву, були співзвучними концепції "офіційної народності", що активно культивувалася російським урядом ще від декабристської епохи в якості антипода прогресивній інтерпретації ідеї слов'янської спільності [475, 73].

У 1841 р. М. Іванишев видав у перекладі російською мовою та зі своїми коментарями давньочеську збірку законів "Ряди земського права", що, за його спостереженням, була укладена латиною при Карлі IV близько 1360 р., і лише згодом була перекладена чеською мовою [513, 108]. Публікація цієї пам'ятки слов'янського карного судочинства, на той час, була першим в Україні й Росії виданням подібного роду, тим самим даючи не лише уявлення про відповідні норми права, але й поштовх науковим студіям у цій та суміжних галузях законодавства.

Заслуговує на увагу порівняльна характеристика М. Іванишевим статусу жінки в громадському і приватному житті давніх чехів і скандинавів, яку він дав у студії "Міркування про ідею особистості у стародавньому праві богемському і скандинавському". За його спостереженням, жінка в Чехії мала більше громадських прав, ніж в Скандинавії, бо в скандинавському законодавстві, яке у галузі приватного права представляло "самий чистий германський елемент", була "ледь помітна ідея особи", тоді як у богемському виразно "знаходимо свободу і самостійність жінки у всій повноті і визначеності...В Богемії їй посильний трон і надано право бути правителькою народу" [513, 90-91]. Слід визнати, що судження М. Іванишева про богемське право для того часу були співзвучні висновкам його дисертаційного дослідження й концепції "офіційної народності".

Звичайно, сучасний читач може погодитись не з усіма думками та оцінками М. Іванишева слов'янського права. Необхідно враховувати, що вони були підготовлені в той період, коли в європейській науці робилися лише перші кроки у цій галузі правознавства й більшість ключових проблем, практично, не були розроблені, а тому носили новаторський характер. Їх слабким місцем було неправомірне співставлення істориком різночасових матеріалів і пам'яток права, на що вказував рецензент посмертного видання творів М. Іванишева професор Київського університету О. Кистяковський, а також необґрунтоване використання фальшованих “Рукопису Зеленогорського” і “Рукопису Краледворського”, оригінальність яких на початку 1840-х рр. не викликала сумнівів [585, 13-14; 720, 172-179].

Разом з тим, важко не погодитися із іншим рецензентом, відомим українським славістом О. Котляревським, який наголошував, що М. Іванишев одним із перших “зрозумів важливість історичних досліджень слов'янського права і першим ознайомив російську історико-юридичну науку з порівняльним методом при вивченні слов'янських законодавств і з давніми рукописними пам'ятками чеського права, досі відомих лише небагатьом чеським ученим”, а його праці варті уваги тим, що “є першими методично вірними спробами роз'яснити деякі норми слов'янського права” [665, 1-2].

Упродовж 30–40-х рр. ХІХ ст. одним із поважних центрів славістичних досліджень була Київська духовна академія. Цілеспрямований інтерес її професорів і вихованців до минулого та сучасного становища слов'янських народів зумовлювався кількома чинниками.

По-перше, багатолітньою традицією навчання в академії, ще з початку ХVІІІ ст., вихідців із слов'янських областей Центральної та Південно-Східної Європи [907, 1-16]. У першій третині ХІХ ст., внаслідок російсько-турецьких війн і масового переселення болгар і сербів на Південь України та Бессарабію, побільшало їх число серед вихованців КДА. Це, в

свою чергу, посилювало в академії інтерес до історії, мови, культури слов'янських народів.

По-друге, самою специфікою навчального процесу, коли, вивчаючи дисципліни секцій словесних наук, загальної і церковної історії, вихованці академії студіювали церковнослов'янську та деякі нові слов'янські мови, знайомилися з окремими проблемами історії зарубіжних слов'янських народів.

По-третє, просвітницькою і науковою діяльністю її ректора, ученого-богослова, архімандрита Інокентія (Борисова) (1800–1857). Закінчивши 1823 р. Київську Духовну академію із ступенем магістра, він викладав у Петербурзькій духовній семінарії, а після прийняття чернечого постригу під ім'ям Інокентія зайняв кафедру богословських наук у Петербурзькій духовній академії. У 1829 р. за дисертаційне дослідження “Життя св. Кіпріана” отримав ступінь доктора богослов'я. У 1830 р. архімандрита Інокентія було переведено до Києва і призначено ректором духовної академії.

Завдяки починанням нового ректора, академія зазнала кардинальних структурних і організаційних змін: запроваджено історико-порівняльний метод викладання богослов'я, введено ряд нових навчальних курсів, всіляко заохочувалося вивчення першоджерел православного віровчення та студіювання історичних джерел. Так, за ініціативою Інокентія, по класу мов було запроваджено переклади “книг із творів кращих іноземних авторів”, введено спеціальний клас читання в академічній бібліотеці, а у 1832 р. відновлено друкування збірників кращих наукових творів, переважно проповідей і релігійних трактатів [885; 1023]. Окрім цього, наукові студії кращих вихованців академії друкувалися в різних періодичних виданнях [885; 1175, 3]. Зокрема, 1837 р. опубліковано курсову роботу О. Новицького “Про початковий переклад Святого Письма на слов'янську мову”, підготовлену за дорученням піклувальника академії, митрополита Євгенія (Болховітінова) [803, 41; 875, 39].

У 30–40-х рр. XIX ст. в КДА, незважаючи на репресії щодо учасників польського повстання, продовжувала діяти відкрита у 1825 р. за ініціативою митрополита Євгенія кафедра польської мови. На його думку, яку підтримував і новий ректор Інокентій, її студіювання відкривало нову галузь знань і ученої діяльності у вивченні історії Південно-Західної Русі [804, 92]. Поглибленню студій з полоністики сприяла і ухвала академічної конференції, яка стосувалася перевидання підручника польської граматики М. Семигиновського та підготовки хрестоматії польської мови [196, XX, 50–56, 82; 1087, 8]. Таким чином, у КДА вдруге у вищому шкільництві України було започатковано викладання польської мови. І якщо у Харківському університеті заняття з польської на початку 1830-х років припинилися, то у КДА кафедра польської мови продовжувала діяти до 1844 р. Слід зауважити, що у вивченні польської мови вихованці академії досягли помітних результатів, на що, зокрема, вказують здійснені переклади з польської полемічних творів українських авторів XVII ст., праць польських істориків, релігійних трактатів П. Скарги [803, 42; 804, 92; 20]. Без сумніву, цьому сприяв ректор академії Інокентій, який 21 липня 1836 р. був висвячений у сан єпископа Чигиринського, вікарія (заступника архієрея) Київської єпархії [1087, 496].

Необхідно також підкреслити, що Інокентій став активним учасником гуртка київських інтелектуалів, до якого входили митрополит Євгеній, перший ректор Київського університету М. Максимович, історик М. Берлінський та ін. Розквіт його діяльності, на думку Ф. Титова, “припав саме на роки ректорства Інокентія в КДА” [1087, 504; 1082, 19]. Ректор академії не залишився осторонь ініціативи М. Максимовича по створенню першого в Україні наукового історичного товариства й, по суті, став його духовним натхненником. Завдяки особистому знайомству Інокентія з генерал-губернатором Д. Бібіковим, вдалося отримати його згоду на заснування 1835 р. у Києві Тимчасового комітету для розшуку старожитностей, а згодом – створення 1843 р. Тимчасової комісії для

розгляду давніх актів. Мав рацію біограф єпископа Інокентія, професор М. Барсов, вказуючи, що “всі київські вчені комісії... йому зобов’язані своїм виникненням, через його вплив на Д.Г. Бібікова, якому він не переставав твердити про необхідність розробляти південноросійську історію і повідомляв навіть чимало матеріалів для неї” [290, 507].

Заслугою єпископа Інокентія було й те, що він брав активну участь у археографічній і науковій діяльності цих історичних товариств, зокрема ініціював пошуки в церковних і монастирських книгозбірнях різноманітних літописів і стародруків, а найцінніші з них збирав у бібліотеці КДА. У преосвященного навіть виник задум грандіозного наукового проекту видання “Історичної бібліотеки Південно-Західного краю Росії” [1087, 505]. Є всі підстави вважати, що археографічна діяльність Інокентія, його знайомство з творами історико-полемічної літератури XVI–XVII ст., як і усвідомлення необхідності з’ясування всіх аспектів міжконфесійних відносин в Україні після Берестейської унії, наштовхнули його на думку про вивчення історії церковної унії та християнської церкви у Польщі. Однодумець Інокентія, професор М. Максимович, згадував, що той “старанно повідомляв все, що було надруковано і написано про унію, плануючи об’єднати все це в одному виданні під назвою “Пам’ятки унії” [804, 112].

Чернеткові нотатки з особистого архіву Інокентія та його епістолярії [92; 93; 94; 91] свідчать, що він розпочав вивчати історію християнської церкви у Польщі наприкінці 1833 р. і майже відразу відчув нестачу джерел і літератури з цієї проблеми. Чималу допомогу в отриманні останніх йому надав його студентський товариш, варшавський протоієрей Феофіл Новицький, якого у травні 1834 р. академічна конференція обрала своїм кореспондентом [93, 231, 232].

Результатом кількарічних досліджень єпископа Інокентія стала праця “Історія християнської церкви у Польщі”, в якій він першим в українській історіографії зробив спробу простежити процес поширення християнства в

країні й на численних прикладах продемонстрував історичне значення цього процесу. Через політично заангажовану польську тематику твір не був повністю виданий, але уявлення про нього дозволяє скласти один із розділів “Про початок християнства в Польщі”, що був видрукуваний 1841 р. без зазначення імені автора [315, 41-46]. Анонімність публікації можна пояснити небажанням її автора відкрито вступати в полеміку з католицькими богословами щодо досить недвозначних подій польської історії періоду середньовіччя.

На відміну від католицьких авторів, які наголошували на першості Риму в поширенні християнства у Польщі, Інокентій ототожнював перші сліди християнства із “слідами життя народного”, а його поширення пов’язував з місіонерською діяльністю полонених християн, візантійських торгівців та посередництвом вихідців із польських земель, котрі перебували на службі в Константинополі, а згодом ставали носіями християнської віри [315, 2-3]. При цьому він стверджував, що апостольську місію Мефодія в Моравію і Болгарію та його просвітницьку й архієрейську діяльність у Великій Моравії слід вважати найбільш переконливим доказом того, що поширення в Польщі християнства відбувалося саме зі Сходу. До складу Велеградської чи Мефодієвої єпархії за правління Святополка увійшли Сілезія, Краків і Малополяща. Ще одним доказом успішної тридцятирічної архіпастирської діяльності Мефодія дослідник вважав сталу традицію упродовж століть відзначати у Польщі 9 березня, день пам’яті Кирила і Мефодія, свято першонаставників у вірі народу польського [315, 4-5]

За спостереженням дослідника, поширення християнства в Польщі “і не будь-якого, а саме східного” [315, 7] значно прискорилося після нападу мадьяр на Моравію у 906 р. та зміцнення їх позицій у Придумав’ї. Внаслідок цього, чимало вихідців із Моравії переселялося в Польщу і поволі поширювали серед польських язичників християнство та східне богослужіння. У трактуванні ученого, прийняття у березні 965 р. польським князем Мешком I із рук богемського священника Боговида християнства

східного обряду було вагомим доказом його утвердження у Польщі [315, 12]. Приклад князя наслідувало чимало придворних, а невдовзі обряд хрещення прийняло чимало підданих князя. Дослідник підкреслював, що через три роки після цієї події, під тиском зовнішніх факторів, Мешко I зустрів у себе єпископа познанського Іордана, завдяки якому “західне духовенство в його особі стало досить твердою ногою на землі польській” [315, 19].

Остаточне утвердження влади Риму у Польщі, на думку Інокентія, відбулося в роки правління сина Мешка I, видатного польського державного діяча Болеслава I (992–1018), котрий під час візиту до Кракова імператора Римської імперії Оттона III “дав обітницю на підданство Риму не лише за себе і народ свій, але й за всю велику сім’ю слов’ян” [315, 29]. Це рішення польського князя історик пояснював кількома факторами: сильним релігійним впливом на нього німецького місіонера, єпископа Адальберта (Войцеха), котрий згодом загинув у Помор’ї, наvertsаючи місцеве населення до християнства, та прагненням Болеслава отримати від Оттона III королівську корону [315, 40-41]. Учений вважав, що після цієї події Болеслав став старанним проповідником влади Риму і католицьких обрядів як у Польщі, так і за її межами. Такий розвиток подій, за спостереженням історика, призвів до того, що Болеслав, “надто щасливий з багатьох інших поглядів, у справах віри був чи не одним із найбільш злощасніших князів Польщі” [315, 46]. За спостереженням Інокентія, вже через кілька століть після згадуваних подій усі польські хроністи, здебільшого заповзяті католики, “не докладали жодних зусиль, щоб віднайти сліди первісного православ’я у Польщі” та свідомо не звертали увагу на зміну східного віросповідання західним [315, 33]. Тож, ці хроністи “початок латинських єпископів у Польщі намагалися відсунути як можна далі у давнину”, чим привнесли в історичну свідомість “чимало очевидних і нерозв’язаних протиріч” [315, 36].

До славистичної спадщини Інокентія слід віднести ряд праць, що залишилися не видрукованими. Про них ми знаємо лише зі слів його біографа, професора Варшавського університету М. Барсова, який вказав наступні рукописи його робіт: “Історія церкви російської у зв’язку з історією церкви інших єдиновірних нам племен слов’янських”, “Палінодія” Захарія Копистенського як найкраща пам’ятка проти католицької полеміки (за оригіналом бібліотеки Києво-Софійського собору)” [290, 509-510]. На жаль, автору цієї книги не вдалося віднайти цих рукописів серед матеріалів особистого архіву ученого.

Зрештою, науковий доробок Інокентія безумовно дозволяє назвати його ученим-славістом, який фактично першим в Україні окреслив і започаткував вивчення історії християнства у Польщі й переконливо показав, що від самого початку воно поширювалося за візантійським, східним обрядом і лише під переважаючим впливом зовнішніх факторів тут утвердилося всевладдя римо-католицької церкви. У якості ректора КДА він зіграв, безсумнівно, позитивну роль у розвитку історичної науки в академії й, по суті, був одним із фундаторів київської церковно-історичної школи української історіографії.

Свідченням сталих наукових зацікавлень вихованців КДА проблемами історії і сучасного становища слов’янських народів можуть слугувати їх розвідки. В 1833 р. у журналі “Маяк” І. Боричевський видрукував ряд матеріалів слов’янського фольклору, а вже на початку 1840-х рр. опублікував у Петербурзі в перекладі російською мовою дві збірки оповідань і народних переказів слов’янських народів [924; 863]. У свою чергу, в 1845 р., майже відразу після закінчення КДА, П. Задерацький (1818–1848) опублікував в альманасі “Москвитянин” працю “Болгари, поселенці Новоросійського краю і Бессарабії” [507, 159-187]. Автор досить детально, як на той час, дослідив процес переселення болгар в Росію і з’ясував, що його головними причинами було “гноблення турок і різнопланові заворушення в Оттоманській імперії (упродовж останніх

п'ятдесяти років)". Водночас, він встановив, що "період останньої війни Росії з Туреччиною (1828–1830. – С.К.) був часом найбільшого переселення болгар з-за Дунаю" [507, 159, 160]. П. Задерацький також описав побут, звичаї й фольклор болгарських поселенців в Україні, опублікував кілька їх народних пісень, що були записані під час поїздки в болгарські колонії [507, 185-187], і фактично став одним із перших українських дослідників історії, етнографії й фольклору болгарських колоній України.

Упродовж 30–40-х рр. ХІХ ст. відкрилася реальна можливість для розгортання славістичних досліджень в Одесі. Це місто було не лише освітянським і науковим центром (Рішельєвський ліцей, Одеське товариство історії та старожитностей (далі – ОТІС)), але й місцем осілости однієї з найбільших в Росії болгарських колоній. У місті мешкало чимало науковців, історичні і родинні коріння яких походили з Балканського півострова. Це стало одним із вагомих чинників формування інтересу одеських гуманітаріїв до історії їх батьківщини і тогочасного становища слов'янських народів.

Одним з найпомітніших одеських учених був викладач, а згодом професор і директор Рішельєвського ліцею, історик і археолог М. Мурзакевич (1806–1883). У 1838 р. він опублікував ґрунтовну розвідку "Сучасний стан освіти у болгар" (1838) [844]. Його заслугою було те, що він систематизував доступні йому факти і джерела й висвітлив становище освіти й культури в Болгарії періоду турецького панування. Окресливши найважливіші події болгарської історії від найдавніших часів до початку 1800-х рр., М. Мурзакевич обґрунтував думку, що після того, як Болгарія потрапила "під нищівне турецьке ярмо", відбувся глибокий занепад болгарської культури й освіти. Важливе наукове значення мав і зроблений ним висновок, що важливу роль у поступовому пожвавленні культурного життя болгар і розвитку болгарської мови відіграли книги, видрукувані в Москві та Києві, які, починаючи з ХVІІІ ст., почали з'являтися у Болгарії.

Наступний етап відродження болгарської культури, на думку вченого, розпочався завдяки розвитку болгарського книгодрукування на початку XIX ст., що підтверджувала наведена бібліографія новоболгарських видань. М. Мурзакевич був переконаний, що сучасна йому “болгарська писемність швидко просувалася по шляху свого розвитку”, і вважав за необхідне “сприяти поширенню освіченості і освіти серед сусіднього і єдиноплемінного болгарського народу” [844, 123]. В іншій своїй студії учений подав докладний опис болгарських монет періоду правління царя Михайла Асеня (1246–1257) [845], окресливши майже не досліджену на той час галузь спеціальних історичних досліджень. Загалом, наукова діяльність М. Мурзакевича свідчила про поступальний розвиток української історіографії історії Болгарії і, на думку сучасного болгарського історика Л. Мінкової, стала важливим чинником початкового етапу національного відродження Болгарії [824, 147-148].

У 1838–1842 рр. в Одесі перебував відомий історик і етнограф, колишній професор Московського університету М. Надєждін (1804–1856), автор джерелознавчих статей з проблеми етногенезу слов'янських народів [861, 31]. За сприяння голови ОТІС Д. Княжевича, він, з метою вивчення античних і слов'янських старожитностей, копіювання писемних джерел й встановлення наукових контактів із слов'янськими науковцями, здійснив наукову подорож до Балканського півострова [946, 10-11]. Як видно зі звіту його подорожі, ним було знайдено і вивчено чимало цікавих рукописних джерел, а також археологічних та фольклорних матеріалів [229].

У 1841 р. слов'янські області Балканського півострова відвідав засновник і голова ОТІС Д. Княжевич (1788–1844), батько якого емігрував із Сербії й вступив на російську службу ще 1799 р. Маршрут його подорожі пройшов через Дунайські князівства, Сербію, Болгарію, узбережжя Адріатики. Тут він придбав колекцію стародавніх монет, декілька слов'янських рукописів і стародруків, що увійшли до одеського музейного зібрання. Д. Княжевич мав нагоду встановити контакти з відомими діячами

південнослов'янської науки і культури В. Караджичем, Е. Копитаром, Д. Тіролем, які у 1840 р. були обрані дійсними членами ОТІС [1281, 467; 889, 7].

Ще одним центром славістичних студій в Україні у цей період був Львів, що перебував у складі Австрійської імперії. У цьому українському місті функціонував університет, духовна семінарія, навколо яких гуртувалися галицькі інтелектуали та науковці. Однією з найбільш помітних постатей серед них був “перший фаховий історик Галичини” [440, 180] Д. Зубрицький (1777–1862), наукові зацікавлення якого стосувалися історії Польщі та українсько-польських відносин. Маючи домашню початкову освіту, Д. Зубрицький з відзнакою закінчив Львівську гімназію (1795), а в подальшому навчався приватно. На початку 1800-х рр. він брав участь у польському національному русі, у 1811–1822 рр. належав до Краківської масонської ложі [1077, 40], що дало йому змогу посісти різні посади в адміністративних і судових установах краю. На цьому етапі більшість своїх праць Д. Зубрицький писав і публікував польською мовою, що були яскравим свідченням його полонофільства. Згодом, за спостереженням І. Куця, значний вплив на формування світогляду вченого мали доктрини слов'янофільства та панславізму, що виразно простежуємо у його науковій методології й історичних поглядах [706, 5]

У 1829 р. Д. Зубрицький вступив у члени Ставропігійського інституту у Львові [558, 48], що, без сумніву, сприяло поглибленню його студій на полі історії. На основі джерел Ставропігійського архіву та інших матеріалів він підготував “Літопис Львівського Ставропігійського братства” (1832), що і сьогодні стоїть одинаком, поряд з яким, на думку М. Капраля, не можна поставити якусь іншу роботу з історії Львівської Ставропігії XVIII ст. [571, 55]. Просякнута антипатією до поляків й ідеєю боротьби з католицизмом і захисту православних, ця праця, по суті, засвідчила національно-світоглядну еволюцію автора, „відродження” ним своєї руської ідентичності та відмежування від польського руху.

Відхід Д. Зубрицького від польських політичних теорій та історичних концепцій, засвідчив його інтерес до вивчення регіональної історії Галичини, водночас він не надто переймався в цей час проблемою висування її в контекст української чи російської історії. У 1836 р. учений опублікував дослідження про книгодрукування в Галичині [814, 186], що, за сприяння його близького приятеля, російського історика М. Погодіна, була перевидана в “Журнале министерства народного просвещения”. Під впливом ідей слов’янофільства та панславізму і за активної участі Д. Зубрицького у середовищі галицьких інтелектуалів виник гурток прихильників об’єднання галицьких русинів з “Великою Руссю” (брати Яків та Іван Головацькі, Б. Дідицький, І. Гушалевич та ін.). Члени гуртка орієнтуватися на культуру і політику Росії, одночасно завбачливо підкреслюючи свою лояльність до Відня.

Вагомим доробком Д. Зубрицького у царині історії Галичини і українсько-польських відносин стало дослідження “Хроніка міста Львова” (1844), підготовлене на основі матеріалів і документів Львівського магістратського архіву, над упорядкуванням якого він деякий час працював [619, 59; 887, I]. Автор подав не лише, власне, історію міста Львова, але й схарактеризував відносин львів’ян з населенням інших міст і навіть країн, торкнувся боротьби галицьких русинів (українців. – С.К.) проти польської агресії й інших аспектів українсько-польських взаємин. За оцінкою відомого українського бібліографа кінця ХІХ ст. І. Левицького, картини історії про утиски львівських русинів поляками Д. Зубрицький подав реалістично, але в доволі різкій формі [747, 24].

Початок наступу поляків на русинів дослідник пов’язував із походом Казимира Великого на Русь у квітні 1340 р. задля “захоплення скарбів руської корони, що зберігалися у Львові” [512, 29]. Успіх виступу надихнув польського короля на продовження завоювання цього багатого краю, й восени того ж року “завойовано Перемишльську, Сяніцьку і Любачівську землі, здобуті укріплені замки цих повітів й удруге зайнято Львів” [512, 30].

Отже, у цьому, як і у всіх наступних випадках, події польської історії окреслювалися у сюжетній лінії: Львів – польський уряд (влада, король), що, фактично, стала однією з центральних тем хроніки. Зокрема, 1349 року Львів “знову підлягав польській владі”; 1352 р. у Львові “перебував король Казимир”; 1356 р. “король Казимир надав місту Львову... “привілеї на вживання німецького або ж Магдебурзького права”; 1361 р. “за клопотання короля Казимира папа Урбан дозволив заснувати Львівське архієпископство”; 1429 р. “містові Львову вперше пощастило двічі вітати у своїх мурах відомого активним життям цісаря Сигізмунда”; 1468 р. “король прибув до Львова... і привіз з собою досвідчених гарматників, які почали вчити львівських громадян стріляти з гармат”; 1505 р. “на сеймі в Радомі (19 травня) король звільнив місто Львів, подібно як Краків, від сплати усіх мит, перевізного, дорожнього й мостового”; 1537 р. “13 серпня до Львова прибув король, який закликав польську шляхту на ополчення проти муляньського господаря Петра”; 1588 р. “у Кракові коронували Сигізмунда III, обраного королем 28 грудня минулого (року). Коли ця відомість надійшла до Львова, відбулися урочистості”; 1661 р. “за страждання, яких зазнав Львів, король Ян Казимир дня 30 травня надав йому у Варшаві привілей, в силу якого місто було зрівняне в правах і почестях з Краковом і Вільном”; 1675 р. “король Ян III з невеликою жменькою свого війська не міг протистояти туркам і татарам, тому на початку цього року відступив до Львова і мав тут головну квартиру” та ін. [512, 31, 33, 77, 83, 107, 118, 122, 141, 191, 365, 390]. Слід зауважити, що у кожному конкретному випадку Д. Зубрицький посилався на відповідні матеріали Львівського магістратського архіву, а інколи й коментував виклад тієї чи іншої події у хроніці В. Зиморовича.

Водночас, при висвітленні таких важливих подій польської історії, як надання полякам різних прав і привілеїв, військових конфліктів з сусідніми країнами тощо, автор хроніки відходив від визначеного порядку викладу подій. Розповідаючи про події Північної війни початку 1700-х рр. на

“польських і руських землях”, він, у першу чергу, акцентував увагу на деталях громадянської війни між прихильниками Августа II і конфедератами на чолі з С. Лещинським і лише однією фразою відзначив, що Львів “був на боці Августа” [512, 405]. Доволі схематично Д. Зубрицький виклав польські сюжети від середини 1720-х рр. до 1772 р., коли в результаті першого поділу Польщі Галичина відійшла до Австрії й отримала офіційну назву Королівство Галичини і Лодомерії. Такий підхід до висвітлення цих політично заангажованих сюжетів можна пояснити намаганнями автора ухилитися від узагальнень, які могли б мати небажані наслідки й завадити виданню хроніки.

До проблеми українсько-польських відносин Д. Зубрицький звернувся у розвідці “Критико-історична повість временних літ Червоної, чи Галицької Русі” (1845). На перших сторінках книги він виокремив проблему походження слов’ян, яких вважав автохтонним народом у Європі: “Народ руський і взагалі всі слов’яни, зовсім не пришельці, а народ туземний” [511, 11]. На його переконання, королівство Галицьке простягалося при Рюриковичах навіть поза річку Віслоку до самої Вісли й Дунаю і ще до завоювання Червоної Русі Казимиром Великим у 1340 р., руські землі в межиріччі Дунайця, Вісли, Сяна, Вислока та угорського кордону були предметом нападів і грабування з боку поляків. Такі напади мали місце у 1017–1018 рр. при Болеславі Хороброму, у 1038 р. при Казимирі I, у 1068, 1069, 1073, 1077 рр. при Болеславі Сміливому, у 1101 р. при Владиславі Германі, у 1123, 1125, 1136 рр. при Болеславі Кучерявому, у 1179, 1182, 1185, 1187 рр. при Казимирі Справедливому, у 1198 і 1205 рр. при Лешку Білому, у 1266 р. при Болеславі Сором’язливому й 1280 р. при Лешку Чорному [511, 36].

Д. Зубрицький відстоював думку, що Галичина ще з давніх давен була заселена руським народом. Підтвердженням цього він вважав русько-польський напис на труні польського короля Казимира IV у церкві Св. хреста в краківському передмісті Казимирі датований 12 жовтня 1071 р.

Історик підкреслював, що навіть наприкінці XV ст. богослужіння у цьому храмі велося церковнослов'янською мовою [511, 30-31]. Ці спостереження дали можливість Д. Зубрицькому окреслити західний кордон розселення руського етносу в XI–XII ст., спростувавши твердження польсько-шляхетської історіографії, що начебто Східна Галичина і Західна Волинь були одвічно польськими землями.

У передмові до другого розділу книги Д. Зубрицький пояснив, чому, торкаючись деяких сюжетів польської історії, він вживає жорсткі, а подекуди їдкі вирази. Він наголошував, що джерело нещастя польського народу потрібно шукати в його легковажності, самохвальстві, зверхності й хибному переконанні, що нібито кожен поляк є “найбільш доблесним, розумним, знаменитим” [511, 93]. Подібний світогляд, вважав історик, сформували у поляків історики і літописці, котрі подавали маловажні сутички і навіть поразки як блискучі перемоги і зображували своїх правителів зразком досконалості. Відтак, своє завдання Д. Зубрицький вбачав у доведенні того, наскільки польське правління було шкідливим, бо в країні не існувало ні добрих законів, ні справедливого судочинства; що Польща була спочатку малою державою, і тільки після об'єднання з Литвою і руськими землями зайняла чи не найпочесніше місце у Європі [511, 94]. Водночас, дослідник відкинув хибні твердження зарубіжних істориків, що начебто Польща захищала Європу і християнство від татар, і наголошував, що слава оборонців належить лише русинам. Саме вони, на його думку, під знаменами литовців і поляків відіграли найголовнішу роль у боротьбі з тевтонцями. На переконання Д. Зубрицького, Польща і Литва були зобов'язані русинам своєю величчю і могутністю.

Із початком революції 1848 р. в Австрійській імперії, що гостро поставила національне питання в Галичині, Д. Зубрицький на підтримку визвольних змагань українців виступив із працею “Кордони між руським і польським народами в Галичині” [317, 191]. Автор подав свій голос на захист прав галицьких українців і осудив політику Польщі щодо

українського населення. Того ж року в журналі “Пчола”, що видавався І. Гушалевичем, Д. Зубрицький вмістив статтю “Про народ чорногорський”, що значно розширювала уявлення громадянства про цей слов’янський етнос [509; 619, 62].

Отже, історичні праці Д. Зубрицького стали значним успіхом української полоністики у вивченні складних і суперечливих проблем початкового етапу польської експансії на українські землі й розвитку українсько-польських відносин в період середньовіччя. До заслуг вченого слід віднести спростування думки польських авторів про споконвічний польсько-руський антагонізм й захоплення Польщею Галичини ще у XII ст.

Історія слов’янських народів посідала одне з центральних місць в наукових зацікавленнях Осипа Максимовича Бодянського (1808–1877). Він народився в сім’ї священика містечка Варва на Полтавщині. У 1831 р. закінчив Полтавську духовну семінарію і вступив на словесне відділення Московського університету, де був одним із найбільш старанних студентів, серйозно займався історією. Вирішальний вплив на формування наукових поглядів О. Бодянського мали професори М. Максимович і М. Каченовський. Останній переніс в історичні дослідження метод філологічного аналізу джерел, розвинув ідею перегляду набутих історичних знань і став засновником скептичної історичної школи. Слідом за М. Каченовським О. Бодянський у праці “Про думки, що стосуються походження русів” наголошував, що руси і варяги є не скандинавами, а слов’янами. У його концепції, варяги – це слов’яни з балтійського Помор’я, які колонізували Новгород, а руси – плем’я тюркського походження, яке змішалось із слов’янами і передало їм своє ім’я [308].

У 1837 р. О. Бодянський захистив магістерську дисертацію “Про народну поезію слов’янських племен”, в якій розглядалися поетичні твори чехів, словаків, сербів, поляків і росіян та стверджувалося, що народна творчість слов’ян значно багатша, ніж у інших європейських народів. Необхідно підкреслити, що ця праця була першою спробою наукового

аналізу слов'янської поезії й, водночас, живим, сповненим оптимізму маніфестом слов'янського народного характеру, що розкривався через його поезію. Під впливом Й.Г. Гердера дослідник обстоював передовий для того часу принцип єдності поезії та народності. “Всяка поезія, щоби бути самостійною, істинною поезією, обов'язково повинна бути народною, – наголошував О. Бодянський. – ...У наш час загального прагнення до самобутності і самостійності всі майже народи, особливо європейські, хочуть жити життям в повному розумінні, що їм належить, яке витікає із власних їхніх надр..., іншими словами, вони хочуть бути незалежними, істинно народними” [309, 85]. Звичайно, що в умовах національно-культурного відродження слов'янських народів їх лідери гаряче відгукнулися на виступ О. Бодянського, а його праця незабаром була перекладена чеською, сербською, німецькою та іншими європейськими мовами.

Готуючись до заміщення слов'янської кафедри в Московському університеті, у 1837–1842 рр. О. Бодянський перебував у закордонному відрядженні у слов'янських землях, установив зв'язки із П. Шафариком, Я. Колларом, В. Ганкою, В. Караджичем та ін. [731, 43-50]. Слід визнати, ця подорож завершила освіту українського славіста й чимало сприяла формуванню його поглядів на слов'янство в дусі концепції слов'янської взаємності. Восени 1842 р. після повернення в Росію О. Бодянський зайняв кафедру слов'янських нарід Московського університету й займався видавничою діяльністю.

У 1855 р. вийшла з друку докторська дисертація О. Бодянського – “Про час виникнення слов'янських письмен” [307]. Безперечно, вона вирізнялася науковою актуальністю, оскільки питання походження слов'янської писемності не було остаточно з'ясованим, зокрема, існували різні точки зору щодо особи засновника слов'янської азбуки, про місце і час її виникнення. На основі виявлених джерел і праць попередників, дослідникові вдалося окреслити головніші аспекти цієї надзвичайно

значущої проблеми й обґрунтувати висновок, що “слов’янська азбука, відома під назвою кирилиці, була винайдена в Царгороді Кирилом у 862 році” [307, 381]. Це міркування О. Бодянський підкріпив солідною аргументацією.

Дослідження викликало чималий інтерес наукової громадськості і позитивні рецензії учених. Професор Московського університету Ф. Буслаєв у своєму відгуку вказував: “Що стосується дослідження про першовчителів слов’янських, то твір Бодянського, без сумніву, є кращим між відомими трактатами з цього предмету Добровського, Шафарика та інших славістів, і переважно з тієї причини, що в праці приведено в належну ясність і оцінені по заслугі різноманітні джерела і свідчення” [54, 113-114]. Торкаючись дати винайдення слов’янських писем, рецензент вказував, що автор, “оцінивши критично джерела і свідчення, вирішив питання... на користь 862 року. Результат не новий, але сам шлях, яким автор досяг цього результату, належить йому самому, шлях глибокої ученої історико-філологічної критики” [54, 113-114]. Й хоча думка О. Бодянського про 862 рік як дату створення слов’янської азбуки викликала критичні зауваження деяких науковців [1049, 69; 269, 889], вона перегукувалася із твердженням істориків кінця ХІХ ст., котрі відзначали чимале значення книги українського ученого як зводу історико-літературних і палеографічних досліджень з давньослов’янської літератури. Показовим у цьому відношенні є міркування професора Київського університету О. Котляревського, який вказував, що “дослідження про час походження слов’янських писем – настільна книга у всіх, хто віддається заняттям ранньослов’янською писемністю” [660, 351].

Важко переоцінити значимість наукової діяльності О. Бодянського, якнайтісніше пов’язаної з Московським товариством історії і старожитностей російських (далі – МТІСР). У ньому він активно співпрацював після повернення із закордонної подорожі спочатку як член товариства, з 1845 р. – секретар, а згодом – редактор його друкованого

органу – “Чтения Московского общества истории и древностей российских” (1846–1848, 1858–1877). Уже в листопаді 1842 р. О. Бодянський виступив на засіданні товариства з повідомленням “Про деякі найважливіші акти, що відносяться до російської і польської історії (із бібліотеки гр. Рачинського в Познані)” [310, 211-219]. Потім він розпочав підготовку до друку рукописів Юрія Крижанича і видрукував статтю “Про один Пролог Московської духовної друкарні і тотожності слов’янських богів Хорса і Даждь-бога” [311, 5-23]. Серед інших перекладів творів слов’янських учених, підготовлених і виданих О. Бодянським, потрібно згадати праці П. Шафарика, Ф. Палацького, пам’ятку слов’янського законодавства “Віндольський закон 1280 року”, “Паралипомен Зонари” та ін. [1167, 17-27; 895; 893; 894; 892].

Необхідно також підкреслити, що О. Бодянський видав з оригіналів славнозвісну “Історію Русів”, Літопис Самовидця, історичні компіляції А. Рігельмана, П. Симоновського, Г. Миллера, ряд інших пам’яток українського історичного письменства, супроводжуючи видання вступними статтями про ці твори, їх списки, авторів тощо. Навіть неповний перелік видрукованих дослідником джерел й історичних пам’яток, що, за словами Д. Багалія, є “найважливішою для нас сторінкою діяльності Бодянського” [274, 416], переконливо свідчить про його величезну роль у справі вивчення історії українсько-польських відносин і розвитку славістичних студіювань в середині і другій половині XIX ст.

Отже, можемо обґрунтувати наступні висновки:

- Одним із найбільш важливих факторів, що вплинув на подальший розвиток історико-славістичних досліджень в Україні в 30 – 40-х рр. XIX ст., стало істотне розширення їх джерельної бази під час закордонних наукових подорожей І. Срезневського, О. Бодянського, М. Надеждіна, Д. Княжевича, М. Мурзакевича, М. Іванишева та інших науковців. Тоді ж було започаткованор співпрацю українських учених із зарубіжними науковцями.

- У цей період відбулося оформлення головних центрів славістичних студіювань в Україні. Ними стали: Київ (тут функціонують університет Св. Володимира, Київська духовна академія, Київська археографічна комісія); Харків з його університетом; Одеса, в якій знаходився Ришільєвський ліцей і засноване у 1839 р. Одеське товариство історії і старожитностей, крім того місто було центром болгарської еміграції; а також Львів.
- Спільність методологічних засад української історичної науки з західноєвропейською визначила, що переважна більшість провідних українських істориків перебувала на позиціях романтизму. Окремо зауважимо, що слов'янофільська ідеологія не знайшла підтримки українських істориків (застереження зробимо лише щодо Д. Зубрицького і М. Іванишева).
- Чимала заслуга у оновленні методологічної бази української історичної науки належить М. Костомарову, який долучив до славістичних досліджень нові методи народницької історіографічної школи. З цих позицій він вивчав проблему церковної унії в українсько-польських відносинах. На цих засадах він дослідив міфологічні уявлення давніх слов'ян, зокрема встановив, що життєдайна сила вогню в їх віруваннях була органічно пов'язана з утилітарними життєвими потребами.
- М. Максимович розробив чотиричленну схему поділу слов'янських народів (східні чи руські слов'яни, західні слов'яни, північно-західні слов'яни чи венети, південно-західні чи задунайські слов'яни) замість дуалістичної. Він також звернувся до висвітлення найважливіших подій польсько-українських відносин ранньомодерного часу, зокрема розглядав Люблінську унію як юридичний акт, згоду українського лицарства служити польському королеві нарівні з поляками.
- М. Іванишев започаткував в українській науці вивчення питань історії слов'янського права, задля чого він використовував порівняльний метод.

Видані ним пам'ятки давньочеського права суттєво розширили джерельну базу для подальших славістичних досліджень.

- Єпископ Інокентій (Борисов) першим розпочав вивчення історії християнства в Польщі й аргументовано довів, що від самого початку воно поширювалося за візантійським, східним обрядом і лише під переважаючим впливом зовнішніх факторів тут утвердилося всевладдя римо-католицької церкви. Крім того, він був одним із фундаторів гуртка київських інтелектуалів, учасники якого здійснювали пошук, аналіз і публікацію нових історичних джерел з історії українсько-польських відносин, що чимало сприяло розвитку славістичних студіювань в Україні.
- П. Задерацький дослідив найважливіші віхи процесу заснування болгарських колоній в Новоросії і Бессарабії, а також окреслив їх сучасний стан розвитку, чим фактично започаткував в українській історіографії новий напрям славістичних досліджень.
- М. Мурзакевич розглянув окремі епізоди початкового етапу болгарського національного відродження. Йому також належить заслуга залучення в дослідження історії слов'янських народів археологічних знахідок, зокрема нумізматичних пам'яток.
- Д. Зубрицький проявив винятковий інтерес до проблеми взаємин Русі та Польщі, які він тлумачив крізь призму династично-родових контактів Рюриковичів і Пястовичів, вказував на цілковиту рівноправність у їх стосунках, а також спростував поширену серед польських науковців думку про споконвічний польсько-руський антагонізм й захоплення Польщею Галичини ще у XII ст.

3.3. Науковий доробок з проблем історії слов'ян наприкінці 1840-х – 1850-х рр.

Поразка революцій другої половини 1840-х рр. в Центральній і Західній Європі, розгром навесні 1847 р. Кирило-Мефодіївського товариства і наступні репресії проти Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша завдали відчутних втрат українському національному рухові і вкрай негативно позначилися на славістичних студіюваннях в Україні. Так, цілеспрямований інтерес професорів і студентів університетів до зарубіжних слов'ян або окреслення славістичної проблематики в науковій періодиці викликали нові цензурні утиски з боку самодержавства проти академічної та університетської науки.

Показовим у цьому плані є травневий (1847 р.) циркуляр міністра народної освіти С. Уварова, направлений попечителю Київського учбового округу Траскіну, в якому наголошувалося, що “марення” про культурне й політичне об'єднання слов'ян шкідливі, тож в університетському викладанні слід керуватися “ідеєю російської національності” та виховувати патріотичний дух не зі створеного грою уяви “всеслов'янства”, а з “російського першоджерела” [475, 74]. Водночас із арештом усіх 12 постійних учасників засідань Українсько-слов'янського товариства (як воно іменувалося в документах слідства. – С.К.) Київський генерал-губернатор Д. Бібіков віддав попечителю округа наказ, в якому підкреслювалася необхідність “мати ретельний нагляд по округу і по університету” і вжити заходів до того, щоб не залишилося ні у кого творів Т. Шевченка і програмових документів товариства, а також не поширювалися між студентами думки “про колишню волю Малоросії, про гетьманщину, про окреме існування та звертати особливу увагу на тих, хто займається малоросійськими старожитностями, історією і літературою” [561, 31].

Не дивно, що Київському університету тривалий час не вдавалося своєчасно знайти фахівця на заміщення новоствореної кафедри історії й літератури слов'янських нарідів, оскільки міністр освіти не поспішав із

призначенням на неї того чи іншого ученого-славіста. Хоча у той же час на юридичному факультеті працював відомий фахівець у галузі слов'янського права, професор М. Іванишев. Лише восени 1847 р. вакантну кафедру зайняв випускник Головного педагогічного інституту в Петербурзі, магістр грецької словесності В. Яроцький (1824–1897) [443, 7-8]. Упродовж майже тридцяти років (до 1876 р.) він викладав передбачені статутом і міністерською програмою слов'янознавчі курси, але його наукові інтереси ніколи не торкалися славістичної проблематики.

За таких, штучно створених Петербургом умов, важко було розраховувати на підготовку в університеті Св. Володимира кваліфікованих фахівців у галузі слов'янської історії чи філології, тим паче, на проведення будь-яких досліджень з проблематики, пов'язаної з історією слов'янських народів. Тому не дивно, що професор В. Яроцький не залишив після себе учнів, які б мали наукові інтереси на ниві славістичної проблематики. Застереження можна зробити щодо випускників університету: професора Ніжинського ліцею І. Лашнюкова, історика й бібліографа М. Задерацького, а також сербських дослідників А. Вукомановича і П. Сречковича.

Два останніх представляли тих вихідців із південнослов'янських областей Балканського півострова, котрі, згідно указу російського уряду від 1850 р., отримали вільний в'їзд до Росії для одержання освіти в навчальних закладах країни [591, 200-203]. А. Вукоманович закінчив університет Св. Володимира і 1852 р. став професором історії словесності, загальної історії літератури й історії сербського народу в Белградському ліцеї [890, 26]. П. Сречкович (1834–1903) прибув до Києва у 1850 р., успішно закінчив курс духовної семінарії й у серпні 1855 р. вступив до історико-філологічного факультету університету Св. Володимира. Тут він написав своє перше наукове дослідження “Наслідки підкорення візантійської імперії турками для Європи в розумовому і політичному відношеннях”, що, на думку рецензента професора О. Ставровського, цілком відповідало вимогам “на ступінь кандидата” [890, 26-27].

Зацікавлення П. Сречковича історією Сербії засвідчили статті, видрукувані у двох авторитетних часописах “Русский вестник” і “Современная летопись”. Так, 1858 р. у 14-ому томі “Русского вестника” він опублікував дослідження “Історія одного сербського села”, присвячене його малій батьківщині – сербському селу Карчмар. Звертаючись до часу заснування селища у XV ст., автор простежив основні віхи його минулого і дійшов висновку, що історія цього села зливається з історією всієї Сербії, а “кожна політична подія того часу відлунювала і в цьому селищі” [1039. 573]. П. Сречкович підкреслював, що життя сербів постійно затьмарювалося утисками й свавіллям турків, які обкладали їх високими податками й здійснювали спустошливі напади. Він вказував, що “із цими стражданнями могли зрівнятися лише бідування малоросіян під польським пануванням” [1057, 573]. Зрештою, цей нарис вчений розглядав як перший в ряду подібних досліджень, що повинні були скласти повну історію Сербії у XV–XVII ст. По закінченні університету у 1860 р. П. Сречкович повернувся на батьківщину й повністю присвятив себе науковій діяльності.

Окрему сторінку славістичних досліджень в Україні середини XIX ст. склали праці з польсько-литовського права, інтерес до якого зумовлювався, насамперед, входженням частини українських земель після Люблінської унії до складу Речі Посполитої. Першим звернув увагу на джерела цього періоду і розпочав їх вивчення співробітник Київської археографічної комісії, професор В. Добровський, але не встиг завершити цю роботу, передчасно пішовши із життя у 1845 р. Ініціатива подальших археографічних і наукових досліджень по підготовці до друку різноманітних джерел польсько-литовської доби належала знаному фахівцю у галузі слов'янського права професору М. Іванишеву, який тривалий час перебував на посаді діловода й редактора Київської археографічної комісії. Зокрема, він продовжив вивчення актових книг, досліджуючи правові норми, що використовувалися у повсякденній практиці міських і земських судів в українських землях Речі Посполитої.

У 1849 р. на основі матеріалів луцьких, володимирських і кременецьких актових книг за редакцією М. Іванишева була видрукувана двотомна збірка “Життя князя Андрія Михайловича Курбського в Литві і на Волині” [486], яку сучасний український історик О. Журба називає “однією з вершин діяльності Комісії 1840–1850-х років” [488, 63]. Ініціатива вибору персоналізованої теми збірки навряд чи була випадковою, що загалом було характерно для представників романтичної історіографії. Водночас, інтерес дослідника до особи князя А. Курбського зумовлювався тим, що йому належало одне з центральних місць в польсько-російсько-українських відносинах середини і другої половини XVI ст. Крім особи іменитого втікача, М. Іванишев виявив чималий інтерес до його найближчого оточення, котре складало основу російської еміграції у Польщі.

У цьому виданні, що демонструвало якісно новий підхід у справі видання історичних документів, М. Іванишев започаткував більш продуктивний підхід до археографічних досліджень. Його заслугою було те, що він не обмежився виданням зібраних архівних матеріалів, а вперше у вітчизняній археографічній практиці супроводив їх змістовною вступною студією “Життя князя Андрія Курбського в Литві і на Волині”. Вона стала вагомим кроком у вивченні матеріалів луцьких, володимирських та кременецьких актових книг і демонструвала прагнення автора систематизувати й проаналізувати зібрані документи, співставити їх інформацію із працями російських та польських дослідників і, насамкінець, висвітлити головні події життя і діяльності Андрія Курбського в Речі Посполитій.

Не погоджуючись з думкою Д. Багалія, що “стаття Іванишева являється простим переказом змісту зібраних ним цікавих документів, але не дає ніяких узагальнень” [274, 430], дозволимо висловити кілька зауважень. По-перше, найголовніші події, пов’язані з перебуванням і діяльністю князя Курбського в Польщі, історик подав на широкому тлі політичної конфронтації Польщі і Московії у середині – другій половині

XVI ст. Це дозволило йому спростувати твердження польських авторів, які причиною його втечі називали побоювання князя переслідувань, внаслідок військової поразки росіян під Ревелем, і наголосити, що всі його кроки були послідовними й виваженими: спочатку він вів складні переговори і, лише отримавши певні гарантії польської сторони, зрадив московського царя. Підсумовуючи свої роздуми, М. Іванишев констатував: “Сигізмунд Август, король польський, не маючи ні військової доблесті, ні сильного війська для того, щоб боротися із царем Іоанном Грозним, вдався до неблагородної політики. Він розсилав листи до визначних бояр московських, схиляючи їх до зради, обіцяв землі, свою королівську ласку й привільне життя у Литві” [515, 154].

По-друге, М. Іванишев дав яскраву характеристику взаємин між Курбським і місцевим населенням на ґрунті пожалуваних йому королем Сигізмундом Августом Ковельських маєтностей на ленному феодальному праві [515, 159]. Він тонко підмітив, що в актах ми знаходимо інформацію сучасних свідків, що бачили князя в “різноманітних аспектах його життя публічного і приватного”. М. Іванишев наголошував, що Курбський ігнорував феодальні відносини на теренах своїх володінь у Речі Посполитій, не хотів приймати королівських указів і “безславно” проводив час у “сімейних розбратах і позовах” [515, 172]. Так, отримавши титул князя Ковельського, він почав протизаконно роздавати своїм слугам села у вічну власність, а його урядник вирив у Ковелі яму, наповнив її водою з п’явками і “кидав в цю яму жидів, крик їх розходився за стінами замку”. Коли ж володимирські євреї, посилаючись на королівські привілеї, заступилися за своїх єдиновірних братів, управитель Курбського відповів, що він це робить за наказом свого князя, а той може карати своїх підданих, навіть на смерть, і що до цього немає ніякого діла ні польському королю, ні іншим особам [515, 161].

По-третє. Оскільки дослідника цікавила персона А. Курбського, а не соціально-економічні відносини в Речі Посполитій, він наголошував, що

бунтівний князь утверджував свій авторитет серед волинських і литовських магнатів своєю участю у військових походах поляків на Москву у 1564 і 1565 рр., за що король у грамотах його вихваляв “за хоробрість, виявлену в боях, за віру й доблесну службу” [515, 158]. М. Іванишев вважав, що для “скривдженого” російського феодала було надто важливим визнання польсько-литовсько-українським шляхетством його прав і нового статусу як князя Ковельського, задля чого він вступив у шлюб із княжною Гольшанською й породичався із давнім і впливовим литовським родом [515, 164]. Утім, цей шлюб не склався, а важка хвороба князя і немілість польського королівського двору прискорили його смерть у травні 1583 р. Після цього розпочалися гоніння на його родину й росіян із найближчого оточення князя [515, 192-197]. Як бачимо, студія М. Іванишева є новою за формою і цілком самостійною науковою розвідкою. На тлі російсько-польських відносин середини й третьої чверті XVI ст. учений схарактеризував найважливіші події публічного та приватного життя князя після його втечі з Московії за Івана IV, його взаємини із місцевим населенням.

Ще один штрих. У якості одного з керівників Київської археографічної комісії М. Іванишев зіграв вирішальну роль у підготовці й виданні багатотомної серії документальних джерел – “Архив Юго-Западной России” (далі – АЮЗР) – чимало матеріалів якої стосувалося історії Польщі та українсько-російсько-польських взаємин. У першому томі АЮЗР (1859) він видав 123 акта XV–XVI ст., головним чином щодо Берестейської унії та наслідків її впливу на українські землі Речі Посполитої. Відкривала цей том вступна стаття М. Іванишева, що мала назву “Свідчення про початок унії, вибрані з актів Київського центрального архіву”, у якій автор зробив спробу з’ясувати причини унії та її рушійні сили. Показово, що витoki унії розглядалися через призму як зовнішніх чинників, так і характеристики внутрішнього розвитку православної церкви в українських землях Речі Посполитої [519]. Важливе значення мали міркування вченого про початки

унії, котрі він слушно пов'язував із прагненням польського уряду остаточно розірвати історичні зв'язки Південно-Західної Русі (тобто України. – С.К.) з Московською державою, послабити православ'я й поширити католицьку віру під егідою Риму, а також зміцнити її позиції на міжнародній арені задля “протидії зростаючій могутності Турецької імперії, що загрожувала не лише Польщі, але й всій християнській Європі” [519, 301]. Тож основними причинами унії дослідник вважав занепад церковної ієрархії, викликаний правом патронату й наданням церковних маєтків шляхтичам. Разом з тим, він недооцінював соціально-економічні чинники унійної політики, рушійною силою якої вважав аморальність ієрархів, факти якої він наводив [519, 299-303].

М. Іванишев встановив, що наслідки унії для України були невтішними. Розпочалася нова хвиля переслідувань православного населення, що “набула характеру нечуваної жорстокості й глибокої зневаги до їх святинь” [519, 325]. За спостереженням ученого, унія стала знаряддям подальшого соціального, національного і духовного поневолення українського народу, справжнім “релігійним переворотом”, що мав “згубні наслідки, зовсім протилежні тим цілям, до яких прагнули поборники унії..., не виправдала очікувань польського уряду, розділила народ на два ворожих табори, посіяла у ньому нескінченний розбрат і тим ще більше сприяла ослабленню (польської. – С.К.) держави” [519, 367]. Насамкінець, унія не призвела до політичного зміцнення Польщі перед загрозою зовнішньої експансії Османської імперії і вже через століття “султан турецький Магомет IV зі своїм переможним військом пройшов Україною до самого Львова й примусив Польщу до ганебного миру” [519, 368].

У черговий раз до проблеми українсько-польських взаємин М. Іванишев повернувся у вступній статті до першого тому другої частини АЮЗР “Зміст постанов дворянських провінційних сеймиків Південно-Західної Росії” [521]. Всебічний аналіз цього виду історичних джерел дав можливість досліднику з'ясувати основні ціннісні орієнтири української й

польської шляхти Правобережжя наприкінці XVI–XVII ст. Він стверджував, що після утворення Речі Посполитої “західноруське (українське. – С.К.) дворянство суворо вирізняло Русь від Польщі, називало себе народом руським, без відмінності віросповідання”. Далі зазначав: “Цим же ім’ям і польський уряд називав як дворян, так і весь народ, який населяв південно-західну Росію. Тому грамоти польського уряду для охорони православної релігії, як у Литві, так і в південно-західній Росії, називались дипломами руського народу” [522, 378].

Зазначимо, що М. Іванишев одним із перших висловив міркування, що “характер федеративного союзу Литви з Польщею було змінено в 1569 році, на Люблінському сеймі”, у ході якого була досягнута домовленість про відокремлення від Литви Волинського і Брацлавського воєводств, князівства Київського та включення їх до складу Польського королівства у формі провінцій [522, 378]. На його переконання, це мало вкрай негативні наслідки, оскільки “дві майже **рівносильні** (виділено автором. – С.К.), але... зовсім протилежні народності, що вирізнялися способом правління, мовою і релігією, повинні були перебувати у безперервному зіткненні і паралізувати розвиток держави... Польща і Південно-Західна Росія виснажували свої свіжі сили у внутрішній боротьбі різних народностей і в чварах аристократії, неспроможної до самоуправління” [522, 378-379]. Таким чином, визнаючи польський і українські народи “рівносильними”, дослідник підкреслював неспроможність польської аристократії до самоуправління, що категорично відкидала тогочасна польська історіографія.

Опрацьовуючи архівні матеріали, М. Іванишев чи не вперше звернув увагу на сеймові постанови, що містили численні “скарги західноруського дворянства щодо свавілля магнатів, котрі захопили до своїх рук законодавчу владу, несправедливої роздачі староств і вищих державних посад, протизаконних дій судової й виконавчої влади, пограбувань і лютості жовнірів та переслідувань православної церкви” [522, 381] і були

переконливим свідченням нерівноправного становища українського населення у Речі Посполитій. Сам інститут провінційних сеймиків, на думку вченого, свідчив про очевидну диспропорцію в системі державної влади, внаслідок зміцнення позицій аристократії й зменшення повноважень королівської влади та прав сенаторів. “Польські аристократи вигадували для своєї користі постанови, що обмежували монархічну владу й доводили її до повного безсилля. Новообраний король, погоджуючись на ці постанови і, підтвердивши їх присягою, часто покладав на себе обов’язки, які не виконував, і таким чином зраджував присязі, – писав він. – Тоді виникало народне ремствування, формувалися заколотницькі союзи й конфедерації, що руйнували приватний і державний добробут” [522, 382-383]. Таким чином, опрацювання численних сеймових постанов дало досліднику можливість з’ясувати структуру й функції головного трибуналу як вищої судової інстанції, його місце серед інших державних інститутів [522, 384, 385, 386].

Наприкінці 40-х – на початку 60-х рр. XIX ст. слов’янська проблематика неодноразово ставала предметом досліджень професорів і студентів Київської духовної академії, а одним із чинників розвитку їх зацікавлень було навчання в ній вихідців із слов’янських областей Балканського півострова, а також події національно-визвольного руху слов’янських народів. Так, тематика частини кандидатських і магістерських робіт вихованців академії, більшість з яких зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського, стосувалася тих чи інших проблем історії православної церкви у слов’янських народів. Серед них, зокрема, вирізнялися: “Про долю православ’я у слов’ян західних” Є. Брянцева (1849), “Про незалежність болгарського архієпископа від Константинопольського патріархату в давні і наступні часи” ієромонаха Нафанаїла (Стояновича) (1851), “Про язичництво руських слов’ян і його відношення до християнства” (1855), Константина (Істоміна) “Про еретичну секту богомилів” П.Брейловського (1855), “Про діяння і богословські глави

преподобного Симеона, нового богослова” В. Кудрявцева (1855), “Про Святого Мефодія, єпископа Петарського” С. Оболенського (1853), “Погляд на унію в Південно-Західній Росії” Ф. Лебединцева (1851), “Нарис першого періоду історії Сербської церкви від появи у сербів християнства до Св. Савви, архієпископа Сербського (до 1292 р. від Р.Х.)” ієромонаха Михайла (Йоановича) (1853), “Порівняння долі західних слов’ян з долею східних у IX–X ст.” Ф. Бечановського (1854), “Про перенесення сербського патріаршества до німецьких земель” Алімпія (Василевича) (1857), “Про початок і утвердження християнства в Болгарії” Т. Стоянов-Бурмова (1857) та ін. [28; 29; 30; 31; 33; 34; 35; 36; 37].

Їх аналіз засвідчує, що вони були присвячені малодослідженим проблемам, виконані на основі використання різноманітних джерел, праць попередників і були написані на належному науковому рівні. Так, болгарин Т. Стоянов-Бурмов у своєму першому науковому дослідженні “Про початок і утвердження християнства в Болгарії” зробив спробу дослідити період становлення й процвітання Болгарського царства за правління Симеона (893–927). На його переконання, цей правитель, вихований при дворі візантійського імператора, чимало сприяв поширенню в країні слов’янської писемності та богослужіння східного обряду, а також укоріненню візантійської культурної традиції. Дослідник підкреслював, що Симеону належала ініціатива проведення собору єпископів, який проголосив болгарську церкву незалежною та було обрано її патріарха. Публікація цієї розвідки у петербурзькому часопису “Христианское чтение”, як і її передрук в альманасі “Български книжник” [1073, 144], безсумнівно, сприяли духовному відродженню болгарського народу й забезпечили підтримку його боротьби за незалежну від константинопольського престолу церкви.

Високим науковим рівнем вирізнялося дослідження ієромонаха Михайла (Йоановича), згодом сербського митрополита Михайла. За період навчання в академії (1849–1853) він, як зазначалося в документах

академічної Конференції, “звертав на себе увагу взірцевою поведінкою і неослабним сумлінням, а на іспитах як приватних усних і письмових, що відбувалися протягом навчання, так і на остаточному, виявився встигаючим дуже задовільно в науках, особливо богословських, удостоїти ступеня магістра” [196, 723]. Магістерська дисертація Михайла (Йоановича) базувалася на різноманітних джерелах, серед яких сербські народні легенди, праці візантійських авторів – К. Багрянородного, Кедріна, Фотія, літопис Нестора, а також роботах сучасних дослідників – П. Шафарика, В. Мацієвського, митрополита Макарія та ін., була присвячена початковому періоду історії сербської православної церкви і мала назву: “Нарис першого періоду історії Сербської церкви від появи між сербами християнства до Св. Савви архієпископа Сербського (до 1222-го року від Р.Х.)” [35]. Звернення до цієї теми дослідник пояснював тим, що, по-перше, серби й досі “не мають історії своєї церкви, зокрема, достовірно не знають навіть того, коли вони осяялись святом Християнства, хто, коли і як насадив, поширив і утвердив його в їх землях, як почувалася церква їх у різні часи, а особливо – до часу Св. Савви”; по-друге, що “громадянська історія Сербів надто не зрозуміла без знання церковної: чимало подій першої – не пояснити самі по собі, і пояснюються лише історією їх церкви” [35, 2].

Виходячи із загальноприйнятої періодизації історії Сербії [35, 5-6], дослідник розробив періодизацію історії сербської православної церкви (окреслив чотири періоди). Перший, I ст. – 1222 р., від появи у сербів християнства до першого сербського архієпископа Св. Савви. Другий, 1222–1346 рр., від Св. Савви до заснування в Сербії патріаршества. Третій, 1346–1690 рр., від заснування патріаршества до перенесення кафедри із Жит до Карловац. Четвертий, з кінця XVII ст. і до сьогодні, тобто від часу перенесення патріаршої кафедри й поділу ієрархії і до середини XIX ст. [35, 7].

Характеристиці становища православної церкви в Болгарії упродовж XIX ст. присвятив свою розвідку “Священики в Болгарії” професор КДА

В. Певницький. Дослідник відзначив важкі матеріальні умови болгарського духовенства та його низький освітній рівень, що було закономірним результатом багаторічної залежності болгарської церкви від грецької патріархії [902]. В іншій студії “Західний погляд на болгарське питання” (1861) В. Певницький аргументовано спростував існуючу в західній літературі думку щодо намірів Росії рекрутувати чотири мільйони болгар. Він, зокрема, зазначав, що допомога братньому болгарському народу мала гуманітарний характер, а громадські діячі, “котрі проповідують слов’янські симпатії, обмежують свою діяльність галуззю літератури та усними заявами, і не впливають на східну політику” [901, 281].

Одним із осередків славістичних студій в Україні впродовж означеного періоду залишалась Одеса. Тут у 1848 р. вийшло друком дослідження “Болгарські колонії в Бессарабії і Новоросійському краї: Статистичний нарис” [1011]. Його автор, директор Головного статистичного комітету Новоросійського краю А. Скальковський (1808–1898) фактично започаткував розробку проблеми переселення болгар у південні райони України, а також всебічно висвітлив тогочасне становище болгарських колоністів.

Дослідник з’ясував, що перші болгарські колонії у Новомиргороді на р. Вись, Новоархангельську, Синюхінім Броді та інших містечках і селищах Сербського гусарського полку були започатковані в 1752–1754 рр. під час переселення 620 болгарських родин. Низка нових болгарських поселень була заснована в період і по завершенні російсько-турецької війни 1768–1774 рр., коли до села Ольшанка на Херсонщині мігрувало близько 400 болгарських сімей з околиць дунайського міста Сілістри. Усього ж, згідно його спостережень, за період з 1769 по 1791 рр. в Новоросію і Бессарабію переселилося близько 2 тис. Болгар [1011, 4].

А. Скальковський відзначив, що нова велика хвиля переселення з Балканського півострова відбулася в 1801–1812 рр. Тоді були засновані болгарські колонії Малий і Великий Боялик, Кубанка в Одеському повіті,

Терновка поблизу Миколаєва, Старий Крим неподалік Феодосії та Паркани поблизу Тирасполя. За його підрахунками, наприкінці 1819 р. загальна чисельність болгарських поселенців становила 24 тис. осіб, або ж 6532 сімей [1011, 19]. Дослідник наголошує, що з цього часу вся наступна болгарська колонізація в Новоросії відбувалася між Дністром і Прутом, що відійшли до Росії за Бухарестським договором 1812 р., де були засновані болгарські села Кубей, Каракурт, Ташбунар, Чийшия, Шикирлі-Китай та інші. Згодом вони отримали назву Нова Болгарія, адміністративним центром якої стало селище Табак, перейменоване 1819 р. на Болград.

А. Скальковський висловив принципово важливе міркування, що російський уряд всіляко сприяв болгарським колоністам. Зокрема, для облаштування їх поселень лише в Кагульському і Акерманському повітах Бессарабії було виділено понад 554 тис. десятин землі. Вже наприкінці 1821 р. в болгарських колоніях у Бессарабії мешкало 38 тис. осіб із загальної чисельності 46,59 тис. болгарських поселенців у Росії. Зрештою, після чергової хвилі еміграції балканських слов'ян в 1830–1831 рр., за підрахунками дослідника, в Новоросії й Бессарабії існувало вже 92 болгарські колонії, в яких мешкало 66,9 тис. осіб, а в 1846 р. ця цифра зросла до 87,8 тис. [1011, 34, 39].

У заключній частині автор детально висвітлив становище болгарських колоній у другій чверті XIX ст., зокрема, спромігся змалювати внутрішнє життя болгарських поселень, визначити найголовніші риси їх господарства, побуту, національних традиції тощо. Врешті-решт, дослідження А. Скальковського не лише поглибило вивчення історії болгарських колоній на українських землях Росії, але засвідчило, що ця проблематика стала важливим напрямом славістичних досліджень в Україні.

Отже, можемо обґрунтувати наступні висновки:

- У нових ідеологічних умовах, що утворилися внаслідок розгрому Кирило-Мефодіївського товариства і поразки революцій в країнах Європи, розвиток славістичних досліджень в українській історичній

науці в середині ХІХ ст. йшов неоднозначно. Проте найхарактернішою його рисою стає помітна активізація уваги до розшуку, аналізу і публікації нових історичних джерел з історії українсько-польських відносин. Велика робота у цьому напрямку проводилася співробітниками Київської археографічної комісії.

- Діяльність останньої позитивно позначилась на виокремленні історії українсько-польських взаємин у самостійний напрям історико-славістичних досліджень. Свідченням цього стали видання М. Іванишевим двотомної збірки документальних матеріалів, присвяченої ролі князя Курбського в українсько-російсько-польських відносинах середини – другої половини ХVІ ст. і спеціальне дослідження цієї наукової проблеми.
- На підставі нових документальних джерел М. Іванишев з'ясував причин Берестейської унії, серед яких виокремлював: прагнення польського уряду розірвати історичні зв'язки України з Московською державою й поширити католицизм на її терени, зміцнити міжнародні позиції Речі Посполитої для протидії Османській імперії, занепад ієрархії православної церкви, внаслідок поширення права патронату й надання шляхтичам церковних маєтків. Він стверджував, що унія стала знаряддям подальшого соціального, національного і духовного поневолення православного населення Польщі.
- Вивчення матеріалів провінційних сеймиків польсько-литовської держави дозволило М. Іванишеву стверджувати, що Люблінська унія 1569 р. змінила характер федеративного союзу Литви й Польщі, внаслідок чого українські землі стали об'єктом економічної експансії польських феодалів.
- Завдяки зусиллям професорів і вихованців Київської духовної академії у самостійний новий напрям славістичних студіювань, на розвитку якого позитивно позначилось навчання у ній вихідців із Балканського

півострова, виокремилась історія православної церкви та релігійної думки у південних і західних слов'ян.

- Значного успіху у вивченні еміграції болгар в українські землі Російської імперії, створення ними колоній, а також їх сучасного становища досяг А.Скальковський, чим було зроблено прорив у дослідженні цієї проблематики.

* * * * *

Упродовж першої третини ХІХ ст., під впливом низки зовнішніх і внутрішніх факторів, зокрема, поширення просвітницьких ідей та ідеології романтизму, в Україні проходив процес становлення наукового інтересу до вивчення історії південних і західних слов'ян, що був складовим елементом слов'янознавства – академічного напрямку особливої дослідницької сфери комплексного характеру. На середину ХІХ ст. відбулося організаційне оформлення головних центрів славістичних студіювань в Україні.

Спільність методологічних засад української історичної науки з західноєвропейською обумовила той факт, що більшість провідних українських істориків-славістів першої половини ХІХ ст. перебувала на позиціях романтизму. Сформована в 40 – 50-х рр. ХІХ ст. слов'янофільська концепція історії слов'ян майже не знайшла прихильників серед українських науковців. Останні надавали перевагу концепції „народної історії”, привнесений у цю проблематику М. Костомаровим.

Розвитку історико-славістичних досліджень в Україні в 30 – 50-х рр. ХІХ ст. сприяло суттєве розширення їх джерельної бази. Помітно активізувалася увага до розшуку, аналізу й публікації нових документальних джерел, насамперед з історії українсько-польських відносин, чим створювалася база для подальших слов'янознавчих студіювань. Активну роботу у цьому напрямку проводила Київська археографічна комісія, що стала одним із центрів історико-славістичних досліджень.

У вивченні минулого слов'янських народів українські історики зосередили свою увагу на розробці кількох ключових проблем: слов'янський етногенез (Ю. Венелін, М. Максимович), джерелознавчий аналіз давньочеських рукописів (І. Срезневський, М. Костомаров), історико-юридичні дослідження у галузі давньочеського права (М. Іванишев), українсько-польські відносини доби середньовіччя і раннього нового часу (М. Максимович, М. Костомаров, Д. Зубрицький, М. Іванишев), історія християнства в Польщі (Інокентій (Борисов)), еміграції болгар в Україну і заснування ними колоній в Новоросії (П. Задерацький, А. Скальковський). Також розглянуто події початкового етапу болгарського національного відродження (М. Мурзакевич), окреслено наукову проблему українсько-сербських відносин (Д. Бантиш-Каменський).

На середину ХІХ ст. українська славістика виходить на європейський рівень у висвітленні багатьох проблем слов'янської історії, а у вивченні взаємозв'язків українців з іншими слов'янськими народами мала пріоритет.

Розділ 4.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА СЛАВІСТИКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.: ПРОБЛЕМАТИКА, МЕТОДОЛОГІЯ, НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ

4.1. Дослідження давньої й ранньосередньовічної історії слов'ян.

60-ті рр. ХІХ ст. стали важливим етапом не лише в соціально-економічному і суспільному житті України, але і в розвитку вітчизняної історіографії. Цьому сприяло послаблення цензури, поява нових журналів і газет, пожвавлення видавничої діяльності, заснування нових культурних і наукових товариств, більшість з яких розпочали видання своїх праць. Все, що раніше обговорювалося у вузькому колі однодумців, зберігалось у рукописах, могло відтепер бути винесено на широке обговорення в пресі. З'явилися і більш широкі можливості використання досягнень західноєвропейської науки, що зробила на той час величезний крок уперед у філології, історії, в розвитку спеціальних історичних дисциплін та ін.

Ліберальні перетворення в освітянській галузі відкрили нові можливості для підготовки кадрів учених-славістів у вищих навчальних закладах і розвитку досліджень проблематики слов'янської історії. У 1865 р. було відкрито Новоросійський університет в Одесі, у 1875 р. – Історико-філологічний інститут князя О. Безбородка у Ніжині. У 1863 р. вступив у дію новий університетський статут, яким передбачалося створення в університетах двох славістичних кафедр: слов'янської філології на історико-філологічному факультеті та кафедри історії слов'янських законодавств на юридичному [212, 5, 7]. І хоча не очікувалося створення самостійної кафедри слов'янської історії, вивчення минулого слов'янських

народів у курсі “Слов’янських старожитностей” фактично вважалося обов’язковим предметом історико-філологічних факультетів. Воно включало в себе елементи джерелознавства, археології, етнографії, історії писемності, історіографії історії давніх слов’ян. Водночас, у Харківському університеті читалися курси “Історія південних слов’ян”, “Слов’янська історіографія” тощо [1278, Ч.І. 135].

Університетський статут 1863 р. відкривав нові можливості для наукової діяльності викладачів, зокрема передбачав дворічне стажування в європейських університетах і наукових центрах для кандидатів на професорські посади [212, 17]. Професорські стипендіати, котрі спеціалізувалися у галузі славістики, отримали можливість відвідати слов’янські країни, працювати в архівосховищах і бібліотеках Австро-Угорщини, Болгарії, Сербії та інших країн, підтримувати зв’язки із зарубіжними колегами. Професори університетів теж могли вивчати етнографію, мову, історію слов’янських народів безпосередньо в їхньому середовищі. Статут 1863 р., як і наступний, прийнятий 1884 р., вимагали видання магістерських і докторських дисертацій, а без отримання відповідних учених ступенів професорські посади не надавались.

У травні 1869 р. було затверджено новий статут духовних академій, на підставі якого було реорганізовано Київську духовну академію. Помітним нововведенням стало положення про учені ступені. Так, на третьому курсі студентам необхідно було написати підсумковий твір і скласти іспити, за результатами яких найкращі з них переходили на четвертий курс. По його закінченні вони складали магістерський іспит, а для здобуття магістерського ступеня необхідно було представити друковану дисертацію й публічно її захистити. За новим статутом ординарний професор мусив мати докторський ступінь, для здобуття якого – представити й публічно захистити друковану дисертацію [213, 6-8].

Наукова діяльність у галузі історії велась як індивідуально, так і в наукових товариствах, що були створені при вищих навчальних закладах:

1867 р. засновано Історико-філологічне товариство при Харківському університеті, 1872 р. – Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській духовній академії, 1878 р. – Історичне товариство Нестора-літописця у Києві та ін. Товариства створювали наукове середовище для їх членів, надавали можливість публікації результатів досліджень, у тому числі з історії слов'янських народів. Було засновано нові історичні часописи – “Труды Киевской духовной академии” (1860), “Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца” (1879), “Киевская старина” (1882) та ін., що відкривало широкі можливості для публікації результатів історичних досліджень.

Вивчення минулого слов'янських народів українськими вченими ґрунтувалося на ідеях трьох основних концепцій: слов'янофільської, народницької й позитивістської. Визначимо їх найхарактерніші риси.

Тісно пов'язане з німецькою ідеалістичною філософією і романтичними ідеями, слов'янофільство упродовж 30–40-х рр. ХІХ ст. стало самостійним філософським, етичним та історичним вченням, що виробило власні оригінальні, хоча далеко і не завжди єдині, принципи й поняття [314, 435; 960, 248-250]. Слов'янофільська концепція історії будувалася на філософській доктрині московських слов'янофілів другої чверті ХІХ ст. і була привнесена в українську історіографію вихованцями Московського і Петербурзького університетів. Європейську історію вони розглядали через призму двох самостійних світів – романо-германського, католицького і східного, греко-слов'янського. Характерними ознаками першого були римо-католицька релігія, латинська освіченість, раціоналістичність думки й дії, прагнення до насилля. При цьому католицизм сприймався не інакше як спотворене християнство. У революціях і державних переворотях Заходу слов'янофіли вбачали потяг до насилля, а тому ідеалізували патріархальність і соціальну гармонію “Східного світу”. Саме він уявлявся їм спадкоємцем і охоронцем раннього християнства, а в православ'ї вони вбачали єдину прийнятну для слов'ян

релігію. Державність слов'ян, на їх думку, ґрунтувалася на вільних виборах, а кожний їх народ ототожнювався з численною общиною, в якій важливі питання вирішувалися демократичним шляхом. Українські історики історики-слов'янофіли (І. Малишевський, О. Вертеловський та ін.) постійно повторювали думку про месіанську роль слов'янства серед європейських народів, розробляли ідею його неминучого лідерства у світі серед усіх “рас і племен”. Дана концепція історії вимагала вивчення життя народу, що зближувало її з народницькою.

У народницькій концепції головною рушійною силою історії виступав народ, який протиставлявся власній еліті. Тому саме він був об'єктом дослідження істориків. Основна увага приділялася з'ясуванню умов його життя у різні епохи, особливо, в ті з них, коли з найбільшою силою виявлялась активність народних мас. Вони, як правило, вивчали порівняно вузьке коло проблем, але краще бачили тенденції історичного розвитку, ніж слов'янофільські історики. Визнаючи економічні чинники основними причинами народних виступів, вони, проте, не займалися дослідженням проблем, власне, економічної сфери буття народу [363]. Незважаючи на певні відмінності у поглядах таких вчених як М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, О. Котляревський, В. Антонович, Д. Багалій та ін., їх об'єднувала народницька концепція, яка стала визначальною для усієї української історіографії другої половини ХІХ ст.

Інший підхід до історії слов'янських народів сформулювали історики-позитивісти. У сфері розуміння історії вони критикували умоглядні концепції попередньої епохи і вперше звертали увагу на вдосконалення “техніки” опрацювання джерел і підготовки на цій основі наукових праць. Позитивісти розширили діапазон історичних досліджень слов'янських народів, зокрема розпочали вивчення соціально-економічних проблем, оскільки в їх теорії “факторів” історичного розвитку помітне місце посідали явища і процеси, що належали саме до матеріального життя суспільства. У певному сенсі утверджували уявлення про об'єктивні закономірності,

притаманні історичному розвитку, прогресивний, поступальний рух історії [691, 173-183]. Позитивістська історіографія декларувала принцип неупередженості наукового дослідження, розглядала будь-яке відхилення від інформаційного змісту джерела ледь не “зрадою” науки. За істориками заперечувалося право вносити у вивчення минулого елемент оцінки з позицій свого часу, від них вимагалось повністю “відключити” свої політичні переконання [378, 199]. Учені-позитивісти вперше зайнялися глибоким дослідженням проблем історії польського народу, яка ігнорувалася слов’янофілами через те, що, мов, поляки “зрадили” слов’янські витоки й “погрузнули” у католицизмі.

Визнаним авторитетом у галузі давньої історії слов’янських народів (періоду їх розселення у Європі до X ст., коли у них панував родовий лад і виникли передумови утворення держав), а також історії балтійських слов’ян був професор київського університету Св. Володимира О. Котляревський (1837–1881). Він народився у дворянській родині на Полтавщині. Навчався в Московському університеті, де слухав лекції професорів Т. Грановського й П. Кудрявцева, славістичні курси свого земляка О. Бодянського та ін. За спостереженням його біографа О. Пипіна, він “рано дістав певну самостійність, яка звільняла його від деякої однобічності учителя; це було тим більш можливо, що поряд він мав іншого наставника, якому взагалі був чимало зобов’язаний, в особі Ф. Буслаєва” [958, СХLIII]. О. Котляревський отримав золоту медаль Московського університету за твір “Про час хрещення болгар” (1857), а 1863 р. в Петербурзькому університеті під керівництвом О. Бодянського захистив кандидатську дисертацію на тему “Про час прийняття християнської віри у Болгарії і про участь у цій справі св. Кирила Солунця” [4].

У 1862 р., за підозрою в антиурядовій діяльності, О. Котляревського було заарештовано. Після звільнення йому заборонили працювати у навчальних закладах і до 1869 р. він перебував під таємним наглядом поліції [731, 103]. Заснування 1869 р. Археологічного товариства при

Московському університеті, в якому молодий науковець посідав посади товариша секретаря, бібліотекаря, хранителя музею, редактора “Археологического вестника”, відкрило широкі можливості для реалізації його творчих задумів [107, 30].

Творчість О. Котляревського базувалась на зовсім іншій філософській основі, ніж, наприклад, діяльність одного із його вчителів – О. Бодянського. У своїх поглядах О. Котляревський виходив із ідеї існування єдиної індоєвропейської народності, що дала початок загальноєвропейському просвітництву. Для цього вченого і його однодумців не могло існувати поділу Європи на романо-германський і греко-слов'янський світи, на Схід і Захід. Прихильники порівняльно-історичного методу при вивченні мови, етнографії, історії вважали, що всі головні індоєвропейські народи походили із єдиного коріння, а тому всі досягнення кожного із них повинні бути спільним надбанням. Тому О. Котляревський обстоював активне засвоєння результатів розвитку культури Західної Європи, репрезентуючи, таким чином, західництво в українській славистиці. Утім від покоління західників 30–40-х рр. XIX ст. О. Котляревського і його однодумців вирізняло не наслідування шляху Заходу, а теза про „історичну рівновагу” європейських народів. Віра у рівновагу базувалася на порівняльно-історичному методі, що із мовознавства проник у дослідження міфології, старожитностей, юридичного побуту окремих слов'янських народів.

О. Котляревський першим в Україні і Росії застосував порівняльно-історичний метод до вивчення слов'янських старожитностей. Наприкінці 1860-х рр. він розпочав дослідження язичницьких ритуальних звичаїв слов'ян, яке вилилося у магістерську дисертацію “Про поховальні звичаї язичницьких слов'ян” [655]. Ця праця стала першою в європейській історіографії узагальнюючою роботою з даної проблеми й виразно продемонструвала методичні прийоми наукового пошуку автора: комплексне використання і порівняльний аналіз різноманітних джерел, зокрема археологічних матеріалів, писемних пам'яток, фольклору тощо. Це

дозволило досліднику з'ясувати, які саме риси побуту давніх слов'ян можна віднести до їх специфічних прикмет, а які притаманні й іншим народам. Критичне, навіть ускіпливе, відношення до джерел, майже вичерпна повнота у використанні праць попередників надавали дослідженню О. Котляревського високу наукову цінність. Він спростував чимало суджень, що мали місце в літературі відносно слов'янських старожитностей, у тому числі і ряд висновків славетного П. Шафарика.

Вітчизняні й зарубіжні автори доброзичливо зустріли працю О. Котляревського. Чеський учений І. Гануш у своїй рецензії відзначав: “Це прекрасна робота, і я не знаю, чи можна знайти в літературі іншу, яку б можна було поставити поряд з працями Котляревського. Знайомство з усією літературою, що стосується цього ж предмета, виявляється на кожній сторінці книги, так що росіяни можуть нею гордитися і стати на чолі цієї галузі науки” [359, 240]. А український славіст О. Кочубинський наголошував, що “автор представив першу главу майбутньої слов'янської міфології, живий і вірний образ минулого... Лише людина з глибоким розумом і широкою освітою була здатна надати дійсно історичний інтерес такому явищу, як поховальний обряд” [677, 233-234].

Улітку 1872 р. О. Котляревський отримав дозвіл на річне закордонне наукове відрядження, що згодом було продовжене до кінця листопада 1874 р., і через Варшаву, Братиславу, Дрезден виїхав до Праги [74, 294]. Він ретельно студював матеріали тутешніх архівів і на основі виявлених джерел, а також раніше зібраних матеріалів, підготував і видрукував свою докторську дисертацію “Старожитності юридичного побуту балтійських слов'ян: Спроба порівняльного вивчення слов'янського права” [651]. Це був перший випадок в українській і російській історіографіях, коли докторська дисертація на славістичну проблематику готувалася безпосередньо в західнослов'янському середовищі. Відомо, що деякі матеріали для неї, а також консультації, автор отримав від чеських учених – М. Гаттала, Я. Ганела, А. Патери, за що й висловив їм свою вдячність на титулі книги

[651, 1]. На думку академіка І. Ягича, яку поділяємо, праця “вирізнялася ретельною розробкою даного питання за джерелами, не вдаючись в які-небудь сміливі комбінації чи гіпотези” [1183, 557]. У другій половині ХІХ ст. дослідження О. Котляревського стало найповнішою працею у тогочасній історіографії у галузі історії звичаєвого права балтійських слов'ян, які займали велику територію Центральної Європи, але у середні віки зникли із арени політичного життя як активно діючі народи.

17 листопада 1874 р. в Петербурзькому університеті відбувся публічний захист дисертації О. Котляревського, за результатами якого він отримав ступінь доктора слов'янської філології [130, 1]. Відразу ж після захисту, 26 листопада спочатку рада історико-філологічного факультету, а 20 грудня – рада Київського університету Св. Володимира обрали його ординарним професором по кафедрі слов'янської філології [5, 1, 6].

Як і в магістерській дисертації, О. Котляревський при аналізі правничих пам'яток давніх балтійських слов'ян використав “порівняльні прийоми дослідження” [651, 3], що дозволило обґрунтувати висновки, які ознаменували новий етап у розвитку славістики й були підтримані європейськими науковцями. Автор відзначав, що, відносно юридичних пам'яток балтійських слов'ян, найкраще використовувати порівняльний метод історичної критики: “Темрява й уривчастість у свідченнях джерел щодо історії балтійських слов'ян в більшості повинні стати зрозумілими і відкритись при порівняльному співставленні їх з даними джерел польських, лужицьких, чесько-моравських та інших слов'ян” [651, 2]. Учений з'ясував, які риси юридичного побуту балтійських слов'ян можна віднести до специфічно слов'янських, а які – до інших народів. Згідно його концепції, їх звичаєве право являло собою узагальнений досвід попереднього життя народу, що увібрав у себе звичаї століть сивої давнини, і мало більш охоронний, консервативний, ніж прогресивний характер. Водночас, він висловив принципово важливе міркування, що в юридичному побуті

балтійських слов'ян брали свій початок їх державні інститути й правові відносини.

У 1874 р. О. Котляревський видав іншу капітальну працю “Сказання про Оттона Бамберзького у відношенні до слов'янської історії та старожитностей”, яку автор присвятив О. Бодянському, як “першому своєму учителю в слов'янознавстві” [653, 3]. Звертаючись до писемних пам'яток про Оттона Бамберзького, що серед інших джерел історії поморських слов'ян “займали не лише помітне, але можна сказати – найперше місце”, вчений прагнув “здійснити нове видання важливих джерел слов'янської історії у відповідності до сучасних віянь науки про слов'янські народи й пристосоване до її потреб” [653, 1, 5].

Висока інформаційна цінність життєписів Оттона Бамберзького, на думку О. Котляревського, зумовлювалась тим, що їх автори мали “можливість спостерігати життя слов'ян у вільних, природних його проявах... в середовищі народного побуту і його порядків..., зуміли підмітити в житті слов'ян чимало важливих рис і передати їх правдиво і виразно” [653, 5]. Джерелознавчий аналіз праці передбачав докладний розгляд кожного із життєписів Оттона, насамперед, тих частин, де йшлося про його подорож і проповідницьку місію до поморських слов'ян. При цьому автор, за його словами, намагався “утримуватися в межах точного історичного викладу” на основі порівняльного аналізу життєписів Оттона з іншими джерелами, що дозволило йому “відкинути деяку інформацію німецьких хроністів, як сумнівну або недостовірну”. Подібні прийоми опрацювання документальних джерел чи не вперше використовувалися українськими вченими в історико-славістичних дослідженнях, що дозволило автору не лише всебічно проаналізувати події першої і другої проповідницької місії Оттона до Помор'я, але схарактеризувати внутрішній устрій і зовнішні зв'язки поморських слов'ян.

О. Котляревський проаналізував повідомлення німецьких хроністів про війни поморян з поляками за правління Болеслава I, Казимира I,

Болеслава II, Владислава Германа, Болеслава III Кривоустого, а також запровадження у них християнства в ході місії Оттона Бамберзького. Християнізацію балтійських слов'ян німецьким духовенством дослідник оцінював досить реалістично, підкреслюючи, що вона потрібна була німецьким завойовникам не в ім'я ідеї, а лише як привід для збагачення. Він висловлював сумнів, що “в цю нову обітовану землю прагнули не лише скромні подвижники з прапором миру і любові, але й цілі полчища хрестоносного війська, вогнем і мечем поширюючи духовну свободу і політичне поневолення. Нерідко християнські ідеї зовсім заслонялися корисними мотивами і ставали лише пристойним офіційним приводом” [654, 323] . Водночас, про одного із найбільш відомих проповідників християнства у балтійських слов'ян Оттона Бамберзького він писав: “Він діяв з виразним усвідомленням кінцевої мети, до якої повинна була привести насаджена його рукою нова релігія, а саме до придбання благодатної країни не лише до християнства взагалі, але й для німецької церкви і народності” [654, 408]. У додатках книги автор вперше подав у перекладі російською мовою “Уривки анонімого автора про права помор'ян” [654, 143-160], що зберігають свою джерелознавчу цінність і сьогодні.

Праці О. Котляревського стали значним досягненням української історіографії історії слов'янських народів останньої третини XIX ст. Основою його концепції виступала ідея, що Захід і Схід розвиваються на єдиному ґрунті, і тому європейська освіта повинна стати спільним досягненням європейських народів. Із цих позицій він критикував слов'янофілів, категорично відкидав їх погляди на минуле слов'янських народів. Водночас тверезо відносився до їх сучасного становища. Співчуваючи їм, бачачи і визначаючи їх позитивні якості, він не впадав у крайнощі критики “германізму” і високо цінував досягнення німецької науки.

Педагогічна і наукова діяльність професора О. Котляревського у Києві проходила успішно і тривала до 1881 р., коли, внаслідок тяжкої хвороби, він передчасно пішов із життя. Як високоерудований фахівець у галузі слов'янської історії, філології й культури і талановитий викладач, він поставив викладання в університеті слов'янознавчих курсів на рівень сучасної науки та зміг підготувати плеяду вчених-славістів, серед яких були А. Стороженко, А. Дудка-Степович, М. Любич, І. Лінниченко. Двоє останніх були залишені на кафедрах університету для підготовки до професорського звання. У 1876 р. О. Котляревський очолив Київський відділ слов'янського благодійного комітету, а з 1877 р. був головою Історичного товариства Нестора-літописця, і, по суті, започаткував на його засіданнях розгляд проблем історії слов'янських народів. На них він виголосив доповіді “Про звичаї у слов'ян при народженні дитяти і до його змушніння”, “Нарис історії двобою у слов'янських племен”, промови в пам'ять учених-славістів О. Бодяньського й О. Попова [657; 662; 661; 656].

Вагомим внеском у вивчення проблем історії балтійських слов'ян та їх германізації стали праці професора кафедри загальної історії університету Св. Володимира Ф. Фортинського (1846–1902). Він закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету, де навчався у професорів І. Срезневського, В. Ламанського, К. Бестужева-Рюміна, В. Бауера. У 1872 р. захистив магістерську дисертацію на тему: “Титмар Мерзенбурзький і його хроніка”, що й століття поспіль залишалася “однією з кращих праць з цього питання” [1137; 402, 307]. 31 травня 1872 р. Рада університету Св. Володимира обрала Ф. Фортинського доцентом кафедри загальної історії, а восени він розпочав читання курсу з історії середніх віків. У 1874–1876 рр. з метою поглиблення спеціалізації у галузі історії середньовіччя, учений перебував у дворічному науковому відрядженні за кордоном. Тут він слухав лекції у семінарах паризької Школи хартій і Вищій практичній школі наукових досліджень при Сорбоні [1193, 47-49], що вчинили вирішальний вплив на формування його наукових засад,

зокрема їх методологічну перебудову на платформі позитивізму. Водночас, в Геттінгенському університеті Ф. Фортинський взяв участь у роботі історичних семінарів професорів Г. Вайца, Паулі і Френсдорфа. Саме тоді він захопився історією північно-німецьких міст і розпочав досліджувати відповідні джерела в бібліотеках і архівосховищах Німеччини [1134; 1135]. Імовірно, вже на початку 1876 р., коли закордонна подорож добігала кінця, завершив написання своєї докторської дисертації “Приморські венецькі міста та їх вплив на утворення Ганзейського союзу до 1370 р.”, що почала друкуватися в “Университетских известиях” [1136].

Уже в першій главі автор подав короткий нарис внутрішньої історії слов’ян Західного Помор’я в період його підкорення німцями й заснування там міст. За спостереженням Ф. Фортинського, найбільшою повнотою вирізнялися повідомлення Тітмара про полабських слов’ян й лужицьких сербів, тоді як про бодричів і лютичів інформація подавалася лаконічно. Він, зокрема, вказував, що “під час страшного повстання полабів у 983 році князь бодричів Мстивой спалив Гамбург” [1136, 163-164]. Учений наголошував, що у часи Тітмара головним кордоном, який відділяв слов’ян від німців, була річка Ельба, тож, всі походи німецьких королів і герцогів на слов’ян розпочиналися й закінчувалися переходом через цю річку, а кожне придушення повстання слов’ян супроводжувалося відбудовою фортець на Ельбі. “Спустошення Славії вогнем і мечем було звичайним наслідком всіх походів на неї”, – відзначав він [1136, 9].

Ф. Фортинський переконливо показав суто матеріальну, а не релігійну причину колонізації слов’янського Помор’я, наголошуючи, що князі, єпископи та монастирі у своїх закликах до колоністів із різних країн, а особливо з Німеччини, керувалися не стільки думкою про поширення й утвердження християнства, скільки матеріальними прагненнями власної безпеки й збагачення. “Зрозуміло, – вказує вчений, – самі єпископи створення монастирів і заклик колоністів пояснюють в своїх грамотах виключно першою метою, а другу замовчують чи підкреслюють звичайне

бажання розвивати в країні землеробство, до якого слов'яни начебто було мало придатні” [1136, 33, 26]. Згідно його спостережень, становище німців серед населення Помор'я було не надто міцним, оскільки слов'яни чинили опір завойовникам і, до того ж, вони досить “часто від поклоніння хресту поверталися до культу своїх богів” [1136, 17].

Спрямовуючи критичні зауваження на адресу німецьких істориків, які змальовували німецьких колоністів як звичайних християнських місіонерів, Ф. Фортинський вказував на необхідність переосмислення проблеми німецької колонізації на основі критичного аналізу наявних джерел. “Німецькі дослідники бачать в колонізації Славії і в запровадженні там німецького права ні більше, ні менше як знищення кріпацтва, що панувало начебто не лише в Німеччині, – писав він, – але й у слов'ян; але вони, очевидно, змішують при цьому загальні слов'янські земські повинності, що призначалися для захисту країни і на утримання уряду – князів й їх каштелянів – з панщиною на користь приватних власників, головною умовою кріпацького стану, а між іншим саме тут і виявляється істотна різниця між побутом слов'ян і німців у XII ст.” [1136, 41]. Учений аргументовано довів, що німецькі колоністи не звільнялися від панщини, а від часу колонізації з нею познайомилося і місцеве населення [1136, 42].

Заслугою Ф. Фортинського було висвітлення проблеми виникнення і розвитку внутрішнього устрою поморських венецьких міст (Любек, Вісмар, Росток, Стральзунд і Грейфсвальд), що найбільше сприяли утворенню Ганзейського союзу. Із блискучим знанням спеціальної літератури та величезного комплексу різноманітних джерел, він дослідив континентальну і морську торгівлю цих міст, з'ясував її місце в економічних відносинах Північної Європи. На його переконання, саме торговельні інтереси стали життєвим нервом поморських міст, тим цементуючим початком, що згуртував їх в єдине ціле. Ф. Фортинський з'ясував причини виникнення товариств німецьких купців у колонізованих землях і союзів міст у самій Німеччині, що мали вирішальний вплив на

укладення Ганзейського союзу. Переконливо довів, що організація товариств любекських купців в інших землях була копією устрою самого Любка [1136, 327]. Тож дослідження проблеми, яку обходили у своїх дослідженнях німецькі автори, слід теж віднести до успіхів київського професора. На початку 1877 р. у Петербурзькому університеті Ф. Фортинський захистив дисертаційне дослідження й отримав ступінь доктора загальної історії.

В останній третині XIX ст. в українській історіографії на серйозній науковій основі досліджувалися проблеми історії Болгарії доби середньовіччя. Першість в її осмисленні й узагальненні належала професору Харківського університету М. Дринову (1838–1906). Він походив з родини болгарського ремісника. Навчався у Київському південнослов'янському пансіоні й Московському університеті (1861–1865), де формуванню його зацікавлень щодо історії південних слов'ян сприяли професори О. Бодянський і Ф. Буслаєв. У 1865–1870-х рр. молодий науковець мав нагоду працювати в архівосховищах Відня, Праги, Женеви, Риму, Неаполя. На основі зібраних там матеріалів щодо історії південнослов'янських народів, у 1873 р. він захистив магістерську дисертацію “Заселення Балканського півострова слов'янами” [369, 34-35] і майже відразу був обраний радою Харківського університету доцентом кафедри слов'янознавства і пропрацював на ній до 1903 р. У 1875 р. учений перебував у науковому відрядженні на своїй батьківщині в Болгарії, а також досліджував різноманітні джерела у бібліотеках і архівосховищах Константинополя і Праги.

26 березня 1876 р. М. Дринов захистив у Московському університеті докторську дисертацію на тему: “Південні слов'яни і Візантія в X ст.” і того ж року був затверджений екстраординарним професором Харківського університету [369, 34-35]. З 1876 по 1879 рр. вчений перебував у відрядженні в Болгарії, де брав активну участь в організації системи освіти. Там він видрукував болгарською мовою чимало історичних праць і,

фактично, став “не лише засновником, але й самим визначним представником болгарської історичної науки свого часу” [721, 221]. Необхідно підкреслити, що ці праці зайняли почесне місце і в українській історіографії історії слов’янських народів.

Проблему етногенезу болгарського народу й формування його державності М. Дринов детально висвітлив у книзі “Погляд на походження болгарського народу і початок болгарської історії” (Відень, 1869). Розселення слов’ян на Балканському півострові та їх відносини з Візантією він охарактеризував на основі свідчень візантійських авторів Прокопія Кесарійського і Феофілакта Симокатти, готського історика Йордана, а також комплексу документальних джерел. Історик з’ясував, що вторгнення слов’ян на півострів і “захоплення спустілих візантійських областей, в яких вони потім оселилися” відбувалось найбільш активно в період правління візантійського імператора Юстиніана (527–565) [462, 61]. На його думку, до переселення слов’ян у південно-східні регіони Європи підштовхнуло вторгнення гунських племен, що “розтривожили мирне велике слов’янське плем’я в його давніх житлах у північно-східній Європі... і понесли більшу частину їх до берегів Чорного моря й Дунаю” [462, 82]. Аналіз використаних писемних джерел дозволив ученому з’ясувати й походження терміну “Славінія”. Так, на його думку, в середині VII ст. називались колишні римські й візантійські провінції Мала Скіфія, Друга Мізія, Дакія, Дарданія, Македонія, Епір та частина Фракії [462, 65-72].

Отже, розселення слов’янських племен на Балканах М. Дринов вважав початком болгарського народу та його історії. Він довів, що історія протоболгар не мала ніякого відношення до етногенезу болгарського народу, предками якого були лише слов’янські племена, котрі розселилися на Балканах [462, 122]. Ці міркування вченого про роль протоболгар в утворенні болгарського етносу не викликали серйозних заперечень науковців у останній третині XIX ст. І хоча деякі з його висновків, зокрема про фіно-чудську приналежність протоболгар, їх асиміляцію слов’янськими

племенами, не витримали випробування часом, інші ж – є беззаперечними й сьогодні. Так, важливе значення для науки мала думка М. Дринова про тюркське походження протоболгар, які “не зникли” так швидко і непомітно, як уважав учений, а тому до початку IX ст. мав місце етнічний дуалізм, за умов якого слов’яни і протоболгари існували як два різних етноси. Справедливим є його судження щодо кінцевого результату поступового процесу змішання цих двох етносів, перемога в якому була на боці слов’ян. Зрештою, слід визнати, що наукова дискусія щодо первісних відносин двох етносів не завершена і сьогодні.

М. Дринов продовжив вивчення проблеми заселення Балканського півострова слов’янами у магістерській дисертації, що була вперше видрукувана в “Чтениях Общества истории и древностей” у 1872 р., а наступного року – окремим виданням [454]. Вона була підготовлена на основі його попередньої монографії. Чимало положень і висновків останньої автор обґрунтував більш докладно або подав у розгорнутому викладі. Для висвітлення деяких подій праслов’янської історії, які не знайшли відображення у писемних джерелах, М. Дринов широко використав лінгвістичні джерела. Подібний джерелознавчий прийом, новаторський для 70-х рр. XIX ст., виявився досить вдалим і згодом отримав широке визнання широким колом науковців.

М. Дринов детально висвітлив питання про час появи слов’ян на Балканському півострові, відносно якого існували “досить невиразні самі по собі й одне одному протилежні рішення” [455, 226]. Автор відкинув поширену серед науковців тезу, що причини міграції слов’ян на південь континенту слід шукати в добі великого переселення народів у V–VII ст., і на основі аналізу лінгвістичних джерел схилився до думки щодо більш ранньої присутності слов’ян на Балканах [455, 235]. Така смілива постановка переносила увагу дослідника до не досліджуваної історії відносин Римської імперії з “варварським світом” у нижньому Подунав’ї в II – першій половині IV ст. Брак писемних і археологічних джерел змусив

ученого будувати свої висновки на припущеннях. Чимало з них, зокрема про походження слов'янського терміну “Коляда” від латинського “calendae”, про ототожнення з слов'янами племен баранів, карпів, язичів та ін., котрі брали участь у військових змаганнях германців проти Риму на Дунаї, не витримали випробувань часом. Хоча беззаперечною є першість українського вченого у плані самої постановки цієї проблеми.

Правомірною і вмотивованою виглядає думка М. Дринова, що “слов'яни склали головне ядро варварського світу на нижньому Дунаї у відомому нам добу: їм належала чимала, якщо навіть і не вирішальна роль у розоренні, яке пережили римські володіння на Балканському півострові протягом всього III ст.”. Тож, “немає сумнівів, що під час цих вторгнень деякі з них залишались у цих спустошених землях... між численними варварами, які переселялись в кінці другого століття в Мізію, було чимало слов'ян” [455, 270].

Заслугою М. Дринова була постановка проблеми взаємовідносин слов'ян із Візантією у другій половині IV – першій половині VII ст. Він слушно зазначав, що перші писемні правдиві свідчення про слов'ян належали Прокопію Кесарійському, який відтворив всебічну картину слов'янсько-візантійських відносин у VI ст., хоча й висловлював сумнів щодо окремих свідчень візантійського хроніста. “Прокопій постійно жив на віддалі від тих областей, що зазнавали тиску слов'ян... Про слов'янські справи Прокопій міг знати лише завдяки чуткам, до яких, як відомо, він відносився не критично і з незрозумілою легковажністю”, – вказував М. Дринов [455, 285, 286]. Крім того, вчений використав інформацію іншого візантійського історика VI ст. Іоанна Ефеського. Отже, своєю працею М. Дринов спростував поширену в літературі думку про автохтонність слов'ян на Балканах і їх мирне укорінення на теренах Східноримської імперії. За його спостереженням, проникнення слов'ян на Балканський півострів проходило з кінця II ст. до середини VII ст. і включало кілька різнохарактерних етапів. Спочатку переселення слов'ян проходило мирно і

носило спорадичний характер, а в останній чверті V ст. “розпочалося бурхливе вторгнення войовничих слов’янських дружин, що знищували владу імперії на півострові й захоплювали собі житла в її областях. Цей спосіб заселення Балканського півострова слов’янами проходив через все VI ст.” [455, 316]. А на середину VII ст. Балканський півострів був переповнений слов’янськими поселеннями.

Таким чином, запропонована харківським професором концепція утворення болгарської народності включала положення про раннє проникнення слов’ян на Балкани й важливу роль слов’янського елемента в складному етногенетичному процесі. Новаторські, але не достатньо обґрунтовані, висновки М. Дринова не завжди сприймалися його сучасниками, а також наступними поколіннями вчених. Утім, навряд чи кому із наступних поколінь дослідників вдалося так ґрунтовно висвітлити процес заселення Балканського півострова слов’янськими народами, як це зробив у 1870-х рр. М. Дринов.

У середині 70-х рр. XIX ст. учений продовжив дослідження важливих проблем середньовічної історії південнослов’янських народів X ст.: створення Болгарського царства Самуїла та його відносин із Візантією. Так, у студії “Початок Самуїлової держави”, видрукуваній в болгарському часопису “Периодическое списание” (Браила, 1874), М. Дринов окреслив найголовніші події процесу її створення. На його думку, це не було нове державне утворення, а стало продовженням Болгарського царства доби правління Петра, яке було знищене жадібними сусідами через недалекоглядну провізантійську політику його керманичів [459, 122]. Цей висновок про спадкоємність держав Симеона і Петра та Західного Болгарського царства Самуїла став вагомим внеском у дослідження середньовічної історії Болгарії.

Описуючи драматичні події болгарської історії другої половини X ст., М. Дринов звернув увагу на походи київського князя Святослава в Болгарію, а його висновки щодо цих фактів стали складовими елементами

концепції тривалої державної незалежності західної частини Болгарії. Так, перший похід Святослава, за спостереженням ученого, зачепив лише Придунайські території Болгарії, а другий похід знов потряс схід країни і не торкнувся її західних областей [459, 413-415].

З-поміж інших проблем середньовічної історії народів Балканського півострова М. Дринов окреслив взаємини південних слов'ян і Візантії у X ст. Інтерес до останніх зумовлювався його бажанням залучити для їх вивчення нове важливе джерело, що залишалося поза увагою попередніх дослідників, – листів константинопольського патріарха Миколая Мистика болгарському царю Симеону [369, 140]. Введення до наукового обігу цього джерела відкривало можливість з'ясування політичної ролі, “що відіграла Болгарія на південному-сході Європи за царювання Симеона” [469, 436]. Результатом вивчення цієї проблеми стала його докторська дисертація “Південні слов'яни і Візантія в X ст.” (1876), в якій більш аргументовано і розгорнуто, ніж його попередники, автор відтворив добу правління болгарського царя Симеона, дослідив посилення ролі й впливу Болгарії у Південно-Східній Європі в першій третині X ст. та з'ясував антивізантійський характер політики її правителів.

У працях М. Дринова були окреслені й деякі події середньовічної історії Сербії, починаючи від 924 р., коли болгарський цар Симеон підкорив своїй владі чималу територію цієї країни. Історик докладно проаналізував діяльність сербського князя Чеслава, спрямовану на відновлення сербської держави та об'єднання її окремих областей. На його переконання, “Сербія після відновлення її Чеславом швидко оговталась і, завдяки активній політиці, зайняла належне їй місце в регіоні” [469, 512]. Такий успіх Сербії, на думку М. Дринова, був зумовлений її підтримкою з боку Візантії та значним послабленням колись могутніх сусідніх держав – Болгарії і Хорватії.

Досліджуючи проблеми політичної історії Болгарії X ст. та її відносини з іншими державами, М. Дринов не міг залишити поза увагою

рух богомолів і вкотре звернувся до висвітлення його окремих аспектів. Він наголошував на внутрішніх причинах і соціальному підґрунті появи цієї єресі, відзначаючи, зокрема, що “зіпсованість духовенства, що досягла за царювання Петра крайніх меж, дала поштовх єресі богомолів” [469, 508]. Заслугою автора було те, що при визначенні характеру і сутності цього складного явища він одним із перших дослідників досить широко використав свідчення “Синодика царя Бориса”, список якого знаходився у складі рукописного збірника XVI ст. його власної бібліотеки. Це дозволило йому досить аргументовано стверджувати про народний характер богомільського руху та наявність у ньому політичних і суспільних ідеалів [469, 509, 510]. Ці висновки про соціальний, народний характер богомільського руху стали свідченням принципово нового підходу й оцінки цього складного і неоднозначного явища болгарської середньовічної історії. Водночас, вагомим аргументом на користь гіпотези щодо антивізантійського характеру політики Болгарії у X ст. була думка ученого, що богомільство “проти діяло досить поширеному візантійству з його розкішним кліром, з його придворними інтригами, з його державною всемогутністю й суспільними порядками” [469, 512]. Слід зауважити, що подібне трактування М. Дриновим візантизму як однієї з причин появи богомільської єресі не знайшло підтримки болгарських істориків другої половини XX ст. [259, 16].

Зрештою, праці М. Дринова стали вагомим внеском у дослідження проблеми середньовічної історії південних слов'ян, зокрема розселення слов'янського етносу на Балканському півострові та історії Болгарського царства в X ст., його взаємин з Візантією і сусідніми балканськими державами.

Окремі питання давньої історії слов'янських народів висвітлювалися у працях професора Ніжинського ліцею кн. Безбородка І. Лашнюкова (1823–1869). Він навчався спочатку у Ніжинському ліцеї, а потім в університеті Св. Володимира. Тут його наставником був професор

П. Павлов, який познайомив одарованого студента з методикою конкретно-історичних досліджень німецького історика Л. фон Ранке та методологією історії І. Дройзена. У 1853–1868 рр. І. Лашнюков займав посаду професора Ніжинського ліцею і, на думку сучасників, вважався “окрасою” навчального закладу [1039, 120]. З метою “вивчення історії і побуту європейських народів, переважно слов’ян”, у 1861–1862 рр. він перебував у закордонному відрядженні в Празі, Відні та Львові, де встановив контакти з Ф. Палацьким, Ф. Миклошичем, І. Шараневичем, Я. Головацьким та іншими вченими [73, 56; 204, 318-331, 336-362].

У 1868 р. І. Лашнюков перейшов на службу до університету Св. Володимира й одним із перших у вищому шкільництві України започаткував читання історіографічних курсів, підготувавши “Посібник для вивчення російської історії критичним методом” [733], що демонструвало його прихильність основним принципам позитивізму. У першій частині “Доля і побут слов’ян до середини IX ст.” автор прокоментував свідчення античних і візантійських авторів, західноєвропейських хроністів і давньоруських літописів про слов’янські народи та з’ясував їх вплив на сучасну європейську історіографію. “Прокопій, візантійський історик VI ст., вважав Словен і Антів одним народом, відомим у давнину під спільною назвою Спорів... що жили у своїх селах розсіяно. – пише він. – На підставі цього, Шафарик стверджує, що самі слов’яни називали себе Сербами” [733, 2]. Він висловив заувагу, що в працях Ф. Палацького і П. Шафарика “не можна не помітити національних і політичних тенденцій – бажання висунути принижене слов’янське плем’я, дати йому належне місце серед інших історичних народів і сучасних європейських національностей”, а тому “початковий побут слов’ян протиставляється побуту германців, серед яких, з давніх здавен, жили слов’яни-чехи, і, зрозуміло, побут слов’ян, в їх зображенні, є привабливішим побуту давніх германців” [733, 9].

Проблеми історії права давніх слов’ян досліджував професор Харківського університету І. Собестіанський (1856–1895). Він закінчив

юридичний факультет Харківського університету (1878) і був залишений для підготовки до професорського звання. У 1885–1886 рр. майбутній учений перебував у науковому відрядженні за кордоном, де вивчав джерела по темі свого дисертаційного дослідження. Тоді ж у Празі І. Собестіанський видрукував монографію “Кругова порука у слов’ян за давніми пам’ятками законодавства”, друге видання якої (Харків, 1888) захистив як магістерську дисертацію [1020]. Автор виділив в окрему проблему з’ясування ролі інституту кругової поруки у давніх слов’ян й інших народів. На основі опрацювання документальних джерел і правничих пам’яток він обґрунтував висновок, що кругова порука в родових і територіальних общинах була характерна не лише слов’янським народам, як стверджували Ф. Палацький, В. Мацієвський та інші зарубіжні автори, але й на певному етапі розвитку для більшості європейських народів [1020, 182]. Крім загальних прийомів позитивістській методології, методу вченого були притаманні критичний аналіз джерельного матеріалу, використання порівняльних методів дослідження, вимогливе ставлення до висновків наукових авторитетів, а також самостійність власних висновків і суджень.

Продовженням досліджень у галузі ранньої історії слов’ян стала докторська дисертація І. Собестіанського “Вчення про національні особливості характеру і юридичного побуту давніх слов’ян” (1892) [1021]. Актуальність обраної теми зумовлювалася наступними чинниками. По-перше, незадовільним станом вивчення в історіографії питання характеру давніх слов’ян, їх побуту й звичаїв, що “належало до числа самих заплутаних у слов’янській науковій літературі”. По-друге, правильне осмислення цієї проблеми було “головною умовою успішного вивчення історії первісного слов’янського права та інших слов’янських історій взагалі” [1021, 1].

Учений встановив, що наукова розробка питання про характер і права ранніх слов’ян була розпочата ще у працях М. Орбіні, М. Ломоносова, А. Нарушевича та ін., які не бачили “особливих національних рис характеру

ранніх слов'ян". Подібний погляд на первісну слов'янську історію панував у науці до кінця XVIII ст. й лише концепція всесвітньої історії Й. Гердера мала чималий "вплив на весь наступний хід слов'янської історичної науки" [1021, 3, 10]. На переконання І. Собестіанського, ідеї німецького вченого сприяли поширенню сентиментально-романтичних поглядів науковців щодо особливостей характеру й юридичного побуту ранніх слов'ян. "Праці слов'янських учених..., – писав він, – призвели до заперечення творчих можливостей у слов'янських племен і до поширення в науці німецьких теорій про іноземне походження князівської влади і держави у слов'ян" [1021, 207]. Цей висновок українського вченого викликав гострі зауваження частини фахівців, і лише згодом окремі положення його концепції національних особливостей характеру й звичаєвого права ранніх слов'ян знайшли підтримку деяких дослідників.

Наприкінці XIX ст. у самостійний напрям історико-славістичних досліджень виокремилась проблематика, пов'язана з дослідженням життя і діяльності слов'янських просвітників Кирила і Мефодія, згодом названа кирило-мефодіївською. Наукове вивчення цієї проблеми в українській історичній думці було започатковано на межі XVII–XVIII ст. Д. Тупталом і Ф. Прокоповичем. Наприкінці ж XIX ст. увага науковців до цієї теми зумовлювалася кількома чинниками: активними дослідженнями вченими різних країн проблем ранньосередньовічної історії слов'янських народів; відкриттям В. Григоровичем і О. Горським кирилических текстів давніх служб слов'янських просвітників; а також трьома ювілейними датами – тисячоліттям місії Кирила і Мефодія в Моравії (1863), смерті Кирила (1869) і Мефодія (1885).

Новий етап у дослідженні кирило-мефодіївської проблематики в Україні започаткувало дослідження професора Харківського університету П. Лавровського (1827–1886) [709]. Він навчався у І. Срезневського у Головному педагогічному інституті в Петербурзі й у 1851 р. зайняв кафедру слов'янських нарід у Харківському університеті. Тут упродовж майже 18

років П. Лавровський викладав слов'янознавчі курси, у 1854 р. отримав ступінь доктора за “Дослідження про Літопис Якімівський”. У 1859–1861 рр. учений здійснив закордонну наукову подорож в слов'янські землі, а після повернення вийшов з пропозицією до ради історико-філологічного факультету запровадити курс історії слов'янських народів від найдавніших часів до новітнього часу. У 1869 р. він перейшов на службу до Варшавського університету, зайнявши посаду ректора [1283, 125; 379, 409-418].

Монографія “Кирило і Мефодій як православні проповідники у західних слов'ян, у зв'язку з сучасною їм історією церковних незгод між Сходом і Заходом” (1863) стала найбільшою славістичною працею П. Лавровського. Виходячи з проголошеної методи об'єктивності, автор зробив вдалу спробу правдиво висвітлити місіонерську діяльність видатних слов'янських просвітителів у західних слов'ян і спростував твердження католицьких письменників про приналежність Св. Кирила і Мефодія до західної церкви [709, 585-588]. Для здійснення цього завдання дослідник проаналізував багату (опубліковану і архівну) джерельну базу і наукову літературу. Сумлінність науковця спонукала його чесно визнати такий недолік, як відсутність використаних архівних матеріалів, що зберігалися у Ватикані. Але й наявних джерел вистачило для створення ґрунтовної монографії, високі наукові якості якої Академія наук відзначила престижною Уварівською премією [312].

Значним внеском у дослідження питання про слов'янських просвітників була незакінчена праця професора всесвітньої історії університету Св. Володимира В. Більбасова (1837–1904) [302]. Він походив із родини полтавських дворян, у 1861 р. закінчив зі ступенем кандидата Петербурзький університет. У 1864–1866 рр. перебував у науковому відрядженні в Англії, Франції і Німеччині, де мав нагоду стажуватися під керівництвом Л. фон Ранке і Г. Зібеля [7. 75-80]. В.Більбасов належав до покоління тих російських і українських істориків, на яких значний вплив

мала німецька ідеалістична філософія, а відома гегелівська тріада: теза – антитеза – синтез неодноразово знаходила відображення у його працях. Середньовічна історія уявлялась йому боротьбою між деспотизмом (теза) і народним началом (антитеза), прояви якої бачив лише в сфері політичних і ідейних відносин. У центрі його праць завжди знаходились видатні особи, діяльність яких висвітлювалась на тлі епохи. Ймовірно, В. Більбасов зацікавився Кирилом і Мефодієм, побачивши в їх діяльності “синтез” попередніх історичних колізій [302, Ч.І].

На основі вивчення різнопланових, переважно опублікованих, джерел В. Більбасов дослідив головні віхи просвітницької діяльності Кирила і Мефодія серед західного слов'янства, зокрема протистояння експансіоністським намірам Зальцбурзького архієпископа щодо Моравії [302, Ч.І, 83]. На його думку, підтримка місцевою знаттю місії Кирила і Мефодія, дозвіл папи Іоанна VIII проводити службу слов'янською мовою та інші поступки догматичного характеру пояснювалися тим, що для Ватикану “політичні вигоди стояли... вище догматичних тонкощів” [302, Ч.І, 83].

Серед інших праць про слов'янських просвітників вирізняються дослідження професора Київської духовної академії О. Воронова (1839–1883). Син священника, він закінчив Тверську духовну семінарію і Московську духовну академію. У 1862 р. був призначений бакалавром кафедри нової загальної церковної історії Київської духовної академії, з 1866 р. став екстраординарним, а з 1878 р. – ординарним професором [1, 1-3]. У 1876–1877 рр. на сторінках академічного часопису О. Воронов видрукував фундаментальну працю “Найголовніші джерела для історії Св. Кирила і Мефодія” [356]. Автор зосередився на критичному аналізі найголовніших писемних пам'яток про життя і діяльність солунських братів, намагаючись визначити час походження головних легендарних джерел – грецьких, слов'янських та ін., визначити їх достовірність та авторів окремих з них, з'ясувати самотійність чи залежність конкретних джерел від інших. Серед чималого комплексу різноманітних джерел з

окресленої проблеми О. Воронов найбільше уваги приділив давнім глаголичним службам Св. Кирила і Мефодія, котрі не були предметом дослідження вітчизняних авторів. Заслугою вченого є аналіз глаголичних текстів служб і їх видання кирилицею (в київській друкарні не було глаголичного шрифту), що і досі слугують ученим-славістам. Не втратив своєї актуальності й коментар О. Воронова до цих текстів, як і його висновок, що “вони належать різним авторам, хоча, користуючись одними зразками і єдиним джерелом, обидва автори в деяких частинах могли збігатися між собою” [356, 213].

У текстах цих служб дослідник знайшов і виокремив деякі слов’янські елементи, зокрема в читаннях з короткими відомостями про життя святих було виявлено запозичення із Великого житія Св. Кирила. Це дало йому підставу стверджувати про наявність в тексті досліджуваного Житія “більш давньої частини, ніж повні його списки” та висловити припущення, що автору служб було відоме інше джерело – “Похвальне слово Кирила”. О. Воронов звернув увагу, що ці чудові запозичення “засвідчують досить широке поширення й популярність Великого житія Св. Константина в слов’янському світі XIV–XV ст.” [356, 216]. Водночас, підкреслюючи особливе значення хорватської глаголичної писемності, він намагався з’ясувати причини, які в XIV ст. зумовили ушанування пам’яті Св. Кирила і Мефодія католиками – хорватами й появу глаголичних служб на честь цих слов’янських апостолів. Згідно його спостережень, цьому передувало отриманий у 1248 р. дозвіл богослужіння на слов’янській мові мешканцям Далмації, а також зовнішні впливи. Не втратила своєї актуальності й думка вченого, що “у XIV ст. підтримувалися релігійні відносини між Чехією і Слов’янами Далмації. Тож, чеські легенди й оживили пам’ять про Першовчителів” [356, 217]. Загалом, праця О. Воронова отримала схвальні відгуки рецензентів, які назвали її “серйозною і добросовісною” працею [367, 161], вказували, що її “висновки є серйозним внеском у науку” [802, 125].

Життя і діяльність слов'янських просвітників аналізувалися у книзі “Святі Кирило і Мефодій, першовчителі слов'янські” професора Київської духовної академії І. Малишевського (1828–1897) [805; 2, 8-9]. Він закінчив зі ступенем магістра богословії Київську духовну академію, де його вчителями були відомий український філософ С.С. Гогоцький, ієромонах Іоаннікій, майбутній митрополит київський і галицький та ін. [1079, 13]. На основі вивчення докладного Життя Св. Кирила і Мефодія, інших друкованих і рукописних джерел, І. Малишевський реконструював найважливіші події життя і просвітницької діяльності Св. Кирила і Мефодія, при цьому “відзначив історичну значимість тих відомостей “Житій”, які залишалися з'ясованими менше ніж інші або ж піддавалися сумнівам і запереченням щодо їх достовірності” [805, 1]. Зокрема, історик підкреслював цілковиту достовірність інформації Життя щодо численних контактів Константина-філософа і його брата Мефодія зі слов'янами хазарського царства [805, 64-65].

Заслугою І. Малишевського було й те, що він висунув власну думку відносно неоднозначно оцінюваних в літературі епізодів просвітницької діяльності Константина-Кирила і Мефодія: по-перше, патріарх “Фотій схвалив ідею Константина про переклад Святих книг слов'янською мовою, богослужіння цією мовою, благословив Св. Братів на цю благу справу та їх службу в Моравії” [805, 92]; по-друге, Константин уклав кирилицю, що “в більшій частині букв (24 з 38) була грецькою абеткою” [805, 121]; по-третє, “мовою константинова перекладу була мова слов'ян Візантійської імперії, а не слов'ян південно-східної смуги Балканського півострова” [805, 121].

Зрештою, аналіз різноманітних джерел і праць попередників дозволив І. Малишевському виробити більш продуктивний підхід в оцінці “головного подвигу Св. Братів, як слов'янських просвітників”. Його думка зводилася до наступного. У 863 р. Константин і Мефодій розпочали свою місію в Моравії, під час якої вони “переклали ряд богослужебних книг і служб, утрених, вечірень, літургії, навчив їх моравських учнів і відкрили

слов'янське богослужіння” [805, 137]. Починаючи з 874 р. Мефодій провів 11 років на моравському архієпископстві. Цей період “відзначений плідною діяльністю і був ознаменований значним розширенням сфери його впливу, впливу слов'янської церкви і слов'янського богослужіння” [805, 192].

Вплив кирило-мефодіївської традиції на історичну долю слов'ян обстоював і професор Новоросійського університету О. Кочубинський, але, на відміну від слов'янофільських авторів, не визнавав її взаємозв'язок із витоками православ'я. Також він уклав “Карту розселення слов'ян у IX ст., в епоху діяльності Св. Кирила і Мефодія” [678], що мала важливе значення для подальшого вивчення середньовічної історії слов'янських народів. Його колега, професор Новоросійського університету Ф. Успенський, окреслив проблему зародження слов'янських симпатій Кирила і Мефодія в Солуні. Водночас, виходячи із “низки очевидних обставин” [1002], він з'ясував обставини їх перебування у Корсуні й висловив принципово важливе міркування про велике історичне значення кирило-мефодіївської місії у “культурному самовизначенні слов'ян” у XI ст.

Проблему перебування Св. Кирила і Мефодія в Херсонесі вивчав видатний російський і український учений-славист В. Григорович (1815–1876), який у 1865–1876 рр. очолював кафедру слов'янознавства Новоросійського університету. На його думку, хазарська місія була досить значною, знаменною подією в діяльності слов'янських просвітників [375]. Водночас, на основі листів Миколая Містика до болгарського царя Симеона, вперше використаних у вітчизняній історіографії, він дослідив відносини Константинопольського патріархату з Болгарією у X ст. [376].

Отже, в українському історіографічному процесі другої половини XIX ст., як і в європейській історичній науці, з 1860-х рр. панівне становище поступово закріплюється за позитивістським світоглядом, який збагатив історичну думку новими аналітичними методами дослідження та удосконаленими методами критики джерел. Цей процес відбувався в ідейному протистоянні істориків-позитивістів з прихильниками

слов'янофільської і народницької історичних концепцій. Джерельну базу праць українських істориків-славістів склали, переважно, документальні джерела, що опрацьовувалися під час їх закордонних поїздок до наукових центрів Європи. У вивченні найдавнішої і ранньосередньовічної історії слов'ян вони досягли чималих успіхів, до яких слід віднести наступні:

- Дослідженнями М. Дринова спростувано поширені в історіографії концепції про автохтонність слов'ян на Балканах та їх мирне укорінення на теренах Візантійської імперії; зокрема, автор встановив, що проникнення слов'ян на півострів відбувалося з кінця II ст. до середини VII ст. і пройшло декілька етапів.
- На основі нових документальних джерел М. Дринов більш аргументовано розкрив суть найголовніших подій болгарської історії епохи правління Симеона; висловив концептуально важливу думку про етнічну єдність східної і західної частин країни й збереження Західною Болгарією незалежності після підкорення Візантією її східної частини в 971 р.
- Визначною постаттю у вітчизняній славістиці третьої чверті XIX ст. був О. Котляревський, праці якого стали великим досягненням як українського, так і європейського слов'янознавства. Одним з перших він застосував порівняльно-історичний метод до вивчення слов'янських старожитностей, зокрема дослідив поховальні звичаї язичницьких слов'ян і звичаєве право балтійських слов'ян.
- Ф. Фортинський виступив автором нової концепції виникнення й розвитку поморських міст, згідно якої успіхи їх торговельної діяльності були одним із головних чинників, що сприяли утворенню Ганзейського союзу. Вчений також доводив суто матеріальні, а не релігійні причини німецької колонізації слов'янського Помор'я.
- П. Лавровський, В. Більбасов, О. Воронов, В. Григорович на підставі широкої джерельної бази схарактеризували різні аспекти просвітницької діяльності Св. Кирила і Мефодія, а також висловили ряд принципово

важливих міркувань про зміст і походження глаголичних служб Св. Кирила і Мефодія, перебування Мефодія на моравському архієпископстві тощо. Їх праці сприяли остаточному виокремленню кирило-мефодіївської проблематики в один із напрямів українських слов'язознавчих досліджень.

4.2. Розробка середньовічної і нової історії південно-слов'янських народів.

У 60–90-х рр. ХІХ ст. українською історіографією було досягнуто помітних успіхів у вивченні проблем середньовічної та нової історії слов'янських народів Балканського півострова, що майже не розроблялася у першій половині цього століття. Одним з найважливіших досліджень з історії середньовічної Болгарії у вітчизняній історіографії стала робота професора Новоросійського університету Ф. Успенського “Утворення Другого Болгарського царства” (1879) [1104]. Основою цієї фундаментальної праці, побудованій на позитивістській методології, слугували матеріали зарубіжних архівів і бібліотек, опрацьовані автором під час закордонного відрядження.

Головна увага Ф. Успенського була зосереджена на висвітленні двох найважливіших проблем: по-перше, добі візантійського панування в Болгарії; по-друге, боротьбі болгар за свою незалежність і утворенні Другого болгарського царства. Заслугою автора було те, що для з'ясування першої проблеми він залучив листи Феофілакта Болгарського, котрі, у співставленні з імператорськими хрисовулами і новелами, а також творами Євстафія Фессалонікського і Михаїла Акоміната, дозволили окреслити нові аспекти візантійського панування в Болгарії у 1018–1186 рр. [1104, 1-73]. Ф. Успенський встановив, що в ХІ ст. відбулися чималі зміни в Болгарії: її західна частина повністю увійшла до системи візантійського управління, тоді як на північному сході країни хазяйнували половці [1104, 16].

Відбулося посилення візантійського гніту підкорених південнослов'янських народів, особливо за правління Феофілакта Болгарського і Михаїла Акоміната. Значних змін зазнав етнічний склад населення Болгарії, відбувалася його елінізація. Послаблене боротьбою з Василем Болгаробойцем, слов'янське населення Болгарії було відтиснуте з південних районів грецькими, турецькими і єврейськими колоністами й зазнало відчутних втрат на півночі з переходом за Дунай печенігів і половців. Із другої половини XI ст. візантійські імператори приймали у своє підданство цілі орди степовиків, надаючи їм право селитися на півночі Болгарії [1104, 66]. Ф. Успенський встановив, що в Македонії оселилася орда узів, в Могленській області – печенігів, на Вардарі утворилася турецька колонія. Правителі Візантії прагнули використати ці етнічні групи населення з метою посилення панування греків над болгарами, а також як платників податків та військову силу [1104, 67]. Найбільш активне витіснення слов'янського елемента, за спостереженням дослідника, розпочалося в XI ст. і досягло помітних результатів в XII ст. [1104, 71].

Залежно від власного соціологічного розуміння історії, Ф. Успенський з'ясував причини визвольної боротьби болгар проти Візантії, що завершилася утворенням Другого Болгарського царства. Серед останніх, у першу чергу, він вирізняв тогочасний суспільний устрій імперії і припинення династії Комнінів. Заслугою автора було дослідження цих подій на основі нових, ним самим знайдених джерел. Це дало можливість автору доповнити відомі свідчення Никити Хоніата про хід визвольних змагань. На його переконання, “безрадісні обставини, що супроводжували останні роки правління Комнінів і вступ на імператорський престол роду Ангелів, надали болгарам сміливість здійснити спробу до повернення втраченої свободи й незалежності” [1104, 74].

Ф. Успенський дійшов обґрунтованого висновку, що одним із вагомих чинників визвольної боротьби болгар став союз болгарських Асенів і засновника династії у Сербії, великого жупана Стефана Неманя. Завдяки

створеній коаліції, “справа визволення Болгарії Петром і Асеном до 1189 р. перейшла у загальний рух слов’ян Балканського півострова. З одного боку, були серби й болгари, з іншого – візантійський імператор і угорський король” [1104, 139]. На основі аналізу тексту маловідомого слова Михайла Акоміната дослідник встановив, що в боротьбі болгар проти Візантії брали участь “бродники”, що представляли русичів із придунайських поселень. Саме їх мав на увазі візантійський автор, говорячи, що вони “походять із Вордони, нехтують смертю, гілка руських, народ люб’язний богу Війни (обійнятий Ареєм), надавши допомогу балканським варварам” [1104, прил., 35-36].

Для розуміння сутності визвольних змагань південнослов’янських народів важливе значення мала й окреслена Ф. Успенським проблема впливу на ці події Третього хрестового походу. Учений висловив припущення, що восени 1189 р. після зайняття військом Фрідріха I Барбаросси Філіпополя ситуація на Балканах набула загрозливого характеру, тож, “коли втрачалася всяка надія на угоду із візантійським імператором, допомога слов’ян була для хрестоносців справжнім благом” [1104, 147]. Хоча ситуація, що склалася, дозволяла германському імператору вплинути на остаточне вирішення як болгарського, так і слов’янського питання загалом. Небезпідставним був і його здогад, що останній не скористався запропонованою допомогою слов’ян і не взяв на себе відповідальність за виконання умов, які б забезпечили їх союз із хрестоносцями. Враховуючи, що Фрідріху I Барбароссі потрібен був успіх насамперед у хрестовому поході і він уклав із візантійським імператором мир, дослідник слушно вказував, що з того моменту, як “болгарські справи перестали бути питанням внутрішньої політики Візантії, тогочасні європейські держави не змогли не втручатися в події, внаслідок яких на Балканському півострові з’явився новий політичний організм” [1104, 209]. Відтак, слов’янським союзникам довелося залагоджувати свої суперечки з греками самотужки.

Ф. Успенський висловив думку, що визволення Болгарії від “політичного рабства” зумовило розрив із константинопольським патріархом і скинуло “залежність церковну”. Водночас, більш чітко окреслилося прагнення до визнання Ватиканом того становища Болгарії, що було досягнуто у боротьбі з Візантією. І як підсумок п’ятирічних невпинних “відносин Болгарії з Римом була унія болгарської церкви з латинською, остаточно оголошена у листопаді 1204 р. ...ця унія не обіцяла довгочасності” [1104, 218].

Чільне місце у праці Ф. Успенського зайняло дослідження богомільського руху, історія якого була на той час вкрай слабо розроблена в історіографії, що, у свою чергу, викликало “чимало незрозумілого у питаннях, що мали відношення до секти” [1104, 223]. Історик з’ясував, що до суспільного життя і соціальних відносин богомільство було “просякнуте суворо перевіреним принципом братства і взаємної рівності..., запереченням існуючої церкви... і держави з її становими відмінностями” [1104, 219]. Він вказав на відсутність у джерелах свідчень про союз болгарського царя Асена I з богомилами й їх участь у боротьбі за незалежність Болгарії [1104, 220]. Необхідно підкреслити, що високі наукові якості дослідження Ф. Успенського неодноразово відзначалися його рецензентами [323; 463; 467].

До проблем історії богомільського руху історик повернувся у “Нарисах з історії візантійської освіченості” (1891). Проаналізувавши різні редакції грецького “Синодика” XI ст., він зарахував до грецьких зразків і “Синодик” болгарського царя Бориса. Важливе наукове значення мав висновок його про те, що в болгарському “Синодику” була офіційно зафіксована догматична основа богомільства, хоча й не було знайдено жодних свідчень про поведінку богомилів і вказівок на практичні висновки з богомільського віровчення. На його думку, для більш повного уявлення про богомільство потрібно було залучати таке першорядне джерело у цьому питанні, як “Бесіда” Козьми Пресвітера [1106, 209]. У якості додатка

до монографії, Ф. Успенський видрукував зведений грецький текст “Синодика в неділю православ’я” із перекладом на російську мову. Цей матеріал, що містив викриття проти богомилів, був відсутнім у руських перекладних синодиках та інших давньоруських пам’ятках, а тому був виданий за віденським і ескоріальським (Іспанія) списками. Отже, зусиллями Ф. Успенського історична наука отримала додаткові відомості про богомилів, а сам учений дійшов висновку про зв’язок між богомилством та іконоборським рухом у Візантії [1109, 41-42].

Проблеми історії Другого Болгарського царства знайшли відображення у праці М. Дринова, присвяченій історії болгарської церкви [456]. Він з’ясував, що новий правитель Болгарії Калоян (1197–1207) попросив підтримки в Римі, тож між ним і римським папою розгорнулося цікаве листування. Болгарського правителя, котрий титулував себе “імператором болгар та волохів”, втішили доброзичливі слова папи, і він щиро подякував йому за згадку про його римське походження. Після численних проявів пошани Калоян нагадав папі, що його попередникам – Петрові й Самуїлу – були надані імператорські титули і просив його надіслати йому імператорську корону та піднести єпископа своєї столиці Тирнова до рангу патріарха з правом висвячувати єпископів і керувати єпископствами королівства. Зрештою, матеріали листування дали досліднику можливість стверджувати, що болгарсько-римське зближення ні до чого не призвело: “Болгари залишалися послідовними прихильниками православ’я і лише визнавали формальну унію з Римською церквою” [457, 77].

Ще одна важлива проблема привернула увагу М. Дринова – це піднесення культури Другого Болгарського царства. Він назвав його терміном “культура тирнівського періоду”, що і сьогодні залишається загальноживаним в історіографії. Автор дав розгорнуту характеристику рукописних книг тирнівського періоду: збірника 1348 р. царя Івана Олександра, Светогорського збірника житій XIV ст., і так званої збірки

попа Філіпа 1345 р. за списком Московської синодальної бібліотеки, в якому серед інших було вміщено переклад віршованого твору Константина Манасія з маргінальними нотатками болгарського перекладача та ін. [457, 101-110]. Крім того, історик окреслив деякі питання історії самостійної Тирнівської патріархії в інших студіях і рецензіях [464; 465; 466].

Були й інші проблеми, які М. Дринов розв'язував згідно з його визначальним світоглядним уявленням щодо місця болгарської історії у контексті світової історії. Зокрема, під час наукових студій в архівах і бібліотеках Італії він докладно ознайомився з “рукописними описами турецької держави, що стосувалися XV, XVI і XVII ст. і в більшості належали венеціанським посланникам”, і що, за його спостереженням, були “головним джерелом з історії Болгарії цього періоду” [460, 128]. Опрацювання цих архівних матеріалів й інших джерел, дозволили М. Дринову сформулювати кілька принципово важливих положень болгарської історії періоду османського іґа.

По-перше, в XV–XVII ст. болгарини не втратили “народної свідомості, не забули, що вони – один із народів світу, народ з минулим, із власною історією; пам'ять про історичне минуле була ангелом-охоронцем болгарської народності за складних умов для її існування” [461, 136].

По-друге, у XVIII ст., внаслідок згубної політики грецької патріархії й фанаріотів, духовне життя болгарського народу і його національна свідомість занепали. Згодом історик розширив хронологічні рамки “темного періоду” історії південнослов'янських народів, до якого відносив не лише XVIII ст., але й XVII ст. [468, 506]. Він висловив міркування, що в XVI ст., за султана Селіма I, становище болгар погіршилося, посилилася політика ісламізації, а Селім II значно обмежив права Тирнівської єпархії [458, 529, 530].

М. Дринову належить виключно важлива роль у науковому “відкритті” болгарського національного відродження, виток якого він пов'язував з ім'ям Паїсія Хілендарського. “У половині XVIII ст. з'явилася

болгарською мовою книга, написана ієромонахом Паїсієм, яку болгари справедливо ставлять біля витоків свого відродження. Уся книга є жалібним криком проти грецької духовної влади, що остаточно знищила болгарську народність”, – писав він [453, 176]. І хоча дослідник не вважав “Історію слов’яноболгарську” важливим науковим твором, він високо цінував її духовну силу задля розвитку болгарського національного відродження. “В деяких болгарських містах дивилися на цей твір як на священну книгу, котру зберігали в церквах разом із церковною святинею, – наголошував він. – Наприкінці минулого століття ця чудова книга стала предметом переробок, в яких жалібний крик Паїсія перетворився у страшенне обурення проти грецької ієрархії” [453, 176].

Велику увагу М. Дринов приділив дослідженню однієї з найактуальніших проблем болгарського національного відродження – боротьбі за самостійну церкву. Опрацювання широкого комплексу джерел, зокрема “Життєпису” Софронія Врачанського, свідчень священника Івана Лук’янова про подорож до Туреччини на початку XVIII ст., матеріалів періодичної преси, публіцистичних творів та ін., дало йому підстави зробити новий висновок про згубний вплив фанаріотського господарювання в країні на процес відродження болгарської нації [457, 136-143] і всенародний характер болгарського церковного руху [369, 161-162]. Саме ці провідні ідеї стали однією з основ розробленої М. Дриновим концепції болгарського національного відродження.

Проблеми середньовічної історії Болгарії досліджувалися й професором Університету Св. Володимира Т. Флоринським (1854–1919). Він закінчив Петербурзький університет, де його наставниками були В. Василевський і В. Ламанський. Останнього він вважав своїм учителем, частково поділяв його слов’янофільську концепцію історії. Зацікавленість Т. Флоринського проблемами історії слов’янських народів засвідчила його перша наукова робота “Критичний розгляд свідчень Константина Багрянородного про південних слов’ян”, що була нагороджена золотою

медаллю університету [8, 10]. У 1881 р. Т. Флоринський захистив магістерську дисертацію “Південні слов’яни і Візантія у другій половині XIV ст.” (1881), а наступного року перейшов на службу до Київського університету, в якому викладав до 1919 р.

Вагомим науковим доробком Т. Флоринського стала розвідка, присвячена знайденим матеріалам про віровчення й організаційну структуру богомільства [1117]. Об’єктом його дослідження слугував список “Синодика царя Бориса” із Народної бібліотеки в Софії, що раніше належав С. Палаузову. З ним учений познайомився під час перебування в Болгарії у 1882 р. і виявив у ньому молитвослов’я та “чини”, що не увійшли у видання “Синодика” 1855 р. [1004]. Знайдені Т. Флоринським матеріали мали важливе значення, оскільки в них, серед іншого, містився “стислий виклад сутності болгарського богомільства”. “Досі свідчення про вчення болгарських богомилів черпалися із творів викривачів ересі, насамперед, із бесід Пресвітера Козьми... – продовжував він. – Тепер же перед нами церковно-законодавчий акт, в якому вчення ересі, що проклинається, сформульовано коротко, точно, ясно. Не може бути сумнівів, що цей акт прокляття складений на соборі проти богомилів, скликаному в Тирново 11 лютого 1211 р., і вставлено у тоді ж перекладений з грецького чин анафемствования” [1117, 33]. Історик з’ясував, що у виявлених матеріалах указані й мотиви негативного ставлення богомилів до того чи іншого установлення, наприклад до шлюбу; уміщено подробиці, що пояснюють чималий успіх богомилів серед народних мас; нарешті, вказано імена невідомих раніше вчителів і проповідників богомільства [1117, 35-39]. Ці дані пояснювали й організаційну структуру богомільства, про яку теж майже не було ніяких свідчень. Отже, знахідка історика надала у розпорядження науки важливі додаткові відомості про богомільський рух. Також Т. Флоринський проаналізував відомий кириличний напис царя Самуїла й виклав власні аргументи щодо проблеми походження кирилиці і

глаголиці, спростовуючи тезу деяких зарубіжних учених про старшинство глаголиці [1121; 1118].

Середньовічну історію Болгарії плідно вивчав учень Т. Флоринського К. Радченко (1872–1902). Він закінчив київську гімназію та історико-філологічний факультет університету Св. Володимира, де слухав лекції В. Антоновича, М. Дашкевича, В. Іконникова, Т. Флоринського та ін. У 1898 р. К. Радченко (тоді вчитель київської приватної жіночій гімназії А. Бейтель) блискуче захистив дисертацію “Релігійний і літературний рух у Болгарії в епоху перед турецьким завоюванням” і здобув ступінь магістра слов’янської філології [1293, 47; 966]. Дослідження отримало позитивні відгуки, зокрема Т. Флоринський вказував, що воно “справляє добре враження..., дає ясну картину релігійного і літературного життя в Болгарії при останніх Шишмановичах, напередодні турецького завоювання” [1124, 7].

На основі аналізу візантійських і болгарських джерел К. Радченко зробив висновок, що культурний вплив Візантії на Болгарію був найбільш інтенсивним в епоху правління останніх Шишмановичів. Виразом цього в державному житті країни стали розвиток ідеї самодержавства, опанування особливостей візантійського придворного церемоніалу, заміна слов’янських юридичних термінів грецькими, зокрема у зовнішньому стилі грамот тощо [966, 1]. Історик детально висвітлив вплив візантійських релігійних учень на духовне життя Болгарії і висловив заувагу, що “характерний для релігійних учень Візантії XIV ст. індивідуалізм виявився в Болгарії з особливою силою в діяльності Ромила, а також отримав розвиток у вченні Феодосія єретика”. Небезпідставним було і його припущення, що “єретик Феодорит був у Болгарії представником тих крайнощів захоплення язичеською давниною, яку можна прослідкувати ще в XIV ст. у Візантії” [966, 2].

Особливу увагу в дослідженні було приділено характеристиці літературного процесу в Болгарії і з’ясуванню його найприкметніших рис.

Серед останніх він відзначав індивідуалізм, інтерес до наукових знань, критицизм, котрий, однак, не торкався авторитету грецької писемності, що прослідковувався як у літературі, так і в реформі правопису Євфимія. Водночас автор слушно зауважував, що, схилиючись перед грецькою мовою й писемністю, як “ідеалами досконалості”, болгарське письменство другої половини XIV ст. намагалося “наблизити до них рідну мову й письмо: цим пояснювалася й та обставина, що вони рабськи дотримувалися візантійських зразків в оригінальних творах і у мові, прагнули до дослівної передачі оригіналів у своїх перекладах” [966, 2]. Отже, дослідження К. Радченка стало вагомим внеском в історіографію середньовічної історії Болгарії.

Однією з найважливіших в українській болгаристиці кінця XIX ст. робіт із джерелознавства середньовічної історії Болгарії було дисертаційне дослідження одеського історика М. Попруженка (1866–1943). Він походив із родини протоієрея і церковного письменника, закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету (1888), де його наставниками у галузі славістики були Ф. Успенський і О. Кочубинський. У 1891 р. М. Попруженко зайняв посаду приват-доцента кафедри слов'янської філології Новоросійського університету, згодом став екстраординарним (1908), ординарним (1910) і заслуженим (1916) професором цього ж навчального закладу. У 1894 р. він захистив магістерську дисертацію “З історії літературної діяльності в Сербії XV ст.”, а у 1899 р. – докторську: “Синодик царя Бориса”.

Науковим досягненням М. Попруженка стало критичне видання у 1897 р. “Синодика царя Бориса”, про який на той час у вітчизняній і зарубіжній історіографії накопичилися значні відомості, а у 1899 р. вийшло друком монографічне дослідження, присвячене цій пам'ятці [942; 943]. У його основу автор поклав список “Синодика” із Софійського збірника, фотокопії якого він отримав від Ф. Успенського, на той час – директора Російського археологічного інституту в Константинополі. Крім того, М.

Попруженко використав інші списки “Синодика” XIV–XVI ст., в яких містилися відомості про болгарських государів і церковних ієрархів, про поширення єретичних рухів в Болгарії XII–XIV ст. тощо. Це дало можливість автору з’ясувати співвідношення цих списків, проаналізувати мову софійського списку “Синодика”, окреслити причини і обставини створення пам’ятки, визначити її склад і місце в історії болгарської писемності та зробити екскурс у культурну історію Болгарії XIV ст., оцінити значення “Синодика” як джерела для вивчення внутрішнього життя Болгарії, запропонувати власне бачення розвитку богомільства і з’ясувати його зв’язок з іншими єретичними течіями, зокрема з іконоборством .

М. Попруженко встановив, що головне значення “Синодика” полягало в статтях, спрямованих проти богомилів, оскільки “ця пам’ятка своїм походженням зобов’язана саме цій секті, була викликана її поширенням і необхідністю боротися з нею” [943, 126]. Дослідник слушно вказував, що, відбиваючи офіційну точку зору щодо богомільства, “Синодик” містив більш повну й відсутню в інших джерелах інформацію про історію й діяльність цієї секти, а тому займав перше місце серед інших джерел про богомолів [943, 128-129]. Заслуговує на увагу оцінка “Синодика” як “джерела, що узагальнювало всі наші відомості про богомилів”. “Батьки Тирновського собору, – вказував учений, – стоячи на сторожі офіційного порядку і церковного благоустрою, відзначили у вченні єретиків все, що в ньому було небезпечно і шкідливо для церкви як державної установи, вказавши й на те, що загрожувало, на їх думку, і державному спокою. Разом з тим, вони зовсім залишили без уваги етичний бік учення богомилів, не маючи підстав вважати його небезпечним” [943, 171]. Утім, не всі положення і твердження автора щодо богомільства були достатньо виваженими і аргументованими, зокрема трактування “значення богомільства як просвітительського фактора болгарського життя” [943, 171]. Ще один штрих. У додатках до книги український історик видав ряд церковних пам’яток, що стосувалися єретичних рухів в Болгарії, котрі

залишалися невідомими для українських і російських славістів, зокрема слов'янський переклад титла "Паноплії" Є. Зигабена про богомилів за рукописом XV ст. [943, прил., 1-55].

Наукова громадськість зустріла видання М. Попруженка досить стримано й навіть критично [707; 1119, Вып.V, 15-18]. Утім, через відсутність у вітчизняній та зарубіжній історіографії кінця XIX – початку XX ст. серйозних розвідок про "Синодик царя Бориса", монографія М. Попруженка стала одним із найбільших досягнень української славістики наприкінці XIX ст. Окремі ж її висновки зберігають свою цінність і сьогодні [864, 22, 38, 163].

Дослідженням проблем середньовічної історії Болгарії займалися українські вчені, котрі працювали у Російському археологічному інституті у Константинополі (далі – РАІК), що був урочисто відкритий 26 лютого 1895 р. Ініціаторами його створення були Російська академія наук, Російське археологічне товариство, інші громадські організації та окремі науковці. Зазначимо, що першорядну роль у діяльності цього наукового закладу відіграли вчені Новоросійського університету, зусиллями яких був вироблений його статут, а професор Ф. Успенський у липні 1894 р. став його директором і залишався на цій посаді упродовж 20 років існування інституту [726, 119; 1251, 44].

Наукова діяльність РАІК включала проведення засідань, археографічних і археологічних досліджень, опрацювання отриманих даних, видання його наукового часопису [726, 120]. Одним із його найголовніших завдань було вивчення балканських слов'ян, що здійснювалося в основному по трьом головним напрямам: давня історія Балканського півострова (так звана доісторична епоха), греко-римський і візантійсько-слов'янський періоди. Головну увагу інститут приділяв останньому і саме в цій галузі зроблено відкриття світового значення. Співробітники інституту (у своїй більшості науковці Новоросійського університету) та інші українські вчені, використовуючи РАІК як свою

наукову базу, досліджували пам'ятки образотворчого мистецтва, архітектури, писемності, господарські будинки та ін. як суто слов'янські, так і грецькі, що відносилися до слов'янської історії.

У 1896 р. директор РАІК та вчений секретар цього закладу П. Погодін здійснили наукову експедицію у Болгарію. Під час останньої Ф. Успенський віднайшов у Національній бібліотеці в Софії чимало слов'янських рукописів (близько 300 манускриптів), найбільш цінним з яких був список “Синодика царя Бориса” (XIV ст.). Він зняв із нього факсимільну копію і доручив досліджувати цю пам'ятку приват-доценту Новоросійського університету М. Попруженку. В інших бібліотеках Болгарії учасниками археографічної експедиції було виявлено слов'янські євангелія, богослужбні книги й збірки, що в більшості не були предметом спеціального дослідження. Зокрема, під час експедиції у 1898 р. Ф. Успенським було досліджено зібрання рукописів із книгозбірні церкви Св. Климента в Охриді: 89 грецьких і 17 слов'янських манускриптів, серед яких першочергове значення мав пергаментний кодекс XII ст. Іоана Скилиці [1105; 1251, 126].

На території Македонії учасниками експедиції РАІК було знайдено видатну пам'ятку слов'янської писемності – напис царя Самуїла від 993 р., що досліджувався багатьма українськими вченими-славістами. На думку Ф. Успенського, він “проливав деяке світло на культурний розвиток зовсім темної епохи слов'янської історії. Уже саме використання слов'янської мови для таких повсякденних потреб, як зображення надмогильного напису, є досить важливим фактом у вивченні епохи царя Самуїла” [1103, 3]. За спостереженням професора київського університету Т. Флоринського, ця пам'ятка слов'янської писемності X ст. була беззаперечним свідченням того, “що через 108 років після смерті Мефодія і через 77 років після смерті його учня Климента в Македонії використовувалося кириличне письмо” [1118, 83].

Упродовж 1899–1900 рр. під керівництвом Ф. Успенського експедицією РАК проводилися археологічні розкопки в околицях селища Абоба, де відкрито давню болгарську столицю дохристиянської епохи, а також досліджувалася князівська резиденція у Преславі [817; 253]. Знайдені пам'ятки проливали світло на чимало нез'ясованих питань давньої історії Болгарії, зокрема про місцезнаходження її першої столиці, християнські храми в період до князя Бориса, перші болгарські письмена тощо [817, 108; 1101, 194; 1103, 4; 697, 78-80]. Ці й інші відкриття мали велике наукове значення, даючи можливість вченим різних європейських країн переглянути або уточнити окремі висновки про ключові події болгарської історії та болгарсько-візантійських взаємин. Зрештою, наукова діяльність РАК, з яким активно співпрацювали Ф. Успенський, Т. Флоринський, М. Попруженко та ін., засвідчила високий авторитет українських учених-славистів у дослідженні давньої і середньовічної історії слов'янських та інших народів Балканського півострова.

У 60–90-х рр. ХІХ ст. історичною наукою було досягнуто помітних успіхів у вивченні проблем минулого Сербії. Одним із видатних дослідників середньовічного періоду її історії був професор університету Св. Володимира Т. Флоринський. У магістерській роботі “Південні слов'яни і Візантія у другій половині ХІV ст.” (1882), що „й досі зберігає своє наукове значення” [724, 136], він вдався до реконструкції процесу формування державності у південнослов'янських народів і прослідкував еволюцію жуп (жу́па – територія, що займалася слов'янськими племенами, кожне з яких складалося із кількох родів. – С.К.) й інституту жупанів. При цьому він виходив з того, що формування державності обумовлювалося не внутрішнім розвитком слов'янського суспільства, а зовнішнім політичним впливом сусідніх держав. Більш того, час виникнення кожної держави залежав від ступеня і характеру цих впливів [1131, 2-3].

Дослідник з'ясував, що слов'яни, які оселилися на території сучасної Болгарії, були згуртовані в одну народність і державу прибулою тюркською

ордою ще в VII ст. [1131, 3]. Хорватські і сербські племена деякий час після переселення ще зберігали між собою зв'язок, оскільки вони до IX ст. знаходилися в політичній і церковній залежності від Візантійської імперії. Але з IX ст. хорвати, ведучи постійну боротьбу з франками і венеціанцями, здійснюють перехід від племінного чи “жупного ладу” до державного і створюють своє королівство, остаточне оформлення якого завершилося під впливом Заходу [1131, 4]. Сербські племена, що залишалися вірними Візантії, не вели з нею постійної боротьби і тому не потребували державної організації. Другу причину пізнього створення держави у сербів автор бачив у географічному факторі, вважаючи, що гірський рельєф сприяв ізоляції областей [1131, 8].

Т. Флоринський був переконаний, що причини формування держави в кожному конкретному випадку були різними. Виникнення Хорватської держави було викликано необхідністю постійної боротьби із зовнішніми ворогами. Сербська ж держава створювалася шляхом поступового “збирання” племен навколо одного центру, яке завершилося лише наприкінці XII ст., коли С. Неманя заклав основи “самобутного державного життя Сербії”. До цього серби майже п'ять століть зберігали “первісну форму політичного побуту, яку пройшли майже всі слов'янські племена – форму жупного устрою” [1131, 4]. За такої форми устрою кожна область, на думку Т.Флоринського, являла собою особливе “жупанство”, на чолі якого стояли жупани, що приймали інколи титули князів і навіть королів. Титул великого жупана міг передаватися правителю будь-якої області, але найчастіше він утримувався за жупанами областей Зети і Рашки [1131, 8-10].

Принагідно Т. Флоринський дав власне розуміння процесу еволюції адміністративного устрою Сербії. На його погляд, після створення Сербського королівства, у внутрішній організації жуп спостерігалися суттєві зміни аж до XIV ст., коли тут з'явилися “зародки невластивого духу слов'янських народів феодалізму”, що почав руйнувати старі жупи [1131,

28]. Уже в XIV ст. термін “жупа” втратив поняття “області значних розмірів” і став означати “округ, що складався із кількох сіл” [1131, 26]. Дослідник констатував, що жупи в цей період “користувалися самими різноманітними формами управління” і знаходилися в різних відносинах з центральною владою [1131, 27-28].

Водночас, прихильний ідеології пізнього слов'янофільства, Т. Флоринський висловив міркування, що п'ятисотлітнє турецьке панування на Балканах позитивно вплинуло на історичний розвиток тутешніх народів, котрі згодом швидко відродилися. Наступ же католицького “Заходу загрожував знищити всі життєві національні та релігійні особливості народностей, котрі склали населення більшої частини імперії та інших держав Балканського півострова” [1131, 137-138].

У 1882 р. Т. Флоринський перейшов на службу до Києва, прийнявши запрошення університету Св. Володимира зайняти вакантну після смерті професора О. Котляревського кафедру славістики. У Київському університеті вчений пропрацював 36 років (до 1907 р. у штаті, а потім поза штатом), створивши за цей час власну школу вчених-славістів, до якої належали К. Арабажин, М. Глокке, М. Драй, А. Лобода, О. Лук'яненко, К. Радченко, Е. Рихлік, А. Ясинський, та ін. Упродовж 15 років Т. Флоринський займав посаду декана історико-філологічного факультету, 22 роки брав участь у діяльності Київського слов'янського благодійного товариства [8, 1-33; 112, 1-25; 637].

У 1888 р. Т. Флоринський опублікував монографію “Пам'ятки законодавчої діяльності Душана, царя сербів і греків” – один з найбільш фундаментальних творів на цю тему у світовій історіографії. Ця робота була захищена ним як докторська дисертація. Якщо в магістерському дослідженні вчений дослідив процес неухильного переходу до сербів провідної ролі на Балканах упродовж другої чверті XIV ст., то у докторській дисертації його увага була прикута до переможного піднесення Сербії за царя Стефана Душана, правління якого позначило найславетнішу добу

сербської історії. Сам автор відносив своє дослідження “до розряду монографій про джерела” [1126, IV], або ж, за сучасною термінологією, до джерелознавчих досліджень.

Наприкінці XIX ст. “Законник Стефана Душана” вважався однією з найвеличніших юридичних пам’яток слов’янського середньовіччя і привертав увагу вчених не лише як джерело, що закарбувало характерні риси станової структури сербського суспільства, але і як реліквія слов’янської писемності. Початок введення цієї пам’ятки до наукового обігу було покладено в 1795 р., у зв’язку з виданням відомої праці Й. Раїча “Історія різних слов’янських народів”. На початку XIX ст. був виданий рукопис 1700 р., а невдовзі відомий славист П. Шафарик обнародував два рукописи XVI–XVII ст. Йому ж були відомі вже цілих 10 списків, в тому числі два найбільш ранніх із них, що під час подорожі по балканських країнах виявив і вивіз до Росії В. Григорович: Струзський, датований XIV ст., і Афонський, що відноситься до кінця XIV ст. або початку XV ст. [554, 176].

Із цілком зрозумілих причин зарубіжна наука випереджала сербську, а тому наступний важливий етап у вивченні “Законника” пов’язано з іменем Т. Флоринського. На підставі порівняльного аналізу всіх відомих і доступних списків “Законника Стефана Душана” (1349–1354) він удався до визначення редакцій цієї юридичної пам’ятки, а також з’ясування характеру та ступеня впливу на неї візантійського права. Позитивною стороною дослідження було залучення автором зовсім не відомих візантійських джерел і сербських законодавчих пам’яток XIV ст., виявлених ним у бібліотеках, архівосховищах і монастирях Сербії, Болгарії, Туреччини, слов’янських землях Австро-Угорщини [1126, 1-4].

Досягненням Т. Флоринського стало те, що він одним з перших встановив, що законодавча діяльність Стефана Душана не обмежувалася новою кодифікацією права й виданням одного лише Законника, а полягала в обнародуванні повного кодексу сербських законів. У ньому Законник був

лише одним із відділів, а головну його основу склали візантійські збірники. Згідно спостережень дослідника, “давні рукописи Законника завжди включали і пам’ятку сербської компіляції візантійських законів: скорочену Синтагму Матвія Властаря і Закон царя Юстиніана” [1126, 16]. “Усі три пам’ятки, – продовжував він, – за моїм глибоким переконанням складають один законодавчий комплекс: Синтагма Матвія Властаря і Закон царя Юстиніана містять статті компендіумів всіх найважливіших візантійських церковних і цивільних законів, частково змінених і доповнених відповідно до потреб сербського народу й держави; Законник же власне репрезентував сербські закони, як доповнення до візантійського законодавства” [1126, 16]. Відтак, висновки Т. Флоринського й видані ним Струзський і Афонський списки “Законника Стефана Душана” мали принципово важливе значення для подальшого вивчення найславетнішої доби сербської середньовічної історії.

Т. Флоринський приділив увагу іншим проблемам середньовічної і ранньомодерної історії південнослов’янських народів: звернувся до окремих питань історії Дубровника [1122]; з’ясував наслідки Косовської битви для подальшої долі балканських народів, зокрема вказував, що “вона поклала край самостійності сербського народу і його держави, і в значній мірі обумовила подальші успіхи турок на Балканському півострові” [1110, 75].

Велике значення дослідження середньовічної історії Сербії мали праці професора Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородка В. Качановського (1853–1901). Ще студентом Варшавського університету він зацікавився проблемами сербської середньовічної історії, а його студентське наукове дослідження “Падіння Сербії” отримало золоту медаль університету. У 1882 р. науковець захистив магістерську дисертацію “Невиданий дубровницький поет Антон-Марин Глегевич”, деякий час викладав у Варшавському і Казанському університетах [1287, 179]. У 1888–1901 рр. він викладав славістичні курси в Історико-філологічному інституті

кн. Безбородка в Ніжині. Водночас видавав журнал “Вестник славянства” (1888–1896), де друкувалися його статті й рецензії, більшість з яких торкалася славістичної проблематики [578; 579; 580; 576].

Вагоме місце у науковій творчості В. Качановського займає монографія “Історія Сербії з половини XIV до кінця XV ст.” (1899) [577]. У її першому томі він зробив вдалу спробу “критичної оцінки джерел” з окресленої проблеми. Цілком слушно автор згрупував опрацьовані джерела у відповідні комплекси, або групи, серед яких вирізняв: сербські житія і похвальні слова, сербські літописи (короткі, великі і хронографи), боснійсько-хорватські, болгарські, молдово-волооські, чеські, руські, візантійські, албанські, італійські та угорські джерела, а також описи мандрівників по Балканському півострову [577, 1-3].

Вдаючись до аналізу кожної з цих груп джерел, дослідник прагнув визначити їх інформаційний потенціал задля вивчення історії Сербії другої половини XIV – кінця XV ст., коли, як вважав, розпочалося “поступове в’янення політичного організму південнослов’янської держави” [577, 5]. Найбільшу цінність для вивчення подій цієї доби сербської історії, вважав В. Качановський, мав “Родовід” архієпископа Данила II, сербські житія якого давали можливість з-поміж іншого “вірно визначити рік події і, частково, загальний уклад життя давнього сербського суспільства... родинний і громадський устрій давньої Сербії, відношення сербських великих жупанів і королів до державців і духовенства і т.п.” [577, 21, 75-77]. Дослідник був переконаний, що саме з “Родовода” Данила II, як первинного джерела, походили численні “Сказання” про життя сербських архієпископів, що, в свою чергу, були головним джерелом для укладення сербських літописів [577, 22-24].

Важливе значення для вивчення історії Сербії XIV–XV ст., за слушним зауваженням В. Качановського, мали твори візантійських авторів Никифора Григора, Іоанна Кантакузена, Іоанна Дуки, Іоанна Анагноста, а також Епірський літопис. Визначаючи інформаційну цінність і змістовну

насиченість кожного з них, дослідник враховував чимало різних факторів: час та історичне середовище, в якому вони створювалися, індивідуальні особливості та суспільне становище автора. Також він намагався перевіряти їх достовірність інформацією інших, насамперед іноземних джерел. Характеризуючи твір Никифора Григора, дослідник відзначив, що у ньому містилися важливі свідчення про посольство імператора Андроніка II Палеолога у 1326 р., в якому брав участь сам автор, до сербського короля Стефана Дечанського, цілковите безладдя в Сербії після смерті Стефана Душана, зраду Момчилом візантійського імператора Іоанна Кантакузена, за що він отримав деспотський титул від імператриці Анни [577, 264-265, 267].

Утім з різних причин досліднику не вдалося у повній мірі зреалізувати свій творчий задум відносно “критичного дослідження джерел” сербської історії. Насамперед це пояснюється тим, що автор здебільшого не робив власних висновків, а, як правило, здійснював розширений огляд відомих на той час джерел й аналіз спеціальних робіт вітчизняних і зарубіжних авторів. Тож, приєднуємося до думки С. Нікітіна, що книга В. Качановського “мала більше описовий, ніж аналітичний характер” [870, Т.ІІІ, 502], а її автор не міг претендувати на внесок у науку.

Окремі проблеми розвитку сербської культури раннього нового часу досліджував К. Радченко. Будучи студентом випускного курсу університету Св. Володимира, він написав змістовне дослідження про родоначальника сербської світської літератури Досифея Обрадовича, що отримало золоту медаль університету. Невдовзі воно було доопрацьоване й видрукуване на сторінках “Університетских известий” та окремою книгою [967]. Праця молодого дослідника була схвально зустрінута критикою і науковою громадськістю Сербії, які відзначали, що це було на той час найбільш повне дослідження про відомого сербського просвітителя, в якому його діяльність розглядалася у зв’язку із загальним ідейним рухом в Європі [890, 138].

Проблеми історії інших південнослов’янських народів практично не досліджувалися. Лише вихованець Ніжинського юридичного ліцею кн.

Безбородка (1855) та юридичного факультету Київського університету (1860) Ф. Леонтович (1833–1911) звернувся до вивчення перших кодифікованих статутів, що виникли на території Хорватії – в Далмації і Примор'ї у другій половині XIII ст. Після закінчення із золотою медаллю університету він деякий час викладав у Рішельєвському ліцеї, а з 1863 р. – в університеті Св. Володимира. Наступного року науковець захистив магістерську дисертацію “Історичне дослідження про права литовсько-руських євреїв”, а ще через рік зайняв посаду доцента Новоросійського університету. У 1868 р. Ф. Леонтовичу було присвоєно ступінь доктора.

Наслідуючи М. Іванишева, Ф. Леонтович дотримувався у своїх роботах у галузі слов'янського права порівняльно-історичного методу, який вважав “єдиним шляхом для пояснення юридичного побуту наших предків” [829, 46]. За його спостереженням, “схожі установи чехів, сербів, руського та інших слов'янських народів однаково мали коріння в давніх порядках загальноплемінного життя слов'ян”, а завдання науки полягало в тому, щоб “визначити подібні явища, аналізувати та з'ясувати темні питання історичного життя руського та інших слов'янських народів” [829, 46]. Критикуючи тезу слов'янофілів про вікове протистояння слов'ян і німців, історик уважав, що “давні германці вступили у боротьбу зі слов'янами не через пропаганду чужої їм державної чи національної ідеї, – їх спонукало до цього не прагнення поширення всесвітньої імператорської влади, а той самий колонізаційний інстинкт, котрий з таким гнітом виявлявся взагалі у побуті всіх нових середньовічних народів” [829, 47].

Прихильність Ф. Леонтовича до соціологічної концепції права засвідчила і його докторська дисертація “Давнє хорвато-далматське законодавство” [749], у якій досліджувалися локальні статuti другої половини XIII ст., що виникли на території Хорватії – в Далмації і Примор'ї. Найважливішим з них – “Виндольський закон” був укладений в Хорватському Примор'ї і цікавий, крім іншого, як одна із небагатьох для середньовіччя пам'яток слов'янської глаголічної писемності. Саме ця

обставина слугувала причиною його популярності серед дослідників. Він детально змалював суспільний устрій хорватського суспільства, центральне місце в якому займала община, що відігравала домінуючу роль, а князю належала роль “батька” общини, її верховного покровителя [749, 19-21]. “Община обіймала всі суспільні класи без виключного панування одних і поневолення інших,— наголошував історик. – Вищі класи не вирізняються із общини і не переважають в ній, як це було в інших, особливо приморських, далматських общинах: виндольські... племенні люди склали лише головну земську силу і опору общин” [749, 9]. Він стверджував, що у Виндолі існувало спільне майно – “збор”, а спадкове право “мало строгий сімейний характер” [749, 36]. Цю думку ще у 80-х рр. ХІХ ст. категорично спростовував І. Ягич, стверджуючи, що Ф. Леонтович неправильно розумів саму мову “Виндольського статуту” [1182, 18, 75].

У “Виндольському статуті” містилася важлива інформація про соціально-економічні відносини в хорватському суспільстві, що свідчила про достатньо розвинутий процес феодалізації, зокрема про наявність трьох основних станових категорій: духовенства, “племінних людей” і “кметів”, на що звернув увагу Ф. Леонтович. На його переконання, “племінні люди, подібно кметам, склали власно фактичний розряд, займали в своїх общинах становище вищого класу людей, але не користувалися ніякими юридичними перевагами перед іншими общинними людьми... Не видно також, що із званням племінних людей поєднувалися будь-які виключні привілеї” [749, 18]. Кмети ж – це загальна назва “орачів і пастирів”, тобто міських і сільських жителів [749, 18]. Однак, не достатньо аргументованим виглядає міркування вченого, що між племінними людьми і кметами “ще в повній мірі панувала ідея общинної рівності, без різких станових відмінностей. Племінні люди, подібно кметам, склали власне фактичний розряд, мали в своїх общинах становище вищого класу людей, але не користувалися ніякими юридичними перевагами перед іншими общинними людьми” [749, 18].

Оригінально пояснював історик відносини виндольських общин до міст. За його спостереженням, право міської общини на штраф за крадіжку в місті “говорило про силу й міцність самих общин, куди у звичайних випадках ще мало проникала влада князів. Їм безпосередньо підпорядковувалися лише особи, що знаходилися у найближчому до них відношенні” [749, 34]. Разом з тим, Ф. Леонтович не пояснював характер відносин сільського населення й князів, князів і виндольських общин, не уточнював своєї позиції щодо “звичайних випадків”, які не допускали проникнення князівської влади в життя общини. На цю слабку сторону його аргументації звернув увагу ще І. Ягич: “Відношення виндольського князя до виндольських общин зовсім були не такі, як їх малював поважний історик руського права” [1182, 82]. Цей авторитетний вчений вказував і на інші неточності та упущення роботи Ф. Леонтовича. Утім, слід визнати, що докторська дисертація вченого, як і інші його праці, були цінними для свого часу дослідженнями майже не вивчених проблем історії південних слов’ян і свідчили про поступ вітчизняної історіографії слов’янської історії.

Історія права південнослов’янських народів привертала увагу відомого історика, професора юридичного факультету університету Св. Володимира М. Владимирського-Буданова (1838–1916). Перебуваючи у 1880–1881 роках у науковому відрядженні за кордоном, він вивчав пам’ятки слов’янського права в архівосховищах і бібліотеках Відня, Загреба і Праги. На основі синтезу деяких теорій історичної школи, слов’янофільських ідей та узагальнень своєї магістерської дисертації про поширення німецького права в країнах Східної Європи історик висунув концепцію про всеслав’янський правовий розиток як єдиний органічний процес, незалежний від волевиявлення законодавця. М. Владимирський-Буданов був переконаний, що розвиток права значною мірою залежав від географічних умов, психічних і фізичних законів людської природи, що зумовлювали цілковиту схожість правових норм у різних народів. “Цим, зазвичай, пояснювалася схожість норм одних народів, пов’язаних єдністю

походження, а спочатку і місцем проживання, – писав він. – Тому можна говорити про історію права групи держав, на які розділився один народ (слов'яни. – С.К.)” [345, 39]. Він сформулював думку про самобутній розвиток права кожної слов'янської нації, допускав можливість запозичення правових норм слов'янськими народами один у одного і рішуче виступав проти сприйняття ними німецького права [345, 39; 347, 6].

Подібна концепція всеслов'янського правового розвитку зумовлювалася прихильним ставленням вченого до слов'янських народів і моральною підтримкою їх національного відродження, сучасником якого він був. У своєму звіті про закордонну подорож М. Владимирський-Буданов вказував: “Сім'я слов'янських народів, якщо їй коли-небудь судилося повернутися до спільного життя, може складатися лише із самостійних повноправних членів. Очевидно, для цієї вищої цілі необхідно, перш за все, досягнення найближчої мети, тобто укріплення свідомості, самостійності і єдності кожної слов'янської нації окремо. Саме це складає саме насущне завдання слов'янської науки нашого часу, і в тому числі, історичного правознавства” [345, 54].

Доказом існування єдиного слов'янського права М. Владимирський-Буданов вважав знайдені в архіві Загребської академії наук статути місцевих общин: “Законик міста Кастви” і “Законик общини Вепринської” [343]. Він надавав великого значення цим “чистим проявам слов'янського права”, з яких перший, укладений близько 1400 р., відносився до найбільш старих юридичних пам'яток хорватського законодавства, а другий, крім законів, включав і судові вирoki цієї общини. “Із числа пам'яток руського права вони поступалися за часом лише “Руській Правді”, а з числа польських – лише Вислицьким статутам” [343, 94]. На відміну від інших юридичних слов'янських джерел, записаних латиною чи італійською мовою, ці закони були записані місцевою, давньохорватською мовою, що дало підстави стверджувати, що вони “не складені яким-небудь доктором наук, не списані з венеціанських чи інших (подібно законам багатьох

далматських общин); вони є нічим іншим, як перекладені на письмо норми звичаєвого права” [343, 96].

Зіставляючи ці закони з нормами, зафіксованими у “Руській Правді”, М. Владимирський-Буданов відзначав спільність тих положень, в яких слов’янське право “відрізнялося від права інших народів того ж рівня культури” [343, 96, 100]. Він наголошував, що “подібність і цивільних узаконень маленьких адриатичних общин із законами інших окремих слов’янських народів не може підлягати сумніву, а джерелом цієї подібності може бути визнано лише єдність національності і частково ступінь культури” [343, 112]. Відтак, дослідник висловив припущення, що єдність національності, а подекуди і культури, давала змогу визнати загальнослов’янськими ті інститути, нечіткі сліди яких окреслилися у давніх пам’ятках слов’янського права [343, 123].

Отже, незважаючи на окремі слабкі місця, концепція єдиного слов’янського права М. Владимирського-Буданова заслуговувала і заслуговує всебічної поваги хоча б тому, що в ній поєднувався морально-психологічний підхід до права як системи понять про загальнообов’язкові норми з позитивістською парадигмою історії. Необхідно також підкреслити, що методологія талановитого вченого мала помітний вплив на учнів його наукової школи [829, 108].

Першість у дослідженні проблем національно-визвольного руху південнослов’янських народів проти турків належить дослідженням О. Кочубинського (1845–1907). Він народився в Кишиневі, в родині священика. Закінчив із золотою медаллю Рішельєвський ліцей в Одесі (1863) та історико-філологічний факультет Московського університету (1867), по закінченні якого кілька років працював учителем Одеської гімназії. О. Кочубинський був одним із співорагнізаторів Одеського слов’янського благодійного товариства, брав активну участь у його діяльності. За поданням професора В. Григоровича, Рада Новоросійського університету у 1871 р. обрала його на посаду приват-доцента кафедри

слов'янської філології [757, 20]. У 1873 р. О. Кочубинський захистив магістерську дисертацію “Брати-подобой і чеські католики на початку XVII ст.”, а в березні 1877 р. – докторську дисертацію на тему “До питання про взаємні відносини слов'янських нарідів”. Він також здійснив декілька наукових подорожей по слов'янських областях Європи (1872, 1874–1876, 1891) [757, 21-30].

Заслугою О. Кочубинського була спроба розглянути найважливіші події визвольної боротьби чорногорського народу на початку XVIII ст. [682]. Дослідник з'ясував, що важливе значення для пожвавлення цієї боротьби відіграв митрополит Данило Негош, зусиллями якого в Чорногорії спалахнуло повстання проти турок-османів. І лише невдалий Прутський похід російського війська 1711 р. змусив чорногорців припинити наступальні дії [682, 10]. Ця думка перегукується із заувагою сучасного російського історика В.Виноградова, що повстання викликало нові репресії проти південних слов'ян, зокрема, у 1714 р. Чорногорія зазнала нашествия Нумана-паші і спустошення [336, 77].

О. Кочубинський виділив в окремому проблему з'ясування роль сербської православної церкви в захисті інтересів сербів у період турецького гніту. З цього приводу він висловив доречне зауваження, що зв'язки Печських патріархів з Росією мали не лише церковний, але й політичний характер [682, 9-10]. Історик також зробив спробу прояснити позицію деспота Ю. Бранковича у визвольній боротьбі сербів. На його переконання, цей правитель відіграв фатальну роль у долі сербського народу, оскільки в період австро-турецької війни за його посередництва Габсбурги намагалися скористатися сербським визвольним рухом для загарбання слов'янських областей Туреччини й заміни турецького гніту австрійським [682, 35]. О. Кочубинський звернув увагу, що наприкінці XVII – на початку XVIII ст. були закладені основи дружніх відносин південнослов'янських народів з Росією, яка була для них уособленням сили, близька їм за релігією та мовою [682, 36-38]. Утім, він явно ідеалізував роль

Росії, вплив її зовнішньої політики на розвиток визвольних змагань слов'янських народів Балканського півострова.

Деякі питання культурного розвитку південнослов'янських народів окреслив у своїх роботах А. Дудка-Степович (1857–1935). Він закінчив історико-філологічний факультет університету Св. Володимира (1879), деякий час викладав у середніх навчальних закладах, а з 1892 р. займав посаду приват-доцента університету Св. Володимира по кафедрі слов'янської філології; водночас з 1893 р. А. Дудка-Степович був директором Київської колегії Павла Галагана. У 1899 р. видрукував “Нарис історії сербо-хорватської літератури”, де подав систематизований, хоча і не повний, огляд літературного процесу в Сербії від створення перших писемних пам'яток і до останньої чверті XIX ст. [1066]. Він також підготував низку розвідок про відомих діячів слов'янської культури XIX ст. – Я. Коллара, Ф. Прешерна, І. Вазова та ін. [1063; 1067; 1068; 1069].

Українським дослідникам другої половини – кінця XIX ст. належить виключно важлива роль у вивченні українсько-російсько-південнослов'янських зв'язків від середньовіччя до кінця XIX ст. Вагомим доробком у цьому плані стали праці доцента Історико-філологічного інституту кн. Безбородка М. Сперанського (1863–1938). У 1890–1892 рр. він працював під керівництвом І. Ягича і К. Крумбахера в архівах Варшави, Кракова, Праги, Загреба, Белграда, Відня, Дубровника, Софії, Риму, Венеції, Парижа, Берліна [696, 208], а результати своїх археографічних досліджень узагальнив у магістерській дисертації “Слов'янські апокрифічні євангелія” (1895) й інших роботах [1035; 1027; 1034; 1028]. Зокрема, на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця дослідник представив доповідь про відомого сербського культурного діяча XV ст. Владислава Граматика. М. Сперанський вважав, що цьому мислителю, твори якого несли відбиток “течій епохи Відродження на Заході”, належала виключна роль у піднесенні сербської культури в другій половині XV ст. [1027, 46].

Роль сербських переселенців у політичному, військовому та культурному житті Росії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. дослідив В. Григорович [377]. Кілька науково-популярних праць, присвячених відносинам Росії з балканськими слов'янами й визначним подіям у житті слов'янських народів, видрукував І. Малишевський [806]. Вони черговий раз засвідчили прихильність автора ідеям загальнослов'янської культурної єдності та провідної ролі Росії в культурному житті слов'янських народів. Професор Київської духовної академії Ф. Титов проаналізував роль сербського митрополита Михайла (Милое Йоановича) у розвитку сербсько-російських відносин другої половини XIX ст. [1083].

Серед інших проблем історії південних слов'ян, що розроблялися українською історіографією, слід виокремити історію православної церкви у балканських народів. Вивчення цієї проблематики активно здійснювалося студентами Київської духовної академії, чимало з яких були вихідцями із слов'янських регіонів Балканського півострова. Упродовж 60–90-х рр. XIX ст. випускники академії підготували близько 30 робіт з цієї проблематики: А. Мар'янович “Про заснування патріаршества в Сербії” (1865), М. Билич “Нарис історії Черногорської церкви в період феократії” (1867), І. Вукотич “Нарис історії православної церкви Черногорської від падіння самостійності (1389 р.) до наших днів” (1872), М. Ружичич “Про відношення сербської церкви до Константинопольського патріархату від появи між сербами християнства до наших днів” (1874), С. Веселинович “Нарис історії Печської кафедри в Старій Сербії” (1889), М. Пеич “Християнство у сербів до XII ст.” (1890), Д. Попович “Боротьба православ'я з латинством в Сербії у першому тисячоліті нової ери” (1890), П. Протич “Життя сербських святих як церковно-історичне джерело” (1890), І. Весич “Становище сербської церкви з часу визволення сербів від турецького іга до наших днів” (1891), М. Анжелкович “Становище православної церкви з часу відновлення Сербського князівства до наших днів (1815–1893) (1895), С. Іванович “Відносини Черногорської церкви з

російською церквою з кінця XVII століття до наших днів” (1897) та ін. [38; 41; 43; 44; 47; 48; 49; 50; 51; 52]. Високий науковий рівень деяких з цих досліджень став підставою для рішення академічної Ради про присвоєння їх авторам наукового ступіня магістра богослов'я й рекомендацію їх до друку в “Трудах Киевской духовной академии”. Так, у їх п'ятому томі за 1869 р. було видрукувано дисертаційне дослідження М. Костича “Православна церква в Австрії з часу переселення сербів до Австрії при патріархові Арсені III Чарноєвичі, в 1690 році, до кінця XVIII ст.” [641].

Отже можливо виокремити наступні здобутки українських учених у дослідженні середньовічної і нової історії південнослов'янських народів:

- Створений за активної участі науковців Новоросійського університету Російський археологічний інститут у Константинополі вже наприкінці 1890-х рр. став новим центром українських історико-славістичних студіювань.
- У самостійний тематичний напрям української славістики виокремилася історія права південнослов'янських народів, що пов'язано у першу чергу із працями Ф. Леонтовича і М. Владимирського-Буданова. Останній, зокрема, висунув тезу про самобутній розвиток права кожної слов'янської нації, можливість запозичення правових норм слов'янськими народами один у одного і на основі синтезу теорій історичної школи права та слов'янофільських ідей сформулював концепцію єдиного слов'янського права.
- Ф. Успенський окреслив нові аспекти візантійського володарювання в Болгарії у XI–XII ст., зокрема вказав на витіснення слов'янського елемента та зміну етнічного складу її населення; висловився щодо причин визвольних змагань болгар проти Візантії, що закінчилися утворенням Другого Болгарського царства. Водночас М. Дринов обгрунтував думку про розквіт болгарської культури у добу Другого Болгарського царства, що здобула назву “культури тирновського періоду”.

- М. Попруженко здійснив видання “Синодика царя Бориса” й провів ґрунтовний джерелознавчий аналіз цієї пам’ятки, зокрема визначив її склад і місце в історії болгарської писемності, оцінив її значення як джерела для вивчення політичного життя Болгарії. Він також запропонував нове бачення розвитку руху богомилів і проаналізував його зв’язок з іншими єретичними течіями.
- К. Радченко одним із перших у тогочасній історіографії звернувся до характеристики культурного й релігійного життя Болгарії в XIV ст. і з’ясував ступінь впливу візантійської культури й релігійних вчень на духовне життя болгар.
- М. Дринов встановив, що в період османського іґа болгари зберегли національну самосвідомість; витоки ж болгарського національного відродження пов’язував із П. Хілендарським, а одним із чинників цього процесу вважав боротьбу болгар за самостійну церкву.
- Т. Флоринський проаналізував процес формування державності у південних слов’ян і встановив, що вирішальну роль у ньому відігравали зовнішні чинники. З’ясував, що законодавча діяльність Стефана Душана не обмежувалася лише кодифікацією права і виданням Законника, а полягала в обнародуванні повного кодексу сербських законів, основу якого складали візантійські збірники; а також висловив сумнівний здогад про можливі позитивні наслідки османського панування для розвитку балканських народів.
- В. Качановський зробив спробу з’ясувати інформаційний потенціал окремих груп відомих у науці писемних джерел з історії Сербії XIV–XV ст. і встановив, що найбільшу цінність представляли “Родовід” архієпископа Данила II і твори візантійських авторів.
- Завдяки працям І. Малишевського, О. Кочубинського, М. Сперанського ще одним, в значній мірі новим тематичним напрямом української

історичної славістики стало вивчення українсько-російсько-слов'янських культурних і політичних зв'язків.

4.3. Проблеми історії західних слов'ян у працях українських дослідників.

Новим явищем у розвитку історичної думки в Україні в 60–90-х роках ХІХ ст. стало посилення уваги науковців до розробки проблематики історії західнослов'янських народів. Цей процес був зумовлений рядом чинників.

По-перше, це польське повстання 1860-х рр., що перекинулося на територію Правобережжя, де привернуло увагу громадськості, зокрема наукових кіл. Увагу до цих подій виявили і слов'янофіли, котрі вважали поразку поляків переконливим доказом зради ними “одвічних завітів слов'янства”.

По-друге, це переплетіння історичної долі українського й польського народів і зосередження чималої кількості джерел для успішного дослідження історії Польщі в різних державних і наукових установах України. Частина цих документів була видрукувана зусиллями Київської археографічної комісії.

Третім чинником стала географічна близькість України і монархії Габсбургів, до складу якої входили як частина українських, так і польські, чеські та словацькі землі, що підсилювало інтерес науковців до цих слов'янських народів.

Середньовічна історія Чехії VIII–IX ст. знайшла відображення в дослідженні професора Харківського університету П. Лавровського “Кирило і Мефодій, як православні проповідники у західних слов'ян, у зв'язку з сучасною їм історією церковного конфлікту між Сходом і Заходом” [709]. Утворення Великоморавського князівства автор пояснював

цілеспрямованою політикою місцевих князів, що мали на меті зміцнення їх позицій у Центральній Європі. Це стосується у першу чергу князя Моймира, який “поклав початок тій могутності, славі й величності моравського князя” [709, 245]. Зміцнення Моравії викликало занепокоєння німецьких правителів, які розпочали проти неї боротьбу. Її результатом стало розширення кордонів слов’янської держави, що стала “притулком не лише для слов’ян, невдоволених німецькою тиранією, але і для самих німців, що повстали проти свого короля” [709, 242]. У руслі слов’янофільських ідей П. Лавровський вказував, що історія Великої Моравії давала чимало свідчень протистояння слов’янської і німецької стихій, що підтверджують прагнення моравського князя “відокремитися від німців” і зблизитися з Візантією, першим кроком якого стало запрошення слов’янських проповідників [709, 247]. Розгром же Великоморавського князівства історик пояснював, перш за все, зовнішніми чинниками. Зокрема, він вказував, що король Арнульф Баварський, завдяки інтригам, відокремив Чехію від Моравії, запросив мадяр, за допомогою яких розгромив і зруйнував слов’янську державу, населення якої осіло в інших землях [709, 245].

Проблеми історії Великої Моравії займали одне з центральних місць у книзі Ф. Успенського “Перші слов’янські монархії на Північному Заході” [1107]. Автор, на той час студент випускного курсу Петербурзького університету, зробив спробу з’ясувати причини і висвітлити процес консолідації західнослов’янських етносів у перші державні об’єднання в VII–IX ст. Вирішальну роль у створенні найдавнішої слов’янської держави Само дослідник відводив зовнішнім факторам, підкреслюючи, що у 623 р. на теренах Чехії відбулися перші серйозні військові зіткнення між місцевими слов’янами і аварами. Активну участь у цих сутичках відіграв купець на ім’я Само, котрий “своєю енергією надав їм (слов’янам. – С. К.) значно більшої сили” і сприяв їх вирішальній перемозі [1107, 12]. Наслідком цих дій стало обрання Само королем новоствореної слов’янської

держави. За спостереженням історика, упродовж 35 років його правління чехи і морави постійно ворогували з аварами, але завжди виходили переможцями. Насамкінець, він констатував, що, внаслідок постійних військових невдач аварів і внутрішніх негараздів у їхньому царстві, “чехи і морави звільнилися від їх залежності” [1107, 12].

Велику увагу Ф. Успенський приділив дослідженню історії Великої Моравії. Він цілком правильно вказував, що назва Моравія вперше згадувалася 682 року спочатку стосовно країни, розташованої по річці Морава, а згодом поширилася на всю Паннонію й більшу частину Угрії [1107, 33]. На переконання дослідника, першим великоморавським князем був Моймир, а його наступник, князь Ростислав, прагнучи церковної самостійності, разом зі своїм племінником Святополком наприкінці 862 р. відправив до Цареграда посольство “з проханням надіслати до Моравії вчителя віри”. Цими першовчителями стали Константин і Мефодій, які навернули паннонських слов’ян до християнства східного обряду. У той же час, як зазначав Ф. Успенський, “прибула до Моравії група проповідників латинського духовенства не змогла домогтися тут великих успіхів”, зустрівши “неприхильність князя і народу до німецького духовенства” [1107, 53]. Торкаючись політичних аспектів міжконфесійних відносин у Великій Моравії, дослідник висловив думку, що “у взаємній ворожнечі в церковних справах уже тоді виявлялась відмінність культур, західної і східної, відмінність цілей, переслідуваних грецькою і римськими церквами” [1107, 54]. Зрештою, внутрішні негаразди та натиск угрів прискорили занепад Великоморавської держави, а її територія увійшла до складу Чеської держави. За спостереженням вченого, розвиток останньої “мав зовсім інший характер, ніж моравська історія IX ст.” [1107, 119].

Визначним вкладом в історіографію історії середньовічної Чехії були праці А. Ясинського (1864–1933). Майбутній історик навчався на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира, який закінчив у 1888 р. зі ступенем кандидата і був залишений для приготування до

професорського звання по кафедрі загальної історії. Його наставниками були професори Ф. Фортинський і Т. Флоринський, яким він згодом висловив щирю вдячність у передмові до своєї монографії [1192, III].

Першою значною працею А. Ясинського була магістерська дисертація, присвячена дослідженню соціально-економічної, правової і аграрної історії Чехії періоду розкладу “земського” ладу й зародження “станово-привілейованого” устрою [1192]. Джерельну базу роботи, за словами самого автора, склали “життя, літописи, грамоти, формули, законодавчі та інші пам’ятки і матеріали”, що дозволяли “в земському укладі відкрити зародки іншого порядку речей і пояснити, як на уламках старого виник новий, станово-привілейований” [1192, 10]. Із наративних джерел А. Ясинський на перше місце відносив хроніки. Серед них найважливішою, на його думку, була Хроніка декана Празького капітулу Козьми, автор якої був “обережний у викладі подій, завжди вказував джерела своїх відомостей, відзначаючи, що сам бачив, що передавали йому заслуговуючі довіри люди, що читав, якими документами користувався, а що переказує як свідому вигадку”, а також Хроніка Вишеградського каноніка, Хроніка Вінценца і Хроніка Ярлоха [1192, 18-19].

Сильною стороною дослідження А. Ясинського була запропонована ним схема соціального розвитку чеського суспільства в період середньовіччя, що дозволило досліднику не лише простежити закономірності історичного розвитку на теренах однієї країни, але й доповнити панораму розвитку інших країн Центрально-Східної Європи. Його думка зводилася до наступного: на зміну “колективним формам побуту” (родовому ладу) заступив “земський лад”, для якого було характерним існування установ і порядків, що сформувалися на слов’янській основі на початковому етапі історії чеської держави [1192, 8]. Серед останніх він називав майнову нерівність, наявність суспільних класів і державних інститутів, існування відповідних правових норм, заснованих на “самобутних колективних формах побуту”. Безперечно, ця

характеристика повністю відповідала феодальному суспільству, але дослідник усіяко уникав використання цього терміну [1192, 8].

Окреслюючи найголовніші елементи земського устрою в чеській державі, А. Ясинський категорично відкидав твердження окремих авторів про вплив норм німецького права, вважав, що він “був другорядним фактором навіть і для наступного розвитку: чехи запозичили юридичні норми для явищ, котрі самостійно у них виникли” [1192, I]. Історик схилився до думки, що “розвиток суспільного і громадського ладу в чеській державі упродовж земського періоду відбувався цілком самостійно, а перехід від земського ладу до станово-привілейованого зумовлювався не впливом німецького права, а потребами, що самостійно виникли і визрівали в надрах цієї слов’янської держави” [1192, 180]. Подібна концепція суперечила висновкам тогочасної західноєвропейської історіографії, згідно яких на Чехію були механічно перенесені суспільні й правові інститути Німеччини, а тому її положення викликали неоднозначну реакцію критики і відгуки наукових опонентів [380].

Всебічно розглянувши процес занепаду “земського ладу” в Чехії упродовж X–XIII ст., А. Ясинський визначив його найголовніші риси. До останніх він зараховував: соціальне розшарування вільного населення, зі складу якого на початку X ст. виокремилася шляхта і невдовзі розділилася на панів і пересічну шляхту; утвердження нового адміністративного устрою Чехії, основу якого становило княже місто, а влада племінного жупана перейшла до рук кількох представників обласної адміністрації; утворення органів центрального управління внаслідок підпорядкування в судовому відношенні імунитетних територій юрисдикції дворцового відомства; обмеження панством королівської влади внаслідок падіння міської організації (перша половина XII ст.) і передачі приватній особі адміністративної і судової влади; виникнення інституту власності на початку XIII ст. [1192, 168]. Розроблена А. Ясинським схема переходу від

земського устрою до станово-привілейованого державного устрою мала рацію і була ним же доповнена на початку XX ст.

Серед інших проблем чеської середньовічної історії, що розглядалися українськими вченими-славістами, був гуситський рух. Його вивченню присвятив основну частину своїх праць професор В. Надлер (1840–1894). Він закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету, а його перше наукове дослідження було присвячене вивченню історії Сербії доби турецького панування до початку XIX ст. (1862) [1278, 92]. У 1864 р. науковець захистив магістерську дисертацію на тему “Причини і перші прояви опозиції католицизму в Чехії і Західній Європі наприкінці XIV і на початку XV ст.”, через три роки – докторську дисертацію “Адальберт Бременський, правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV” (1867). У 1864–1891 рр. В. Надлер викладав історію середніх віків у Харківському університеті, а у 1891р. перейшов до Новоросійського університету, де займав посаду декана історико-філологічного факультету [318, 40-45].

Історію гуситського руху В. Надлер досліджував у магістерській дисертації, трактуючи його із слов’янофільських позицій. Він окреслив негативні риси побуту і звичаїв католицького духовенства, критикував поєднання в їх руках світської і духовної влади, що “породжувало самі потворні явища в католицькому світі” [862, 69]. Щоб довести “інстинктивну відразу” чехів до західного способу життя, історик акцентував увагу на національно-релігійних конфліктах в Чехії догуситського періоду, використавши при цьому Зеленогорський рукопис, що, як з’ясувалося з часом, виявився фальшивкою і це не могло не вплинути на висновки автора [717, 175-185].

Віклефізм (вчення англійського реформатора Дж. Віклефа) у Чехії В. Надлер теж оцінював у слов’янофільському дусі, не вважав його занадто авторитетним, а сутність чеської релігійної реформи бачив лише у попередньому розвитку Чехії. Підкреслюючи відмінності між вченнями Віклефа і Гуса, він вважав, що чехи прийняли “лише практичний,

моральний” бік віклефізму, поділяли лише погляди англійського реформатора на ієрархію католицької церкви та його філософські принципи. Водночас, В.Надлер засуджував Віклефа за спроби зруйнувати “основу віри” шляхом протиставлення окремих ідей його доктрини вченню Гуса [862, 206, 212, 218-223]. Історик дав характеристику діяльності попередників Гуса, зокрема, Матвія Яновського, якого вважав “першим свідомим представником і заступником релігійних прагнень мас” [862, 172]. До заслуг Матвія він відносив систематизацію “всіх попередніх дослідів і результатів, віднайдених народом чеським..., відродження внутрішнього релігійного життя”. Саме в останньому начебто “виявилась чистота і щирість релігійної свідомості й почуття, характерні слов’янській натурі взагалі” [862, 180, 195].

Водночас, у трактовці деяких другорядних питань визначеної проблеми В. Надлер відходив від слов’янофільської концепції. Якщо слов’янофіли, говорячи про “тяжіння” чехів до православ’я, завжди згадували факт проведення богослужіння слов’янською мовою у заснованому Карлом IV Емаузському монастирі, то В. Надлер вважав ці обряди одним із витончених засобів пропаганди католицизму, звичайною “принадою в політиці Карла і папи, що мали на меті лише утвердження впливу імперії й папства в Європі” [862, 54-57]. Історик висловив здогад, що імператор Карл IV був, з одного боку, проповідником політики Ватикану, а з іншого – хотів схилити на свій бік могутнього Стефана Душана. Зрештою, при всій полярності оцінок В. Надлера як гуситолога [1290, 282-287; 524, 55; 762, 84], його дослідження, побудоване в значній мірі лише на опублікованих джерелах і працях попередників, вирізнялося від більшості тогочасних праць ґрунтовною розповіддю про діяльність Матвія із Янова і власними оцінками. Повністю поділяємо думку російського історика Л.Лаптевої про “корисність монографії для наступної розробки проблем історії гуситської епохи” [727, 68-69].

У висвітленні історії гуситського руху взяв участь і професор університету Св. Володимира В. Більбасов, підготувавши до 500-річчя від дня народження Яна Гуса працю “Чех Ян Гус із Гусинця” [303]. Утім написана за дорученням Петербурзького слов’янського благодійного комітету книга була майже дослівною компіляцією різних праць російських істориків слов’янофільського напрямку – Е. Новікова, В. Слагіна та ін., а тому, як слушно відзначено в літературі, “В.О. Більбасов нічого нового в гуситологію не вніс, і його не слід вважати істориком гуситського руху” [727, 73]. Цілком погоджуємося з цією думкою і додамо, що компілятивний характер праці був зумовлений тим, що вона готувалася як робота популярного характеру, а тому автор вважав за можливе використати результати досліджень своїх попередників, але порушив загальноприйняті серед науковців етичні норми і не вказав їхніх імен.

Історію гуситського руху плідно досліджував О. Вертеловський (1848–?). Біографічні дані про нього є неповними. Відомо, що у 1872 р. він закінчив Київську духовну академію і отримав кандидатський ступінь за дослідження “Історія гуситів (до утвердження кампактатів)” [333]. Для його підготовки дослідник уважно вивчив праці інших вітчизняних і зарубіжних гуситологів. О. Вертеловський вважав, що чеський гуситський рух “був самою сильною опозицією проти католицизму, яка тільки проявилася у середні віки” [333, №9, 74]. Оцінку майже всіх попередників Гуса дослідник запозичив у російського історика Є. Новікова і лише в окремих випадках висловлював власні судження. Так, значення діяльності Матвія із Янова він вбачав у тому, що завдяки його творам, чеський народ “втрачав сліпу повагу до пустого формалізму і церемоній католицизму і сильніше виявлялася відданість старій вірі батьків” [331, №9, 92-96]. Тож, історик знаходив у чехів схильність до православ’я, якою пояснював швидке поширення в Чехії віклефізму.

До заслуг О. Вертеловського слід віднести те, що на основі праць зарубіжних авторів, вперше в українській і російській історіографії навів

текст зречення Ієроніма Празького на Констанцькому соборі, тексти обвинувачувальних актів проти нього, а також промову лодзинського єпископа [333, №8, 156-166]. Говорячи про розкол єдиного табору гуситів, що стався після смерті Я. Гуса, історик дав розгорнуту характеристику новоствореної партії сиріт, яка “за віросповіданням стояла посередині між чашниками і таборитами” [333, №8, 217-218, 120, 121]. Цей, як і деякі інші висновки автора, не втратили свого наукового значення й сьогодні. Зрештою, незважаючи на прихильність до ідеології слов’янофільства й компліятивність окремих розділів, дослідження О. Вертеловського, в якому було використано маловідомі або ж невідомі у вітчизняній історіографії джерела й розглянуто не вивчені аспекти гуситського руху, стало помітною подією у вітчизняній історичній науці.

До питання вшанування чеським народом історичної пам’яті Яна Гуса звертався В. Петр (1848–1923) [905]. Чех за походженням, він закінчив університет у Празі й Слов’янський учительський інститут в Петербурзі, працював учителем давніх мов у гімназіях Києва, Одеси, Кам’янця-Подільського. У 1885–1904 рр. був директором 5-ї гімназії міста Києва, з 1888 р. викладав чеську й давні мови в університеті Св. Володимира.

Проблеми середньовічної історії Чехії вивчалися й випускниками Київської духовної академії. Так, М. Маркович підготував дослідження “Нарис історії православ’я в Чехії до X ст.” (1871), Д. Горлицин – “Сліди слов’янської літургії в Чехії” (1879), В. Якубович – “Порівняльна характеристика релігійних вірувань слов’ян на основі “Слова о полку Ігорева”, “Краледворського рукопису” і “Суду Любуша” (1884) та ін. [42; 45; 46] Ці роботи, написані на основі опублікованих джерел, праць вітчизняних і зарубіжних авторів, як правило, носили компліятивний характер, хоча їх автори і формулювали самостійні висновки. Утім, жоден із авторів цих досліджень у подальшому не продовжив вивчення історії слов’янських народів.

Значно менше уваги українські історики приділили проблемам історії Чехії раннього нового часу. Найголовніші епізоди процесу падіння Чехії в XVII ст. окреслив у своїй розвідці П. Лавровський, який акцентував увагу на жакливіх репресіях католиків щодо переможених на Білій Горі [708].

Релігійна боротьба в Чехії знайшла відображення у магістерській дисертації О. Кочубинського “Брати подобої і чеські католики на початку XVII ст.” (1873) та інших студіях [672; 683]. Він змалював розвиток Общини чеських братів від її виникнення в середині XV ст. до ліквідації на території Чехії після 1620 р. Учений підкреслював релігійний характер цієї общини, в основі віровчення якої була антифеодальна і антикатолицька ідеологія відомого чеського мислителя середньовіччя, “сільського філософа” Петра Хельчицького, праці якого “крім свого змісту, вирізнялися енергійним збуджуючим викладом і сильною народною мовою” [672, 8; 683, 10, 12, 14].

Сутність вчення Общини чеських братів О. Кочубинський зводив до виголошеної ними ідеї – “необхідності суспільного оздоровлення, повернення життя до апостольської епохи” й перебудови суспільства “на зовсім новій основі ідеального християнства” [672, 14; 683, 10]. У питанні щодо причин виникнення цього релігійного руху дослідник стояв на слов’янофільських позиціях: не бачив або ігнорував соціально-економічні передумови його виникнення, помилково пояснював їх відгомонами православних традицій і прагненням чехів повернутися до православ’я, до дійсно слов’янської церкви. Подібний ідеологічний підтекст у поясненні причин цього руху можна, насамперед, пояснити впливом на науковця слов’янофільських концепцій історії Чехії, які на той час привалювали у російській історіографії і мали чималий вплив на історичну думку в Україні.

О. Кочубинський звернув увагу й визначив засади і особливості організаційної структури Общини чеських братів та основи її моральної доктрини. За його спостереженням, на початковому етапі існування до її лав

“масами йшов простий народ, особливо ремісники..., неосвічений люд” [683, 15]. Подібний соціальний склад зумовив спрямованість вчення общини, де на першому місці виявилася простота життя відповідно до заповіді “люби ближнього як себе”. Відмова ж за рішенням Синоду 1490 року від найбільш радикальних пунктів програми дала общині можливість “привернути увагу панів і міських верств” [672, 17-18]. Дослідник був переконаний, що чисельне зростання общини не дозволяло їй дотримуватися основних ідеологічних засад, у ній виникли різні течії. Тож, “із зростанням общини виник і розкол”, а розширення її соціальної бази наприкінці XV ст. знаменувало перетворення із релігійного братства у політичне товариство [672, 18; 683, 15].

О. Кочубинський визначив і причини поразки руху чеських братів під Білою горою в 1620 р., зокрема цілком слушно вказував, що трагічний фінал битви був зумовлений “недалекоглядністю діяльності братів, помилками у виборах, становим егоїзмом, користолюбством станів, взаємним недовір’ям, ворожнечею, дрібними рахунками, байдужестю мас, перевагою слова над справою, слов’янськими лінощами, відсутністю видатних осіб..., невмінням керувати військовими діями” [672, 344, 312]. За його слушною заувагою, на Білій Горі в 1620 р. “чеський народ поховав свої ідеальні прагнення, з цього дня він зійшов з історичної сцени” [672, 6].

Ще один штрих. О. Кочубинський зробив спробу висвітлити життя і діяльність видатного чеського вченого-педагога XVII ст. Я. Коменського. Витоки педагогічної теорії останнього він бачив у поразці народного повстання в Чехії, що підірвала віру Общини чеських братів до насильницьких методів боротьби і підкріпила їх віру в духовний розвиток суспільства. “Брати твердо вірили, що школа відродить те, що згубила політика”, – вказував він [683, 20]. На переконання вченого, концепція педагогіки Я. Коменського сприяла всебічному “перетворенню людської особистості й вихованню в ній високих прагнень” і саме тому вона стала надбанням всього людства [683, 24].

Отже, праці О. Кочубинського з історії Чехії раннього нового часу були визначним вкладом в українську історіографію XIX ст., а чимало його висновків і спостережень щодо Общини чеських братів не втратили свого наукового значення і сьогодні. Необхідно підкреслити й значущість твердження вченого, що соціальний склад суспільного руху значною мірою визначає сутність його політичної програми. Воно стало помітним внеском у розвиток тогочасної наукової думки про суспільно-політичні партії та рухи.

О. Кочубинський виявив інтерес до чеського національного відродження. Він одним з перших звернувся до “цього блискучого періоду чеської історії”, початковий етап якого датував першими десятиріччями XIX ст., а завершення відносив до 40–50-х років цього століття [679, 212]. За його спостереженням, у цю пору “невеличке чеське королівство високо стояло в національній і політичній діяльності австрійських слов’ян, по праву вважалось передовим борцем за культурні, моральні інтереси зарубіжних слов’ян і не лише за своїм історичним минулим і географічним розташуванням, але й за своєю інтелектуальною силою і енергією” [679, 211]. Учений вказував, що “це був час Юнгмана, Шафарика, Ганки, Челаковського, Гавличека-Боровського..., час плідної діяльності цих лідерів, котрі працювали на різних теренах, але збігалися в одному – в бажанні підняти свій народ і безкорисливо служити цілому слов’янству” [679, 211].

Конкретні події й традиції чеського національного відродження, які українські вчені спостерігали під час поїздок до Чехії, стимулювали їх до вивчення проблем її сучасної історії й видання відповідних матеріалів. Так, після поїздки до Праги професор Ніжинського ліцею І. Лашнюков на сторінках авторитетних видань виступив із серією статей про творчі успіхи чеських науковців і освітян [735, 148-150; 736; 732], а його молодший колега М. Сперанський зніціював видання листів П. Шафарика до О. Бодянського і В. Григоровича [250].

Визначний вклад в українську історіографію другої половини ХІХ ст. було зроблено вченими-полоністами. Найвідомішим з них був талановитий дослідник історії України та українсько-польських відносин В. Антонович (1834–1908), котрий “першим із слов’янських істориків уже на початку 1860-х років став переконаним позитивістом, коли погляди Конта, Дж. Міля, І. Тена, Г. Спенсера ще були майже не відомі в Росії” [1100, 56]. По закінченні історико-філологічного факультету університету Св. Володимира (1860) майбутній вчений викладав історію в одній із київських гімназій і кадетському корпусі. У 1870 р. він здобув ступінь магістра і почав викладати в університеті Св. Володимира, спочатку як доцент, а після захисту докторської дисертації (1878) – зайняв кафедру руської історії [206, 154-155].

У 1863–1882 рр. В. Антонович займав посаду головного редактора Київської археографічної комісії. Він підготував і видав дев’ять томів “АЮЗР” (видрукувано 2220 актів) [488, 89], четвертий том праці Самійла Величка [756], збірку із восьми літописів [1000], ряд інших мемуарних і епістолярних джерел, у тому числі польських авторів ХVІІ–ХVІІІ ст. Станіслава Освенціма, Кароля Хоецького [217; 221], що мають важливе значення для вивчення ранньомодерної історії Польщі та українсько-польських відносин. Крім того, його археологічні дослідження на землях древлян, результатами яких скористався М. Грушевський у першому томі своєї фундаментальної праці “Історія України-Русі” [392, 200], мали першочергове значення для визначення регіону їх розселення й реконструкції картини побуту придніпровських слов’ян.

В. Антонович розумів історичний процес як розвиток, боротьбу різних сил, начал і провідних ідей, що створювалися соціальним оточенням на антропологічній основі. Щоб зрозуміти ці сили, начала і провідні ідеї, потрібно, на його думку, було вивчати і зрозуміти антропологічні, географічні й історично-побутові обставини, в яких перебував той чи інший народ. Визначаючи вплив цих чинників на витворення провідної ідеї

народу, В. Антонович відмовлявся від моністичного зведення їх до однієї первісної, відстоюючи думку про взаємну залежність багатьох обставин і плюралістичного розуміння факторів історичного розвитку. Провідна ідея – дух історичного розвитку народу з найдавніших часів, вважав він, невід’ємна від його життя.

Маючи таку філософію історії, В. Антонович розглядав общину як одну з провідних ідей історичного розвитку слов’янських народів, що одним з перших відзначив М. Грушевський [262, 3-4; 389, 121-122]. Саме ця ідеологія, за спостереженням Д. Багалія, відбилася в “його історичних монографіях і особливо яскраво в першій з них – “Содержание актов о козаках” (1500–1648 год)... В основу українського історичного процесу тут покладена община, громада, як це ми побачимо пізніше, у Драгоманова; та община, яку Іванішев відкрив у той час у своїй розвідці про копні суди, скориставшись даними того самого Київського центрального архіва, яким користувався і Антонович” [274, 501-502].

Цю провідну ідею, але в дещо пом’якшеному вигляді, дослідник висловлював і в пізніших своїх монографіях з історії Правобережжя та польсько-українського порубіжжя, що займали центральне місце серед тематичного обшину його історичних праць. На цю обставину звернув свого часу увагу Д. Дорошенко: “Коло наукових інтересів В.Антоновича припадало якраз на українсько-польські відносини в минулому, на ті форми соціально-економічного життя й взагалі історичні процеси, які витворювалися від співжиття цих двох народів у державі, витвореній польським народом” [436, 105]. При цьому він “засуджував лише ту політику, яку історична Польща вела на українських землях, був ворогом панування польської шляхти над українським народом” [638, 158-159]. Відтак, козацькі війни XVII ст., Коліївщину і Гайдамаччину він вважав виявом боротьби українства з полонізмом за збереження общинного устрою.

Українсько-польські відносини В. Антонович досліджував переважно через призму соціальних чинників, на просторі історії України: козацтво, селянство, шляхта, міська громада, соціальні рухи тощо. Так, визначенню ролі конфесійного фактору в історії двосторонніх відносин він присвятив працю “Акти про унію і становище православної церкви в Південно-Західній Росії у другій половині XVII і в XVIII ст. (1648–1798 pp.)” у четвертому томі частини першої “АЮЗР” [265]. Учений був переконаний, що Берестейська унія 1596 р. була задумом польського уряду, а її успіх був зумовлений діяльністю єзуїтів і католицької клерикальної партії [265, 1]. За його спостереженням, унія не відразу знайшла підтримку серед православного населення Речі Посполитої і депутатів перших сеймів, котрі видавали постанови про оборону свободи совісті й православного богослужіння від можливих адміністративних утисків. І лише з середини XVII ст. “на сеймах перестають зовсім говорити про охорону прав православної церкви, а в другій половині цього століття було прийнято ряд сеймових постанов, спрямованих в інший бік, тобто на користь найшвидшого поширення унії й придушення православ’я” [265, 5]. З початком війни середини XVII ст. ситуація докорінним чином була змінена, коли внаслідок успішних дій Богдана Хмельницького, “польський уряд змушений був двічі (в договорах: Зборівському і Гадяцькому) урочисто відмовлятися від унії” [265, 9].

Чергові зміни, на думку В. Антоновича, відбулися після укладення Андрусівського договору, коли постановами сеймів 1667 і 1676 рр. польська шляхта в черговий раз висловилася на підтримку унії, а з 1681 р., зі згоди польського уряду, розпочалося проведення “ворожих дій” проти православ’я. Були зруйновані православні ієрархії й зайнято її єпархії, для посилення контролю над православним духовенством Речі Посполитої було запроваджено посаду адміністратора (блюстителя) Київської митрополії [265, 26-27]. На підтвердження цієї думки, історик навів чимало

переконливих фактів переслідування польською шляхтою православного духовенства тощо.

Цілком слушною виглядає заувага В. Антоновича, що покращення становища православного населення Речі Посполитої відбувалося під впливом зовнішніх чинників у середині XVIII ст. “По мірі того, як Росія набувала й зміцнювала з кожним роком авторитет, заступництво її за православ’я повинно було також виявлятися з більшою силою і стримувати надто різні риси католицького фанатизму шляхти”, – підкреслював він [265, 84]. Під тиском Росії у 1768 р. комісія польського сейму уклала трактат, яким гарантувалася свобода совісті православних і протестантів та їх право відкривати власні церкви, школи, гімназії. Аналізуючи ці події, В. Антонович збагатив зроблену раніше характеристику Берестейської унії. На його переконання, по-перше, вона була покликана до життя “політичною і релігійною інтригою”; по-друге, “як прапор кривавого гніту”, унія була ненависна для православного населення Речі Посполитої й із самого початку позбавлена життєвої сили; по-третє, Берестейська унія “залишала у пам’яті населення лише спогади про минуле важке лихоліття” [265, 98-99].

Проблему українсько-польських відносин досліджував відомий український письменник, публіцист, історик і громадський діяч П. Куліш (1819–1897). Він походив з козацько-старшинського роду. Після закінчення Новгород-Сіверської гімназії, у 1837–1841 рр. слухав лекції на словесному відділенні філософського факультету університету Св. Володимира, де зазнав впливу з боку професора М. Максимовича, а згодом – на правничому факультеті, що виявилось визначальним для подальшої долі.

У 40-х рр. XIX ст. П. Куліш викладав у Луцькому дворянському училищі, згодом – у Києві, а далі – в Рівненській і Петербурзьких гімназіях. Він став одним з перших співробітників створеної в Києві Тимчасової комісії для вивчення давніх актів і був направлений в 1843 р. до Київської губернії для розшуку та вилучення документальних джерел, що мали історичну цінність. Зібравши досить великий матеріал з різних галузей

народного життя, П. Куліш підготував свої перші історичні праці, у яких відчутний вплив патріотичної ідеології “Історії Русів”. Говорячи про приєднання українських земель до Великого князівства Литовського та Польщі, він наголошував, що литовсько-руська історія починалася з добровільного об’єднання українських земель з Литвою на основі необхідності спільної боротьби проти татаро-монголів. Пізніше, коли литовський князь Ягайло став королем Польщі, українці “пристали разом з литвинами до поляків, все-таки, як рівні з рівними, вільні з вільними” [705, 12].

Подальше вивчення джерел дозволило П. Кулішу уточнити власне бачення цих подій і стверджувати, що литовська знать і польська шляхта дивилися на українські землі як на джерело власного збагачення, а їх загарбання було прискорено політичною роздробленістю руських земель та монгольською навалою. “Королі польські віддавали вільні міста і села українські під владу польським і українським дворянам під іменем старост і каштелянів і т.п.” [704, Т.ХVII, 70]. Берестейська унія, на думку історика, стала черговою спробою поневолення українського народу й величезним зламом у житті польського народу, стала однією з причин “кривавих драм, що розігравалися від Наливайка до Хмельниччини”, а тому “Польща повинна була загаснути від цієї хвороби” [704, Т.ХІХ, 4].

Наприкінці 1845 – на початку 1846 рр. П. Куліш разом з В. Білозерським, Т. Шевченком, М. Костомаровим став одним із засновників таємної політичної організації – Кирило-Мефодіївського братства. Це стало причиною його арешту на початку 1847 р., під час недовгого перебування у вченому відрядженні за кордоном. Довести участь П. Куліша у таємній антиурядовій організації таємній поліції не вдалося і після “щирого каяття”, клопотань дружини та друзів його було відправлено на поселення в Тулу. Тут він прожив понад три роки й повернувся до Петербурга, де у 1861–1862 рр. активно працював в українському журналі “Основа”.

У 1864–1869 рр. П. Куліш перебував на службі у Варшаві на посаді директора духовних справ і члена комісії для перекладу польських законів, де він, за словами Д. Багалія, “дивився на себе як історичного месника за гріхи польського магнатства і католицтва” [274, 443]. Тут він багато працював – вивчав архіви, робив численні записи для майбутніх історичних досліджень, почав роботу над дослідженням “Історія возз’єднання Русі” (1873–1877) [700]. У цьому дослідженні автор зробив спробу переглянути цінності сучасної йому української історіографії та документально обґрунтувати ідею історичної згубності народно-визвольних рухів і піднести культуротворчу місію освіченої польської шляхти й ополяченого українського панства. У супереч ідеї незалежності України, він відстоював думку про неминучість “возз’єднання” південної і північної Русі, тим самим виступаючи різко проти української козакофільської ідеології своїх колишніх однодумців – Т. Шевченка і М. Костомарова.

Ці суперечливі погляди П. Куліш розвинув у трьохтомній монографії “Відпадиння Малоросії від Польщі (1340–1654)” (1888–1889) [701; 702; 703], що почасти була переспівом його попередніх праць. За міркуваннями самого автора, ця праця повинна була мати генетичну спорідненість з „Історією возз’єднання Русі” як фундаментальний конспект для написання четвертого і дальших її томів [608, 114]. Історик вкотре наголошував, що “польсько-руські пани давно вже докладали зусиль, щоб Україна, чи Нова Польща, з одного боку, не залишалась безплідним завалом, а з іншого, щоби вона заслонювала від азійців колонії давні, тобто Казимирівську Польщу” [701, 52]. Водночас, П. Куліш об’єктивно й самостійно трактував питання про міжнародну роль України. На його думку, значною мірою, саме завдяки загарбанню України й використанню її людських і господарських ресурсів, Польща, “маленька і слабосильна в дотатарську епоху”, перетворилась на одну з великих європейських держав. У свою чергу, приєднання України до Росії істотно зміцнило останню й послабило Польщу [701, 139; 703, 415-416].

Авторитетним дослідником проблем історії Польщі в XV–XVIII ст. був молодший сучасник В. Антоновича і П. Куліша професор М. Владимирський-Буданов, який демонстрував прихильність до позитивістської теорії еволюції. Після закінчення духовної семінарії майбутній вчений навчався у Київській духовній академії, але через конфлікт з адміністрацією влітку 1860 р. був виключений зі складу її студентів і вступив на історико-філологічний факультет університету Св. Володимира, а також відвідував лекції професорів юридичного факультету М. Іванишева, К. Митюкова та ін. На формування світогляду майбутнього вченого, зокрема на зацікавлення історією й сучасним становищем слов'янських народів, вирішальний вплив мало національне відродження народів Центрально-Східної Європи. Так, згадуючи польське повстання 1863 р., він багаторазово повторював: “Люди... освічуються не стільки під впливом навчання, скільки під впливом подій” [19, 11 зв.]. Наприкінці 1862 р. М. Владимирський-Буданов став одним із ініціаторів створення в університеті Слов'янської бібліотеки Св. Кирила і Мефодія, і серед інших її засновників звернувся з проханням до відомих вчених і громадських діячів, зокрема І. Срезневського, І. Аксакова, вислати їй свої книги [169, 1-2].

У 1863 р. М. Владимирський-Буданов написав своє перше наукове дослідження “Юнацькі пісні болгар” [10], яке засвідчило його зацікавленість слов'янською проблематикою. По закінченні університету (1864), М. Владимирський-Буданов був залишений на кафедрі російської історії для підготовки дисертаційного дослідження, що торкалося проблеми поширення німецького права у Литві й Польщі в XV–XVIII ст. Після успішного захисту магістерської дисертації (1869), молодий вчений отримав закордонне відрядження, яке використав для наукових студій і стажування у Гайдельберзькому університеті, а згодом почав викладати історію в Ярославському ліцеї. У 1874 р. М. Владимирський-Буданов захистив докторську дисертацію і в травні 1875 р. перейшов на службу до

університету Св. Володимира, зайнявши кафедру історії руського права, на якій викладав аж до 1915 р. [1268, 111]

У світлі досліджуваної проблеми чималий інтерес становить магістерська дисертація М. Владимирського-Буданова “Німецьке право в Польщі і Литві” [344]. Її перша половина носила більше теоретичний характер, а друга присвячувалася показу життя кількох міст, що мали самоврядування на магдебурзькому праві, обрані автором як типові: Кам’янець, Ковель, Кременець, Дубно. Вивчення різноманітних джерел дозволило вченому сформулювати концепцію єдиного слов’янського права, котре вважав одним із фундаментів суспільного ладу слов’янських народів. Але, на відміну від слов’янофілів, він не вважав можливим керуватися принципами давнього общинного устрою у сучасному житті, підкреслюючи, що його праця носить не публіцистичний, а історичний характер [344, 302].

Використовуючи порівняльно-історичний метод для аналізу права, поширеного в Німеччині, Габсбурзькій монархії, Чехії, Литві та Польщі, М. Владимирський-Буданов висловив цінне міркування про існування права інших етносів, зокрема “кожної слов’янської нації”, котрі мали можливість запозичувати правові норми інших народів. Учений розрізняв поняття “право” й “закон”, вважав, що “закон може бути відбитий правосвідомістю відомого народу, але може ним і не бути, коли накладений на народ владою правителя, який походив із чужої нації. Поки він існує, він обов’язковий для народу підлеглого, але не є виразом права цього народу” [345, 38-39].

Заперечуючи суцільне сприйняття слов’янськими народами німецького права, М. Владимирський-Буданов демонстрував підтримку основних концептуальних засад історичної школи права. Учений підкреслював, що вплив німецького права у Польщі знайшов вираз у послабленні князівської влади, втраті нею більшості фінансових прав, у змінах майнових прав і основних рис побуту сільських мешканців, а також у новому розумінні міста і міщанського стану [347, 6]. На його думку,

запровадження в містах Речі Посполитої самоврядування на магдебурзькому праві стало однією з причин, що призвели в кінцевому результаті до її занепаду. “Як основна причина занепаду шляхетської держави полягає у правах і привілеях шляхетського стану, так основна причина занепаду міст лежить у їх правах і привілеях”, – наголошував дослідник [347, 128]. Він вважав, що магдебурзьке право надавалося українським містам із більшим чи меншим обмеженням, що зменшувало його ефективність. Оцінюючи залежність міст від старостинської адміністрації, що вкрай негативно позначилося на їх економічному становищі, М. Владимирський-Буданов зазначав: “Користолюбство старост, особливо довічних, зробилось до того важким для міст, що при кінці існування Речі Посполитої і міщани, і публіцисти на важке питання: що було причиною упадку міст, однозначно відповідають: “старости і жиди”. Відповідь, без сумніву, перша з краю, та все ж таки правдива” [347, 157].

У свою чергу, професор В. Антонович, старший колега і попередник М. Владимирського-Буданова на посаді головного редактора в Київській археографічній комісії, позитивно оцінював саму ідею магдебурзького права, але висловлював дещо іншу думку на реалізацію його привілеїв в українських містах Речі Посполитої. За його спостереженням, магдебурзьке право в значенні кодексу законів залишалось тут мертвою буквою, оскільки з його положень було запозичено лише структуру організації міської влади і колегії. При цьому запозичення відбувалося настільки довільно, що в Україні не знайти двох міст на магдебурзькому праві, організація яких була б ідентичною, не кажучи вже про її повну відповідність самому праву [263, 58].

Важливою сферою наукової діяльності М. Владимирського-Буданова була Київська археографічна комісія, в якій він почав працювати з часу переїзду до Києва у 1875 р., спочатку як співробітник, а в 1882–1916 рр. – займав посаду її головного редактора. У цей час за його редакцією вийшло друком чотири томи “АЮЗР”: II і III томи “Актів про заселення Південно-

Західної Росії” (1890, 1905) та IV і VI томи “Актів про землеволодіння в Південно-Західній Росії XV–XVIII ст.” (1908, 1911), більшість матеріалів яких безпосередньо стосувалася історії України і Польщі та українсько-польських відносин середньовічної і ранньомодерної доби. Авторські ж передмови М. Владимирського-Буданова до цих видань та відредагованого В. Антоновичем першого тому “Актів про заселення Південно-Західної Росії” (1886) за їх обсягом, спостереженнями та узагальненнями можна порівняти із кількома самостійними монографічними дослідженнями. Не випадково, що один із біографів історика О. Скакун вважала, що публікації документальних матеріалів з історії держави і права Польщі є “найбільш цінною частиною історико-славистичної спадщини Владимирського-Буданова” [1298, 105], що заслуговує спеціальної уваги.

Насамперед звернемося до демографічних праць ученого, присвячених заселенню території Правобережної України в середині XIII–XVII ст. Заслуга М. Владимирського-Буданова полягала в тому, що, як і свого часу М. Максимович і В. Антонович, він стверджував про винятково українську етнічну основу Київської Русі, й, спираючись на величезний джерельний матеріал, сформулював власну концепцію заселення Південно-Західної Русі (Правобережної України). Її провідні ідеї переконливо спростовували тезу польських істориків М. Грабовського, К. Шайнохи, Т. Любомирського, О. Яблоновського та інших, згідно якої Середнє Подніпров’я після монгольської навали зайняли “колоністи із заходу, саме з Польщі, які змішалися із рештками корінного населення й поклали начебто початок новому племені, більш близькому до польської раси, ніж руської” [339, 2]; й лише Польща змогла “підняти, заселити, привести в порядок і спрямувати до європейської цивілізації” Русь, що “незабаром стало виключно її історичною місією” [339, 4] М. Владимирський-Буданов дійшов висновку, що “після Батієвого погрому відразу ж (коли Батий був ще в Угорщині) ми знаходимо Галичину і Волинь знов густо заселеними” й сталося це завдяки “мудрості Данила і його брата” [339, 22]. Це

підтверджувалося інформацією Іпатіївського літопису, що у 1245 р. Данило вів війну з “Болеславом князем лядським”; руські князі увійшли “в землю лядську” й обложили місто Люблін; “побачивши ляхи, яка сила брані руским належить, почала просити милість отримати”; у 1249 році в битві під Ярославлем “Василько зійшовся з ляхами... руські розбили ляхів на голову”. Як наслідок цих конфліктів – втеча зі своєї землі до Данила “нарочитих бояр та інших ляхів” [339, 28]. На думку дослідника, Данило “досить часто користувався дружніми послугами поляків і надавав їх взаємно; але обидві нації діяли як різні й рівні”, а “наступники Данила гідно продовжили його мудру діяльність..., виконували свою священну місію “відтворюючи пустелі вічні, відбудовуючи міста спустошені”, не очікуючи і не потребуючи в цьому допомоги чужої руки” [339, 30, 32].

На основі виявлених джерел М. Владимирський-Буданов висловив принципово важливі зауваги щодо недостатньо висвітлених в літературі демографічних процесів XIV–XV ст.: по-перше, що литовське завоювання не лише “забезпечило (хоча і не зовсім) південну Русь від впливу татарської влади на долю і характер населення”; по-друге, що заселення в XV ст. південної Київщини, в прибузьких і придністровських степах здійснювалося лише руськими князями “шляхом воєнної, міської, селянської, землеробської і монастирської колонізації, причому головна заслуга належала Вітовту і Олельковичам” [339, 71].

Як і попередники, М. Владимирський-Буданов вказував, що одночасно із литовським завоюванням Південної Русі “відбувалося загарбання деяких її земель Польщею, з результатами надто різними (і навіть протилежними) для подальшої національної долі Русі” [339, 72]. Близько 1340 р. польський король Казимир Великий заволодів Галичиною, а за договором 1366 р. литовський князь поступився не лише Галичиною, але й західною Волиню, що невдовзі знов увійшла до складу Литовської держави. І хоча невдовзі Вітовт заклав Західне Поділля королю Ягайлу, це, на думку дослідника, зовсім не було “державним відчуженням території” і

зроблено для того, щоб “отримати хоч тимчасово дружбу польського короля і заручитися його сприянням перед вирішальною битвою з татарами, яка і відбулася на Ворсклі” [339, 80]. Лише близько 1410 року Ягайло остаточно уступив Поділля Вітовту. Отже, дослідник відхилив як не аргументовані висновки польських істориків, які виставляли Казимира Великого і Ягайла колонізаторами Поділля. Він наголошував, що “роздача польським шляхтичам населених пунктів зовсім не означала колонізації країни, як акту державної мудрості і організаторського генія Польщі” [339, 81]. Боротьба за Поділля спалахнула з новою силою після смерті Вітовта і, за спостереженням М. Владимирського-Буданова, призвела до розорення Польщі й затримала її колонізацію українських земель [339, 85].

Чимало уваги історик приділив висвітленню подальшої колонізації українських земель наприкінці XV – на початку XVI ст. Цей процес відбувався за умов постійних ударів “магометанського сходу”, які зустрічали “недостатньо сильний опір Литовської держави, не дивлячись на її союз із Польщею” [339, 4]. М. Владимирський-Буданов зробив слушну заувагу, що остання “не могла захистити власні кордони” й надати необхідної допомоги Литовському князівству [339, 13]. Ще однією перешкодою успішному заселенню українських земель він вважав суперництво Польщі й Литви, які, фактично, поділили тогочасну українську Русь [339, 148-149]. Зрештою, дослідник встановив, що напередодні Люблінської унії 96% населення Литовської та Польської України становили українці, а сторонній елемент, у тому числі польський, був ледь помітним [339, 188-192, 210].

Відповідно до запропонованої схеми колонізації українських земель, М. Владимирський-Буданов констатував, що “з часу унії 1569 року, Польща вперше отримала можливість здійснювати прямий вплив на долю південно-західної Русі, оскільки воєводства Київське, Брацлавське, Подільське і Волинське були приєднані безпосередньо до території Польського королівства” [339, 8]. Водночас, слушним видається його висновок, що

заселення Русі “було справою Польщі, але аж ніяк не її заслугою”, оскільки не вона спрямувала колоністів, а навпаки населення тікало із внутрішніх населених міст Русі від нових “польських порядків (шляхетства і кріпосного права) унаслідок унії 1569 і від релігійного розбрату, розпаленого унією 1569 року” [339, 8].

Отже, розроблена М. Владимирським-Будановим концепція промовляє про позитивні якісні зрушення в історіографії осмислення процесу заселення земель Правобережної України й участі в ньому поляків. Фактична сторона й висновки його праць не втратили своєї наукової значимості й сьогодні, а видані документи мають важливу джерелознавчу цінність.

Чимало уваги проблемі польсько-руських відносин приділяв учень В. Антоновича, відомий український історик І. Лінниченко (1857–1926). У 1879 р. він успішно закінчив історико-філологічний факультет університету Св. Володимира й був залишений для приготування до професорського звання. У 1884 р. науковець успішно захистив магістерську дисертацію, присвячену малодослідженому питанню взаємовідносин Київської Русі і Польщі до кінця XII ст. [758].

Виходячи з методологічних засад історичної школи В. Антоновича й враховуючи відсутність у літературі “огляду польсько-латинських джерел, що мали принципово важливе значення для історії Південної Русі”, першу частину свого дослідження І. Лінниченко присвятив аналізу джерел із окресленої проблеми [758, 1]. Зокрема, він довів джерелознавчу цінність середньовічних хронік Мартіна Галла, Вінцента Кадлубека, Титмара Мерзебурзького, Богуслава, Петра Власта та ін. Дослідник вказував, що Мартін Галл, капелан Болеслава Кривоустого, у своїй хроніці, відомій у списках XIV–XV ст., вдався до “звеличення цього князя”, присвятивши йому дві книги свого твору, тоді як попередній період описав досить стисло [758, 13]. Із інших джерел дослідник вирізняв Угорсько-польську хроніку, хроніку Петра Власта, працю Я. Длугоша, різні німецькі анали, житія

Святих, Галицько-Волинський літопис, літописний звід Татіщева, південну редакцію Руського літопису [758, 23-32].

І. Лінниченко дійшов висновку, що першочергову роль у взаєминах Русі й Польщі в період до XII ст. відігравали шлюбні союзи польських і руських князівських родин, шляхом яких “встановлювалася солідарність інтересів, згладжувалися національні особливості, відносини приймали більш теплий характер” [758, 38]. На його думку, подібні шлюби були досить частими, але жодного разу сторони не йшли на територіальні поступки, що “звісно було дуже важливо для Польщі” й “сприяли більш живому культурному спілкуванню обох племен” [758, 38]. Дослідник висловив припущення, що ініціатива шлюбних союзів, як правило, виходила з боку Польщі на Русь, оскільки “польські князі більш потребували чужої допомоги в своїх внутрішніх чварах і зовнішніх акціях, ніж руські” [758, 39].

Розробляючи проблему, І. Лінниченко торкнувся надзвичайно значущого питання витоків і розвитку політичних відносин Київської Русі й Польщі. Він підкреслював, що “підкоривши собі племена східної Русі, київські князі спрямували свої завойовницькі прагнення й на захід, де мешкали численні племена дулібів чи бужан, хорватів, уличів і тиверців”, які “досягли вже стадії міського життя, але були менш внутрішньо згуртовані”, внаслідок чого “легко переходили з-під влади одного сусіда під владу іншого” [758, 72]. Дослідник висловив міркування, що після об’єднання польських слов’ян під владою однієї племінної групи, “імовірно, незадовго до першої появи Польщі на історичній сцені в якості самостійного актора (близько 960 р.)”, Русь уперше зіткнулася з Польщею [758, 74-75]. “Із деяких літописних натяків, – пише історик, – можна констатувати, що Володимир переходив Вислу й пробивався углиб Польщі, воюючи за Хорватію” [758, 78].

Уточнюючи висловлені здогади, І. Лінниченко констатував, що боротьба між київськими і польськими князями за Червені міста

продовжувалася й за правління Болеслава Хороброго (992–1025), який “прагнув зробити Польщу центром великої слов’янської держави”. Дослідник схилився до думки, що “епоха Болеслава I була одним із найбільш чудових періодів в історії Польщі”, якій “ніколи не вдавалося згодом поширити так далеко на захід свої володіння..., не запам’ятати у своїй історії більш сильного підйому народного духу, без якого був би не можливим такий блискучий успіх польської зброї” [758, 79-80].

Вивчення різноманітних джерел дозволило вченому зробити важливу для подальшого дослідження заувагу про “не зовсім зрозумілий” характер відносин між Болеславом і Святополком. Він спростував гіпотезу польських авторів, що похід польського князя на Русь у 1018 р. був “останньою ланкою в панславістських намірах Болеслава” й віддзеркалював його “цивілізаційні прагнення”. На думку дослідника, цей похід був “втручанням” польського князя у внутрішні справи Русі, що закінчилося для неї втратою Червенських міст [758, 85].

Боротьба між польськими і київськими князями тривала й надалі. Зруйнування ж Києва полками Андрія Боголюбського наприкінці XII ст., на думку І. Лінниченка, стало “поворотним пунктом в історії Південної Русі та її відносин з Польщею” [758, 169]. Їх вивченню історик планував присвятити наступний том своєї праці. Необхідно також підкреслити, що зацікавлення І. Лінниченка історією слов’янських народів знайшли відображення у його викладацькій діяльності в Новоросійському (1884–1885, 1895–1920) і Московському (1888–1894) університетах, а також у закордонних наукових відрядженнях [1301, 220-221; 731, 176]

Проблеми історії Польщі ранньомодерного часу цікавили також відомого історика-медієвіста М. Любовича (1855–1935). Початок його наукової діяльності був тісно пов’язаний з університетом Св. Володимира, де він навчався. Під керівництвом професора І. Лучицького він написав своє перше наукове дослідження про Марнікса де Сент-Альдегонта, що отримало золоту університетську медаль [784]. Деякий час М. Любович

працював учителем історії в Кам'янець-Подільській гімназії й повернувся до університету професорським стипендіатом кафедри всесвітньої історії.

У грудні 1883 р. науковець успішно захистив в університеті Св. Володимира магістерську дисертацію на тему: “Історія реформації в Польщі. Кальвіністи і антитринітарії” [783]. Її джерельну основу склали матеріали архівосховищ і бібліотек Варшави, Вільна, Слуцька, Києва, Петербурга тощо. Заслугою науковця слід вважати використання епістолярних матеріалів польських протестантів і західноєвропейських реформаторів, що дозволило йому всебічно проаналізувати причини швидкого поширення реформаційного руху в Польщі й такого ж швидкого його занепаду [786, 51-52]. Не погоджуючись із загальноприйнятою у тогочасній історіографії концепцією реформаційних рухів в Європі, дослідник вважав, що їх поява у Польщі зумовлювалася не лише “релігійними настроями суспільства”, а й соціальними і економічними чинниками. Головними із них він вважав боротьбу шляхти з католицьким духовенством за політичне й економічне лідерство [783, 1-2]. М. Любович встановив, що реформація, в першу чергу, охопила вищі верстви польського суспільства й німецьке бюргерство, а відтак не мала міцної соціальної бази. Подібне трактування характеру реформаційного руху в Польщі, безсумнівно, виявилось новим й було стримано сприйнято у наукових колах [575, 108].

Докторську дисертацію М. Любович присвятив дослідженню проблеми контрреформації в Польщі наприкінці XVI ст. [785]. Вона була підготовлена після переходу вченого на службу до Варшавського університету, в якому він викладав упродовж 1880–1915 рр. Осмислення перебігу контрреформації дозволило йому сформулювати думку, що головну роль в її поширенні відіграли не зовнішні, а внутрішні чинники. Серед них він вирізняв діяльність єзуїтів із австрійської провінції ордена, чвари різних релігійних сект, появу антитринітаріїв, відсутність організованої протестанської пропаганди тощо [785, 356-358]. Водночас,

учений висловив принципово важливе міркування, що боротьба із протестантизмом не була головним завданням єзуїтів в Польщі. На його думку, останні були запрошені королем Стефаном Баторієм для досягнення власних політичних цілей, насамперед поширення католицької експансії на українські землі. Цьому, вважав він, сприяло й створення в 1576 р. у Польщі самостійної провінції єзуїтського ордена [785, 361]. М. Любович успішно захистив докторську дисертацію у березні 1890 р. в університеті Св. Володимира, й незабаром ця його праця була нагороджена авторитетною премією митрополита Макарія [574].

Українські історики виявляли інтерес до інших проблем історії Польщі раннього нового часу. П. Владимиров дослідив початок книгодрукування у Кракові в 1491 р. [338], М. Глокке зробив вдалу спробу визначити місце Яна Кохановського в історії польської культури XVI ст. [365]. Водночас, на основі нових архівних матеріалів О. Левицький проаналізував поширення социніанського віровчення на теренах українських земель Речі Посполитої в XVI–XVII ст., що дозволило внести уточнення до трактування генезису Берестейської унії й доповнення в оцінку тогочасних ідейно-культурних процесів [741]. Деякі аспекти міжконфесійних відносин у Речі Посполитій в другій половині XVII ст. розглядалися С. Голубєвим, який встановив, що “через постійну протидію Риму” невдачею закінчилися спроби польського короля Владислава IV примирити православних і уніатів на церковному соборі у вересні 1645 р. [366].

Проблеми історії Польщі XVIII–XIX ст. досліджувалися в українській історіографії порівняно мало. Самою ранньою працею був нарис історії Польщі в 1764–1814 рр., підготовлений колишнім інспектором Ніжинського ліцею І. Кульжинським (1803–1884) [698]. Для написання структурованої історії Польщі періоду її поділів і наполеонівських війн автор скористався лише опублікованими працями зарубіжних і вітчизняних дослідників,

взагалі, навряд чи ставив на меті висловити у цій книзі будь-які власні принципи підходу до історичних подій.

Зовсім інший характер мала праця М. Костомарова, в якій аналізувалися події останнього періоду існування Речі Посполитої [645]. Задум написання цієї книги, за словами автора, виник у 1865 р., під час архівних дослідів у Варшаві. “У вільний час від занять я... приїхав на Повонзовське кладовище, побачив безліч пам’ятників на могилах осіб, відомих у польській історії останнього часу, епохи падіння польської незалежності. Тут у мене з’явилося бажання зайнятися обробкою цієї епохи, – згадував М. Костомаров. – Мені здавалося, що відсутність історичної розробки цієї епохи є однією з найбільших прогалин у нашій історії, і варто докласти зусиль, щоб її заповнити” [224, 603].

Двотомна монографія М. Костомарова “Останні роки Речі Посполитої” – одна з найфундаментальніших праць вченого, над якою він працював упродовж 1866–1869 рр. Джерельну основу книги склали архівні матеріали Варшави, Вільна, Москви, Петербурга та ін., що дозволили автору всебічно, до найменших подробиць проаналізувати причини падіння польської держави в 90-х рр. XVIII ст. Якщо попередники М. Костомарова найголовніші з них вбачали у характері польської держави, насамперед, у свавіллі шляхти, відсутності середнього стану, в релігійному розбраті, занепаді поневоленого селянства та ін., то видатного українського історика не задовольняли подібні тези. “Ці ознаки польського політичного ладу, при всіх їхніх вадах, – вказував він, – ще не являли стихій неминучого падіння і розкладу держави” [648, 24].

Для з’ясування справжніх причин падіння Речі Посполитої М. Костомаров, виходячи із концепції історії народницької історіографії, що “основне начало форм суспільного і політичного життя, вивченням яких займається історія, є народ”, переніс дослідження порушеної проблеми у площину “народного духу” польського народу. На його думку, “йдучи далі до початків, доведеться сказати, що корінь падіння Польщі – в тих якостях

народу, які потягнули його до деморалізації і загалом робили поляків нездатними до самостійного державного життя” [648, 25].

Розглядаючи риси польського національного характеру, М. Костомаров переконаний, що у поляків, як і будь-якого слов'янського народу, сердечність панувала над розумом і поляки завжди діяли переважно під впливом серця, а голос холодного розрахунку, здорового глузду для них притаманний менш за все. Свобода у поляків теж була сердечна, але в жодному разі не розумова. Остання, переконаний історик, прагне до того, щоб усьому суспільству було добре. Сердечна свобода шукає задоволення лише окремих нахилів і симпатій. Її ідеал – безлад. Усвідомлюючи це, Польща впродовж віків не переставала відверто говорити, що вона існує безладом. У цьому зв'язку історик зазначав: “Ми не знаємо, чи існував інший подібний народ, який визнавав би нормальним станом суспільства безладом. Де така свобода, свобода безладу, там неодмінно повинна була витворитися крайня аристократія, нерівність станів і поневолення одних іншими. У Польщі так і було: спочатку стан ляхів чи шляхти поневолював стан кметів чи хлопів, а потім і серед шляхти виникла нерівність, яка була тим потворнішою, що існувала фактично над легальним визнанням рівності” [648, 27].

Найбільш прикметними рисами суспільно-політичного життя Речі Посполитої М. Костомаров вважав свавілля, неповагу до закону й влади, безлад на сеймиках і сеймах, плутанину в судах, несталість, відсутність політичного сенсу у зовнішніх зіткненнях, продажність та ін., що у період занепаду набули гіпертрофованих форм. “Вся польська історія має ту притаманну їй властивість, – писав він, – що в ній від початку до кінця панує якийсь дух саморуйнації. Ми бачимо перед собою ніби нещасний, хворобливий організм, усе життя якого полягає в розвитку вроджених злякисних соків, які ведуть його в могилу” [648, 40]. Осмислення перебігу подій польської історії М. Костомаров підтвердив низкою фактів, які дозволили помітити: те, що в інших країнах приносило користь, у Польщі

давало протилежні результати. А головну причину цього вчений вбачав у шляхетському свавіллі, яке, зрештою, спричинило загибель польської держави.

Важко не погодитися з думкою історика про видиму однобокість релігійного виховання у польській державі, яке було в руках ченців, передусім, єзуїтів. За його спостереженням, земне буття людини, його різноманітні прояви і форми не були предметом піклування наставників-єзуїтів, котрі повчали: жити слід для небесного, поза церквою на землі немає нічого святого. Він стверджував: “Все, чим вирізняється шляхетське суспільство – приниження перед сильним, пихатість щодо слабших, буйство, гультяйство, п’яні оргії, відсутність громадянської відваги, – все це якщо не було створено чернецьким вихованням, то розвивалось і закріплювалось ним” [648, 49].

Узагальнюючи роздуми про суспільно-політичній устрій польської держави XVIII ст., М. Костомаров констатував, що “Польща склалася в республіку, поставила свободу символом свого політичного буття в шерензі європейських держав, але наразі, утримувала й запопадливо зберігала в себе надзвичайне рабство, необмежене приниження людської гідності” [648, 668]. Водночас, він із жалем визнавав, що польська правляча еліта не змогла узгодити питання щодо засобів відродження вітчизни, оскільки “в такій республіці, як Польща, де рабство встигло глибоко зіпсувати вільний клас, де кожний вільний думав передусім про себе самого і менш за все про потреби і добробут своєї держави, не було звідки взятися благодійним переминам” [648, 668]. Найбільша помилка польської політичної та культурної еліти у справі відродження своєї батьківщини, на думку М. Костомарова, полягала в тому, що вони на перше місце ставили не внутрішній благоустрій, не моральне і розумове вдосконалення, а політичну силу держави. Однак, польський національний характер спонукав до того, щоб розпочинати якусь справу і не закінчувати її, зупинятися на півдорозі і ухилятися від важкої праці, замінюючи її краснобайством, бенкетами,

байдикуванням тощо [648, 214]. Тож, у цей період Річ Посполита являла собою справжню пародію на європейську державу: сейм фактично не працював, бо послы не вникали у суть тих питань, які треба було вирішувати.

Маючи такий погляд на суспільний лад Речі Посполитої, М. Костомаров висловив міркування, що не республіканський лад і не гноблення, які існували в ній, призвели цю державу до падіння. Згубним для неї, на його думку, стало потворне, “нелогічно страхітливе поєднання” цих двох протилежних за своєю суттю стихій [648, 669]. З відповідної перспективи часу й при відповідному зрозумілому ритмі доби, дослідник визнавав, що падіння Польщі сталося за невблаганним моральним історичним законом, згідно з яким, усяка несумісність протилежних начал у суспільному ладі породжує внутрішню хворобу, що, в свою чергу, рано чи пізно призведе увесь суспільний організм до руйнування [648, 617].

Польське повстання початку 1860-х рр., що прокотилося територією Правобережної України, дало поштовх творчій думці М. Костомарова до реконструкції найголовніших подій польського національно-визвольного руху кінця XVIII ст. і написання праці “Костюшко і революція 1794 року”, що вийшла друком у трьох перших книжках “Вестника Европы” за 1870 р. У цьому виданні автор окреслив коло використаних джерел і зауважив, що “події другого поділу Польщі викладені в особливій монографії “Падіння Речі Посполитої”, по відношенню до якої теперешнє дослідження слугує безпосереднім продовженням” [643, 5]. Утім, після смерті історика, упорядники видання зібрання його творів помістили працю “Костюшко і революція 1794 року” до другого тому монографії “Останні роки Речі Посполитої” [647, 422-670], що, вірогідно, відповідало авторському задуму.

У книзі “Костюшко і революція 1794 року” М. Костомаров вирішив з’ясувати причини останньої, визначити етапи її підготовки, що проходила як в самій Польщі, так і за її межами. Він з’ясував, що безпосереднім сигналом для початку повстання став марш у напрямі на Краків бригадира

А. Мадалінського на чолі загону кавалерії у 1200 осіб на знак протесту проти скорочення армії. Водночас до міста прибув генерал Т. Костюшко, який 24 березня на центральній площі проголосив початок повстання і виголосив маніфест, який закликав поляків до боротьби за незалежність, вигнання іноземних військ за межі Польщі, відновлення колишніх кордонів, ліквідації тиранії чужоземців і зрадників. Маніфест проголосив Т. Костюшка начальником повстання [643, 17-19].

Розробляючи проблему, М.Костомаров детально проаналізував хід повстання, що досягло свого апогею влітку 1794 р. Упродовж червня місяця російські й пруські війська завдали ряд нищівних поразок загонам повстанців: 13 липня ними було розпочато облогу Варшави, 12 серпня – захоплено Вільно, 19 вересня – російські війська під орудою О.Суворова розгромили корпус Ю. Сераковського, 10 жовтня – завдано важкої поразки військам Т. Костюшка. Останній був важко поранений і потрапив у полон. 9 листопада Варшава остаточно капітулювала [643, 169]. Поразка повстання 1794 р., на думку М. Костомарова, прискорила ліквідацію польської держави. “Підкорена російською зброєю польська територія, за виключенням провінції, що відійшла до Пруссії, стала власністю Росії по праву завойовника”, – вказував він, переконаний в її історичному праві возз’єднати православне населення Речі Посполитої зі “своєю давньою вітчизною” [643, 184-185]. Історик висловив думку, що “падіння Речі Посполитої відгукнеться, хоча не в близькому поколінні, благодатними наслідками для російського народу” [643, 195].

Звичайно, що сучасний читач може погодитися не з усіма оцінками М. Костомарова, деяким з яких був притаманний радше емоційний заряд, ніж наукова обґрунтованість і виваженість. Утім, велика заслуга вченого полягала в тому, що він чи не єдиний досліджував проблеми нової історії Польщі з позицій народницької школи української історіографії, і намагався з максимальною повнотою розкрити специфічні якості польського народу, його національного духу.

Чільне місце в історіографії нової історії Польщі й польсько-українських взаємин належить молодшому сучаснику М. Костомарова М. Драгоманову (1841–1895). Могутня і неординарна постать ученого була в центрі громадського й культурного життя України впродовж кількох десятків років ХІХ ст., викликаючи палке захоплення і пошану в одних, ворожість і ненависть в інших. Народився видатний український мислитель у місті Гадячі на Полтавщині в родині збіднілого поміщика, нащадка козацької старшини. Після закінчення гімназії М. Драгоманов навчався на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира (1859–1863), а з 1864 р. – обіймав посаду приват-доцента кафедри всесвітньої історії у цьому ж навчальному закладі. У 1869 р. він захистив магістерську дисертацію на тему: “Питання про історичне значення Римської імперії і Таціт”. У 1870–1872 рр. учений перебував в науковому відрядженні в Німеччині, Італії, Австрії, Чехії й Польщі. Восени 1875 р. в атмосфері урядової реакції, що посилилася перед відомим Емським указом царя, М. Драгоманова звільнили з університету. Уникаючи переслідувань, у березні 1875 р. він назавжди емігрував за кордон, де розгорнув активну політичну й наукову діяльність [586, XLI-LXIII].

Історичні погляди ученого характеризувалися усвідомленням еволюційного розвитку суспільного життя, мінливості історичного процесу, відсутності в ньому чогось постійного, застиглого й нерухомого. Критерієм оцінки історичних явищ для М. Драгоманова була гердерівська ідея поступу. Соціологічне розуміння історичного процесу визначило головні засади його історичної методології, що базувалася на порівняльному методі. За словами українського дослідника І. Романченка, сила його історичного методу полягала в тому, що він “умів бачити загальне і осібне, національне і загальнолюдське, індивідуальне і суспільне в їх тісному взаємозв’язку, в єдності конкретного історичного процесу” [985, 10]. М. Драгоманов ставив перед українськими істориками вимоги, що, мали б допомогти вітчизняній історіографії стати справжньою наукою, зрівнятися в досягненнях з наукою

західноєвропейською: “Звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіту, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській. Зложити правдивий суд над усіма ваганнями цих усіх справ у нашій історії можна, тільки рівняючи її з історією других народів Європи” [451, 490].

Хоча М. Драгоманов порівняно мало працював над темами суто історичними, але майже в усіх своїх роботах він висловлював погляд на минуле Польщі й українсько-польських відносин. Зокрема, польський період в українській історії зазнав у нього критичної оцінки у плані розвитку цивілізації і прогресу, оскільки привніс у життя Центрально-Східної Європи низку непоправимих помилок. Найбільшою серед них було об’єднання українських та білоруських земель з Польщею. “Унія Білорусії і України з Польщею, – і то виключно політична, – писав він, – могла б утриматись тільки тоді, коли б ця унія була дійсно федеральною, настільки можлива була федерація уже шляхетської Польщі з ще різношерстними – феодальними Литвою і Білорусією і досить демократичною Україною, але польські політики хотіли не федерації, а асиміляції, а тому приготували розпад унії, який повинен був потягнути до загибелі і саму Польщу, вже досить притягнуту до східних областей і відтягнуту від більш природних їй союзів з Сілезією, Чехією та Угорщиною, де тим часом встиг пустити коріння німецький елемент, який повинен був відновити наступ на нову Польщу” [450, 9].

М. Драгоманов критично оцінював вплив московсько-польського Андрусівського договору 1667 р. на історичний розвиток Речі Посполитої. Він вважав, що “отримати назад країни, щойно охоплені заворушеннями, було гибеллю для самої Польщі”. Водночас історик правомірно вказував: “Козацькі повстання примушували багатьох поляків ставитися критично до політики свого уряду, і можливо, вказали більшості польського суспільства на необхідність серйозних реформ в країні. Відтепер же ніщо не нагадувало

про їх необхідність, і польське суспільство заснуло” [450, 13]. Сповна погоджуємося з висновком М. Драгоманова, що польська держава була вже не в силах “утримати ці провінції від захоплення Москви, яка в будь-який час могла скористатися жевріючою в них ненавістю до польської держави” [450, 13]. Торкаючись поділів Речі Посполитої кінця XVIII ст., коли “на руїнах об’єднаних Литви і Польщі й тільки завдяки невдалому їх об’єднанню” на Сході Європи утворилася імперія, учений вкотре порівнював ці події з історією інших країн і вказував, що вона за своїми розмірами перевершила Римську імперію періоду її розквіту [450, 13].

Безсумнівно, що міркування й зауваги М. Драгоманова спонукали українських дослідників до подальшого опрацювання проблем історії Польщі та українсько-польських взаємин, а деякі з них не втратили наукової актуальності і в сучасній українській історіографії.

Увагу окремим подіям нової історії Польщі приділено у працях інших українських дослідників. Так, О. Левицький досліджував події польського повстання 1831 р. на теренах Правобережжя, при цьому відзначив “деяку двоїстість, помічену в діях російського уряду щодо заколоту й вибору засобів боротьби з ним” [746; 739; 743]. І. Каманін проаналізував роль чуток у суспільно-політичному житті українських земель Речі Посполитої, що начебто поширювалися російським урядом з метою організації селянських розправ над поміщиками, ксьондзами та євреями під час гайдамаччини і поділів Польщі [569]. Місце стародавніх польських календарів у побутовій культурі населення Правобережжя в XVIII–XIX ст. з’ясував О. Лазаревський [712]. Ф. Успенський видрукував документальні матеріали щодо мирних переговорів між Московією і Польщею у 1581–1582 рр. [1108].

Свої дослідження у галузі історії Польщі XIX ст. проводив видатний український письменник і вчений І. Франко (1856–1916). Уже у старших класах Дрогобицької гімназії він зацікавився давньочеськими Краледворським і Зеленогорським рукописами, переклав їх українською

мовою. У 1875 р. І. Франко вступив до Львівського університету, а закінчив філософський факультет Чернівецького університету лише 1891 р. Упродовж наступних двох років він працював над докторською дисертацією у Відні під керівництвом відомого вченого-славіста І. Ягича. Її успішний захист (1893) відкрив ученому шлях до професури, але на заваді цьому стали польські націоналістичні кола імперії Габсбургів.

У розумінні предмета історії І. Франко стояв на позиції визнання закономірностей історичних процесів, а головне завдання історичної науки вбачав у вивченні цих об'єктивних закономірностей. “Під історією, – писав він у 1881 р., – розуміємо дослідження внутрішнього зв'язку між фактами, т.є. таке угруповання єдиничних, важливіших і дрібніших фактів, щоб з них виходив якийсь “сенс”, т.є., щоб видно було певні основні закони природні, правлячі тими фактами і виключаючи їх” [599, 10]. Залежно від власного соціологічного розуміння історичного процесу, І. Франко був прихильником позитивістської методології.

В історичному розвитку Польщі І. Франко не бачив якихось виняткових особливостей. Вважав, що під німецьким впливом упродовж X–XIII ст. в Польщі були встановлені феодальні порядки й наступило різке розділення між станом хліборобським і шляхтою, а від самого XIV ст. остання “рішуче й ненастанно йшла до цілковитого поневолення хліборобів” [1147, 19]. Рішеннями ж сеймів у XIV–XVI ст. “шляхта добилася того, що хлоп зробився її приватною власністю, її худобою, з котрою вона могла робити, що хотіла” [1147, 22-23]. І. Франко лише кількома штрихами торкнувся питання виникнення й розвитку польської державності, але згадував про те, що вже, починаючи з XIV ст., королівська влада була обмежена на користь шляхти, а вже після смерті Казимира Великого шляхта обирала королів Польщі. “Звичайно при таким виборі вони пильнували, аби у нового короля виторгувати для себе якнайбільше користей” [1147, 20].

І. Франко зробив спробу з'ясувати характерні риси шляхетської демократії в Польщі у XVI–XVII ст. Зокрема, він висловив міркування, що польський державний організм поступово слабшав, а головними причинами цього вважав безправність простого народу, необмежену владу над ним шляхти, повне безсилля королівської та державної влади взагалі, релігійну нетерпимість, політичну корупцію і моральний розклад шляхти. “Певна річ, польська шляхта не все була вже на тим низьким моральнім рівні, а її воєнна хоробрість не була пустою фразою”, – вказував учений [1151, 15]. Ряд переможних війн приніс Польщі немало здобич для правлячої верхівки, але в Польщі не було великих міст, а промисел і торгівля не могли розвиватися в суспільно-економічних обставинах Польської республіки, міщанство упадало, та все-таки при панських дворах і під панською опікою були деякі зав'язки ремесел і промислу”, з останніх зростало виробництво горілки [1151, 8].

Однією з причин занепаду Польщі, яка у середині XVII ст. вважалася найсильнішою державою в Європі, І. Франко вважав внутрішні чинники. Коли б навіть не почалося українське повстання, то через “рік чи кілька літ пізніше була би вибухла пожежа з якоїсь іншої причини, а хто знає, чи й без воєнної пожежі Польща не була би ще швидше пропала від внутрішньої гнилизни, що точила її вже 1648 р.” [1151, 9]. А з другої половини XVII ст. Польща “почала хиріти та марніти всім тілом. Раз іще 1683 р. вона з Яном Собеським здобулася на геройський подвиг під Віднем та се була остання її перемога. Швидко потім пішли часи “сасів” (період королювання в Польщі курфюрстів саксонських – Августа II та Августа III. – С. К.), а за ними, не сповна 100 літ по віденській вікторії польська самостійна держава почала рідше конати” [1151, 8-9].

І. Франко вважав, що “упадок Польської держави і перехід Литви та Правобережної України під Росію пройшов майже незамітно” [1145, 197]. Становище польської шляхти у новій державі майже не змінилося, а, навпаки, під російським правлінням вона навіть виграла, бо змогла

опертися на сильну російську адміністрацію у своїх відносинах до закріпощеної народної маси. Так було і на польських землях, які ввійшли до складу Пруссії, де онімечені польські магнати Радзівіли стали опорою трону, а також в Австрії, де частина польської шляхти підтримувала режим Габсбурзької монархії, а польські поміщики не були обмежені у своїх “правах” над селянами і поводитися з ними “по-старому, по-старопольски” [1147, 44].

У ряді робіт І. Франко сформулював свій погляд щодо польського визвольного руху першої половини XIX ст. Він схилився до думки, що, обороняючи ідею історичної Польщі “від моря до моря”, польський народ зазнав лише чималої кривди. “Повстання 1831 року принесло їм, крім зруйнованого краю, також страту конституції Царства Польського, спроби 1846 і 1848 принесли їм різню в Тарнівським і битву під Гдовом, де польський мужик стояв проти польського шляхтича, принесло їм бомбардування Кракова і Львова і слідує за тим довголітню реакцію бюрократичну в Галичині і в Познанщині; повстання 1863 року принесло також велике погіршення їх долі в Росії”, – писав він у розвідці “Наш погляд на польське питання” (1883) [1144, 206].

Чимало уваги І. Франко приділив повстанню польських селян у Галичині в 1846 р., вважав його “кривавими подіями”, “катастрофою” [1148, 354]. Причини повстання історик вбачав у подіях польського руху початку 1830-х років, коли повстання у Варшаві “розворушило польську суспільність на цілім просторі давньої Польщі”, а після його поразки чимало учасників емігрувало до Галичини. Тут ними були створені таємні карбонарські ложі й товариства, що згуртували у своїх лавах патріотично налаштованих поляків, котрі виношували плани загальнонаціонального повстання. Учений з’ясував, що “поштовх до нового руху, котрий мав закінчитися такою страшною для польського народу катастрофою, вийшов із заходу, від еміграції польської”, а його рушійними силами були “емісари польських революційних зв’язків у Франції” Едвард Дембовський і Теофіл

Вишньовський [1148, 367]. Задля придушення повстанського руху, австрійська влада поширювала в Західній Галичині чутки про озброєну шляхту, яка намагалася не допустити скасування імператором панщини, й це стало для селян, “оружених в коси, вили і ціпи”, сигналом для розправи з панами-поляками [1148, 383]. Кульмінацією повстання, як з’ясував дослідник, стали селянські виступи у Тарновському окрузі, де були розгромлені майже всі шляхетські маєтки, а чутки про те, що “поляки хочуть різати хлопів” стали “однією з головних причин страшної лютої і нелюдської, яку проявляли селяни над повстанцями”. Утім, невдача спіткала повстання в Кракові, також в інших повітах Галичини, учасників якого було віддано під суд [1148, 389-412].

І. Франко звернув увагу, що наслідки поразки повстання 1846 р. в Галичині були “дуже великими” й “фатальними”. По-перше, започатковано “упадок серед польської освіченої молодіжі того вільного, демократичного духу, того хлопоманства, котре зачало було зароджуватись серед неї” [1148, 412]. По-друге, “катастрофа 1846 р. наклала глибоку і досі незарівняну пропасть між польським народом і польською шляхетською інтелігенцією... Та фатальна нехоть і відраза польської інтелігенції до польського народу сталася одною з найсумнівніших появ в історії нашого століття..., затроїла й весь свободний рух 1846 року і найбільше причинилася до його цілковитої безплідності” [1148, 412-413]. По-третє, трагічні події 1846 р. стали чи не головною причиною схибленого, “утяжливого та руйнівного способу знесення панщини і індемнізації”, виданий же восени того року патент, що регулював панщину, “ані хлопа, ані панів не вдоволив” [1148, 413, 414].

Торкаючись подій революції 1848 р. в Австрійській імперії, І. Франко назвав її “нагальною бурею”, котра на якийсь час зняла “бюрократичне павутиння” та очистила повітря на наступні десять років [1148, 414]. У квітні 1848 р. австрійський уряд, задля зменшення впливу польської революційної демократії та ослаблення політичного напруження, видав “патент” про скасування панщини в Галичині, а у вересні – видано закон

про ліквідацію панщини за викуп на території всієї Австрії. Учений був переконаний, що ця реформа не дала селянам землі, а великі викупні платежі й залишки феодалізму важким тягарем лягли на плечі трудового селянства. “Та будь-що-будь, знесення панщини лишилося одинокою тривкою й доброчинною пам’яткою бурхливого 1848 року, – писав І. Франко. – З усього, про що тоді, мов у гарячці, говорено й писано, се одно не пропало і зробилося підвалиною нового життя, нового ладу та розвою Австрії, а особливо нашого народу” [1148, 89].

Зрештою, важко переоцінити значення наукового доробку І. Франка у вивченні таких важливих проблем нової історії Польщі, як повстання селян у 1846 р., революційних подій 1848 р., скасування у Галичині панщини та ін. Його спостереження, аргументовані й виважені думки відносно українсько-польських взаємин зберігають своє наукове значення й сьогодні.

Підсумовуючи творчий доробок українських учених у дослідженні проблем історії західнослов’янських народів, дозволимо окреслити їх найголовніші здобутки:

- Ф. Успенський і П. Лавровський започаткували вивчення проблем історії Великої Моравії, зокрема окреслили ключові події запровадження тут християнства. А. Ясинський висвітлив складне і малодосліджене питання занепаду “земського ладу” в Чехії й запропонував оригінальну схему її соціально-економічного розвитку в X–XIII ст.
- В. Надлер і О. Вертеловський продовжили вивчення малодосліджених аспектів гуситського руху, даючи йому власну оцінку. Водночас, О. Кочубинський проаналізував діяльність Общини чеських братів та з’ясував її роль в історії Чехії середини XV – першої чверті XVII ст.
- На основі нових документальних джерел В. Антонович дослідив складне питання українсько-польських історичних взаємин та історичні процеси, що стали результатом співжиття цих двох народів у Польській державі. Він зробив висновок, що Берестейська унія була задумом польського

уряду, а її успіх був зумовлений діяльністю єзуїтів і клерикалів-католиків.

- Осмислюючи вплив німецького права на розвиток Польщі, М. Владимирський-Буданов з'ясував, що запровадження в польських містах самоврядування на магдебурзькому праві стало однією з причин занепаду країни. Своєю діяльністю в Київській археографічній комісії він сприяв публікації документальних джерел з історії держави й права Польщі та українсько-польських відносин. Аналізуючи роль польського елементу в процесі колонізації українських земель, учений переконливо спростував тезу польських авторів про вирішальну роль Польщі в заселенні та освоєнні українських теренів.
- І. Лінниченко проаналізував розвиток відносин Київської Русі й Польщі до кінця XII ст., зокрема шлюбні союзи, політичні відносини тощо; водночас М. Любович дослідив реформаційний рух і контрреформацію на теренах Польської держави.
- На методологічних засадах народницької школи української історіографії М. Костомаров проаналізував події заключного періоду існування Речі Посполитої як незалежної держави й окреслив причини її занепаду. Вчений вважав, що падіння польської держави буде мати сприятливі наслідки для розвитку Росії.
- І. Франко дослідив найважливіші події польського визвольного руху, зокрема зауважив, що відстоювання ідеї історичної Польщі “від моря до моря” завдало йому чималої шкоди. Розглянувши події повстання польських селян 1846 р., він висловив міркування, що його поразка стала головною причиною обтяжливого та руйнівного способу скасування панщини та індемнізації.

4.4. Виникнення нового напрямку наукових досліджень – історії славістики.

Активне вивчення українськими вченими історії слов'янських народів в першій половині й середині XIX ст., становлення слов'янознавства як навчальної дисципліни в університетах Харкова та Києва, Київській духовній академії сприяли виникненню спеціального інтересу до історії слов'янознавчих студій. Початковими формами такого зацікавлення слід вважати службові записки вчених, відряджених у 1840-х рр. за кордон для підготовки до заміщення університетських славістичних кафедр, на ім'я міністра народної освіти, а також критико-бібліографічні огляди праць зарубіжних і вітчизняних авторів із різних питань історії, етнографії і культури слов'янських народів, що друкувалися в наукових часописах. Уже під час своєї першої подорожі слов'янськими землями І. Срезневський у своїх “Повідомленнях” і листах інформував про наукову діяльність Я. Смолера, Ф. Челаковського, Й. Юнгмана, К. Ербена, Л. Штура, Ф. Палацького, В. Караджича, С. Враза, Я. Коллара, Л. Гая, Ф. Прешерна, відзначаючи їхню роль у створенні й розвитку слов'янських національних культур [209; 210; 211]. Зокрема, він високо оцінив наукові досягнення В. Караджича і Я. Коллара та висловлював застереження щодо наукових здобутків чеських учених, стверджуючи, що очікувати від них досягнень “подібних працям Сахарова, Даля..., Караджича..., чи Коллара” не доводиться [209, 16].

Однією з перших спроб спеціального інтересу до розвитку славістичних студій в різних країнах Європи стали критико-бібліографічні огляди, що друкувалися вченими з середини 1820-х рр. на сторінках наукової періодики [1201; 1202; 1050; 1051; 1052; 1053]. Тут слід зауважити, що у плані досліджуваного питання бібліографічний огляд праць вітчизняних і зарубіжних учених слід розглядати як первісний історіографічний факт, а накопичення матеріалу сприяло виокремленню історії славістики в самостійний напрям досліджень. На особливу увагу в

цьому плані заслуговує діяльність вихованця Харківського університету П. Кеппена, який, використовуючи свої зв'язки з європейськими вченими, започаткував у 1825–1826 рр. видання першого міжнародного бібліографічного журналу “Библиографические листы” (побачили світ 43 номери). У ньому друкувалися реферативні та критичні матеріали найвідоміших українських, російських і зарубіжних учених, розповідалося про дослідження й відкриття у галузі слов'янознавства [1300, 182]. Так, в одному із випусків “Библиографических листов” П. Кеппен виклав зміст праці Й. Добровського “Кирило і Мефодій” (1823) та подав рецензії на цю книгу [582; 583]. Тут також була надрукована “Записка про подорож по слов'янських землях і архівах” П. Кеппена [581].

Важливим чинником формування інтересу до вивчення історії слов'янських студій стали огляди праць попередників щодо вивчення тієї чи іншої галузі суспільного життя слов'янських народів, котрими університетські професори відкривали свої славістичні виклади. На це, зокрема, вказує аналіз програм і лекцій І. Срезневського у Харківському, а згодом у Петербурзькому університетах [854, 91-92; 1040; 1048]. Водночас у листі В. Ганці від 1 грудня 1842 р. він повідомляв, що у своїх лекційних курсах буде “розглядати історію, географію, побут, розвиток мови, народну словесність, писемну літературу слов'янських народів”, а у “Програмі викладання слов'янської філології в Санкт-Петербурзькому університеті” (1849) передбачав ознайомити студентів з історичними відомостями щодо слов'янської історіографії і слов'янської філології [60, 26]. Безумовно, що подібна увага до досягнень вітчизняної та зарубіжної славістики була підпорядкована лише практичній меті навчання студентів і не виступала цілеспрямованим осмисленням результатів славістичних студій у науковому і суспільно-культурному контексті.

Ще одним чинником, що зумовив інтерес І. Срезневського до історії слов'янознавчих студій, були його рецензії на праці зарубіжних учених. Зокрема, у 1843 р. він підготував змістовний аналіз “Слов'янської

етнографії” П. Шафарика, а згодом докладно охарактеризував працю Я. Коллара “Божества Ретри”, в якій, на його думку, було зроблено невдалу спробу реконструювати звичаї та релігію давніх поморських слов’ян [1049; 1044].

Зрештою, накопичення різноманітних історіографічних фактів і спостережень зумовили появу спеціальних праць, присвячених характеристиці наукової діяльності окремих учених-славістів. Першість тут належить І. Срезневському, який 1842 р. підготував розвідку про життя і наукову діяльність сербського історика В. Караджича, що невдовзі була видрукувана в одному із московських часописів [1041]. У ній докладно аналізувалися всі найважливіші праці видатного діяча південнослов’янської науки і культури й підкреслювалося їх суспільно-політичне, культурне і наукове значення, особливо у плані дослідження історії Сербії. Вказувалося, що “послуги Вука щодо історії і етнографії сербської залишаться назавжди незабутніми” [1041, 361]. В іншій праці І. Срезневський звернув увагу на наукову діяльність патріарха чеського слов’янознавства В. Ганки [245].

Особливе місце серед праць І. Срезневського з історії слов’янознавства належить написаному ним в 1878 р. нарису про О. Бодянського, В. Григоровича і П. Прейса, в якому автор зробив вдалу спробу поєднати свої особисті спогади про перших університетських славістів з оцінкою їх місця в історії славістичних студій в Росії [1043]. По-перше, І. Срезневський схарактеризував еволюцію самого предмета російської славістики, що мало принципове значення для наступної розробки її історії. Він наголошував, що, до виникнення університетських кафедр, до кола слов’янських інтересів вчених – від М. Ломоносова до К. Калайдовича і М. Каченовського – включались дані про всі слов’янські народи, що тісно пов’язувалися ними із студіями вітчизняної історії, мови і культури. Але такий підхід, якого дотримувалися у своїй науковій діяльності і О. Бодянський і І. Срезневський, зазнав змін після того, як

славістика стала не лише науковою, але й учбовою дисципліною. Збереглась записка І. Срезневського “Думки про викладання в університетах слов’янознавства”, що відносилася до 1841–1842 рр., коли вчений викладав у Харківському університеті. Тут, розмірковуючи про новизну і недостатню розробку предмета, І. Срезневський писав: “Про викладання систематичне, свідоме, подібне тому, що можна вимагати від професора літератури латинської чи грецької, в наш час і думати не можна. Матеріалів чимало, критично розглянуті лише окремі, а для будівлі і плану ще немає” [86, 1]. Отже, дотримуючись широкого розуміння предмета слов’янознавства, тобто включення всіх слов’янських народів, І. Срезневський уже схилявся до розуміння більш вузького, спеціального, що охоплювало в основному південних і західних слов’ян. Подібне положення у співвідношенні слов’янознавства і вітчизнознавства поступово формувалося і в інших слов’янських землях.

По-друге, І. Срезневський спеціально підкреслював важливу роль університетських кафедр історії і літератури слов’янських нарідів в загальній історії славістичних студій і вважав, що їх створення було не початком, а природним їх продовженням і поглибленням. Це спостереження він ілюстрував на прикладі В. Григоровича, а особливо П. Прейса, підкреслюючи, що до поїздки в слов’янські землі він пройшов попередню річну практику в Петербурзі під керівництвом О. Востокова. Тому автор нарисів називав П. Прейса одним “із перших, якщо не по часу, то по гідності учнів Востокова” [1043, 63]. У розкритті органічного зв’язку кафедр історії і літератури слов’янських нарідів з розвитком вітчизняної науки про слов’ян полягав важливий історіографічний аспект нарисів І. Срезневського.

По-третє, І. Срезневський високо оцінив внесок перших університетських викладачів – О. Бодяньського, В. Григоровича, П. Прейса у вітчизняну славістику. Він підкреслював важливість збереження їх архівів і необхідність максимального використання їх рукописів. Цей останній,

практичний аспект мав безпосереднє відношення до джерелознавства історії вітчизняної славістики.

Чималу увагу вивченню наукового доробку Ф. Палацького було приділено професором Ніжинського ліцею князя Безбородка І. Лашнюковим, який у 1861–1862 рр. мав нагоду здійснити наукову подорож до Європи. У своєму звіті про закордонне відрядження він слушно констатував: “Історія Палацького (“Історія чеського народу” у 5-ти томах – С.К.) за повнотою, фактичним змістом, багатствами історичного матеріалу, за глибиною критики й майстерністю групування та викладання фактів, вигідно вирізняється з поміж відомих історій польських і російських. У праці Палацького не помітно доктринерства, яким відзначається чимало наших історичних досліджень; не видно в ньому і вузьких національних тенденцій, котрими сильно зловживають польські історики... Патріотичне почуття не затьмарило розумного, світлого погляду чеського історика на західну цивілізацію, на велику долю європейського світу” [204, 319].

Вагомим доробком у царині концептуального осмислення історії слов’янознавчих студіювань в суспільно-культурному контексті стали праці професора Київського університету О. Котляревського. У серії статей, присвячених витокам порівняльно-історичного мовознавства в Росії від початку XVIII ст., він дав високу оцінку науковій діяльності академіка О. Востокова, праці якого ставив поряд з дослідженнями патріарха європейської славістики Й. Добровського. Разом з тим, дослідник критично оцінював праці О. Шишкова та інших представників слов’янофільського напрямку: “Приклад патріота Шишкова знайшов собі наслідувачів і в наш час: ми говоримо про школу панславистів, яким належить честь зведення в систему дитячих здогадок наших істориків і мовознавців минулого століття, здогадок, походження яких приховуються в ідеї незагнужданого патріотизму” [659, 57, 67].

Велике значення для поглиблення зацікавлень О. Котляревського історією розвитку науки про слов’янські народи відіграв слов’янський з’їзд

1867 р. та Всеросійська етнографічна виставка у Москві, що дали йому можливість познайомитися з багатьма європейськими вченими та встановити з ними наукові контакти. Уважно спостерігаючи за публікаціями слов'янських текстів, а особливо за новими дослідженнями в галузі славістики, О. Котляревський намагався осмислити розробку теоретичних підвалин концепцій учених та з'ясувати напрями наукових диспутів, беручи в них активну участь. У зв'язку з дискусією про автентичність Краледворського рукопису, він писав екстраординарному академіку А. Кунику: “На мій погляд, якщо навіть справжність цієї пам'ятки буде доведена незаперечними палеографічними та історичними міркуваннями, то все ж, сама по собі вона цікава у літературному плані як сумний зразок занепаду поетичного почуття в західних слов'ян”, й водночас, погоджуючись з Фейфаліком, який підкреслював “повну відсутність у ній літературних ознак давнини, що полягали головним чином в чистоті стилю, який замінено там штучною сентиментальністю” [80, 7-8]. Зрештою, ця заувага не завадила О. Котляревському використати Краледворський рукопис як джерело для дослідження поховальних звичаїв язичницьких слов'ян (1868), хоч в лекціях з слов'янознавства у Київському університеті він, за словами О. Пипіна, “не визнавав у ньому народного переказу і бачив довільності особистого авторства” [958, CXLVII].

Закордонне відрядження О. Котляревського, що розпочалося влітку 1872 р., активізувало його діяльність по підготовці бібліографії слов'янознавчих праць. Дозволимо припустити, що цьому сприяли контакти українського вченого із чеськими колегами, насамперед, із завідувачем бібліотеки Чеського національного музею А. Патерою, який у цей час займався підготовкою бібліографії славістичних праць чеських і лужицьких учених. “Понад це, що особливо було мені до душі, Патера укладає бібліографію слов'янознавства у чехів, лужичан etc. Знов важлива праця. Я бачив до 10 тисяч номерів”, – ділився своїми враженнями про зустрічі із чеським колегою О. Котляревський [80, 73].

Перебуваючи у Празі, український славіст підготував і видрукував серію статей, присвячених становленню й розвитку славістики в Росії, у тому числі й Україні, до 1872 р., що мало принципове значення для подальшого вивчення історії славістики [1211]. Автор чітко визначив предмет науки слов'янознавства, віднісши до нього дослідження мов, пам'яток писемності, слов'янських старожитностей, історії, етнографії, права, церкви і, таким чином, не обмежив сферу славістики лише філологією, як це робило досі чимало його сучасників. Досить точно змалювавши картину досягнень російського слов'янознавства, О. Котляревський слушно наголошував, що ці успіхи пояснюються, насамперед, введенням славістики в число університетських дисциплін і, таким чином, приєднався до думки, що вивчення історії західних і південних слов'ян у Росії було поставлено на наукову основу в середині 1830-х рр.

У середині та в другій половині 70-х рр. XIX ст. О. Котляревський продовжив дослідження історії славістики у розвідці “Огляд успіхів слов'янознавства за останні три роки 1873–1876 рр.”, а також в інших працях, присвячених науковій спадщині В. Григоровича, О. Бодянського, О. Попова [658; 650; 660; 661; 663]. Будучи одним із перших дослідників концепції історії слов'янських народів В. Григоровича, Котляревський зробив вдалу спробу з'ясувати значення спадщини вченого-славіста щодо подальшого розвитку слов'янознавства в Росії та Україні. Він тонко спостеріг, що В. Григорович “був рідкісним у нас знавцем давньослов'янської мови..., він умів поставити свою науку на широкий ґрунт, він знав джерела її; глибоке знання слов'янства поєднувалося у ньому із знанням Візантії та західної науки” [650, 315]. Водночас, 50-та річниця виходу у світ першого випуску “Часопису Чеського музею” дала підстави О. Котляревському назвати цей журнал “кращим літературно-ученим органом в слов'янському світі” та авторитетно заявити, що “у справі

чеського відродження йому належить одне із перших місць, у справі слов'янської науки – місце, беззаперечно, лідируюче” [1211, 51].

Проблеми історії розвитку вітчизняної і зарубіжної славістики були серед зацікавлень українського ученого й бібліографа М. Задерацького. Після закінчення університету (1869) він тривалий час працював учителем латинської мови у другій Київській гімназії і був секретарем Київського відділення Слов'янського благодійного товариства, упорядником і редактором перших чотирьох випусків “Слов'янського щорічника” (1876–1880). На сторінках цього та інших видань науковець здійснював публікацію бібліографічних оглядів російських і зарубіжних праць із проблем слов'янознавства, а з окремими виступав на засіданнях Історичного товариства Нестора-літописця [496; 497; 494]. Так, у другому випуску “Слов'янського щорічника” М. Задерацький у перекладі з чеської видрукував працю О. Котляревського про розвиток слов'янознавства в Росії, а окремий розділ щорічника присвятив діяльності Академії наук і мистецтв у Загребі. Зокрема, він схвалив праці хорватських науковців в галузі історії: “Опис південнослов'янських новин” С. Любича (Загреб, 1875), “Збірник правничих звичаїв південних слов'ян” В. Богишича (Загреб, 1875), стверджував, що невдовзі діяльність цієї академії “мала набути ще більшого розмаху”. У цьому ж випуску “Слов'янського щорічника” М. Задерацький видрукував некролог Я. Шафарику, в якому дав високу оцінку його діяльності як голови Сербського ученого товариства, характеризував його як одного із засновників Народного музею, видавця стародавніх сербських та інших хронік, грамот, пам'яток, людину, яка мала “величезний вплив на шкільну справу в Сербії” [500, 305-307]. Український учений видрукував також низку біографічних нарисів, присвячених слов'янським ученим: Й. Юнгману, П. Шафарику, Ф. Челаковському, І. Срезневському та ін. [499; 498; 495; 493]. Приєднуємося до думки сучасного російського дослідника О. Мильникова, який вважає

М. Задерацького “одним із основоположників міжнародної славістичної бібліографії” [1289, 159].

Наступний етап у розвитку історії славістики був пов’язаний з науковою діяльністю професора Новоросійського університету О. Кочубинського, який ретельно дослідив початковий етап становлення російського слов’янознавства у спеціальному дослідженні “Адмірал Шишков і канцлер гр. Румянцев: Початкові роки російського слов’янознавства” (Одеса, 1887–1888) [670]. Власне, автор визначив завдання своєї монографії так: “З’ясувати історію виникнення слов’янських студій в Росії, змалювати головних і другорядних діючих осіб у цій справі”, що, безперечно, вказувало на якісно новий підхід до предмета дослідження. Початковий період слов’янознавства в Росії вчений визначив з кінця XVIII ст. до заснування славістичних кафедр в університетах, виділивши у ньому чотири самостійні етапи, характеристиці кожного з яких присвятив окремий розділ своєї книги [670, 2-3].

Початок слов’янознавчих студій в Росії О. Кочубинський пов’язував із діяльністю членів Російської академії по підготовці “Словника академії Російської” (СПб., 1789–1794), що був вагомим доробком у дослідженні проблем загального і порівняльного слов’янського мовознавства. Серед праць учених того часу О. Кочубинський відзначав заслуги у вивченні історії та мов слов’янських народів професора Московського університету Х. Чеботарьова, який, за його спостереженням, у 80-х рр. XVIII ст. одним із перших у Росії поставив питання про походження слов’янських народів, шанував дослідження єпископа Дамаскина, академіків І. Лепехіна і С. Румовського, підкреслював значення гуртка графа М. Румянцева у становленні слов’янознавства в Росії [670, 39]. Він вказував, що справу Х. Чеботарьова на кафедрі у Московському університеті продовжив вихованець Харківського колегіуму (1788) М. Каченовський, котрий “1805 р. постав відразу у двох образах перед двоєюкою аудиторією: перед широкою, як видавець карамзинського “Вісника Європи”, і перед вузькою,

як професор університету”. Завдяки його ініціативі журнал став органом “науково-славистичного спрямування”, на сторінках якого друкувалися “статті з найрізноманітніших проблем славистики, праці наукового і популярного характеру, оригінальні твори і переклади”, в котрих висвітлювалися “інтереси літератури, історії, етнографії і мови слов’ян” [670 41, 42-43, 46]. До заслуг М. Каченовського вчений відносив прагнення “розкрити перед російським суспільством інтереси слов’янських студіювань, невідоме його національній свідомості слов’янство”, зокрема, познайомив наукову громадськість Росії з патріархом європейської славистики Й. Добровським [670, 48, 45]. Досить переконливим є висновок О. Кочубинського, що саме в Московському університеті була зроблена “перша спроба введення завдань слов’янознавства в історичні дослідження Росії..., перша спроба дати славистиці належне місце в університетських викладах” [670, 53].

В окремому розділі своєї книги О. Кочубинський на тлі наукового і культурного руху початку ХІХ ст. проаналізував слов’янознавчу діяльність Румянцевського гуртка та його членів. На його думку, упродовж нетривалого “періоду часу, 1811–1826 рр., у початкові роки розвитку російської науки слов’янознавства, гурток вніс у загальну скарбницю знань помітну лепту” [670, 211-212]. Його членами було відкрито чимало пам’яток слов’янської та російської літератури давніх часів, здійснено перші спроби історико-літературної розробки слов’янських пам’яток, дано блискучі зразки палеографічного опису й критичного видання давніх пам’яток, покладено початок слов’янській палеографії. Історик сформулював думку, що цей науковий осередок не лише відкрив для Росії сторінки історії слов’ян, але й відтворив слов’янський світ ХІХ ст., що визначило його наукову й громадсько-політичну роль [670, 213].

Беззаперечний сенс мала думка О. Кочубинського щодо слабких сторін діяльності Румянцевського гуртка, що, за його спостереженням, “відкрито визнавалися, насамперед, самими членами Гуртка” [670, 213-214].

Пов'язано це з тим, що у коло його наукових зацікавлень рідко потрапляли слов'янські питання і не часто використовувалися джерела іноземного походження, а члени гуртка були недостатньо обізнані з успіхами європейських учених. “Гурток був недостатньо знайомий зі слов'янським світом і в його сучасному становищі – знайомством етнографічним, і в його минулому – історичним”, – підкреслював історик . Як приклад він наводив слова П. Кеппена, який в одному із листів до В. Ганки писав: “Відомі для вас предмети, без пояснення, для нас можуть залишатися загадкою” [670, 213-214]. Такої ж точки зору щодо ролі Румянцевського гуртка у вивченні слов'янства дотримувався радянський історик В. Козлов [613, 148; 614]. О. Кочубинський наполягав на нерозвиненості теоретичних основ російської науки і причиною цього вважав недостатню поінформованість відносно успіхів науки на Заході, обмеженість засобів для вивчення зарубіжних слов'янських народів. “Таким чином, – зазначав він, – націоналізація була необхідним результатом замкненості життя, історичною умовою тієї епохи [670, 215].

О. Кочубинський віддав належне діяльності міністра освіти О. Шишкова, якому належить ідея відкриття славістичних кафедр в російських університетах та запрошення для їх викладання слов'янських учених. Але цей проект, як і спроба підготовки власних фахівців, зазнали невдачі. Інший задум міністра освіти – запросити слов'янських учених до слов'янської бібліотеки в Петербурзі – також залишався нереалізованим. Подібних висновків про роль О. Шишкова у запрошенні слов'янських учених для викладання в російських університетах дійшов сучасний російський дослідник О. Мильников [851, 314-315]. Зрештою монографія О. Кочубинського стала помітною подією у вітчизняному слов'янознавстві, започаткувавши створення узагальнених праць з історії славістики. Подібну високу оцінку дослідження українського вченого поділяли його сучасники – І. Ягич, Є. Шмурло, а також радянські дослідники О. Мильников, В. Козлов.

Належну увагу діяльності представників першого покоління російських і українських славістів – О. Бодянського, В. Григоровича – О. Кочубинський приділив в інших працях [673; 680]. Зокрема, він високо оцінив роль О. Бодянського в організації лекцій з літератури, історії та етнографії західних і південних слов'ян у Московському університеті, створенні при Товаристві історії і старожитностей російської слов'янської бібліотеки із книг і рукописів, привезених із слов'янських країн, і в налагодженні зв'язків між науковцями Москви і слов'янськими ученими [680, 299]. Водночас, у статті “Граф С.Г. Строганов: із історії наших університетів 30-х рр.” дослідник пунктирно окреслив діяльність П. Прейса та І. Срезневського й відзначав роль П. Шафарика в підготовці кадрів перших славістів для університетів в Росії та Україні й слушно зауважив, що “Шафарик на службі в Росії не міг бути, але прислужився їй будучи керівником перших російських славістів” [674, 490]. О. Кочубинському належить авторство й інших невеличких праць про вчених-славістів – П. Лавровського, Я. Головацького, Ф. Миклошича [681; 675; 671].

Особливе місце в науковій творчості О. Кочубинського, як дослідника історії славістики, займають його рецензії на праці О. Пипіна, О. Котляревського, М. Попруженка та ін. Так, в рецензії на фундаментальну працю О. Пипіна він виклав наступну схему періодизації слов'янознавства в Росії. Перший, підготовчий період з кінця XVIII ст. до першої чверті XIX ст., визначається як “спроби слов'янської науки”, зацікавлення перших славістів “підготовчої епохи” щодо церковної (старослов'янської) мови та історії [676]. Початок другого періоду, “епохи академічного слов'янознавства”, вчений датував серединою 30-х рр. XIX ст.: “Російське слов'янознавство правильно і послідовно почало розвиватися з відкриттям університетських кафедр “Історії і літератури слов'янських нарід” [676, 156-157]. Зрештою, праці О. Кочубинського з історії славістики є найбільш цінною частиною його наукового доробку й, в значній мірі, сприяли

виокремлення історії славістики у самостійний напрям слов'язознавчих досліджень в Україні.

Історією слов'язознавства та славістичною бібліографією захоплювався професор Київського університету Т. Флоринський, котрий з 1883 р. друкував в “Університетських відомостях” критичні бібліографічні огляди видань з історії літератури та етнографії слов'янських народів. Спочатку ці огляди друкувалися під різними назвами, а у 1898–1913 рр. отримали єдину – “Критико-бібліографічний огляд праць і видань з слов'язознавства” [1119]. Всього, за нашими підрахунками, до 1900 р. вчений видрукував близько 20 подібних оглядів, якими було охоплено майже 400 різноманітних славістичних праць і видань. Володіння таким об'ємом первинного історіографічного матеріалу, а також численні зв'язки Т. Флоринського із зарубіжними вченими-славістами [113; 114; 115; 116; 117; 118; 197, 202, 338, 343, 345, 346;] дозволили йому підготувати ряд змістовних нарисів про відомих зарубіжних і вітчизняних дослідників слов'янських народів: Ф. Рачкого, Ю. Даничича, Ф. Миклошича, Ф. Палацького, В. Макушева та ін. [1111; 1116; 1123; 1125]. Зокрема, характеризуючи наукові здобутки талановитого сербського ученого Ю. Даничича, він наголошував, що його наукова діяльність – це “цілий ряд капітальних досліджень із сербської мови та літератури”, без яких не може обійтися жодний учений при вивченні слов'янської філології [1123, 187].

Автором низки критико-біографічних оглядів славістичних видань у журналі “Славянские известия” (Воронеж) був учень О. Котляревського, доцент університету Св. Володимира А. Дудка-Степович [1065; 1070]. З окремими з них він виступав на засіданнях Історичного товариства Нестора-літописця [25; 26; 27]. Йому належить чимало перекладів російською мовою творів чеських і сербських письменників, ряд історико-літературних і критичних студій, в яких характеризувалася наукова і громадська діяльність Я. Коллара, П. Шафарика, Н. Дучича та ін. [246; 1064; 1067]. Зокрема, на засіданні Історичного Товариства Нестора-

літописця 22 жовтня 1900 р. ним було виголошено реферат “Пам’яті Никифора Дучича”. У ньому дослідник докладно охарактеризував життєвий шлях і науковий доробок цього вченого, “одного з найвидатніших представників сербської історичної науки”, відзначив його активну участь у національно-визвольному русі слов’янського населення Герцеговини, просвітницьку та культурну діяльність в Чорногорії, відстоювання інтересів православної церкви і народу Сербії та підкреслював його роль у розвитку південнослов’янсько-російсько-українських зв’язків [1068, 77-83].

Авторами критико-бібліографічних матеріалів і праць про російських і українських вчених-славістів виступали П. Бессонов, В. Качановський, П. Аландський, Є. Петухов, А. Стороженко та ін. [257; 300; 578; 915].

На окрему увагу заслуговують студії І. Франка, присвячені аналізу наукових поглядів М. Драгоманова, в яких була зроблена вдала спроба з’ясувати вплив історіософії відомого українського громадського діяча та історика на розробку теоретичних підвалин його концепцій історії [1138; 1139; 1140; 1149]. По-перше, було зазначено, що наукова діяльність українського вченого “якнайтісніше в’яжеється з дійсним життям”, а “на першому місці завжди стоїть не книжка, а живий чоловік, маса людей”. По-друге, І. Франко спромігся з’ясувати, що М. Драгоманов “одним із перших в Росії, а тим більше у нас, почав голосити інакше розуміння історії, бачити в ній поза царями і війнами маси народні, їх тиху і невтихаючу працю, їх повільний розвій, зріст освіти і громадського життя”. Це дало підстави назвати вченого одним із засновників народницької історіографії в Україні. По-третє, відзначено вагомий його доробок у галузі слов’янської фольклористики, що, за спостереженням І. Франка, засвідчили видрукувані в Софії студії про народні вірування і легенди. “Праці ті поставили його в ряд найліпших знавців того предмета в цілій Слов’янщині”, – авторитетно констатував І. Франко [1149, 221, 222, 223].

Таким чином, маємо всі підстави твердити, що:

- Поступове накопичення історіографічних фактів і критико-бібліографічних матеріалів у галузі слов'янознавства, розвиток наукових зв'язків українських і зарубіжних учених визначили перші спроби українських науковців (О. Котляревський і М. Задерацький) концептуально осмислити історію славістичних студіювань. Вже у 1880-х рр. О. Кочубинський провів системне дослідження початкового періоду слов'янознавчих досліджень в Росії й уперше поставив питання про періодизацію розвитку славістики, окреслив її предмет як комплекс наук, що вивчали суспільне життя слов'янських народів.
- Вагомим доробком на тлі вивчення історії вітчизняної і зарубіжної славістики у 80–90-х роках ХІХ ст. стали критичні огляди і біографічні нариси А. Дудки-Степовича, Т. Флоринського, І. Франка. Останній, зокрема, зробив вдалу спробу з'ясувати теоретичні підвалини концепції історії М. Драгоманова.
- Становлення історії славістики як самостійного наукового напрямку дослідження в Україні слід вважати одним із вагомих свідчень зрілості вітчизняного слов'янознавства.

* * * * *

Новий етап у розвитку української славістики настав із поживаленням суспільного життя в період ліберальних реформ 60-х рр. ХІХ ст., які створили нову атмосферу для активізації розумової діяльності й надали нового імпульсу подальшому розвитку слов'янознавства. В галузі вищої освіти запроваджуються нові університетський статут і статут духовної академії, створюються нові наукові і культурні товариства, більшість з яких почала друкувати свої праці. Започатковується видання нових журналів і газет.

У галузі наукової славістики спостерігалось прагнення до диференціації її предмету, виокремлення в межах славістичних студіювань окремих наукових дисциплін, що ознаменувало перехід до більш вузької

наукової спеціалізації. По суті, відбулося остаточне виокремлення комплексу історико-славістичних проблем у самостійний напрям дослідницьких інтересів істориків України та оформлення історичної славістики як однієї із складових частин науки про слов'янські народи.

Упродовж другої половини XIX ст., особливо наприкінці його, слов'янознавство міцно увійшло в систему університетської історичної освіти. На історико-філологічних факультетах університетів України існували славістичні кафедри. Вже з 60-х рр. історія слов'ян виокремилась із слов'янської філології у особливу дисципліну, що викладалася в університетах і Київській духовній академії. Досить активно проводилися наукові дослідження із славістики в історичних, історико-філологічних товариствах, які існували при кожному університеті. Центрами українських історико-славістичних досліджень стали Київська археографічна комісія та Російський археологічний інститут у Константинополі.

Темпи розвитку української історіографії історії слов'янських народів в другій половині XIX ст. були вражаючі. У результаті багаторічних зусиль по виявленню, виданню й науковій інтерпретації історичних текстів і документальних джерел сформувалася обширна джерельна база для дослідження історії південно- і західнослов'янських народів. Відбулося розширення тематики історико-славістичних досліджень. Крім традиційних сюжетів давньої історії слов'янських народів, у тематично самостійний напрям слов'янознавчих студіювань виокремилась кирило-мефодіївська проблематика, що розроблялася О. Вороновим, П. Лавровським, І. Малишевським. Завдяки працям О. Котляревського і Ф. Фортинського було започатковано дослідження історії поморських слов'ян і німецької колонізації їх земель. У самостійний напрям славістичних досліджень виокремилась історія славістики (О. Кочубінський, І. Франко, А. Дудка-Степович, Т. Флоринський).

Розвивається і українська історична полоністика. Уже в середині 60-х рр. з'являються солідні праці з історії Польщі, що стала важливою

складовою дослідницької роботи тих українських істориків, які розробляли різні аспекти співжиття українського і польського народів (В. Антоновича, М. Костомарова, І. Лінниченко, І. Франка, М. Владимирського-Буданова), а також потрапила до сфери інтересів дослідників із всесвітньої історії (М. Драгоманова). З'явилися й фахівці виключно з історії Польщі, передусім М. Любович.

Вивчення історії Чехії в цей період теж досягло чималого розмаху. Поряд з працями з історії гуситського руху (В. Надлер, О. Вертеловський) з'являються дослідження з давньої історії Чехії (Ф. Успенський, П. Лавровський), історії догуситської Чехії (А. Ясинський), окремі роботи про період XV – XVII ст. (О. Кочубинський). Ювілейні дати породжують студії по окремих особистостях і подіях (М. Задерацький, А. Дудка-Степович, Т. Флоринський).

Українські славісти продовжили вивчення ключових проблем середньовічної історії і культури південних слов'ян (М. Дринов, Ф. Успенський, Т. Флоринський, К. Радченко, В. Качановський), контактів між ними та іншими народами Європи (Д. Дринов, Т. Флоринський, В. Григорович). Дослідницька ж процедура та методи наукових пошуків істориків визначалися суспільно-політичною орієнтацією авторів і базувалися на засадах трьох основних концепцій історії: слов'янофільської, народницької і позитивістської. Їх представники виборювали першість в історичній науці під час наукових дискусій навколо питань методології. Утім, пануючою в дослідженні слов'янської історії була позитивістська течія.

Наприкінці XIX ст. українська історична славістика домінувала в європейському слов'янознавстві: досліджено і введено до наукового обігу численні документальних джерел, видано десятки фундаментальних монографій, багато сотень інших робіт, в яких обгрунтовано чимало узагальнень, що й до сьогодні не втратили свого значення.

РОЗДІЛ 5

ЗДОБУТКИ Й ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ СЛАВІСТИКИ У ПЕРШІ ДЕСЯТИРІЧЧЯ ХХ ст.

5.1. Вивчення питань історії західних слов'ян.

Бурхливі політичні події початку ХХ ст., насамперед, політизація суспільного життя в Україні на тлі наростання суперечностей в Російській імперії, що вилилися у демократичну революцію 1905–1907 рр., активізація чеського і польського національних рухів, Боснійська і Липнева 1914 р. міжнародні кризи, перша і друга Балканські та Перша світова війни окреслили зростання суспільної значущості історичної думки.

Упродовж двох перших десятиріч 1900-х рр., як і в попередній період, щонайперше місце у славістичних дослідженнях займала історія Польщі. Найвідомішим українським дослідником у цій галузі, зокрема, у вивченні польсько-литовського права залишався професор університету Св. Володимира М. Владимирський-Буданов. У IV і VI томах VIII частини “АЮЗР” він видрукував дослідження “Акти про землеволодіння в Південно-Західній Росії XV–XVIII ст.” [346; 340]. Звернення до цієї проблематики автор пояснював тим, що пам'ятки законодавчого типу, як суттєві і багатогранні джерела, були найнадійнішим засобом знайомства з історією того чи того суспільства. Також, на його переконання, історія землеволодіння в українських землях Литовської і Польської держав мала “велику значущість” і була одним із чинників пізнання особливостей їх державної влади, зокрема “розподілу права землеволодіння між класами суспільства..., слугувало ключем для роз'яснення соціального (станового) ладу тогочасного суспільства” [346, I].

Оперуючи величезним джерельним матеріалом, який було видруковано у двох томах VIII частини “АЮЗР”, М. Владимирський-

Буданов зробив вдалу спробу окреслити головні атрибути церковного майна на українських теренах Великого князівства Литовського та Речі Посполитої у XV–XVIII ст. Він з'ясував, що його більша частина своїм походженням була зобов'язана щедрості як “давньоруських князів від перших часів християнства у Києві і великих князів Литовських, так і приватних жертводавців, впевнених, що їх, дарунок залишиться за церквою назавжди, а тому держава не могла претендувати на нього” [346, 223]. Цей принцип невідчуження здійснювався у всіх випадках і дотримувався досить суворо в XVI ст., вказував дослідник, а “право подання”, відмінне від ктиторства, не суперечило йому, воно “постійно утримувало у тісному зв'язку церкву з державою й суспільством” [346, 224].

М. Владимирський-Буданов встановив, що справжніми власниками церковного майна були єпископи, монастирі й церкви, а патрони виступали лише опікунами його та церковних установ. Цей висновок став однією із засад його подальшого дослідження питань соціальних відносин в українському суспільстві. Вивчення різнопланових документальних джерел і пам'яток законодавчого типу, що регламентували заставне володіння як одну з форм умовного права у Великому князівстві Литовському й королівстві Польському в першій половині XVI ст., дозволило вченому сформулювати думку про вплив правових норм Вислоцьких і Вартських статутів (середина XIV–XV ст.) на правові норми українських земель Литовського князівства. Зокрема, він вказував: “Із наведених узаконень очевидно, що польське право зовсім не визнавало правила про те, що застава не підлягає давності; навпаки, воно прямо визначало термін такої давнини... Правда, ці узаконення не позначалися на литовському законі, але могли мати чималий вплив на практику, коли поляки почали укорінюватися на території литовсько-руської держави” [340, 113]. Слід віддати належне вченому, що він не зупинився на констатації висловленого припущення, а осмислення всього комплексу джерел дозволило йому внести уточнення,

що “засвоєнню польського права допомогли переклади руською мовою Вартських Статутів, поширених у Литві вже у XV ст.” [340, 113].

Отже, М. Владимирський-Буданов сформулював принципово новий висновок про особливості польської правової історії. На його думку, вона полягала в тому, що аж до втрати державної незалежності не вдавалося створити єдиного зводу діючих на польській території правових норм, зокрема й тих, які регламентували різні форми землеволодіння в українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського й Речі Посполитої у XV–XVIII ст.

Середньовічне польське законодавство вивчав і один з учнів М.Владимирського-Буданова – М. Ясинський (1862–1935). Він закінчив юридичний факультет університету Св. Володимира (1888) і був залишений для підготовки до професорського звання по кафедрі історії руського права [313, 47]. У 1893 р. науковець розпочав викладати історію руського права, а в травні 1901 р. захистив магістерську дисертацію на тему: “Головний Литовський Трибунал: його походження, організація й компетенція” [6, 27; 1195].

Виходячи із порівняльно-історичної методи, М. Ясинський зробив вдачу спробу проаналізувати суспільні відносини в українських землях і висловив ряд нових думок стосовно особливостей судового устрою середньовічної Польської держави. По-перше, він з’ясував, що обтяження королівських судів масою справ та численні скарги на повільність правосуддя зумовили підготовку за правління Сигізмунда I реформи судочинства, що обговорювалася низкою сеймів і була ухвалена Варшавським сеймом 1578 р. [1195, 10-11]. Унаслідок її проведення, компетенція королівських судів обмежувалася розглядом справ про майно й прибутки короля та королівської казни, найбільш важливих карних справ і тих, що надходили за апеляцією з міських судів. Для остаточного вирішення всіх інших цивільних і карних справ створювався особливий постійний вищий суд – Королівський Трибунал. Незабаром, у відповідності

до рішень варшавського сейму 1581 р., Литва теж отримала власний суд – Головний Литовський Трибунал, організований за зразком Коронного [1195, 12].

По-друге, М. Ясинський встановив, що на території Речі Посполитої з 1578 р. діяв ще один трибунал – Луцький, котрий відігравав для Волинського, Брацлавського і Київського воєводств таку ж роль, як трибунал Коронний для Великої й Малої Польщі, а Литовський – для Західно-Руської держави в тих зменшених її межах, які вона отримала після Люблінської унії [1195, 13]. На його переконання, заснування Луцького трибуналу було переконливим доказом того, що цим воєводствам “навіть після їх приєднання до Польщі вдалося зберегти значну частку власної самостійності, а за дев’яносто років від часу Люблінської унії, полонізація цих відірваних від Великого князівства Литовського областей зробила, очевидно, досить мало успіхів” [1195, 16]. По-третє, вчений констатував, що, “не дивлячись на Люблінську унію, Волинь і Київська земля ще наприкінці XVI ст. і взагалі, доки існував особливий Луцький трибунал, продовжували зберігати в значній мірі свою відокремленість від інших складових частин Польщі і разом із тим обіймали майже повну залежність у своїх внутрішніх справах” [1195, 16].

Вплив польського законодавства на правові норми в українських землях Литовської держави до Люблінської унії досліджував ще один учень М. Владимирського-Буданова М. Максимейко (1870–1941). По закінченні юридичного факультету університету Св. Володимира (1892) його було залишено на кафедрі історії руського права для написання магістерської дисертації [227; 1009, 119]. У серпні 1897 р. М. Максимейко призначається доцентом кафедри історії руського права Харківського університету, в якому пропрацював наступні 23 роки. У 1902 р. захистив магістерську дисертацію “Сейми Литовсько-Руської держави до Люблінської унії 1569 р.” [791].

М. Максимейко теж дотримувався позитивістської методології й використовував порівняльно-історичний метод дослідження, обґрунтування якого знаходимо в його вступній лекції до курсу руського права у Харківському університеті. Прихильність цій методи засвідчила й одна з перших його наукових робіт “Джерела кримінальних законів Литовського статуту” (1894) [789]. На основі вивчення польських середньовічних пам’яток законодавчого типу – статутів Ласького, Пшилуського, Гербурта – він намагався використати більш продуктивний підхід до дослідження ступеню впливу польського права на законодавство, що діяло на території Литовської держави в XIV–XVI ст. Зокрема з’ясував, що кримінальне право Литовських статутів увібрало в себе норми “Руської Правди”, Віслицьких і Вартських Статутів, норми Саксонського Зерцала і Магдебурзького права [789, 184]. Утім, на відміну від М. Владимирського-Буданова, вважав, що “станове забарвлення” Литовського статуту, було зумовлене не впливом польського права, а характером соціальних відносин у Литовсько-Руській державі [789, 184].

За словами відомого українського історика Л. Винара, однією із “найпомітніших праць” [334, 479] початку ХХ ст. у галузі історії українсько-польських відносин стала монографія А. Стороженка (1857–?) “Стефан Баторій і дніпровські козаки: Дослідження, пам’ятки, документи, замітки” [1072]. Її автор був учнем видатного українського славіста О. Котляревського, закінчив історико-філологічний факультет університету Св. Володимира, отримавши ступінь кандидата за дослідження “Нарис літературної історії Зеленогорського (суда Любуши) і Краледворського рукописів” (1879) [1071]. Тривалий час науковець займався земською діяльністю на Полтавщині, а з 1890-х рр. працював у Київській археографічній комісії.

На основі вивчення матеріалів Варшавського головного архіву давніх актів та інших джерел, А. Стороженко піддав критиці твердження деяких істориків, що одним із організаторів козацького руху був Стефан Баторій.

Натомість дійшов висновку, що польський король не лише не був опікуном козаччини, але й намагався зупинити її розвиток. Дослідник гостро розкритикував представників київської історичної школи, котрі, “прагнучи пояснити внутрішній зміст надуманої “реформи”, приписували С. Баторію такі політичні комбінації, які, звичайно, ніколи не приходили йому в голову”, „начебто він скористався прерогативою польських королів підряджати без відома сейму чужоземне військо” [1072, 157]. У свою чергу, А. Стороженко стверджував, що, так звана реформа Баторія була, перш за все, похідною тодішньої політичної кон’юнктури. Туреччина весь час нагадувала польському королю його зобов’язання стосовно Порти, а султан, обурений частими козацькими походами на сусідню Молдавію, погрожував, що сам вибереться проти козаків, якщо Баторій не зможе дати їм ради. Відтак, відчуваючи постійний тиск з боку Порти і, зважаючи, що “війна з Москвою, яку задумав войовничий король в 1578 р. і котра затягнулася потім на три роки, вимагала значних військових сил”, Стефан Баторій вважав, “що прийняття низовиків на королівську службу відверне їх від вторгнень у Молдавію і від нападів на татарські й турецькі юрти та улуси” [1072, 81]. Необхідно також підкреслити, що в українській козаччині історик виявив чимало спільних рис із татарськими й генуезькими козаками.

Проблеми ранньомодерної історії Польщі знайшли висвітлення й в монографії М. Стельмашенка “Політична діяльність Петра Скарги (Історичне дослідження)” [1062]. Про її автора відомо лише, що він закінчив історико-філологічний факультет Київського університету і, як чимало інших його випускників, був представником позитивістського документального напряму в підході до історії. Предметом його дослідження стали ключові події політичного розвитку Речі Посполитої останньої чверті XVI – початку XVII ст.: придушення реформаційного руху, піднесення престижу королівської влади, зростання впливу католицької церкви, Берестейська церковна унія тощо. Ці проблеми автор розглядав через

призму політичної діяльності талановитого єзуїта та активного прихильника римської контрреформації Петра Скарги, котра “позначалася на всіх сторонах політичного життя Речі Посполитої” [1062, 1]. Саме його М. Стельмашенко вважав одним із головних натхненників політики контрреформації в Речі Посполитій за правління Стефана Баторія (1576–1586) та Сигізмунда III Вази (1587–1632) [1062, 161].

За спостереженням М. Стельмашенка, важливою подією в політичній та літературній діяльності П. Скарги стало видання ним компілятивних “Житій святих” (1579), котрі, в умовах “живучості протестанських ідей”, повинні були “забезпечити поворот протестантів у бік латинян і зміцнити останніх у непохитній відданості Римському престолу” [1062, 55]. Саме ця праця католицького письменника, як і наступні її численні видання аж до середини ХІХ ст., вважав дослідник, принесла йому справжню популярність в широких читацьких колах, що визнає й сучасна польська історіографія [1015, 52]. Немає ніяких сумнівів, що компендіум П. Скарги не лише задовольняв існуючі потреби у сфері історичної інформації, але й був частиною акцій католицької церкви в період контрреформації, що проводилися в значній мірі єзуїтами і мали на меті втягування протестантів в орбіту римського впливу. Головною базою активної “східної політики” католицької церкви була, природно, Польща, а одним із натхненників цієї експансії став П. Скарга [1062, 56-57].

Не менш важливим чинником політики контрреформації в період Лівонської війни стала агітація П. Скарги серед шляхти й магнатів про підтримку й “приєднання зі своїми військами до Баторія”, який перейшов до рішучих дій проти Москви [1062, 57]. У 1579 р. він здобув Полоцьк та кілька інших білоруських міст, 1580 р. – Великі Луки тощо. Історик вказував, що П. Скарга “був переконаний, що всяка послуга, зроблена єзуїтами королю під час походу, не пройде безслідно для інтересів католицької церкви”, а тому “похід Баторія у Лівонію й Білорусь проти

московського війська не обійшовся без участі єзуїтів, які всюди супроводжували польські війська” [1062, 57].

М. Стельмашенко констатував, що політика контрреформації П. Скарги знайшла всебічну підтримку з боку польського короля Сигізмунда III, який вбачав у ній духовну опору своєї влади. За наполяганням католицької церкви король роздавав католикам вищі посади і королівщини, завдяки чому наприкінці 90-х рр. XVI ст. “майже всі адміністративні чини Польщі (посли, сенатори, бурмістри, воєводи й маршали) були старанними синами католицької церкви” [1062, 65]. “Так відбувся в Польщі важливий державний переворот завдяки впливу однієї людини на всі верстви населення, починаючи з хатини бідняка і закінчуючи тронем короля, – вказував дослідник. – П’ятнадцятирічна діяльність Скарги знищила життя реформаційного руху, відродила занепалий католицизм і привнесла у взаємовідносини польського народу крайню релігійну нетерпимість до всіх іновірців, не виключаючи і сповідників схизми” [1062, 65].

Успіхи контрреформації у викоріненні протестантизму, на думку дослідника, справили значний вплив на православну церкву в межах Речі Посполитої. Саме вони “підготували прекрасний ґрунт для Берестейського уніатського собору та всіх його наслідків”, а також “перейшли в плоть і кров усього католицького шляхетства і стали джерелом неймовірних страждань західноруського народу” [1062, 161]. У 1912 р. вийшло з друку друге видання книги, у додатках до якого автор видав працю П. Скарги “Берестейській синод” й матеріали його епістолярної спадщини [1061]. Загалом, дослідження М. Стельмашенка стало важливою подією у вітчизняній полоністиці початку XX ст., а значна кількість його висновків знайшла підтвердження у роботах сучасних українських і польських дослідників [506, 157-162; 1236, 257, 272; 1015, 52-53].

Одним із найвідоміших українських дослідників становища православної (руської) церкви в межах Речі Посполитої був Ф. Титов (1864–

1935). Він закінчив Київську духовну академію (1890) і був залишений при ній професорським стипендіатом. У 1891 р. науковець призначається виконуючим обов'язки доцента на кафедрі давньої загальної історії, а у квітні 1894 р. затверджується магістром богослов'я [688, 180]. На початку 1900-х рр., згідно рішення академічної Ради, Ф. Титов займався пошуками й упорядкуванням матеріалів до археографічного видання “Пам'ятки православ'я і руської народності в Західній Росії у XVII–XVIII ст.”, чимало документів якого стосувалося історії Польщі й польсько-українських відносин. Але із шести запланованих томів було видано лише перший (1905) [1086].

Разом з тим, зібрані й частково видані документи склали джерельну основу багатьох наукових праць Ф. Титова. Серед останніх вирізнялася студія про передачу Польщею під російську зверхність Києва, згідно статей “Вічного миру” 1686 р. [1084]. Одним з перших він з'ясував, що ініціатива включення у текст договору відповідної статті про Київ належала гетьману І. Самойловичу, котрий, зважаючи на інтереси Гетьманщини, “з особливою силою радив московському уряду наполягти на необхідності вимагати від Польщі поступки Києва”, оскільки “був переконаний в тому, що Польща не наважиться на такий крок і тому укладення Вічного миру між Росією й Польщею не відбудеться” [1084, 20]. До подібного висновку, стосовно політичного курсу лівобережного гетьмана, дійшов і сучасний український історик В. Станіславський, котрий вважає, що “керівництво Гетьманщини, добре усвідомлюючи значення російсько-польської угоди для майбутнього України, протягом двох років всіляко намагалось перешкодити її укладанню” [1058, 348]. Водночас, Ф. Титов був переконаний, що, договір 1686 р., згідно якого Росія отримала право формально заступатися за православних підданих Польсько-Литовської держави, відіграв “вирішальне значення у всій наступній історичній долі Західної Русі до самого кінця Речі Посполитої” [1084, 3].

Чимала заслуга дослідника полягала і в тому, що він уперше в українській історіографії вдався до всебічного дослідження становища у ній православної церкви. У 1905 р. Ф. Титов видав два перших томи синтетичної праці “Руська православна церква в Польсько-Литовській державі в XVII–XVIII ст.” [1089; 1090; 1091], а у вересні цього ж року на засіданні академічної Ради Київської духовної академії захистив їх у якості докторської дисертації (третій том був надрукований у 1916 р. і до захисту представлений не був). У передмові до першого тому автор зазначав, що окреслена проблема – це зовсім особлива епоха в історичній долі православної церкви, яка залишалася у спеціальній літературі *terra incognita*, що й примусило його зайнятися “відновленням достовірної й точної історії” православної церкви в Речі Посполитій [1089, 6].

Джерельну базу дослідження склали документи Московського головного архіву Міністерства закордонних справ Росії, Архіву Святійшого Синоду, Архіву Могілянської духовної консисторії, а також опубліковані джерела й праці попередників, зокрема М. Бантиш-Каменського. Ф. Титов стверджував, що релігійна нетерпимість польського суспільства до православного населення зумовлювалася “папською зневагою до православ’я, як схизми і холопської віри, так і вихованням у поляків католицьким духовенством і єзуїтами переконання, що “католицизм є основою порятунку Польщі, без чого вона не зможе існувати” [1089, 10]. Тому після укладення російсько-польського договору 1686 р., статті якого гарантували свободу православ’я на території Польщі й визнавали за Росією право її захищати, становище православного населення в Речі Посполитій продовжувало залишатися вкрай важким [1084, 2-3].

І лише перемога Петра I над шведами у липні 1709 р. під Полтавою, що різко змінила політичну ситуацію у Центрально-Східній Європі та поглибила залежність Речі Посполитої від Росії, як показав Ф. Титов, у деякій мірі змінила на краще становище православного населення, котре “могло розраховувати на заступництво і покровительство польсько-

литовського короля Августа II" [1089, 3-4]. Історик довів, що помітну роль у "безперервній і завзятій" драматичній боротьбі багатомільйонного православного населення Речі Посполитої проти "полонізації й католицизму" відігравали закордонні монастирі Київської єпархії, котрі "служували справжнім оплотом і центром, навколо яких розгорталася ця боротьба" [1092, 124].

Спираючись на чималий масив документів, Ф. Титов з'ясував, що новий польський король Август III, обраний завдяки підтримці Росії й Австрії, виявив повну "неспроможність оцінити становище своїх православно-руських підданих і полегшити його" [1090, 5]. Це, на думку дослідника, було переконливим свідченням того безладу, "котрий незабаром привів Польщу до сучасної загибелі" [1090, 5]. Катастрофічний стан, в якому перебувала Річ Посполита впродовж усього правління Августа III, наголошував він, породив у шляхетському середовищі хвалькувате гасло "Польща існує завдяки безладу", в умовах якого "в найгіршому становищі знаходилося православне населення" [1090, 8]. Зрештою, фактичний матеріал й узагальнення монографії Ф. Титова заклали міцні підвалини вивчення історії православної церкви Речі Посполитої у другій половині XVII–XVIII ст. й дали імпульс для подальшого дослідження комплексу складних питань українсько-польських відносин раннього нового часу.

Вивченням історії православної церкви на українських теренах Польщі займався й один з учнів Ф. Титова В. Біднов (1874–1935). Він закінчив Одеську духовну семінарію (1896), деякий час працював учителем у школах Миколаєва. У 1898 р. майбутній науковець вступив до Київської духовної академії, де його наставниками були професори М. Петров, В. Завитневич, Ф. Титов, які мали вирішальний вплив на формування його наукових зацікавлень проблемами церковної історії. У 1902 р. В. Біднов закінчив академічний курс, отримавши ступінь кандидата богослов'я з правом здобуття ступеня магістра без додаткових іспитів за дослідження

“Православна церква в Польщі й Литві (по “Volumina legum”)” [53]. Утім, науковцю знадобилося шість років для того, щоб доопрацювати, видати цю працю (1908) й захистити на засіданні Ради Київської Духовної академії (12 березня 1909 р.) як магістерську дисертацію [292; 1099, 83]. У червні 1911 р. В. Біднова було обрано доцентом кафедри російської громадянської історії КДА і він зміг розпочати свою викладацьку діяльність.

Магістерська дисертація “Православна церква в Польщі й Литві (по “Volumina legum”)” стала однією з найфундаментальніших праць у науковому доробку В.Біднова. Визначаючи завдання дослідження, історик вказував, що прагнув простежити “тільки ті обставини і явища церковно-історичного життя руських областей, що входили до складу Речі Посполитої, які впливали на юридичне становище православної церкви в межах Польщі й Литви” [293, 11]. Його джерельну базу склали опубліковані та архівні матеріали, на першому місці, серед яких було відоме видання сеймових конституцій “Волюміна легум” (Volumina legum).

Головна значущість праці В. Біднова полягала у вивченні польського законодавства щодо православної церкви й висвітленні її історії з погляду конкретних постанов польських сеймів. У науковому плані важливо, що для аналізу сеймових постанов автор залучив інші види тогочасних джерел: документи, що виходили від глави держави, його канцелярії, центральних органів державного управління, місцевих адміністративних і судових органів, що представляли як королівську владу, так і місцеве шляхетське самоврядування тощо. При цьому він віддавав перевагу методу порівняльного дослідження, коли документи загального порядку зіставлялися з конкретними проявами неврегульованості відносин між православною церквою і різними органами державного управління.

До заслуг В. Біднова слід віднести запропоновану ним періодизацію історії правового становища православної церкви в Польсько-Литовській державі, в якій він вирізняв п'ять періодів, відповідно до чого структурно згрупував матеріал у п'яти розділах своєї книги. Перший період в історії

правового статусу православної церкви автор датував від доби Казимира Великого (1333–1370) до правління Стефана Баторія (1576–1586). На думку В. Біднова, це були роки “поступового посилення православ’я в юридичному відношенні і його прагнення до зрівняння з пануючим в Польсько-Литовській державі католицизмом” [293, 124]. Подібне становище православної церкви зумовили конкретні кроки польської влади, на яких акцентував увагу дослідник. Так, вже у 1340 р., після приєднання Червоної Русі до Польщі, Казимир Великий залишив їй “повну свободу віросповідання за обрядом східної церкви”, але незабаром Ватикан “дав йому можливість діяти вільно стосовно православного населення Галицької Русі” [293, 15]. Утім, були засновані католицькі кафедри в Перемишлі, Галичі, Холмі й Володимирі, а “православна церква перейшла із становища державної і панівної на рівень церкви другорядної, лише терпимої, а з 70-х років XIV ст. прямо-таки пригнобленої” [293, 17]. Завдяки ж місіонерській діяльності Ягайла, католицизм став привілейованою, панівною релігією у Литві, а зайнявши польський престол, він “жадав урізати свободу православ’я і розширити права католицизму” [293, 25]. Разом з тим, В. Біднов слушно зауважив, що православна шляхта послідовно відстоювала розширення прав свого віросповідання і домоглася привілеїв, що захищали права і свободу православ’я і його послідовників. Скориставшись безкоролів’ям 1572–1573 рр., дисиденти і православні змогли гарантувати свої громадянські права і свободу релігійних переконань постановами відомої Варшавської конфедерації 1573 р. “Із цього часу, – продовжував дослідник, – в королівську присягу при коронації включається і пункт, що підтверджував цю конфедерацію, і в Польсько-Литовській державі панує принцип віротерпимості, проти якого католицький фанатизм розпочав запеклу боротьбу” [293, 126].

Характерною ознакою другого періоду в історії правового становища православ’я в Литві й Польщі, що припав на роки правління Сигізмунда III (1587–1632), за спостереженням В.Біднова, була боротьба православного

населення за відстоювання своїх прав і вільностей, якими “вони володіли від попередніх королів і сеймів (*pacca conventa* і присяга короля)” [293, 204]. Після ж проголошення на Берестейському соборі в жовтні 1596 р. об’єднання православної і католицької церков, король і правлячі кола Речі Посполитої рішуче стали на бік уніатів. “Польсько-литовський уряд не поширював на православних заступництво закону, ставив їх поза нього, юридично ігнорував існування православ’я, а всі колишні права й акти законодавства на його користь переносив на унію. Протести і переконливі заяви православних у судах, на сеймиках і сеймах змушували уряд вирізняти уніатів від неуніатів (конституція в 1609 р.), але при цьому він далеко не однаково відносився до одних і других, – писав дослідник. – ...По відношенню до православних сейми давали лише обіцянки, які ніколи не виконувалися” [293, 205].

Третій період в історії правового становища православ’я в Речі Посполитій В. Біднов хронологічно окреслював з 1632 р., з часу бекоролів’я, після смерті Сигізмунда III, і до укладення вічного миру між Польщею і Москвою у 1686 рр. Дослідник наголошував, що у цей час “православні знаходилися в кращих умовах, ніж при Сигізмунді III, тому що його представники вдавалися до досить рішучих заходів для відновлення зневажених прав своєї релігії” [293, 206]. Так, у 1632 р. конвокаційним сеймом були схвалені й прийняті положення, включені до акту генеральної конфедерації, що гарантували релігійну свободу, а запропоновані комісією виборчого сейму статті заспокоєння увійшли до королівських *pacca conventa* 1632 р. [293, 213]. Водночас, в генеральній конфірмації прав, виданій Владиславом IV під час коронаційного сейму (14 березня 1633 р.), було заявлено, що всі привілеї і вольності церковні, надані в його присязі римо-католицьким церквам, “анітрошки (*id nihil*) не повинні шкодити (*obesse*) всім грецьким церквам та їх привілеям” [293, 222].

Розвиваючи тезу про правління Владислава IV як сприятливий час для православних, В. Біднов вказував, що завдяки спільним діям

православної шляхти і козацтва в юридичному відношенні вони досягли помітних успіхів, але їх реальне становище далеко не відповідало тому, що гарантували їм сеймові постанови і королівські привілеї [293, 240-241]. “Свавілля при релігійному фанатизмі католиків, що панували в Польсько-Литовській державі, позбавляли будь-якого значення сприятливі православ’ю конституції і привілеї. Шляхта діяла завжди свавільно, закони повністю ігнорувалися... Розпочалася страшенно кривава боротьба між гнобленими і гнобителями”, – підсумував дослідник [291, 241-242]. Водночас він був переконаний, що лише статті Гадяцького договору (1658), затверджені Варшавським сеймом 1659 р. разом із трьома іншими конституціями, що мали відношення до православної церкви, фактично зрівнювали православну церкву з католицькою [293, 259-261].

Четвертий період В. Біднов датував від укладення Вічного миру 1686 р., що докорінним чином змінив становище православних в Речі Посполитій, до чотирьохрічного сейму (1789–1792 рр.), коли воно стало “вкрай сумним і важким” [293, 290]. Це стало результатом втрати православною церквою своїх захисників в особі козацтва, послаблених братств і православної шляхти, які чисельно зменшилися. За спостереженням дослідника, “православні, страшенно утискувані поборниками католицизму й унії, все частіше і частіше зверталися до єдиновірної Росії і вмовляли її про заступництво й полегшення своєї гіркої долі”, проте “турботи російського уряду про православних дуже часто робили останніх предметом ще більшої ненависті з боку католиків і уніатів” [293, 291]. І лише постановами сеймів 1767 і 1768 рр. православним було повернуто “всі громадянські й церковні права й привілеї, визнано їх такими ж повноправними членами держави, як і католики” [293, 341].

П’ятий період в історії правового становища православ’я на теренах Речі Посполитої В. Біднов пов’язував з Чотирирічним сеймом (1788–1792 рр.), котрий у Конституції 3 травня задекларував свободу совісті. Але польське шляхетство й особливо магнаторія “стояли за старі порядки, за

споконвічний лад, а тому не хотіли знати ніяких реформ, ніяких нововведень” [293, 400]. У відповідь на адресований Катерині II заклик невдоволених польських магнатів про військову допомогу, котрі у травні 1792 р. утворили Торговицьку конфедерацію, багатотисячна російська армія увійшла на територію Речі Посполитої та виступила спільно з конфедератами проти польського уряду. Ця війна, на думку українського історика, “вирішила долю Речі Посполитої: невдовзі відбулися другий і третій поділи Польщі, і остання була викреслена зі списку європейських держав” [293, 401]. Отож, книга В. Біднова стала не лише помітною подією в українській полоністиці початку 1900-х рр., але на сьогоднішній день залишається чи не єдиним дослідженням у вітчизняній історіографії проблеми правового становища православної церкви на теренах Речі Посполитої, а її висновки і фактичний матеріал зберігають свою цінність, на що вказує перевидання монографії на початку XXI ст. [293].

Єдиним дослідником, котрий вперше в українській історіографії звернувся до проблеми економічного розвитку Польщі, був доцент університету Св. Володимира К. Воблій [350]. Джерельну базу його монографії, в якій проаналізовано розвиток польської фабричної промисловості від 60-х рр. XVIII ст. до кінця XIX ст., склали матеріали варшавських і петербурзьких архівів, зокрема Головного архіву при Міністерстві Юстиції, Архіву Казенної палати, зібрання статистичних справ Варшавського герцогства і Царства Польського з Архіву Варшавського генерал-губернатора, Архіву департаменту митних зборів Міністерства фінансів, Архіву колишнього департаменту мануфактур і торгівлі Міністерства торгівлі, Архіву Державної ради, а також матеріали польської преси тощо [349, 1, 14].

Досліджуючи розвиток польської промисловості у 1764–1830-х роках, К. Воблій, по-перше, зробив вдалу спробу з’ясувати умови виникнення і розвитку мануфактури й визначив основні її типи: засновані акціонерними компаніями, кріпосницькі, підприємства з примусовою організацією праці

жебраків і бурлак; по-друге, звернув увагу на позитивні аспекти входження польських земель до складу Російської імперії задля розвитку промислового сектора її економіки, зокрема створення сприятливих умов піднесення польської промисловості, внаслідок експорту її продукції до Росії та надходження іноземних інвестицій [350, 398]. Водночас, дослідник окреслив три основні етапи розвитку промисловості: перший – 1764–1795 рр., другий – від 1795 р. до листопадового повстання 1830 р., третій – від 1830 р. і до кінця ХІХ ст., визначив особливості й характерні риси кожного з них [350, 396-401]. Загалом, праця К. Воблого не лише заповнила значну прогалину у вітчизняній історіографії мало розробленої проблеми економічного розвитку Польщі, але й окреслила новий напрям історичних досліджень у галузі полоністики.

Серед інших праць з нової історії Польщі слід назвати статтю П. Клебановського, присвячену подіям польського повстання 1831 р. на Правобережній Україні [588], та розвідку М. Лозинського про вплив польського революційного руху на Україну [773].

На початку ХХ ст. в українській історіографії було продовжено вивчення проблем середньовічної і нової історії Чехії. Вагомим доробком у царині цієї проблематики стали дослідження одного із представників славістичної школи київського університету А. Ясинського, котрий у 1896 р. перейшов на роботу до Юр'євського університету. У 1901 р. він видав перший том монографії, присвяченої основам соціального укладу чеського середньовічного суспільства, що приніс йому ступінь доктора всесвітньої історії [1191]. Заслугою автора було те, що для характеристики аграрних відносин у чеському селі ХІІ–ХІІІ ст. він уперше у вітчизняній історіографії використав поземельні описи (книги) – вид документів вотчинної адміністрації, в яких фіксувалося правове становище селянського майна. З одного боку, ці книги зміцнювали права феодалів, а, з іншого – конкретизували положення селян, їх відношення до землі. Сучасні дослідники появу поземельних книг пояснюють тим, що поступове

проникнення грошових відносин в структуру феодальної земельної власності створювало необхідність фіксації всіх угод, що стосувалися нерухомості, не лише в інтересах селян-власників, але й самих землевласників [554, 43]. “Ніякі інші джерела до гуситського періоду не дають так багато для ознайомлення із економічною стороною соціально-історичного процесу, – зазначав автор, – що відбувався під впливом церковної організації і колонізації, як саме поземельні описи” [1191, 11-12].

Подібний підхід до визначення джерелознавчої бази дослідження зумовлювався значним впливом на нього талановитого німецького історика-позитивіста К. Лампрехта, автора фундаментальної, чотиритомної праці “Історія німецького господарства в середні віки” (1885–1886), який у своїх дослідженнях опирався на соціально-психологічне тлумачення закономірностей історичного процесу. Саме він, за словами А. Ясинського, “багато дав для критичного розуміння поземельних описів взагалі як джерел для соціальної історії” [1191, 4]. Показово, що один з розділів своєї книги автор присвятив характеристиці чеських поземельних описів XIII–XIV ст., що дозволило йому “окреслити в історії їх розвитку два періоди, межею яких була середині XIV ст.” [1191, 106]. Так, за його спостереженням, описи першого періоду склалися із коротких чиншевих і панщинних заміток, головним джерелом яких були усні свідчення населення, а в поземельних описах чи реєстрах більш пізнього часу теж були представлені подібні записи, що склалися із цілих грамот чи їх фрагментів, а інші з їх числа були вписані в рукописні збірники поряд із грамотами [1191, 106]. “Ці факти доводять, що укладачі і переписувачі описів більш пізнього часу надавали більше значення актовому матеріалу, ніж їх попередники”, – зауважував А. Ясинський і підкреслював, що ці джерела чеської історії за своєю формою не були запозичені ззовні, а, навпаки, “були відмічені факти, що свідчили про поступовий розвиток і вдосконалення форм чеських поземельних описів” [1191, 107].

Змальовуючи самобутній характер розвитку соціального і аграрного ладу чеського села, А. Ясинський підкреслював, що колективна форма побуту і землеволодіння “справляла значний вплив і на подальший хід історичного процесу, як і порядки, що встановилися у вільних селах, заснованих на землях околиці, послужили зразком для організації сіл, заснованих на землях людей, котрі вийшли зі складу союзу околиць чи зовсім їй далекими” [1191, 242]. Іншим важливим чинником розвитку чеського села дослідник вважав зменшення фонду вільних земель, що знаходився у розпорядженні селян. Це ставало поштовхом до переселення вільних людей на землі королівських лісів і повітів великих землевласників, зумовлюючи провадження господарства на нових засадах і перетворення селян у “залежних людей” [1191, 243].

Розробляючи дану проблему, А. Ясинський встановив, що під впливом подальшої внутрішньої колонізації всі верстви сільського населення, незалежно від їх походження, були поставлені “майже в однакові матеріальні й правові умови побуту” [1191, 324]. З одного боку, вільні люди поступово переходили в лави залежного населення, яке займало чужі землі, а, з іншого, зникали раби, а їх нащадки не лише набували особистих прав, але й ставали дідичами чи спадковими орендарями земельних наділів, тобто піднімалися до становища вільних людей і ставали залежними від представників великих землевласників [1191, 325].

Упродовж 1910-х рр. А. Ясинський продовжив вивчення проблеми німецької колонізації чеських земель, історію якої планував викласти у другому томі монографії [1191, 327]. Результатом студій талановитого вченого стала низка робіт, в яких він спростував твердження німецьких дослідників про культуртрегерську роль німецьких селян на півдні Чехії [1189; 1190; 1194]. Зокрема, історик зробив важливу для подальшого дослідження німецької колонізації заувагу, що баварсько-австрійські колоністи не привнесли в соціальні відносини чеського села “нічого своєрідного, ніякої нової культурної практики, так як форми життя і ладу

сільського й простих людей слов'янського і німецького народів, які належали до одного арійського племені, фактично були однорідними й тотожними аж до XIV століття” [1194 394]. Цей висновок загалом збігається із концепціями середньовічної історії Чехії сучасних авторів [821, 356-357].

Напередодні Першої світової війни опублікував свої перші роботи з історії Чехії Є. Рихлік (1888–1939). Його інтерес до славістичної проблематики був не випадковим, оскільки він походив із родини чеських селян-колоністів. Майбутній науковець закінчив історико-філологічний факультет університету Св. Володимира (1913), де його наставниками в галузі славістики були Т. Флоринський і О. Лук'яненко. Під їх керівництвом Є.Рихлік, тоді студент випускного курсу, на основі опублікованих джерел написав роботу про одного із лідерів чеського відродження Ф. Челаковського, що отримала золоту медаль університету [988]. Його наукову і громадську діяльність автор висвітлив у контексті найважливіших подій національного відродження і особистих контактів з видатними культурними діячами слов'янських народів Й. Добровським, Й. Юнгманом, В. Ганкою, Я. Колларом, І. Камаритом та ін.

Для повноти картини висвітлення українськими авторами історії Чехії початку ХХ ст., слід згадати праці, переважно науково-популярного характеру, Є. Рихліка, М. Хохлича, Л. Покоса, М. Коджебаша, видрукувані в роки Першої світової війни [986; 987; 928; 929; 612] Зокрема, Є. Рихлік пунктирно окреслив події й діяльність учасників чеського національного руху на тлі відродження слов'янських народів Габсбурзької імперії, а М. Коджебаш проаналізував вплив світової війни на становище чеського та інших слов'янських народів Австрії.

Наведений матеріал дозволяє зробити наступні висновки:

- Провідне становище в полоністиці продовжували займати проблеми середньовічної і ранньомодерної історії Польщі, зокрема історія права і правничих інститутів, політична історія. Так, М. Владимирський-

Буданов визначив вплив Вислоцьких і Вартських статутів на правові норми Литовської держави, а М. Максимейко з'ясував, що ці статuti мали чималий вплив на кримінальні норми Литовських статутів.

- М. Ясинський дослідив роль Луцького Трибуналу в судоустрої Польсько-Литовської держави та з'ясував, що за дев'яносто років від часу Люблінської унії полонізація Волинського, Брацлавського і Київського воєводств досягла досить скромних успіхів. В. Біднов проаналізував сеймові постанови стосовно правового становища православної церкви в Речі Посполитій і встановив, що, по-перше, рішення Варшавської конфедерації 1573 р. гарантували православним громадянські права й свободу релігійних переконань; по-друге, після Берестецького собору 1596 р. польський король і правлячі кола стали на бік уніатів і значно посилили тиск на православ'я.
- А. Стороженко проаналізував вплив реформи С. Баторія на розвиток запорозького козацтва й висловив думку, що прийняття частини козаків на королівську службу було похідною тогочасної політичної кон'юнктури. М. Стельмашенко схарактеризував роль П. Скарги у боротьбі католицької церкви з Реформацією в Польщі й підготовці Берестейського уніатського собору.
- Ф. Титову належить серйозна монографічна розробка проблеми становища православної церкви в Речі Посполитій в XVII–XVIII ст. Він встановив, що її вкрай важке становище зумовлювалося зневажливим ставленням поляків, в свідомості яких панувало бачення католицизму як основи державного устрою Польщі й добробуту її народу.
- Завдяки роботам К. Воблого, творчі інтереси якого були спрямовані на дослідження процесу виникнення й розвитку польської фабричної промисловості в 60-х рр. XVIII ст. – 1830-х рр., в українській полоністиці набув поширення новий напрямок – економічна історія. Утім, вчений не зміг завершити другий том монографії, який

присвячувався розгляду розвитку польської промисловості до кінця XIX ст.

- Відзначався спад інтересу науковців до проблем історії Чехії, що досліджувалася у значно менших масштабах, ніж у попередні десятиріччя. Вагомим доробком на цій царині стали праці А. Ясинського, який сформулював оригінальні висновки про закономірності історичного розвитку середньовічної Чехії і піддав критиці тезу німецьких істориків відносно культуртрегерської ролі німецьких колоністів в Чехії.
- Перша світова війна унеможливила доступ українських вчених до документальних матеріалів польських, чеських, австрійських, німецьких бібліотек і архівів і перервала контакти із зарубіжними вченими, що негативно позначилося на вивченні історії полабських слов'ян, сербо-лужичан і словаків.

5.2. Дослідження з історії південнослов'янських народів.

На початку XX ст. в українській історичній науці продовжувалося вивчення різних аспектів історії південнослов'янських народів. Цьому в значній мірі сприяли як увага громадськості до визвольного руху балканських слов'ян, міжнародних криз на Балканах, втягування Сербії, Чорногорії і Болгарії в блокову політику “великих країн”, так і наукові закордонні подорожі вчених на Балканський півострів, їх зв'язки з науковцями цього регіону, сталі традиції вивчення вітчизняною історіографією минулого балканських слов'ян, історії українсько-південнослов'янських відносин.

Одним із найповажніших українських дослідників середньовічної історії Болгарії залишався К. Радченко. Після повернення з-за кордону у 1900 р. його було призначено приват-доцентом кафедри слов'янської

філології університету Св. Володимира, а у травні 1901 р. він зайняв вакантну кафедру церковнослов'янської та російської мови і слов'янських нарідч Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородка. У вересні цього ж року був затверджений екстраординарним професором цієї ж кафедри, а в березні 1906 р. – призначений її ординарним професором [1292, 374].

У центрі наукових інтересів К. Радченка перебувала історія богомільства, головним чином, погляди і вчення богомилів. Ці проблеми, за свідченням його колеги по Ніжинському інституту М. Сперанського, повинні були стати предметом спеціального дослідження в докторській дисертації цього талановитого вченого, над якою він працював останні роки свого короткого життя (учений помер від невиліковної на той час хвороби 22 квітня 1908 р.) [1031, 59]. Результатом наукових досліджень К. Радченка стало ряд спеціальних статей, опублікованих в різних наукових виданнях [961; 962; 963; 964; 965; 968; 969; 970; 971]. Їх аналіз дозволяє помітити кілька рис, прикметних для творчої лабораторії науковця. По-перше, для дослідження були обрані нові, джерелознавчі аспекти науково актуальної проблеми, яка до цього неодноразово привертала увагу дослідників. Утім, обрана вченим площина її аналізу (з'ясування наукової значущості малодосліджених джерел з історії богомільства), була вкрай важлива для розуміння сутності соціальних відносин в історії середньовічної Болгарії. Такий вибір промовляв як про наявність у автора інтуїтивного відчуття актуальності проблеми, котра на той момент не була предметом спеціального дослідження. По-друге, намагання проаналізувати весь комплекс існуючих джерел, незважаючи на їх різноманіття: апокрифічні твори, древньоболгарські літописні пам'ятки, народні космогонічні легенди тощо. При цьому центральне місце відводилося їх критичному аналізу на основі опрацювання всього масиву існуючої літератури і джерел.

Заслуга К. Радченка полягала, насамперед, в тому, що він виділив в окрему проблему з'ясування наукової цінності апокрифів як джерела з

історії богомилства. Аналіз останніх нашттовхнув його на думку про те, що “богомили самі не укладали апокрифів і, можливо, не приймали участі в їх перекладі з грецької на слов’янську”, хоча “досить широко користувалися апокрифами, тлумачили їх в дусі свого вчення” [965, 126]. Він довів, що відома апокрифічна компіляція попа Ієремії була написана як полемічний твір проти богомилів: автор поставив собі за мету довести на підставі апокрифічних творів законність і святість церковних державних установ, на які були спрямовані нападки богомилів. Дослідник висловив слушне міркування, що Ієремія виступав проти богомилів, але останнім це не заважало користуватися його компіляцією і тлумачити на свою користь навіть спрямований проти них твір [969, 30-31].

К. Радченко провів джерелознавчий аналіз апокрифу, відомого як “Книга Св. Іоанна”. Зокрема, відзначив, що її зміст складала питання апостола Іоанна, зверненні до Спасителя, котрий давав на них відповіді в дусі богомилського вчення. Водночас важливе наукове значення мав зроблений ним висновок, що “Книга Св. Іоанна” – це не систематичний виклад віровчення богомилів, а лише компіляція “різних міркувань єретиків різних напрямів”, до якої увійшли уривки “із творів богомилів і, можливо, із усного викладу богомилського вчення” [963, 64-65]. З цим висновком погодився й інший дослідник середньовічної Болгарії, професор Харківського університету Г. Ільїнський [537, 63]. Крім того, К. Радченко звернувся і до інших апокрифічних творів, створених в епоху візантійського володарювання, зокрема, “Видіння Ісаї”, що приписувався пророку Даниїлу. Історик встановив, що у цьому творі події реальної історії болгар від їх приходу на Балкани до перебування під владою Константинополя перепліталися з легендарними сюжетами й пророцтвами [970, 233-234].

Вивчаючи погляди й вчення богомилів, К. Радченко одним з перших з-поміж вчених-славистів звернувся до висвітлення проблеми впливу богомилства на уявлення та народну творчість слов’янських народів. Він з’ясував, що народні космогонічні легенди слов’ян та подібні їм за змістом

твори ранньослов'янської писемності в основних своїх частинах “походять від космогонічної літератури богомилів й катарів і можуть бути легко роз'яснені” [971, 1]. Дослідник зазначав, що та частина цих легенд, “яку не можна витлумачити із богомільського віровчення, була створена народною фантазією, ускладнюючи початкове оповідання про створення світу введенням популярних казкових мотивів, що нерідко витісняли початкові богомільські, забуті чи не зрозумілі, і таким чином перекручували чи завуальовували початкову основу” [971, 1]. Крім того, К. Радченко слушно відмітив вплив на космогонічні слов'янські легенди “Біблії, середньовічної християнської писемності, особливо апокрифів, але вже через богомільські твори” [971, 1]. На жаль, учений не встиг завершити свого дослідження, але і в такому вигляді воно, за оцінкою вчених, було “внеском в науку про слов'янські народи” [1031].

Власне судження щодо окремих подій руху богомилів висловив І. Франко у своїй студії “Переслідування богомилів у Болгарії в 1211 р.” (1908) [1143, 553-554]. Піддавши критиці твердження К. Іречека про переслідування богомилів у 1211 р., зокрема видання за ініціативою царя Борила антибогомільського збірника, він з'ясував, що “цей епізод є видуманим, власне, слабким відблиском більш давньої подібної легенди, чисто літературним запозиченням” [1143, 553-554]. Порівнявши цю легенду з останньої книги хроніки Малали з оповіданням про переслідування болгарських богомилів у 1211 р., І. Франко висловив думку, що “розповідь Малали виступає як прототип, а остання як слабка копія. Те, що в легенді таке просте, ясне і цілком підхоже до орієнтальних звичаїв і традицій, у болгарському оповіданні видається фрагментарним, випадковим і майже невмотивованим” [1143, 554]. Він був переконаний, що лише додаткова інформація про першоджерело цього оповідання дозволила б остаточно з'ясувати, “як нам розглядати оповідання про переслідування богомилів у 1211 р. – як історичний факт чи як імпортовану легенду” [1143, 554].

Проблема джерелознавства середньовічної історії Болгарії склала один із напрямів наукової діяльності Г. Ільїнського (1876–1937). Він закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету (1898), а його студентська робота “Орбельська Тріодь” отримала золоту медаль навчального закладу. У 1898–1903 рр. науковець готувався до професорського звання на рідному факультеті, водночас підготував і опублікував у наукових часописах десятки рецензій, ряд цікавих наукових робіт [486, 4-7]. Упродовж 1901–1903 рр. Г. Ільїнський перебував у закордонному відрядженні в слов’янських землях, а також в Берліні, Лейпцизі та Відні, встановив зв’язки і контакти із провідними вченими-славістами, брав участь у роботі відомого славістичного семінару І. Ягича [82, 3-5; 1262, 378]. У закордонних архівах і бібліотеках учений вивчав середньовічні пам’ятки слов’янської літератури, зробив копії деяких з них: “Македонського Апостола”, “Сербського Апостола XIV ст.”, “Глаголичної Псалтирі”, “Слова Іоанна Златоуста” за сербським списком XV ст.” та ін., що сприяло розвитку його зацікавлень проблемами джерелознавства слов’янської історії. У 1905 р. у Петербурзькому університеті науковець захистив магістерську дисертацію [487, 10, 16].

У 1907 р. Г. Ільїнський зайняв посаду екстраординарного професора Харківського університету, викладав курси з історії слов’янських народів і літератур [535; 536; 537]. Восени цього ж року Харківський університет відрядив його до Афону, де він зміг зібрати й зробити копії з усіх відомих на той час грамот болгарських царів – одного із найважливіших офіційних джерел із болгарської середньовічної історії. Цей матеріал став основою його монографії “Грамоти болгарських царів” (1911), яку він захистив як докторську дисертацію в університеті Св. Володимира [533].

Поєднуючи в собі археографічне видання та історико-джерелознавчу працю і розвідку історика давньослов’янських мов, книга Г.Ільїнського була найбільш об’ємним і, безсумнівно, найкращим історичним дослідженням вченого. Його аналіз дозволяє окреслити кілька прикметних

ознак методології цього талановитого дослідника. По-перше, для дослідження було обрано проблему вкрай слабо розроблену в історіографії. По-друге, погана збереженість болгарських грамот та їх мала чисельність давали привід для дискусій про автентичність окремих актів, точність їх датування. У зв'язку з цим вчений мав усі підстави обґрунтувати власне бачення проблеми. По-третє, все це робило актуальним завдання критичного видання всіх болгарських грамот, включаючи сліди тих пам'яток, котрі не збереглися, що і зробив Г. Ільїнський.

У першій частині книги автор здійснив повне видання болгарських грамот, окремі з яких опублікував ще у 1901 р. [532]. Високий науковий рівень дослідження із дотриманням палеографічних і орфографічних особливостей дав підстави його рецензентам і сучасним авторам відмітити “надзвичайну точність видання” й назвати його “зразковим” [927, 345; 716, 354]. Прикметною рисою роботи Г. Ільїнського було те, що він не прагнув зробити лінгвістичний і палеографічний опис текстів грамот, що становило основу для дослідження історика болгарської мови, а подав лише розгорнуті коментарі, в яких докладно пояснив, чому те чи інше слово, та чи інша літера прочитані так, а не інакше. Одночасно автор досить тонко проаналізував лексику грамот, відтворивши на їх основі матеріальну і духовну культуру, правові й соціальні відносини болгарського середньовічного суспільства. Тож, за словами історика, більша частина дослідження текстів грамот – це коментарі “історико-географічного й історико-наукового характеру” [532, 2], які, безсумнівно, є найбільш цінною частиною його роботи й зберігають свою наукову цінність і сьогодні [864, 64, 90; 1001, 194, 196]. Зокрема, Г. Ільїнський провів дослідження болгарських топонімів, що зустрічалися в опублікованих грамотах, з'ясував їх місцезнаходження на карті середньовічної і сучасної Болгарії, а по можливості й подав історію і етимологію різних назв.

Широкий діапазон наукових інтересів, всебічне вивчення джерел і спеціальної літератури дозволили Г. Ільїнському проаналізувати і глибоко

осмислити зміст опублікованих грамот. Так, говорячи про грамоту царя Іоанна (Івана) Асеня II із бібліотеки Імператорської Академії наук, він розглядав її як пам'ятку високої історичної і філологічної ваги, що представляла собою зразок тогочасної болгарської мови, так і торговий договір видатного болгарського царя із Дубровницькою республікою, що містив важливі дані про кордони і обласний поділ Болгарського царства у другій чверті XIII ст. [534, 25-26].

Варто звернути увагу на те, що високий науковий рівень праці Г. Ільїнського відзначався рецензентами, а її перевидання у Лондоні (1970) є переконливим свідченням високого інформаційного потенціалу книги й наприкінці XX ст. [716, 354]. Крім того, до заслуг вченого слід віднести видання ряду інших південнослов'янських пам'яток [530; 541; 543; 544; 540].

Проблеми середньовічної історії Болгарії залишалися одним із провідних напрямів дослідницької роботи професора Новоросійського університету М. Попруженка. У 1903 р. вийшла з друку його розвідка, присвячена висвітленню антиєретичної діяльності болгарського письменника X ст. Козьми Пресвітера. Він з'ясував, що Козьма у своїх творах піддав гострій критиці єретичні догмати богомилів і викрив антисупільний і антидержавний характер богомільського вчення [941, 3-6]. Вагомим науковим здобутком М. Попруженка стало нове видання "Бесіди" – найвідомішого твору Козми Пресвітера за рукописом XVII ст., із урахуванням рукопису XV ст. і уривку XII–XIII ст. У передмові до нього автор дав археографічний опис всіх відомих йому повних списків цієї праці, а також вказав на рукописи давньоруських повчальних збірників і компіляцій, де зустрічалися виписки із неї. На підставі проведеного аналізу він дійшов висновку, що в Давній Русі "ця праця в значній мірі цінувалася і знайомство з нею вважалося бажаним", а на Козму дивилися як "на автора такої полемічної праці, якої зручно було користуватися з метою викриття і повчання" [941, 11-12]. Аналізуючи структуру "Бесіди", М. Попруженко

вважав, що вона вказувала на значне поширення богомільства в Болгарії при царі Петрі й що Козма, який стояв на чолі боротьби проти єретиків, “виявляв непогану обізнаність сутності богомільської ересі..., вказував на найменші аспекти вчення єретиків і з чималим діалектичним мистецтвом полемізував з ним” [941, 13].

Чимале наукове значення мала найбільш докладна для початку ХХ ст. характеристика Козьми Пресвітера, яку дав М. Попруженко. Зокрема, він вказував, що, даючи настанови болгарським священикам, Козьма “вимагав від них чистоти духовної і тілесної, прикладу для інших і доводив, що ересь походить від лінощів пастухів словесного стада. Водночас з такими настановами Козма змальовував також характерні картини побуту болгар, дорікаючи їм за пристрасність до різних розваг, що разом із пияцтвом не дають права називатися їм християнами. Причиною подібного способу життя Козьма вважав “зневагу до освіти” і неповагу до церкви” [941, 13-14].

Вивченню однієї з проблем середньовічної історії Болгарії присвятив свою працю відомий дослідник сербської історії, професор університету Св. Володимира Т. Флоринський. Він зробив спробу дослідити редакції однієї з найдавніших пам’яток слов’янського права “Закону судного людям” [1113], походження якого вчені пов’язували то з Великою Моравією, то з Болгарією. Вчений вказував на її болгарське походження і відзначив, що всі її розділи були присвячені регулюванню цивільних відносин і кримінальних покарань, а також боротьбі із пережитками язичництва [1113, 1-2]. Загалом, викладені Т. Флоринським продумані й виважені тези про цю пам’ятку слов’янського права знайшли підтвердження сучасних російських істориків Л. Горіної і Д. Поливяного, котрі вважають безсумнівним “існування цього зводу в Болгарії наприкінці ІХ–Х ст., а можливо, і пізніше” [372, 213].

Проблеми нової історії Болгарії займали одне з центральних місць у науковому доробку М. Державіна (1877–1953). Після закінчення Сімферопольської гімназії він навчався у Петербурзькому університеті, а потім у Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородка,

який закінчив у 1900 р. [1269, 72]. Ще в студентські роки розпочав вивчення історії і побуту болгарських колоністів Новоросії, серед яких пройшли його дитячі і юнацькі роки. Тоді ж він опублікував перші наукові студії, присвячені болгарським поселенцям [419; 420]. Утім, вирішальну роль у становленні М. Державіна-болгариста відіграв М. Дринов, якого він називав “натхненником і радником у початкових дослідах із вивчення колоній (болгарських. – С.К.)” [З. 1, 6]. Досліджуючи цю проблему, у 1903 і 1909 рр. М. Державін здійснив наукові мандрівки до Болгарії, а результати своїх дослідів узагальнив у серії статей і монографії “Болгарські колонії Новоросійського краю: Херсонська і Таврійська губернії” (1908) [415;197, 76]. У 1912 р. він розпочав викладати в Петербурзькому університеті, в 1916 р. захистив дисертацію й отримав ступінь магістра слов’янської філології [413; 414].

У своїх працях з історії болгарських колоній Півдня України М. Державін встановив, що: по-перше, перші болгарські колоністи оселилися в Новомиргороді на річці Висі, а потім у поселеннях сербського гусарського полку на річці Синюсі відповідно до указу Урядового сенату від 24 квітня 1752 р. [415, 16]; по-друге, найбільш інтенсивний еміграційний потік болгарських переселенців до Бессарабії, у міста Ізмаїл, Кілі, Бендери, Акерман, Кишинів, Рені, тривав у 1769–1791 рр., а згодом у 1801–1812 рр., коли російський уряд узяв “особливу близьку участь у долі слов’ян, які страждали від турецького іга” [415, 16]. Отже, переселення болгар у Новоросію і Бессарабію науковець слушно пов’язував із активізацією балканської політики Росії, зокрема російсько-турецькими війнами XVIII – початку XIX ст. Одним із її елементів стало визнання права Росії на протегування частині балканських християн, що на міжнародному рівні вперше було зафіксовано у Кючук-Кайнарджийському договорі 1774 р. Паралельно із дослідженням комплексу питань виникнення болгарських колоній в Новоросії і Бессарабії, науковець проаналізував їх становище на зламі XIX–XX ст. Головним із його висновків була думка про важливість

збереження національних традицій багатотисячної болгарської меншини, у чому він вбачав чи не єдину можливість їх подальшого існування як етносу в межах Російської імперії [415, 75-91].

Заслугою М. Державіна стала спроба встановити історичні коріння відомої македонської проблеми, що, на його думку, була головною причиною болгаро-сербського політичного і військового конфлікту напередодні Першої світової війни. Утім, при її висвітленні він не зміг залишитися неупередженим дослідником й продемонстрував свою відверто болгарофільську позицію. Головні положення його концепції зводилися до наступного: по-перше, уже у IX–X ст. Македонія входила до складу Болгарського царства, а тому переважну частину її населення складали етнічні болгарські слов'яни, а не серби, як вважали сербські дослідники [416, 34]; по-друге, у ході болгарського національного відродження виразно окреслилися лише болгарські національні пріоритети слов'ян Македонії, а деяким із них – П. Хілендарському, Н. Рильському, В. Караджичу – належала ключова роль у цьому процесі [416, 93-94]. Слабкою стороною книги М. Державіна були й однобічно відібрана джерельна основа, підбір і оперування лише тими фактами, що підтверджували його бачення історичних витоків і розвитку болгаро-сербських відносин, відверте ігнорування аргументації сербських дослідників. Показово, що бездоказовість більшості висновків М. Державіна, їх тенденційність відзначили як рецензенти його роботи [1002], так і сучасний македонський історик Ц. Станоевський [1059, 53]. Принагідно зауважимо, що беззаперечним доказом болгарофільської концепції цієї праці стало її трьохразове перевидання в Болгарії у 1915, 1916 і 1918 рр. [417; 418; 1203].

Увагу українських вчених привернули й події болгарського національного відродження. Досліджуючи його вплив на інші слов'янські народи, О. Лук'яненко констатував, що упродовж другої половини XIX ст. в Болгарії відбувалося “високе піднесення національної сили і народної культурної діяльності”, ідейними натхненниками якого були видатні діячі

слов'янської науки і культури Г. Раковський, П. Славейков, Л. Каравелов, Х. Ботєв, Н. Геров та ін. [775, 3, 25]. Крім того, М. Попруженко з'ясував місце Ю. Венеліна і М. Дринова в національному відродженні Болгарії [938], висвітлив роль у цьому процесі міста Одеси [946]. Зокрема, він зробив важливу для подальшого дослідження цієї проблеми заувагу: “в Одесі були створені умови, які сприяли здійсненню багатьох завдань, котрі сприяли болгарському відродженню” [946, 20]. Помітний слід у вивченні впливу російської літератури і культури на болгарське відродження залишили роботи історика культури і педагога, директора Ніжинської чоловічої гімназії (з 1912 р.) П. Заболотського (1877–1920) [489; 491]. Отже, українськими ученими було з'ясовано найголовніші події болгарського національного відродження й закладено основу для наступного вивчення цієї ключової проблеми нової історії Болгарії.

На початку ХХ ст. українськими науковцями було продовжено дослідження проблем історії інших південнослов'янських народів, зокрема сербів і хорватів. Проте слід констатувати, що у цей період не було створено фундаментальних монографічних праць, а більшість із виданих робіт становили невеличкі розвідки. Найкращий фахівець з проблем сербської середньовічної історії Т. Флоринський видрукував ряд статей, присвячених характеристиці Дубровницького статуту 1272 р., що став однією з перших спроб кодифікації в південнослов'янських землях і дозволяв з'ясувати соціально-економічні відносини на території Дубровника, систему управління в тутешній республіці, тенденції до її аристократизації [1114; 1115; 1129]. Вивчаючи цю правничу пам'ятку, Т. Флоринський довів її унікальність, зокрема слушно підкреслив строкатість її основи, джерелами якої були норми римського права Юстиніана, венеціанське законодавство, візантійський статут VIII ст. та інші. Небезпідставним був і його здогад, що головним джерелом статуту виступало дубровницьке звичаєве право, в основі якого лежали давні слов'янські правові звичаї [1114, 495]. Аналіз джерельної основи

Дубровницького статуту дозволив схилитися до думки, що “дубровницьке населення підтримувало слов’янські старожитності”, а “з припиненням залежності від Венеції (від 1358 р.) створюються більш сприятливі умови для захисту слов’янської основи, а, разом із тим, у давню редакцію статуту внесено більш чи менш значні зміни” [1114, 506].

Проблеми політичної і культурної історії Хорватії ранньомодерного і нового періодів розглядалися учнями Т. Флоринського О. Лук’яненком (1880–1974) і М. Драй (1889–1939), які репрезентували славістичну школу Київського університету. Вивчення різноманітних джерел із архівосховищ і бібліотек Загреба, Белграда, Відня та інших міст дозволило О. Лук’яненку висвітлити діяльність найбільш яскравих політичних і культурних діячів Хорватії XVII ст. – братів Ніколи і Петара Зринських та Франца Франкопана [775]. Він аргументовано довів їх вирішальну роль в організації заколоту хорватських магнатів проти Габсбургів, спрямованого на її давні автономії. Це, на його думку, підтверджувалося багатьма народними легендами, в яких їх діяльність оспівувалася як боротьба за відновлення самостійної хорватської держави [775, 3]. Осмислення перебігу тих подій дало підстави історичу слушно констатувати, що, внаслідок заколоту хорватських і угорських аристократів, зазнав краху план Габсбургів щодо перетворення Хорватії у звичайну провінцію імперії, подібно до спадкових земель, а збереження таких атрибутів хорватської державності, як сабор і бан дозволяли правлячим колам Австрії зберігати свій вплив на хорватське дворянство. До подібних міркувань прийшов і сучасний російський історик В. Фрейдзон [1155, 64-65].

М. Драй ще студентом історико-філологічного факультету університету Св. Володимира під керівництвом Т. Флоринського розпочав дослідження літературної і громадської діяльності францисканського абата, далматинця Андрія Качича-Мілошича. Останній увійшов в історію своєю книгою “Розмова приємна народу слов’янському” (1756), в якій всебічно відтворив життя і творчість сербського народу, його боротьбу проти

турецьких завойовників. У постаті цього діяча М. Драї цікавили два аспекти: перший – зв’язок його творчості із народним епосом, і другий – джерела його головної праці. Для здійснення цього завдання дослідник влітку 1913 р. виїздив до Хорватії і Сербії, де вивчав відповідну (опубліковану і архівну) джерельну базу й наукову літературу [452].

Сумлінність науковця дозволила автору визнати, що далматинець запозичив із народного епосу лише зовнішню форму, а зміст книги не відповідає сюжету і характеру народних пісень, які ґрунтувалися на вигадці. Тоді як, на його переконання, А. Качич-Милошич вбачав свою головну мету в тому, щоб бути вірним історичним фактам, тож часто виправляв свідчення народних пісень, виводячи з них міфічний елемент – “найхарактерніший в народній поезії” [452, 3]. Однак, на думку старшого сучасника М. Драї, відомого австрійського славіста І. Ягича, уявлення А. Качича-Милошича про сербську історію було далеко не повним, але оброблені ним у “Розмові...” народні пісні “перейшли швидко знову в народ і почали співатися вже за його пісенником” [890, 163]. Ще один штрих. Після закінчення навчання в університеті (1915) М. Драї було залишено на кафедрі для підготовки магістерської дисертації. У 1919–1921 рр. він викладав славістичні курси в Кам’янець-Подільському державному українському університеті, підготував і видав лекційний курс „Слов’янознавства”[631].

Паралельно із дослідженням конкретних проблем історії південнослов’янських народів, українські учені вивчали окремі події українсько-південнослов’янських суспільних і культурних відносин. Цю проблематику продовжив розробляти М. Сперанський, який дослідив 125 написів і маргіналій XVI–XIX ст. у рукописних збірниках і друкованих книгах із сербських бібліотек [1032]. Вони, на його думку, були переконливим доказом незмінних традицій в розвитку українсько-сербських культурних відносин і, як “безпосередні свідчення сучасників”,

відображали характер впливу Росії на культурні й літературні процеси у сербів [1032, 43].

М. Дашкевич проаналізував достовірність свідчень народних дум про контакти Південної Русі, тобто України, із південними слов'янами [406]. На основі вивчення виявлених в архіві Університету Св. Володимира листів чорногорського митрополита Василя М. Каманін пунктирно окреслив один із епізодів російсько-чорногорських відносин XVIII ст., пов'язаний із пропозицією російському уряду митрополита чорногорського Василя Петровича прийняти на службу декілька тисяч його співвітчизників [570].

Не можна обійти увагою й цікаву розвідку М. Петрова, в якій висвітлено роль Києво-Могилянської академії в розвитку українсько-сербських культурних відносин у XVIII ст. [907]. На основі вивчення документальних джерел бібліотеки Київської духовної академії він дійшов висновку, що в цей період академія була інституцією інтернаціональною, а між її слухачами в 1736–1738 рр. було 249 іноземних підданих, більшість з яких походили з Польщі, Білорусії й Литви. Незважаючи на державні кордони між Росією і Річчю Посполитою, стверджував М. Петров, всі вони вважали Київ “своїм релігійним і просвітницьким центром” [907, 2]. Окрім цього, він з'ясував, що у цей період в академії навчалися греки, румуни і 28 сербів, котрі готувалися стати вчителями шкіл на їхній батьківщині. З другого боку, дослідник висловив здогад щодо причин знеохочення сербів навчатися у Києві у 60-х рр. XVIII ст. Вони полягали у недалекоглядній політиці російського уряду, насамперед, невдалих спробах завербувати сербів для переселення у південні степи України [907, 14-16].

Отже, можемо обґрунтувати наступні висновки:

- На початку XX ст. відбувався деякий спад у вивченні історії південнослов'янських народів. Він був зумовлений, насамперед, зміною поколінь вчених-славістів: частина фахівців старшого віку відійшла від активної наукової діяльності й зосередилася на педагогічній діяльності (М. Дашкевич, Т. Флоринський), інші пішли із життя (М. Дринов,

В. Качановський, К. Радченко); представники ж нової генерації (М. Драй, М. Державін, П. Заболотський, О. Лук'яненко,) робили лише перші кроки в академічній науці.

- Стримуючим фактором розгортання більш ширших наукових досліджень були міжнародні кризи – перша і друга Балканські та Перша світова війни, військові події яких розгорнулися на Балканському півострові й ставали на заваді наукових мандрівок учених в цей регіон, без чого було неможливим успішне вивчення історії південнослов'янських народів.
- Найважливішими досягненнями українських вчених на ґрунті вивчення історії Болгарії слід вважати археографічне видання Г. Ільїнським зібрання грамот болгарських царів та визначення їх інформаційної цінності для подальшого вивчення середньовічної історії болгарського народу; дослідження М. Попруженком і К. Радченком маловідомих аспектів історії богомільського руху.
- М. Державін змалював процес переселення болгар на Південь України, схарактеризував їх розвиток і становище на межі XIX–XX ст., зокрема звернув увагу на необхідність збереження національних традицій болгарської меншини. Утім, він не зміг об'єктивно висвітлити історичні коріння македонської проблеми як дестабілізуючого фактору болгаро-сербських відносин.
- Творчі інтереси М. Попруженка і П. Заболотського були спрямовані на висвітлення важливих аспектів болгарського національного відродження.
- Т. Флоринський проаналізував джерельну основу Дубровницького статуту 1272 р., переконливо довів його унікальність і велику наукову цінність як першої спроби кодифікації правових норм у південних слов'ян; О. Лук'яненко з'ясував роль братів Зринських і Ф. Франкопана у політичній історії Хорватії третьої чверті XVII ст.

- Поза увагою дослідників залишилися події минулого чорногорського, словенського й македонського народів, що, передусім, було пов'язано із обмеженим доступом до документальних джерел їх історії.

5.3. Результати наукових студій з історії слов'янознавства.

На початку ХХ ст. українські науковці продовжували вивчення проблем історії вітчизняної і зарубіжної славістики, що наприкінці ХІХ ст. виокремилася у самостійний напрям наукових досліджень в українській історіографії. Досить плідно у цьому напрямі славістичних студіювань працював М. Попруженко. До 40-річчя наукової діяльності Ф. Успенського він підготував спеціальну роботу, в якій зробив вдалу спробу показати вплив історіософії видатного українського славіста й візантиніста на розробку концепції однієї з ключових проблем середньовічної історії – відносин Візантії зі слов'янськими народами й спромігся вловити напрям еволюції поглядів вченого. Крім того, він ознайомив наукову громадськість зі змістом рукопису вченого – неопублікованого другого тому “Історії Візантійської імперії” [945; 944].

Аналіз докторській дисертації Ф. Успенського “Утвердження другого Болгарського царства” (1879) дозволив М. Попруженку стверджувати, що творчим успіхом автора стало з'ясування наслідки “путчу візантійського полководця Врани, відправленого з військовими силами імперії проти повсталих болгар” на подальший хід подій історії Болгарії [945, 10]. На його ж думку, “розповідь про болгарські справи під час походу Фрідріха Барбароси на схід і ставлення сербів і угрів до болгарського руху склали у вищій ступені цінну частину праці Федора Івановича” [945, 10]. Крім того, М. Попруженко упорядкував список наукових праць, опублікованих Ф. Успенським упродовж 40 років його наукової діяльності, що нараховував 115 назв [945, 32-41]. Проаналізувавши погляди Ф. Успенським щодо розвитку візантійсько-слов'янських відносин,

М. Попруженко звернув увагу на його думку, що метою християнізації слов'янських народів була боротьба Візантійської імперії проти просування на Схід Європи Каролінгської імперії й латинської церкви [944, 266], в ході якої Візантія використовувала такі ж заходи, якими західні імперія і церква користувалася для привернення нових підданих, тобто християнською місією [936].

У іншій студії М. Попруженко з'ясував роль Одеси в науковій діяльності В. Григоровича [934]. Він з'ясував, що видатний вчений-славіст познайомився з цим містом у липні 1844 р., коли майже місяць готувався до закордонної подорожі по слов'янських землях Європи, а в 1864 р. подарував Новоросійському університету власне зібрання книг із слов'янознавства [934, 1-4]. З часу переходу на службу до Новоросійського університету, підкреслював дослідник, в наукових зацікавленнях В. Григоровича превалювала тематика, що традиційно розроблялася його вченими: “Візантія та її відносини зі слов'янами, доля слов'янства на Балканському півострові, археологія, етнографія і географія півдня Росії” [934, 7-8].

До заслуг М. Попруженка слід віднести те, що він визначив наукові здобутки В. Григоровича на полі дослідження проблем історії слов'янських народів в одеський період творчості. Зокрема, він вказав на його “вміння використовувати візантійські джерела для з'ясування фактів слов'янської історії”; окреслення головних обставин перебування Св. Кирила і Мефодія в Херсонесі, що “до нашого часу не втратили свого значення у справі висвітлення питання про виникнення слов'янської абетки”; а також думку вченого, що вихідці з Сербії упродовж двох століть працювали на благо російської освіти й культури. [934, 9, 11].

М. Попруженко високо оцінив науковий доробок М. Дринова у вивченні історії Болгарії та його роль у процесі болгарського національного відродження ХІХ ст. [938]. Він же проаналізував історико-літературні праці О. Кочубинського, більшість з яких стосувалася славістичної проблематики

[937], виступив автором однієї з перших наукових біографій видатного російського славіста В. Ламанського [940]. Цінний матеріал для історії слов'язознавства містився у виданому М. Попруженком щоденнику О. Бодянського [935].

Особливий інтерес для історії славістики мають роботи професора Новоросійського університету Б. Ляпунова. У 1901 р., на відзначення 40-річчя наукової діяльності найвідомішого із тогочасних славістів, професора і академіка І. Ягича, він підготував і видав нарис наукової діяльності цього видатного вченого, в якому докладно проаналізував найважливіші його праці [787]. Дослідник наголошував, що все творче життя І. Ягича було цілком присвячене ідеалам служіння науці, а його заслуги в галузі вивчення слов'янської філології величезні [787, 403]. Він же виступив автором спеціального відгуку про наукову діяльність М. Попруженка, високо оцінивши його здобутки у вивченні середньовічної історії Болгарії, що дало підстави Раді Новоросійського університету обрати автора монографії “Синодик царя Бориса” (1899) екстраординарним професором (1908) [788]. У спеціальному ювілейному збірнику, присвяченому 30-річчю науково-педагогічної діяльності професора М. Дринова (Харків, 1908), Б.Ляпунов видрукував нарис наукової діяльності цього видатного дослідника історії Болгарії [786]. Він уперше в історіографії відмітив, що М. Дринов як історик формувався під сильним впливом професорів Московського університету О. Бодянського і Ф. Буслаєва та визнавав вплив на нього П. Шафарика. Характеризував М. Дринова як представника слов'язознавства – комплексної дисципліни, що успішно об'єднувала заняття слов'янською історією, літературою і мовознавством [786, 7].

Дослідженню проблематики історії славістики чимало сприяли своїми працями І. Лінниченко та М. Сперанський. Зокрема, перший не лише дав оцінку науковій спадщини В. Григоровича і В. Ламанського в опублікованих ним невеличких нарисах [759; 758], але й познайомив громадськість зі своїми спогадами про дослідника середньовічної історії

Чехії, професора Новоросійського університету О. Кочубинського [756]. Водночас М. Сперанський проаналізував творчий доробок І. Ягича у підготовці фундаментальної історії слов'янської філології [1029] та виступив автором біографії В. Качановського [1033].

На основі опрацювання фактів і джерел, “відомих у друці”, М. Василенко одним з перших в Україні підготував розгорнуту біографію видатного вченого-славіста і видавця давньоруських і давньослов'янських літературних та історичних пам'яток О. Бодяньського [324]. І хоча ця праця мала науково-популярний характер, заслуга автора полягала в тому, що він систематизував розпорошені по різних брошурах і журнальних статтях факти біографії видатного українського славіста, тим самим поклав твердий ґрунт для написання його академічного життєпису.

Автором ряду праць із проблем історії славістики був І. Франко. У 1903 р. він написав біографічний нарис про О. Бодяньського, в якому високо оцінив його наукову діяльність [1146]. Чи не першим із його біографів, він акцентував увагу на зацікавленості майбутнього вченого славістичною проблематикою уже в період навчання в Переяславській семінарії, чимало професорів якої через рід Думітрашок-Райчів були зв'язані із Сербією. Цим, зокрема, автор пояснював знання семінаристом О. Бодяньським сербської мови, його захоплення народними піснями зі збірки В. Караджича. За спостереженням І. Франка, вирішальне значення у формуванні наукових зацікавлень видатного вченого мав професор Московського університету М. Качановський, який “надихнув його до нових тоді в Росії славістичних студій” [1146, 439]. Дослідник констатував, що у 1837 р. О. Бодяньський захистив магістерську дисертацію і став першим ученим, якому російський уряд надав стипендію для проведення слов'янознавчих студій, а його наукова подорож замість двох років тривала цілих п'ять [1146, 441]. Зрештою, І. Франко висловив думку, що О. Бодяньський був “одним з найзаслуженніших діячів на полі слов'яно- і спеціального українознавства в Росії” [1146, 438].

В окремій праці І. Франко звернувся до характеристики наукової діяльності польського етнографа, українця за походженням Е. Коритка [1141]. Студентом другого курсу Львівського університету він брав участь у “польських конспіраціях 1833 і 1834 р.” й був засланий під нагляд поліції до міста Любляни [1141, 509]. В Іллірії та Крайні Е. Коритко проводив фольклорні та етнографічні спостереження словенського народу, результатом яких і стала його п’ятитомна збірка українських народних пісень [1141, 515-516]. І. Франко був переконаний, що невідома у науковому світі епістолярна спадщина Е. Коритка й зібрані ним фольклорні записи є новим, важливим матеріалом для “загальної картини етнографічних студій і наукових інтересів чільних провідників слов’янського відродження в першій половині XIX в.” [1141, 504].

І. Франко виступив автором інших невеличких робіт, присвячених науковій діяльності відомих зарубіжних [1152] і вітчизняних учених [1139; 1150]. Так, характеризуючи суспільно-політичні погляди М. Драгоманова, дослідник вказував, що той “як історик був еволюціоніст, вірив у ненастанний органічний розвій не лише в сфері матеріальних явищ, але також у сфері духу, віри, літератури й етики. Властивим плодючим елементом у тій еволюції вважав людський індивідуум, його душу, волю й інтелігенцію. Суми тих індивідуальних імпульсів творять масові течії, настрої і змагання мас” [1150, 431]. Ще один штрих. І. Франко виступив ініціатором видання окремих матеріалів епістолярної спадщини деяких учених-славістів, зокрема І.Ягича [1142].

Цінний матеріал для історії слов’янознавства містився також у наукових збірках, підготовлених на честь відомих учених-славістів – Т. Флоринського [527], М. Дашкевича [1204], М. Дринова [949], а також в біографічних словниках професорів і викладачів Харківського університету [1278; 1302] та в інших виданнях [1276; 1277]. Подібні збірники, як правило, містили біографічні нариси вчених, нариси їх педагогічної діяльності, перші спроби характеристики їх творчого доробку, а також

перелік головних праць учених тощо. Слід визнати, що такі публікації мали чималу цінність для подальшого вивчення творчого доробку вчених-славистів і створення їх наукових біографій.

Серед інших біографічних матеріалів, видрукованих на шпальтах наукових часописів, вирізняються некрологи та інші матеріали, присвячені пам'яті українських і російських славистів Ф. Фортинського [898; 1130; 1193], О. Кочубинського [999], М. Дринова [949], К. Радченка [489], М. Дашкевича [897; 1120; 1030], В. Антоновича [899; 434; 866], В. Качановського [1033], В. Ламанського [529], М. Халанського [541] та інших. Зокрема, скорботні матеріали на смерть Ф. Фортинського були видруковані в 17 книзі “Чтений Исторического общества Нестора-летописца” (1903). Автор одного з них, історик-славист А. Ясинський, даючи оцінку наукового доробку Ф. Фортинського – “одного із кращих знавців середньовічної історії Балтійського помор'я і джерел цієї історії” – вказував, що основні висновки його праць “залишаються в науці й досі непохитними” [1193, 57, 33]. У одній із книг “Чтений Исторического общества Нестора-летописца” за 1909 р. було видруковано матеріали спеціального засідання товариства “Пам'яті члена-засновника Історичного товариства Нестора-літописця, заслуженого ординарного професора Володимира Боніфатієвича Антоновича” [899]. Його учасники відзначали величезні заслуги видатного вченого в галузі історичної науки й наголошували, що історичні дослідження В. Антоновича “давали відповідь на кардинальні питання історичної науки, даючи можливість з'ясувати загальний напрям західноруської історії” [434, 24-25].

Важливим чинником розвитку досліджень у галузі історії славистики стали “Критико-бібліографічні огляди праць і видань зі слов'янознавства”, які регулярно друкував в “Университетских известиях” й окремими відбитками професор університету Св. Володимира Т. Флоринський. Так, у 8 випуску цього огляду за 1902 р. була вміщена його рецензія на монографію професора Петербурзького університету П. Сирку “Нариси із

історії літературних відносин болгар і сербів в XIV–XVII століттях: Житіє Св. Миколая нового Софійського за єдиним рукописом XVI ст.” (СПб., 1902). У ній наголошувалося, що “книга п. Сирку є досить цінною як за важливістю вміщеного в ній нового матеріалу, так і за справедливістю і новизною багатьох загальних міркувань і окремих критичних зауважень” [1128, 16]. Рецензент вказував, що чимало нових історичних пам’яток, що увійшли до джерельної бази дослідження, було виявлено автором “шляхом вивчення рукописів трьох болгарських колекцій: Рильського монастиря, Синодальної бібліотеки і Народної бібліотеки в Софії. Усі ці дані вирізняються свіжістю і новизною. Із них вперше розкривається об’єм і характер книжної діяльності в Болгарії у XV–XVII ст. і відображення в ній сербського впливу” [1128, 17]. У цьому ж випуску було вміщено рецензії й повідомлення про 23 інших видання [1119, Вып. 8].

Усього ж упродовж 1901–1913 рр. Т. Флоринський підготував і видав 11 випусків “Критико-бібліографічних оглядів”, у яких було вміщено рецензії, відгуки та іншу інформацію відносно 230 різноманітних видань і праць зі славістики [1119, Вып.7-16]. Безсумнівно, що накопичення й введення до наукового обігу такого величезного обсягу історіографічного матеріалу створювало сприятливий ґрунт для продовження досліджень у цьому напрямі слов’янознавчих досліджень і підготовки узагальнюючих праць з історії славістики.

Таким чином, основні дослідження українських вчених в галузі історії слов’янознавства полягали в наступному:

- М.Попруженко підготував одну з перших біографій Ф. Успенського, в якій з’ясував вплив історіософії на розробку концепції відносин Візантії з південнослов’янськими народами, зокрема звернув увагу на думку вченого, що метою християнізації слов’янських народів була боротьба Візантії проти експансії у Східну Європу імперії Каролінгів і латинської церкви. Він також з’ясував роль Одеси у науковій діяльності

В. Григоровича, проаналізував науковий доробок М. Дринова-болгариста.

- М. Ляпунов прослідкував головні віхи наукової біографії І. Ягича, визначив його доробок у вивченні слов'янської філології; підготував наукову біографію М. Дринова, в якій високо оцінив заслуги останнього як вченого-славіста.
- Наукова діяльність О. Бодянського аналізувалася М. Василенком й І. Франком. Зокрема, останній високо оцінив результати його наукових мандрів слов'янськими країнами для розвитку слов'янознавства в Росії. Крім того, І. Франко з'ясував головні віхи наукової біографії польського етнографа Е. Коритка, започаткував видання матеріалів епістолярної спадщини І. Ягича тощо.
- Серед праць Т. Флоринського, М. Сперанського, І. Лінниченка, А. Ясинського та інших авторів переважали різного типу біографічні матеріали: нариси в наукових збірниках на їх пошану, біографічні нариси, некрологи, критико-бібліографічні огляди, рецензії, відзиви, різного роду коментарі тощо. Завдяки цьому до наукового обігу введено чимало історіографічних фактів, що створювало сприятливі умови для підготовки фундаментальних робіт з історії славістики, аналогічних до відомої монографії І. Ягича [1183].

* * * * *

Отже, на початку ХХ ст. визначальною рисою подальшого розвитку українських історико-славістичних досліджень стає деяке розширення їх проблематики, яке відбувається на фоні утвердження в історіографії нових концептуальних підходів до вирішення як окремих епізодів історичного процесу в слов'янських країнах, так і з'ясування і пояснення загальних закономірностей їх еволюційного поступу. Важливим чинником цього утвердження поряд з позитивістською історіографією (Т. Флоринський,

А. Ясинський, К. Воблий, А. Стороженко, А. Стельмашенко, Ф. Титов, М. Попруженко, Г. Ільїнський) була українська державно-юридична історіографічна школа (М. Владимирський-Буданов, М. Максимейко, М. Ясинський, В. Біднов), яка істотно збагатила методику історичних досліджень широким застосуванням конструктивних історико-юридичних підходів до вирішення багатьох, раніше практично недосліджуваних питань історичного минулого слов'янських народів.

Поряд із вивченням питань політичної історії, яка продовжувала займати традиційно провідне становище в українській славистиці, все більшого поширення в цей час набувають нові напрями дослідження: економічна історія (К. Воблий), культурно-духовні сюжети (К. Радченко, П. Заболотський, Є. Рихлік, М. Петров), історія славистики (М. Попруженко, І. Франко), розробка різних проблем джерелознавства (Г. Ільїнський, К. Радченко), історія міжнародних відносин (М. Державін).

Разом з тим, у результаті зміни поколінь учених-славистів, а також нової геополітичної ситуації в Південно-Східній Європі на початку ХХ ст., що ускладнила доступ науковців до документальних джерел історії слов'янських народів Балканського півострова, зменшився інтерес до вивчення й аналізу їх історії. Перша світова війна мала ще більш негативний вплив на вивчення проблем історії слов'янських народів, які опинилися у складі обох ворогуючих коаліцій. Практично став неможливим доступ українських вчених до документальних матеріалів із бібліотек і архівів Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії й інших країн. Припинилися контакти між українськими науковцями та їх колегами у зарубіжних країнах. Як наслідок – поступове затухання історико-славистичних досліджень в Україні.

ВИСНОВКИ

Упродовж нового часу історіографічний процес в Україні на полі дослідження історії слов'янських народів розгортався у кореляції із формуванням національної свідомості та політичної ідеології українців, на тлі здобутків європейської історичної науки і філософії. У його розвитку можна виділити наступні етапи:

- остання чверть XVII – XVIII ст. – накопичення відомостей про слов'янські народи, перші спроби осмислення їх місця у європейській і світовій історії, а також започаткування наукового вивчення їх минулого;
- перша половина й середина XIX ст. (до початку 1860-х рр.) – становлення історико-славістичних студіювань і заснування слов'янознавчих центрів в Україні;
- друга половина XIX ст. – виділення історичної славістики із слов'янознавчого комплексу; розширення джерельної бази й проблематики історико-славістичних досліджень; утворення нових славістичних осередків (університетські кафедри, наукові товариства, Російський археографічний інститут у Константинополі); поглиблення інтересу до теоретико-методологічних проблем історичної науки;
- перші десятиріччя XX ст. – зниження наукової активності у вивченні проблем історії слов'янських народів, зумовлений зміною поколінь вчених-славістів і несприятливою геополітичною ситуацією в Центральній і Південній Європі.

В історіографічній ретроспективі витоки наукового підходу до історії слов'янських народів в історичній думці України сягають принаймні часу створення Густинського літопису (1627). Протягом раннього нового часу відбувалося повільне, але послідовне накопичення відомостей про слов'янські народи, робилися спроби осмислити їх місце у світовій історії. В останній третині XVII ст. інтерес до слов'янського світу, особливо поляків і балканських слов'ян, набув окресленого й систематичного характеру. Цей процес був спричинений впливом Української революції, що стала каталізатором якісних зрушень в його політичній культурі й національній свідомості.

Відсутність власної друкованої історичної літератури, обмежена кількість рукописних пам'яток, чисельна перевага іноземних джерел над місцевими зумовили поширення в історичній думці України XVII–XVIII ст. компілятивної методології. Як проміжний етап до використання документальних джерел, вона використовувалася для висвітлення історії як польського, так й інших слов'янських народів. Зокрема, на підставі логічно впорядкованої композиційної побудови, що ґрунтувалася на світській періодизації історії й чітко окресленій сюжетній лінії, Ф. Софонович уперше висвітлив найголовніші події історії Польщі від легендарних часів до початку 70-х рр. XVII ст.

Безпосереднім відображенням потреби національного самоствердження стала історична проза, що постала в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. і була пройнята інтересами, проблемами й настроями, які панували в культурно-політичному житті козацької України. Відбувалося сприйняття нових історіографічних форм Заходу. На основі критичного методу історіописання, Д. Тупталом створено нові життєписи

Св. Кирила і Мефодія, інших слов'янських святих. Ці твори мали неабиякий вплив на історичну свідомість православного населення країн Центрально-Східної та Південної Європи. Він же окреслив новаторську для того часу історіографічну ідею – об'єднання церковної та світської історій, що засвідчило появу зародків переходу від середньовічного літописання до риторично-фактографічної течії історіографії нового часу.

На межі XVII – XVIII ст. роль носіїв національних і духовних традицій перейняла освічена козацька старшина Гетьманщини, яка була менш обтяжена традиціями та формами православної історіографії і краще обізнана із західноєвропейською культурою й наукою. Так, автор Літопису Самовидця відтворив становище українського політикуму й православної церкви в Речі Посполитій, підняв питання про права та вільності української шляхти, а наступ польського уряду на національно-релігійні права українського народу розглядав як одну з причин Української революції XVII ст.

Важливу роль у розвитку історіографії історії слов'янських народів в останній чверті XVII – XVIII ст. відіграла Києво-Могилянська академія, в стінах якої набули поширення модерні наукові концепції, історіографічні прийоми й методи (основи критичного опрацювання писемних джерел, елементи наукового перекладу праць зарубіжних авторів, подієво-фактографічний стиль викладу та ін.). Хоча в українській історичній думці та історичній свідомості XVIII ст. ще продовжували панувати уявлення про походження слов'ян в дусі біблійної схеми історії, все ж почали з'являтися сумніви щодо правдивості легендарних подій. Започатковується деміфологізація уявлень про етногенез і давню історію слов'янських народів.

Однією з центральних тем історичних творів XVIII ст. стали стосунки України з Річчю Посполитою та історія останньої, поважне місце в якій відігравали українці. Подібна зацікавленість свідчила про зростання інтересу української еліти до українсько-польських взаємин періоду революції XVII ст., події якої висвітлювалися С. Величком, Г. Грабянкою й авторами інших історичних компіляцій. На основі критичного опрацювання козацьких літописів і творів польської історіографії автор “Історії Русів” відтворив найважливіші події вітчизняної й польської історій, а й відзначав окремішність історичного розвитку українців від польського, литовського й московського народів. О. Рігельман пунктирно окреслив процес заснування болгарських колоній на Півдні України й звернув увагу на найголовніші події російсько-турецької війни 1768–1774 рр. на болгарських теренах.

У зв’язку з еміграцією до Росії представників української інтелектуальної еліти (М. Бантиш-Каменський, С. Бужинський, С. Горка, Ф. Прокопович, С. Рагузинський, Д. Туптало та ін.), котрі прагнули реалізувати свій духовний потенціал у державі, могутнішій у воєнному й політичному відношеннях, але менш розвинутій у культурному, здобутки вітчизняної історичної думки у галузі історії слов’янських народів привносяться в російську історіографію. Праці українських авторів несли в собі відбиток ідейного змісту гуманістичної ренесансної й барокової історіографій.

Першим українським вченим-славістом, методологія якого була зорієнтована на дослідницьку процедуру, критичне використання документальних джерел став М. Бантиш-Каменський. Його праці здійснили прорив у дослідженні проблем історії Польщі, польсько-українських і польсько-російських відносин, сприяли їх остаточному виокремленню з

кола української й російської історії. Завдяки його працям, започатковується процес становлення славістики, як академічного напрямку досліджень, що концентрував увагу на вивченні історії, мови і культури слов'янських народів.

На межі XVIII – XIX ст., на тлі розвитку культур слов'янських народів, славістична проблематика в Україні поступово виокремилася із інших галузей гуманітарних знань у відносно сталий комплекс наукових дисциплін про слов'янські народи. Цей процес був спричинений поширенням в інтелектуальному середовищі просвітницької ідеології Й. Гердера, численними контактами українців зі слов'янами Центральної й Південно-Східної Європи під час військових походів, накопиченням різноманітної інформації про них. Цьому сприяли і перші наукові подорожі українців у слов'янські землі (Ю. Венелін, П. Кеппен), збір офіцерами військового відомства в Бессарабії й Південній Україні інформації про Оттоманську імперію, її слов'янське населення та документальних джерел про російсько-турецькі війни, а також славістичні виклади в Києво-Могилянській академії й Харківському університеті.

На першому етапі розвитку славістики (перша половина XIX ст.) відбувалося становлення її як науки, для якої була характерна недиференційованість самого предмету, коли вчені-славісти майже завжди виступали й істориками, і філологами-лінгвістами, викладали слов'янські мови та займалися джерелознавством. Наукове слов'янознавство лише розробляло свій метод і видобувало все нові й нові свідчення із незайманих до того покладів, тобто знаходилося на стадії свого становлення. Така атмосфера сприяла розвитку некритичних поглядів на чимало проблем історії слов'ян. Упродовж цього етапу були налагоджені українськими

славістами (О. Бодянський, М. Іванишев, Д. Княжевич, М. Надеждін, І. Срезневський) тісні наукові контакти із зарубіжними вченими, а успіхи слов'янознавства в європейських країнах завжди мали велике значення для розвитку цієї науки в Україні. Під час закордонних наукових подорожей слов'янськими землями було виявлено й досліджено чимало писемних, речових і фольклорних джерел, що суттєво розширили джерельну базу студіювання давньої та середньовічної історії слов'янських народів. Наприкінці 1820-х рр. за участю українських науковців була організована перша археологічна експедиція на території Болгарії, в ході якої було виявлено пам'ятки античної й візантійської культур, болгарської середньовічної історії.

Розвиток української слов'янознавства відбувався під впливом ідей романтизму з його некритичним відношенням до слов'янських старожитностей і палкою вірою у велику місію слов'янських народів. У цьому його відмінність від російської славістики, проїнятої духом прагматизму, ідеологією слов'янофільства й шовінізмом панславістських ідей. Українець мріяв про час, коли „потечуть в одне море слов'янські ріки”, а росіянину здавалося, що „слов'янські струмки зілляються у російському морі”. Слов'янофільська концепція історії слов'ян, як продукт російського способу мислення і ужиток деяких сторін слов'янофільської філософії та ідеології щодо конкретних історичних явищ, майже не знайшла прихильників серед українських славістів (застереження зробимо лише щодо Д. Зубрицького і М. Іванишева). Останні надавали перевагу концепції “народної історії”, привнесена у цю проблематику М. Костомаровим.

До середини XIX ст. слов'янознавство увійшло в систему університетської та духовної академічної освіти, де були засновані й

функціонували славістичні кафедри. Й хоча розгром Кирило-Мефодіївського товариства та поразка революцій другої половини 1840-х рр. в Центральній і Західній Європі негативно позначилися на розвитку славістичних студіювань в Україні, на середину XIX ст. тут оформилися головні славістичні центри. Ними стали: Київ, Харків, Одеса, а також Львів.

Другий етап у розвитку українського наукового слов'янознавства настав із поживленням українського суспільного життя в 60-х рр. XIX ст., у період ліберальних реформ, що створили нову атмосферу інтелектуального життя. В галузі вищої освіти запроваджуються нові університетський статут і статут духовної академії, відкрито Новоросійський університет (1865) та Історико-філологічний інститут князя Безбородка (1875), створено нові наукові й культурні товариства, більшість з яких почали видавати свої праці. Започатковується видання нових журналів й газет, поживлюється видавнича діяльність. Все, що раніше обговорювалося у вузькому колі однодумців, зберігалось в рукописах, могло відтепер бути винесено на широке обговорення в пресі. З'явилися і більш широкі можливості використання західноєвропейської науки, що на цей час зробила помітний крок уперед у галузі філології, історії, спеціальних історичних дисциплін. З початку 60-х рр. XIX ст. домінуюче становище в європейській історіографії остаточно закріпилося за позитивістською методологією. Остання збагатила історичну думку новими аналітичними методами дослідження та удосконаленими прийомами критики джерел, відмовою від апріорних філософсько-історичних побудов, від суто політичної інтерпретації історичного процесу, наданням переваги конкретним історичним знанням тощо.

Під впливом нових історичних умов друге покоління українських славістів не поділяло захоплено-романтичного погляду на слов'ян, віддаючи переваги новим філософсько-методологічним схемам. Завдяки їм позитивістська концепція історії набуває поширення й стає домінуючою в українській історіографії у вивченні слов'янської історії. Свої праці історики-позитивісти базували переважно на документальних матеріалах, а архівні дослідження займають головне місце в їх роботі. Важливу роль у формуванні джерельної бази славістичних досліджень, насамперед для дослідження історії Польщі й українсько-польських взаємин, відіграла діяльність Київської археографічної комісії.

У 60-х рр. XIX ст. у галузі української наукової славістики виразно окреслилося прагнення до диференціації її предмету, зокрема, виділення в межах славістичних студіювань окремих наукових дисциплін, що знаменувало перехід до більш вузької наукової спеціалізації. Відбулося остаточне виокремлення комплексу історико-славістичних проблем у самостійний напрям дослідницьких інтересів істориків і вчених-славістів й оформлення історичної славістики як однієї із складових частин науки про слов'янські народи.

Помітно розширилася тематика історичних досліджень. Насамперед, розвивалася українська історична полоністика, що було пов'язано з інтенсивними українсько-польськими зв'язками упродовж попередніх століть і наявністю значної джерельної бази. Вже в середині 1860-х рр. з'явилися солідні праці з історії Польщі. Полоністика займала важливе місце серед наукових інтересів дослідників історії України – В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, М. Костомарова, І. Лінниченка, І. Франка, а також потрапила в сферу зацікавлень фахівців із

всесвітньої історії (М. Драгоманова). Окремо виділяються і фахівці виключно з історії Польщі, передусім М. Любович.

Вивчення давньої та ранньосередньовічної історії слов'янських народів теж досягло чималого розмаху. Ґрунтовною джерельною базою, науково вивіреними висновками відзначалися праці М. Дринова, в яких він спростував поширені в історіографії погляди про автохтонність слов'ян на Балканах та їх мирне укорінення на теренах Візантійської імперії і встановив, що проникнення слов'ян на півострів відбувалося з кінця II до середини VII ст. Найвидатнішими досягненнями не лише української, але й європейської славістики другої половини XIX ст. стали дві дисертаційні роботи О. Котляревського, який першим в Україні й Росії застосував порівняльно-історичний метод до вивчення слов'янських старожитностей. Суворо критичне ставлення до джерел, майже вичерпна повнота у використанні праць попередників надавали його дослідженням про поховальні звичаї язичницьких слов'ян і звичаєве право балтійських слов'ян високу наукову цінність. Цілковитою новизною вирізнялися висновки Ф. Фортинського, який запропонував оригінальну концепцію виникнення і розвитку поморських міст, з'ясував їх роль у створенні Ганзейського союзу, дослідив їх відносини з німецькими державами. І. Собестіанський піддав гострій критиці романтичні погляди відомих в науці авторитетів відносно особливостей характеру і юридичного побуту давніх слов'ян, зокрема, довів вузькість джерельної бази праць П. Шафарика, фактична сторона і концепція яких застаріла ще в середині XIX ст.

Завдяки працям В. Більбасова, О. Воронова, В. Григоровича, П. Лавровського, в яких було проаналізовано різні аспекти місіонерської діяльності Св. Кирила і Мефодія серед слов'янських народів, кирило-

мефодіївська проблематика виокремилася у тематично самостійний напрям історико-славістичних досліджень.

Українські вчені досягли помітних успіхів у вивченні історії південнослов'янських народів. У їх працях було окреслено нові аспекти візантійського володарювання в Болгарії XI–XII ст.; з'ясовано причини визвольних змагань болгар проти Візантії; висунуто і обґрунтовано думку про розквіт болгарської культури в період Другого Болгарського царства; витоки ж болгарського національного відродження пов'язувалися із просвітницькою діяльністю П. Хілендарського. М. Попруженко здійснив наукове видання “Синодика царя Бориса” й провів ґрунтовний джерелознавчий аналіз цієї пам'ятки. У працях К. Радченка уперше висвітлено культурне й релігійне життя Болгарії в XIV ст., зокрема, визначено ступінь впливу на її духовне життя візантійської культури й релігійних вчень. Т. Флоринський встановив вирішальну роль зовнішніх чинників у процесі формування державності у південних слов'ян та обстоював думку, що законодавча діяльність Стефана Душана не обмежувалася лише кодифікацією права і виданням Законника, а полягала в обнародуванні повного кодексу сербських законів, основу яких складала візантійські збірники. Законодавчі статuti середньовічних далматських общин стали предметом дослідження Ф. Леонтовича. М. Владимирський-Буданов виступив із концепцією існування єдиного слов'янського права, проявом якого вважав середньовічне хорватське законодавство. Професори і вихованці Київської духовної академії, серед яких було чимало вихідців із Балканського півострова, продовжували вивчення історії православної церкви та релігійної думки у південних слов'ян, що було одним із чинників розвитку їх національних історіографій.

Новим центром українських славістичних досліджень, переважно балканських слов'ян, з другої половини 1890-х р. став Російський археологічний інститут у Константинополі, створений за активної участі науковців Новоросійського університету. Завдяки ініціативі директора інституту Ф. Успенського було проведено ряд вдалих археографічних експедицій і археологічних досліджень в Болгарії, зокрема її середньовічних столиць Пліски і Преслава.

Цінним здобутком історико-славістичних досліджень в Україні в другій половині XIX ст. стала розробка проблематики історії Чехії. Ф. Успенський і П. Лавровський започаткували у вітчизняній історіографії вивчення проблем історії Великої Моравії. Деякі аспекти гуситського руху розробляли В. Надлер, О. Вертеловський; О. Кочубинський проаналізував діяльність Общини чеських братів й з'ясував її роль в історії Чехії XV – першої чверті XVII ст. Одним із найяскравіших доказів того, що українська історична славістика наприкінці XIX ст. вийшла на європейський рівень, стали праці А. Ясинського, який досліджував історію догуситської Чехії, її правовий, соціальний і економічний аспекти. Він висунув нову концепцію розвитку давніх чеських державних інститутів, соціального і аграрного ладу Чехії, що стала вершиною тогочасної європейської історіографії історії середньовічної Чехії.

Поступове накопичення історіографічних фактів і критико-бібліографічних матеріалів у галузі славістики, зростання наукового інтересу до історії та сучасного становища зарубіжного слов'янства, розвиток наукових зв'язків українських і зарубіжних учених зумовили виникнення наприкінці XIX ст. нового напрямку історіографічних

досліджень – історії славістики. Це стало одним із переконливих показників зрілості українського слов'янознавства.

На початок ХХ ст. припав наступний етап розвитку історичної думки в Україні у галузі історії слов'янських народів. Він характеризувався помітним спадом наукової активності щодо вивченні слов'янської проблематики. Це було наслідком зміни поколінь учених-славістів: частина фахівців старшого віку відійшла від активної наукової діяльності й зосередилася на педагогічній роботі (Т. Флоринський, М. Дашкевич), інші пішли із життя (М. Дринов, В. Качановський, К. Радченко), а представники нової генерації (М. Державін, О. Лук'яненко, П. Заболотський, М. Драй) робили лише перші кроки в науці. Поза увагою українських дослідників залишилися події минулого чорногорського, словенського й македонського народів. Це було пов'язано із політичними кризами й військовими конфліктами початку ХХ ст., що охопили територію Центрально-Східної і Південної Європи. Вони фактично унеможливили доступ українських вчених до документальних матеріалів польських, чеських, австрійських, німецьких та інших бібліотек і архівів, водночас перервалися контакти із зарубіжними вченими. Крім того, нова геополітична ситуація в Європі зумовила зміну акцентів у тематиці історико-славістичних досліджень.

На початку 1900-х рр. спостерігалось розширення проблематики славістичних досліджень, що відбувалося на фоні утвердження в історіографії нових концептуальних підходів до вирішення як окремих епізодів історичного процесу в слов'янських країнах, так і з'ясування й пояснення загальних закономірностей їх еволюційного поступу. Важливим чинником цього утвердження була київська державно-юридична історіографічна школа (В. Біднов, М. Владимирський-Буданов, М.

Максимейко, М. Ясинський,)), яка істотно збагатила методикау історичних досліджень широким застосуванням конструктивних історико-юридичних підходів до вирішення багатьох, раніше практично не досліджуваних питань історичного минулого слов'янських народів. Утім, навіть в науково-популярних славістичних роботах матеріалістичний підхід до історичних явищ становив виключення.

Поряд із вивченням питань політичної історії, що продовжувала посідати традиційно провідне місце в українській славистиці, все більшого поширення на цей час набувають нові напрямки дослідження. Зокрема, К. Воблій одним з перших звернувся до розробки економічної історії Польщі: окреслив процес виникнення й розвитку польської фабричної промисловості в другій половині XVIII ст. – першій третині XIX ст., визначив його головні етапи. Найважливішим досягненням на ґрунті вивчення історії Болгарії слід вважати видання Г. Ільїнським зібрання грамот болгарських царів і визначення їх інформаційного потенціалу для подальшого вивчення середньовічної історії болгарського народу; дослідження М. Попруженком і К. Радченком маловідомих аспектів історії богомільського руху. М. Державін змалював процес переселення болгар у південні райони України й схарактеризував їх становище на межі XIX – XX ст. Утім, аналізуючи міжнародні відносини на Балканах, дослідник не зміг об'єктивно висвітлити історичні коріння македонської проблеми як їх дестабілізуючого чинника. М. Попруженко й П. Заболотський звернулися до вивчення деяких важливих аспектів болгарського національного відродження. Науково вивіреними висновками відзначаються праці Т. Флоринського, в яких проаналізовано Дубровницький статут 1272 р. і доведено величезну наукову цінність цієї пам'ятки права. О. Лук'яненко

зробив вдалу спробу з'ясувати роль братів Зринських і Ф. Франкопана в політичних подіях у Хорватії в третій чверті XVII ст.

Перша світова війна мала ще більш негативний вплив на вивчення проблем історії слов'янських народів, які опинилися у складі обох ворогуючих коаліцій. Практично став неможливим доступ учених до документальних матеріалів із бібліотек і архівів європейських країн, припинилися контакти між українськими науковцями та їх колегами у зарубіжних славістичних центрах. Як наслідок цього – поступове затухання історико-славістичних досліджень в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. Неопубліковані архівні документи

1. Центральний державний історичний архів України у Києві.

Фонд 711. Київська духовна академія.

1. Формулярний список о службе ординарного профессора Киевской духовной академии Александра Воронова за 1883 год. – Оп.1. – Од. зб.10903. – 11 арк.
2. Формулярний список о службе заслуженного ординарного профессора Киевской духовной академии Ивана Игнатьевича Мальшевского за 1892 год. – Оп.1. – Од. зб.10937. – 19 арк.

Фонд 2052. Ф. Сумцов.

3. Державин Н. – Ф.Сумцову, б.д. – Оп.1. – Од. зб.394. – 6 арк.

Фонд 2223. Професор Київського університету

О. Котляревський

4. Диссертация А.Котляревского на звание кандидата. – Оп.1. – Од. зб.8. – 87 арк.

2. Державний архів в м. Києві

Фонд 16. Київський університет.

5. Представление историко-филологического факультета в Совет университета Св. Владимира от 29 ноября 1874 г. – Оп.313, Од. зб.183. – Арк. 1-7.
6. Список профессоров и преподавателей университета с указанием изданных работ. – Оп.465. – Од. зб. 1381. – 45 арк.
7. Формулярний список В.А.Бильбасова. – Оп.465. – Од. зб.4749. – Арк.75-81.
8. Послужные списки Т.Д.Флоринского. – Оп.465. – Од. зб.4822. – 32 арк.

9. Отчет В.Г.Теплякова о памятниках древности, открытых и приобретенных в Болгарии и Румелии. – Оп.469. – Од. зб.358 А. – Арк. 1-3.
10. Сочинение Владимирского-Буданова М. „Юнацкие и песни болгар”. 1863. – Оп.471. – Од. зб.81. – 47 арк.

3. Институт рукописів Національної бібліотеки України ім.

В.І.Вернадського

Фонд I. Літературні матеріали.

11. Летописец то ест кройника. – Од. зб.171. – 646 арк.
12. Тимковский В. Путевой дневник. – Од. зб.2332. – 61 арк.

Фонд II. Історичні документи.

13. Летописец из рукописи Варлаама Ясинского. – Од. зб.262/154 С. – Арк.1-98.
14. Летописец Иосафа Кроковского. – Од. зб.260/152 С. – Арк.68-114.

Фонд VIII. Київський університет Св. Володимира

15. Летопись о начале света, особливо о Польще и Малой России. – Од. зб.147м/56. – Арк.1-124.
16. Прокопович Ф. Собрание от летописателей. – Од. зб.455/593. – Арк.1-11 зв.

Фонд XXXV. Зеров Микола Костянтинович.

17. Зеров Н.К. „История презельной брани” Гр. Грабянки [1913]. – Од. зб.80. – 125 арк.

Фонд 30. Колекція рукописних книг XV – XIX ст.

18. Летописец си ест Кройника. – Од. зб.89. – 401 арк.

Фонд 59. Ясинский М.Н.

19. Ясинский М. Владимирский-Буданов (Черновик). – Од. зб.59. – 12 арк.

Фонд 160. Київська духовна академія.

20. Б.а. Польские про поведи иезуита П.Скарги. Сборник материалов для изучения П.Скарги. – Од. зб.426. – 245 арк.
21. Журналы заседания Правления Киевской духовной академии 1827 г. – Од. зб.435. – 432 арк.
22. Державин А.М. Чети-Минеи Святителя Димитрия, Митрополита Ростовського, как церковно-исторический и литературный памятник. – Од. зб.678. – 768 арк.
23. Сведения о студентах, преподавателях и содержании лекций, прочитанных в Киевской академии 1803 г. – Од. зб.1177. – 74 арк.

Фонд 179. А.Дудка-Степович.

24. В.Ф.Тимковский и его путевой дневник (1813 – 1814). Статья 1934 – 1935 гг. – Од. зб.135. – 15 арк.
25. Историческое общество Нестора-летописца. Письма с программами заседания (1895 – 1930): 29 октября 1895 г. А. И.Степович. Характеристика личности и ученой деятельности П.Шафарика (К 100-летию его рождения). – Од. зб.287. – 2 арк.
26. Историческое общество Нестора-летописца. Письма с программами заседания (1895 – 1930): 22 октября 1900 г. А. И.Степович. Памяти Никифора Дучича. – Од. зб.291. – 2 арк.
27. Историческое общество Нестора-летописца. Письма с программами заседания (1895 – 1930): 18 февраля 1901 г.: А.И.Степович. К столетию рождения Ф.Прешена. – Од. зб.293. – 2 арк.

Фонд 304. Дисертації студентів Київської духовної академії.

28. Брянцев Е. О судьби православия у славян западных. 1849 г. – Од. зб.21. – 31 арк.
29. Нафанаил (Стоянович). О независимости болгарського архиепископа от Константинопольського патриархата в древние и позднейшие времена. 1851. – Од. зб.23. – 32 арк.

30. Брейловский П. О язычестве русских славян и его отношении к христианству. 1855. – Од. зб.122. – 72 арк.
31. Истомин (Константин). О еретической секте богомилов. 1855. – Од. зб.124. – 141 арк.
32. Кудрявцев В. О деяниях и богословских главах преподобного Симона, нового богослова. 1855. – Од. зб.134. – 56 арк.
33. Оболенский С. О Святом Мефодии, епископе Патарском. 1853. – Од. зб.162. – 34 арк.
34. Лебединцев Ф. Взгляд на унию, бушую в Юго-Западной России. 1851. – Од. зб.179. – 70 арк.
35. Михаил (Иоаннович). Очерк першого периода истории Сербской церкви от появления между сербами христианства, до Св. Саввы, архиепископа Сербского (до 1292 г. от Р.Х.). 1853. – Од. зб.187. – 114 арк.
36. Бегановский Ф. Сравнение судьбы западных славян с судьбой восточных в IX – X в. 1854. – Од. зб.202. – 106 арк.
37. Василевич Алимпей. О перенесении сербского патриаршества в немецкую землю. 1857. – Од. зб.206. – 47 арк.
38. Марьянович А. Об учреждении патриаршества в Сербии. 1865. – Од. зб.254. – 78 арк.
39. Программа заседания Исторического общества Нестора-летописца 23 октября 1897 г. – Од. зб.290. – 2 арк.
40. Программа заседания Исторического общества Нестора-летописца 28 апреля 1904 г. – Од. зб.299. – 2 арк.
41. Билич Н. Очерк истории Черногорской церкви в период феократии (1500 – 1856 гг.). 1867. – Од. зб.337. – 69 арк.
42. Маркович Н. Очерк истории православия в Чехии до X века. 1871. – Од. зб.481. – 143 арк.

43. Вукотич И. Почерк истории православной церкви Черногорской от падения самостоятельности (1389 г.) до нашего времени. 1872. – Од. зб.558. – 102 арк.
44. Ружичич Н. Об отношении сербской церкви к константинопольскому патриархату от появления между сербами христианства до наших времен. 1874. – Од. зб.596. – 112 арк.
45. Горлицын Д. Следы славянской литургии в Чехии. 1879. – Од. зб.776. – 172 арк.
46. Якубович В. Сравнительная характеристика религиозных верований славян на основе „Слова о полку Игореве”, „Краледворской рукописи” и „Суда Любуша”. 1884. – Од. зб.997. – 108 арк.
47. Веселинович С. Почерк истории Печской кафедры в Старой Сербии. 1889. – Од. зб.1137. – 370 арк.
48. Пеич М. Христианство у сербов до XII в. 1890. – Од. зб.1193. – 158 арк.
49. Попович Д. Борьба православия с латинством в Сербии в первом тысячелетии новой истории. 1890. – Од. зб.1194. – 210 арк.
50. Протич П. Жития Сербских святых как церковно-исторический источник. 1890. – Од. зб.1195. – 215 арк.
51. Весич И. Состояние Сербской церкви со времени освобождения сербов от турецкого ига до настоящего времени. 1891. – Од. зб.1214. – 414 арк.
52. Анжелкович М. Состояние православной церкви со времени восстановления Сербского княжества до нашего времени (1815 – 1893). 1895. – Од. зб.1379. – 516 арк.
53. Беднов В. Православная церковь в Польше и Литве (По „Volumina Legum”). 1902. – Од. зб.1715. – 585 арк.

**4. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН
України.**

Фонд. 99. О.Бодянский.

54. Разбор сочинения проф. Бодянского „О времени происхождения славянских племен”, составленный испр. Должность экстраорд. проф. Ф.Буслаевым и представленный в заседание историко-филологического факультета 22 апр. 1855 г. – Од. зб.34, Арк.103-114.

5. Российский государственный исторический архив

Ф.733. Департамент народного просвещения.

55. Дело об утверждении профессора А.И.Стойковича ректором университета 1806 – 1807. – Оп.49. – Ед. хр.61. – 7 л.

56. Дело про утверждение профессора А.Стойковича ректором Харьковского университета 1811 г. – Оп.49. – Ед. хр.112. – 11 л.

57. Дело про увольнение профессора Петербургского педагогического института Г.Терлаича и о назначении профессоров Харьковского университета 1810 – 1812. – Оп.49. – Ед. хр.118. – 15 л.

58. Дело об утверждении кандидата университета И.И.Срезневского в степени магистра политических наук, о командировке его за границу для изучения славянских наречий и переводе его профессором Петербургского университета. – Оп.49. – Ед. хр.1130. – 233 л.

59. Дела о запрещении публичной защиты диссертации Н.И.Костомарову на тему „О причинах и характере унии в Западной России”, об утверждении выбранной им другой темы „Об историческом значении народной русской поэзии” и об утверждении в степени магистра исторических наук. – Оп.50. – Ед. хр.164. – 23 л.

60. Срезневский И. Программа преподавания славянской филологии в Санкт-Петербургском университете. – Оп.50. – Ед. хр.181. – Л.15-29.

61. Формулярный список о службе и достоинствах Ректора императорского Харьковского университета, действительного статского советника Артемовского-Гулака. – Оп.50. – Ед. хр.213. – Л.4-40.
62. Дело об утверждении и.д. профессора Харьковского университета И.Срезневского в ученой степени доктора филологии и о переводе его в Петербургский университет. – Оп.50. – Ед. хр.398. – 12 л.
63. Дело об увольнении инспектора Киевской гимназии М.Берлинского. – Оп.69. – Ед. хр.194. – 10 л.
64. Дело об учреждении должности инспектора по частным учебным заведениям в Киеве и назначении инспектором проф. В.Цыха. – Оп.69. – Ед. хр.197 а. – 5 л.
65. Дело об учреждении в университете кафедры истории и литературы славянских наречий. – Оп.69. – Ед. хр.446. – 7 л.
66. Дело об утверждении устава и штата Киевского университета. – Оп.69. – Ед. хр.513. – 248 л.
67. Дело об увольнении профессора университета М.Максимовича, назначении ему пенсии и о разрешении назначить его временным профессором по кафедре русской словесности. – Оп.69. – Ед. хр.524. – 41 л.
68. Дело об отклонении кандидата университета Варшавского А.Кухарского на должность профессора по кафедре истории и литературы славянских наречий. – Оп.69. – Ед. хр.684. – 12 л.
69. Дело о смерти профессора университета В.Домбровского и назначении Н.И.Костомарова адъюнктом по кафедре русской истории. – Оп.70. – Ед. хр.75. – 10 л.
70. Дело об усилении надзора за учащимися Киевского учебного округа в связи с революционными событиями в Европе и о составлении новых программ преподавания славянских наречий, всеобщей и русской истории... – Оп.70. – Ед. хр.181. – 63 л.

71. Дело об исключении из каталогов библиотеки I-й Киевской гимназии книг, взятых бывшим адъюнктом Киевского университета Н.Костомаровым и пропавшим после ареста. – Оп.70. – Ед. хр.382. – 3 л.
72. Дело об утверждении исполняющего должность профессора Нежинского лицея И.В.Лашнюкова в должности профессора. – Оп.70. – Ед. хр.642. – 10 л.
73. О командировке за границу с научной целью профессоров университета С.Гогоцкого, Н.Иванишева, В.Яроцкого и др., профессора Нежинского лицея И.В.Лашнюкова. – Оп.70. – Ед. хр.1022. – 145 л.
74. О командировании за границу с ученой целью экстраординарного профессора русского языка и славянского языкознания А.А.Котляревского. – Оп.147. – Ед. хр.642. – 297 л.
75. Формулярный список о службе Т.Д.Флоринского (1888 г.). – Оп.150. – Ед. хр.293. – Л.221-226.

6. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской Академии наук

Фонд 30. Кеппен П.И.

76. Кеппен Путевые записки 1821 и 1822 г. Кн.5. Поездка в Прагу. – Оп.1. – Ед. хр.139. – 224 л.

Фонд 35. Ламанский В.И.

77. Котляревский А. Письма к Ламанскому В.И. Без даты. – Оп.1. – Ед. хр.756. – 1 л.
78. Лавровский П.А. Письма к Ламанскому В.И. 1867 – 1885. – Оп.1. – Ед. хр.818. – 14 л.
79. Флоринский Т.Д. Письма к Ламанскому В.И. 1878 – 1910. – Оп.1. – Ед. хр.1447. – 147 л.

Фонд 95. Куник А.А.

80. Котляревский А.А. Письма к Кунику А.А. – Оп.2. – Ед. хр.440. – 79 л.

Фонд 116. Успенский Ф.И.

81. Флоринский Т.Д. Письма к Успенскому Ф.И. 1881 – 1912 гг. – Оп.2. – Ед. хр.401. – 21 л.

Фонд 134. Шахматов А.А.

82. Ильинский Г.А. Письма к Шахматову А.А. – Оп.3. – Ед. хр.606. – 34 л.

Фонд 172. Сперанский М.Н.

83. Сперанский М.Н. Отрывки из дневников 1890 – 1903. – Оп.1. – Ед. хр.9. – 98 л.

84. Флоринский Т.Д. Письма к Сперанскому М.Н. 1897 – 1908. – Оп.1. – Ед. хр.311. – 23 л.

Фонд 216. Срезневский И.И.

85. Срезневский И.И. Законник Сербьского царя Душана, 1349 г. Историко-юридическая заметка. – Оп.1. – Ед. хр.599. – 5 л.

86. Срезневский И.И. Мысли о преподавании в университетах славяноведения (1841 – 1842 гг. Вероятно). – Оп.1. – Ед. хр.727. – 17 л.

87. Срезневский И.И. Введение в изучение славянства. – Оп.1. – Ед. хр.734. – 56 л.

Фонд 827. Державин Н.С.

88. Державин Н.С. История славяноведческих изучений в России и СССР: Монография (рукопись). – Оп.1. – Ед. хр.49. – 500 л.

7. Отдел рукописей Российской национальной библиотеки

Фонд 73. Бильбасов Василий Алексеевич.

89. Бильбасов В.А. Лекции по всеобщей истории в Киевском университете. 1867, Ч.1. автограф. – Оп.1. – Ед. хр.48. – 200 л.

90. Бильбасов В.А. Лекции по всеобщей истории в Киевском университете (Историческая критика. Очерк событий XIX ст.). – Оп.1. – Ед. хр.73. – 183 л.

Фонд 313. Иннокентий (Борисов Иван Алексеевич).

91. Для истории церкви польской (Заметки). – Оп.1. – Ед. хр.11. – 2 л.
92. Письма архимандриту Дионисию 1836, 1842 – 1856 гг. – Оп.1. – Ед. хр.30. – 223 л.
93. Документы из переписки 1818, 1833 – 1847 гг. – Оп.1. – Ед. хр.38. – 389 л.
94. Письма духовных лиц архимандриту Херсонскому Иннокентию (т.ч. Е.Болховитинова). 1824 – 1847 гг. – Оп.1. – Ед. хр.40. – 348 л.

Фонд 385. Костомаров Николай Иванович.

95. Письма Константину Максимовичу Семеновскому 1841 – 1847 гг. – Оп.1. – Ед. хр.15. – 15 л.

Фонд 386. Котляревский Александр Александрович.

96. Письма В.Б.Антоновича. 1878 – 1881. – Оп.1. – Ед. хр.14. – 6 л.
97. Письма Н.П.Задерацкого. 1875. – Оп.1. – Ед. хр.46. – 11 л.
98. Письма А.А.Кочубинского. 1876 – 1881. – Оп.1. – Ед. хр.62. – 50 л.
99. Письма П.А.Лавровского. 1868 – 1881. – Оп.1. – Ед. хр.67. – 6 л.
100. Письма М.А.Максимовича. 1863 – 1869. – Оп.1. – Ед. хр.72. – 12 л.

Фонд 550. Основное собрание рукописной книги.

101. Сборник. XVII в. – F.IV.214. – 518 л.
102. Кройника от летописцев стародавних. Конец XVII в. – F.IV.215. – 680 л.
103. Бантыш-Каменский Н.Н. Дипломатическое собрание дел между Россией и Польшей за 1487 – 1700 гг. Конец XVIII в. – F.IV.323. – 236 л.
104. Покас Г. Две истории о козацком народе. – F.IV.812. – 81 л.

Фонд 588. Погодин Михаил Петрович.

105. Летопись Грабянки с дополнениями. 1757. – Оп.2 (рукописи). – № 1519. – 11, 175 л.

106. Летопись Грабянки середины XVIII в. – Оп.2 (рукописи). – № 1521. – VI, 108 л.

Фонд 621. Пыпин Александр Николаевич.

107. Письма и записки А.Котляревского. 1867 – 1881. – Оп.1. – Ед. хр.441. – 31 л.

Фонд 775. Собрание Андрея Александровича Титова.

108. Летописец Дмитрия Ростовского (с его пометами). – Оп.1. – Ед. хр.957. – 191 л.

109. Сборник бумаг Липранди XIX в. – Оп.1. – Ед. хр.2312. – 196 л.

110. Сборник бумаг Липранди XIX в. – Оп.1. – Ед. хр.2316. – 203 л.

Фонд 818. Флоринский Тимофей Дмитриевич.

111. Постановления Дубровницкого Статута о рабах и торговле рабами. Статья, черновой вариант. Без даты. – Оп.1. – Ед. хр.41. – 7 л.

112. Программы (5) лекционных курсов Т.Д.Флоринского по истории и филологии славянских народов. 1884 – 1917. – Оп.1. – Ед. хр.53. – 25+ 1 л.

113. Владимирский-Буданов М.Ф. Письма (64) Т.Д.Флоринскому. 1892 – 1917. – Оп.1. – Ед. хр.141. – 136 + 2 л.

114. Кулаковский Ю.А. Письма (56) Т.Д.Флоринскому. 1884 – 1917. – Оп. 1. – Ед. хр.213. – 127 л.

115. Лукьяненко. А. Письма (6) Т.Д.Флоринскому. Загреб, 1907. – Оп.1. – Ед. хр.228. – 12 л.

116. Радченко К. Письма (8) Т.Д.Флоринскому. 1896 – 1907. – Оп.1. – Ед. хр.275. – 17 л.

117. Соболевский А.И. Письма (50) Т.Д.Флоринскому. 1891 – 1908. – Оп.1. – Ед. хр.302. – 110 л.

118. Соболевский А.И. Письма (41) Т.Д.Флоринскому. 1909 – 1919. – Оп.1. – Ед. хр.303. – 92 л.

119. Фортинский Ф.Я. Предписание Т.Д.Флоринскому с указанием принять на себя обязанности ректора. 27 июля 1892 г. – Оп.1. – Ед. хр.322. – 2 л.
120. Ягич И.В. Письма (13) Т.Д.Флоринскому. 1892 – 1907. – Оп.1. – Ед. хр.360. – 32 л.

8. Рукописный Отдел Библиотеки Академии Наук РАН

Фонд 27. Собрание И.Срезневского.

121. Летопись Густинская с прибавлениями XVIII в. – № 24.4.35. – 186 л.

Фонд 31. Основное собрание рукописей.

122. История малороссийских козаков и войн Богдана Хмельницкого. XVIII. – № 17.16.6. – 71, II л.

Фонд 50. Собрание Воронцовых.

123. Хронограф западнорусской редакции с прибавлениями. Две рукописи XVII в. – № 4.7.25. – 427 л.

9. Архив Санкт-Петербургского института истории РАН

Фонд 36. Воронцовы.

124. Липранди И. Краткое обозрение Молдавии, Валахии и других прилегающих земель в военном отношении, с присовокуплением сего данные о военных приготовлениях турок до 20 марта 1828 года. – Оп.1. – Ед. хр.255. – 34 л.

125. Краткая выписка о Малороссийском народе и запорожцах. – Оп.1. – Ед. хр.414. – 410 л.

Фонд 200. А.Скальковский.

126. Дневник А.Скальковского. 1848 – 1849 гг. – Оп.1. – Ед. хр.29. – 89 л.

127. Материалы по истории Новороссии. – Оп.2. – Ед. хр.89. – 32 л.

Фонд 238. Коллекция рукописных книг.

128. Черновые заметки и выписки митрополита Евгения. Без даты. – Оп.2. – Ед. хр.136/2. – 33 л.

129. Черновики писем митрополита Евгения разным лицам. 1819 – 1836.
– Оп.2. – Ед. хр. 136/5. – 32 л.

10. Отдел рукописей Института русской литературы

(Пушкинский дом) РАН

Фонд 134. Кони А.Ф.

130. Диплом доктора славянской филологии А.А.Котляревского. – Оп.4.
– Ед. хр.179. – 1 л.

Фонд 250. Пыпин Александр Николаевич.

131. Письма Котляревского Александра Александровича. 1860 – 1881.
Оп.1. – Ед. хр.275. – 246 л.

132. Срезневский И.И. Письма Котляревскому А.А. 1863 – 1878. – Оп.1.
– Ед. хр.277. – 36 л.

133. Степович А. Воспоминания о А.Котляревском. 1898. – Оп.1. – Ед.
хр.280. – 2 л.

134. Кочубинский А.А. Письма. 1889 – 1892. – Оп.3. – Ед. хр.237. – 13 л.

Фонд 339. Бантыш-Каменский Д.Н.

135. Письма ранних лиц к Д.Н.Бантыш-Каменскому, А.К.Разумовскому,
А.М.Римскому-Корсакову и др. 1720 – 1846. – Оп.1. – Ед. хр.1. – 230
л.

Фонд 572. Кулаковский П.А.

136. Флоринский Т.Д. Письма (4) к Кулаковскому П. 1894 – 1898. – Оп.1.
– Ед. хр.243. – 8 л.

Фонд 603. Мурзакевич Н.И.

137. Формулярный список о службе Н.И.Мурзакевича. – Оп.1. – Ед. хр.39.
– 32 л.

138. Письма митрополита Евгения Н.Мурзакевичу. 1834 – 1837. – Оп.1. –
Ед. хр.106. – 33 л.

11. Российский государственный архив древних актов

Фонд 79. Сношения России с Польшей.

139. Книги и дела 1462 – 1719 гг. (Рукописная, составлена в 1763 – 1804 гг. Н.Н.Бантыш-Каменским). – Оп.1. – 2640 ед. хр.
140. Грамоты 1572 – 1699 гг. (Рукописная, составлена Н.Н.Бантыш-Каменским в 1801 г.). – Оп.2. – 327 ед. хр.
141. Грамоты 1431 – 1717 гг. (Рукописная, составлена Н.Н.Бантыш-Каменским). – Оп.3. – 217 ед. хр.

Фонд 86. Сношения России с Сербией и Черногорией.

142. Дела 1699 – 1717 гг. (Рукописная, составлена в 1805 г. Н.Н.Бантыш-Каменским). – Оп.1. – 17 ед. хр.

Фонд 89. Сношения России с Турцией.

143. Книги и дела 1512 – 1729 гг. (Рукописная, составлена Н.Н.Бантыш-Каменским). – Оп.1. – 530 ед. хр.
144. Грамоты 1615 – 1718 гг. (Рукописная, составлена Н.Н.Бантыш-Каменским в 1805 г.). – Оп.2. – 15 ед. хр.
145. Трактаты 1627 – 1791 гг. (Рукописная, составлена Н.Н.Бантыш-Каменским в 1805 г.). – Оп.3. – 48 ед. хр.

Фонд 181. Рукописный отдел Библиотеки Московского главного архива МИД.

146. Летописец Малороссийский с некоторыми до малороссийских дел касавшимися грамотами и указами. – Оп.1. – Ед. хр.92/121. – 98 л.
147. Бантыш-Каменский Н. Дипломатическое собрание дел, между Российским и польскими государствами происходивших, на времена царствований всероссийских государей разделенное. – Оп.20. – Ед. хр.1086, Ч.1. – 272 л.
148. Бантыш-Каменский Н. Переписка между Россиею и Польшею в царствование Алексея Михайловича. – Оп.20. – Ед. хр.1086, Ч.2. – 506 л.

149. Бантыш-Каменский Н. Приложение к дипломатическому собранию дел между Российскими и Польскими государствами происходивших. – Оп.20. – Ед. хр.1086, Ч.III. – 431 л.
150. Бантыш-Каменский Н. Переписка между Россиею и Польшею в Государствование Алексея Михайцловича. – Оп.20. – Ед. хр.1086, Ч.IV. – 413 л.
151. Бантыш-Каменский Н. Тетради 12 и 13 составляющие продолжение “Дипломатического собрания дел между Российскими и Польскими государствами с 1488 по 1682 гг.” – Оп.20. – Ед. хр.1086, Ч.V. – 61 л.
152. Бантыш-Каменский Н. Сокращенное известие между Российскими монархами и европейскими дворами Посольствах, переписках и договорах, хранящихся в Государственной Коллегии Иностраннных дел в Московском архиве с 1481 по 1801 год: В 5 частях. – Ч.III. Содержащая переписку с ...Польским двором. – Оп.20. – Ед. хр.1108/1034. – 619 л.
153. Выписка обстоятельная о выборе на Польский престол кандидатов по кончине Августа II и о избрании о том в короли сына его Августа III с 1727 по 1734 год. – Оп.20. – Ед. хр.1113. – 209 л.

Фонд 1367. Митрополит киевский Евгений Болховитинов.

154. Письма митрополита киевского Евгения к И.М.Снегиреву. 1834 – 1836. – Оп.1. – Ед. хр.3. – 5 л.

12. Архив Российской академии наук.

Фонд 1548. Пичета Владимир Иванович, 1878 – 1947.

155. Пичета В.И. Начало славяноведческой науки в России. – Оп.1. – Ед. хр.339. – 267 л.
156. Пичета В.И. О русском славяноведении в XIX в. и в период империализма (1896-1917 гг.). – Оп.1. – Ед. хр.349. – 78 л.
157. Пичета В.И. Изучение истории Польши в русской историографии. – Оп.1. – Ед. хр.362. – 64 л.

13. Российский государственный архив литературы и искусства

Фонд 248. Карамзин Н.

158. Письма Н.Н.Бантыш-Каменского Карамзину. 1806, 1807. – Оп.2. – Ед. хр.19. – 17 л.

Фонд 314. Максимович М.А.

159. Письма А.Котляревского (1860-е гг.). – Оп.1. – Ед. хр.28. – 7 л.
 160. Письма П.Кулиша. 1850 – 1864. – Оп.1. – Ед. хр.30. – 71 л.
 161. Письма Н.Надеждина. 1837 – 1840. – Оп.1. – Ед. хр.34. – 9 л.

Фонд 436. Срезневские И.И., В.И., О.И.

162. Выписки и записки библиографические и исторические касательно истории Украины и Польши. 1830-е гг. – Оп.1. – Ед. хр.280. – 38 л.
 163. Письма И.Срезневского В.Ганке 1840 – 1842. – Оп.1. – Ед. хр.1043. – 94 л.
 164. Письма И.Срезневского А.Котляревскому. 1863 – 1879. – Оп.1, Ед. хр.1060. – 42 л.
 165. Письма Н.И.Костомарова. 1838 – 1878, б.д. – Оп.1. – Ед. хр.1246. – 58 л.
 166. Письма А.Котляревского. 1863 – 1879. – Оп.1. – Ед. хр.1249. – 70 л.
 167. Письма П.А.Лавровского. 1851 – 1879. – Оп.1. – Ед. хр.1264. – 192 л.
 168. Послужніе списки И.Срезневского с 1829 по 1851. – Оп.1. – Ед. хр.1695 а. – 21 л.
 169. Письмо Владимирского-Буданова и других студентов Киевского университета И.Срезневскому 21 января 1863 г. – Оп.1. – Ед. хр.1177. – 2 л.

Фонд 439. Сперанский М.Н.

170. Выписки из рукописей Народной библиотеки в Софии, сделанные М.Н.Сперанским (конец XIX в.). – Оп.1. – Ед. хр.386. – 84 л.

171. „Миня праздничная”, „Житие Св. Петки” и др. Выписки из рукописей библиотеки Синода в Софии М.Сперанского. – Оп.1. –Ед. хр.387. – 21 л.

14. Отдел рукописей Российской государственной библиотеки

Фонд 18. Барсуков Н.П.

172. Липранди И. Записка о службе. – Карт.1. – Ед. хр.2484. – 98 л.

Фонд 40. Будилович А.С. и Добрянский А.Н.

173. Будилович А.С. Лекция „О современном положении славян западных и южных и некоторых своих по этому поводу соображениях” (1870-е гг.). – Карт.7. – Ед. хр.4. – 9 л.
174. Будилович А.С. История славян (по Первольфу). Курс лекций. 70-е гг. – Карт.7. – Ед. хр.32. – 16 л.

Фонд 49. Венелин Ю.И.

175. Венелин Ю. О древних славянах. Статья, без даты. – Карт.2. – Ед. хр.32. – 24 л.
176. Венелин Ю. Новейшая история Болгар. Статья, без даты. – Карт.2. – Ед. хр.36. – 2 л.
177. Венелин Ю. О Сербях. Статья, без даты. – Карт.2. – Ед. хр.47. – 9 л.
178. Венелин Ю. О Славянах в Германии, называемых Сорбами или Вендами. Без даты. – Карт.3. – Ед. хр.89. – 3 л.
179. Венелин Ю. Путевые заметки. Болгария. – Карт.5. – Ед. хр.139. – 203 л.
180. Венелин Ю. Конспект преподавания истории славянских языков и истории, составленный по поручению совета Московского университета [1834]. – Карт.7. – Ед. хр.1. – 18 л.

Фонд 86. Григорович В.И.

181. Григорович В.И. Отзыв о трудах А.А.Кочубинского при избрании его доцентом Новороссийского университета (1871). – Карт.3. – Ед. хр.13. – 2 л.

182. Григорович В.И. Разбор работы А.Кочубинского о Базельских компактатах (конец 1870-х гг.). – Карт.3. – Ед. хр.19. – 18 л.
183. Григорович В.И. Докладная записка в Совет Новороссийского университета с ходатайством об отправлении в славянские земли магистра А.Кочубинского, 1874. – Карт.3. – Ед. хр.44. – 4 л.
184. Леонтович Ф.И. Письма к Григоровичу В.И. 1870, 1876. – Карт.4. – Ед. хр.73. – 40 л.

Фонд 203. Общество истории и древностей российских.

185. Война с Портою с 1806 – 1812 гг. (Из дипломатического и секретного Архивов, хранившихся в м. Тульчине, главной квартире 2-й армии). Выписки, сделанные по распоряжению начальника главного штаба армии, генерал-адъютанта Киселева 1820 – 1824 гг., полковником Липранди. – Карт.220. – Ед. хр.3. – 324 л.

15. Biblioteka PAN w Krakowie. Oddzial rękopisow.

186. Letopis si jest kronika z raznych awtorow. – Rkps 281. – 259 s.

16. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Oddzial rękopisow.

187. Kodeks w jezyku ruskim. – Rkps 1273. – 259 s.

II. Опубліковані документи

188. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд.2 (1721 – 1795 гг.). Т.1 (1721 – 1750 гг.) / Введение и прим. Н.И.Петрова. – К.: Тип. И.И.Чоколова, 1904. – 545 с.
189. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд.2 (1721 – 1795 гг.). Т.3. Царствование Екатерины II (1762 – 1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.) / Введение и прим. Н.И.Петрова. – К.: Тип. И.И.Чоколова, 1906. – 574 с.

190. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд.2 (1721 – 1795 гг.). Т.4. Царствование Екатерины II (1762 – 1795 гг.). Киевский митрополит Гавриил Кременецкий (1770 – 1783 гг.). – К. : Тип. И.И.Чоколова, 1907. – 590 с.
191. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд.2 (1721 – 1795 гг.). – Т.5. Царствование Екатерины II (1762 – 1795 гг.). Киевский митрополит Самуил Миславский (1783 – 1795 гг.). – К. : Тип. И.И.Чоколова, 1908. – 569 с.
192. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд.3 (1796 – 1869 гг.). – Т.1 (1796 – 1803 гг.) / Прил и прим. Ф.Титова. – К. : Тип. И.И.Чоколова, 1910. – 575 с.
193. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд.3 (1796 – 1869 гг.). – Т.2 (1804 – 1808 гг.) / Прил и прим. Ф.Титова. – К. : Тип. И.И.Чоколова, 1911. – 654 с.
194. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд.3 (1796 – 1869 гг.). – Т.3 (1809 – 1812 гг.) / Прил и прим. Ф.Титова. – К. : Тип. И.И.Чоколова, 1912. – 875 с.
195. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд.3 (1796 – 1869 гг.). – Т.4 (1813 – 1819 гг.) / Прил и прим. Ф.Титова. – К.: Тип. И.И.Чоколова, 1913. – 928 с.
196. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд.3 (1796 – 1869 гг.). – Т.5 (1820 – 1869 гг.) / Прил и прим. Ф.Титова. – К.: Типо-литография „И.И.Чоколов”, 1915. – 897 с.
197. Българо-руски научни връзки XIX – XX век: Документи / Съст. Л.Костадинова, Ф.Флорова, Б.Димитрова. – София: Из-во БАН, 1968. – 408 с.
198. Винодольский закон 1280 года [Пер. с сербского и прим. О.Бодянского] // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1846. – Кн.4. – С.3-42.

199. Державин Н.С. Отчет о поездке в Бессарабскую губернию и в Болгарию // Отчет о деятельности Отделения русского языка и словесности за 1910 год. – СПб, 1911. – С.64-66.
200. Документы к истории славяноведения в России 1850 – 1912 / Под ред. Б.Д.Грекова. – М. –Л.: Из-во АН СССР, 1948. – 407 с.
201. Зарубежные славяне и Россия: Документы архива М.В.Раевского. 40 – 80-е годы XIX в. – М.: Наука, 1975. – 576 с.
202. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / АН УРСР. Інститут історії та ін.; ред. Кол П.С.Сохань (голова) та ін. – Т.І. – К.: Наукова думка, 1990.– 544 с.
203. О преподавании польской словесности в Харьковском университете // Журнал департамента народного просвещения. – 1821. – Ч.1, Кн.3. – С.306-307.
204. Отчет о занятиях проф. Лицея кн. Безбордко И.Лашнюкова, во время заграничного его путешествия с научной целью // Циркуляр по управлению Киевским Учебным округом за 1863 год. – К.: Унив. тип., 1863. – С.318-331, 336-362.
205. Отчет о разных памятниках древности, открытых и приобретенных в некоторых местах Болгарии и Румелии. Представлен Е.С.Г. Новороссийскому и Бессарабскому Генерал-губернатору графу М.С.Воронцову В.Г.Тепляковым // Одесский вестник. – 1829. – 1 мая.
206. Послужной список сверхштатного заслуженного ординарного профессора Императорского Университета Св. Владимира Владимира Бонифатьевича Антоновича // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. / Упор. В.Короткий, В.Ульяновський. – Т.1. – К.: Заповіт, 1997. – С.154-155.
207. Роспись книг келейных Св. Димитрия митрополита Ростовского // Ярославские губернские ведомости. – 1855. Часть неофициальная. – 4, 11, 18 июня. – С.180-197.

208. Сборник распоряжений Министерства народного просвещения. – Т. I. – СПб., 1866. – 798 с.
209. Срезневский И.И. Донесение Министру народного просвещения из Вены от 8(20) февр. 1841 г. // Журнал министерства народного просвещения. – 1841. – Ч.31. – Отд.4. – С.9-36.
210. Срезневский И.И. Донесение Министру народного просвещения из Загреба от 2(15) авг. 1841 г. // Журнал министерства народного просвещения. – 1842. – Ч.33. – Отд.4. – С.11-20.
211. Срезневский И.И. Донесение Министру народного просвещения. Донесение 4-е из Братиславы от 5(17) апр. 1842 г.; Донесение 5-е из Кракова от 2 авг. 1842 г. // Журнал министерства народного просвещения. – 1843. – Ч.37, № 2. – Отд.4. – С.45-74.
212. Университетский устав 1863 года. – СПб.: Тип. Иосафата Огризко, 1863. – 108 с.
213. Устав и штат православных духовных академий, высочайше утвержденный 20 апреля 1884 года. – К.: В тип. Г.Корчак-Новицкого, 1884. – 31 с.

III. Мемуари та епістолярні матеріали

214. Автобиографические показания Стефана Лукомского, воспитывавшегося в Киевской академии и путешествовавшего за границу для довершения образования // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд.2 (1721 – 1795 гг.). Т.1 (1721 – 1750 гг.), Ч.1 / Введение и прил. Н.И.Петрова. – К. : Тип. И.И.Чоколова, 1904. – С.213-214.
215. Бернштейн С.Б. Трагическая страница из истории славянской филологии (30-е годы XX века) // Советское славяноведение. – 1989. – № 1. – С.1. – С.77-82.
216. Диарий св. Димитрия // Шляпки И.А. Св. Димитрий Ростовський и его время (1651 – 1709 г.). – СПб., 1891. – Приложения. – С.1-52.

217. Дневник Освенцима (в извлечении и переводе) // Киевская старина. – 1882. – Кн.1. – С.126-151; Кн.2. – С.366-385; Кн.5. – С.257-276; Кн.6. – С.433-450; Кн.9. – С.503-522; Кн.11. – С.328-348; Кн.12. – С.593-608.
218. Дневные записки святителя Димитрия митрополита Ростовского, с собственноручно написанной им книги ... списанные // Древняя Российская Вивлиофика. / Изд. Н.Новиковым. – 1774. – Ч.6, декабрь. – С.315-408.
219. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717 – 1767) / Под ред. А.М.Лазаревского. – К., 1893. – Ч.1 (1717 – 1725). – XVI, 323 с., 1895. – Ч.2 (1725 – 1730). – 344 с.; 1897. – Ч.3 (1730 – 1734). – 418 с.
220. Завалишин Д.И. Записки декабриста. – М., 1905. – 142 с.
221. Записки Карла Хоецкого (1768 – 1776 г.) // Киевская старина. – 1883. – Кн.3. – С.306-346; Кн.11. – С.433-449; Кн.12. – С.593-608.
222. Корнилович А.О. Сочинения и письма / Издание подготовили А.Г.Грумм-Гржимайло и Б.Б.Кафенгауз. – М.–Л.: Из-во АН СССР, 1957. – 551 с.
223. Корреспонденция П.Й.Шафарика: Переписка П.Й.Шафарика с российскими учеными (1825-1861). – Т.І: В 2-х ч. – Прага, 1927 – 1928. – 1015 с.
224. Костомаров Н.И. Автобиография // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биограф. очерк В.А.Замлинского; Примеч. И.Л.Бутича. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – С.425-651.
225. Лавровский П. Воспоминания о В.В.Ганке. – М., 1861. – 14 с. [Отд. оттиск из „Московских ведомостей”. – 1861. – № 9].
226. Лавровский П. Воспоминание о В.В.Ганке и П.И.Шафарике. – Харьков, 1861 [Отд. оттиск из „Отчета Харьковского университета за 1861 год”].

227. Максимейко Н. Автобиография // Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905). 1. История факультета. 2. Биографический словарь профессоров и преподавателей. – Харьков: Печат. дело, 1908. – С.235.
228. Маркевич Я. Дневные записи малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч.І. – 399 с.; Ч.ІІ. – 401 с.
229. Надеждин Н.И. Записка о путешествии по южнославянским странам // Журнал министерства народного просвещения. – 1842. – № 4 – 6. – С.100-109.
230. Надеждин Н. Опыт о путешествии, совершенном в 1840 и 1841 годах по южно-славянским землям // Записки Одесского Общества истории и древностей. – 1844. – Т.1, отд.2. – С.518-548.
231. Новороссийский университет в воспоминаниях современников: К 135-летию Одесского университета / Составление, археографическая обработка и подготовка текстов, авторство предисловия, комментариев и имен. указателя Ф.А.Самойлова. – Одесса: Астропринт, 1999. – 296 с.
232. Письма к Вячеславу Ганке из славянских земель / Изд. В.Францев. – Варшава: Тип. Варшавського ученого округа, 1905. – 1302 с.
233. Письма к М.П.Погодину из славянских земель (1835-1861) / Предисл. и прил. Н.Попова. – М., 1879 – 1880. – Вып.1 – 3.
234. Письма П.А.Кулиша к О.М.Бодянскому (1846 – 1877 гг.) [Сообщ А.Титов]. – К., 1898. – 124 с. [Отд. оттиск из „Киевской старины”].
235. Письма М.П.Погодина к М.А.Максимовичу (1832 – 1873). – СПб., 1882.
236. Письма Михайла Олександровича Максимовича к Осипу Максимовичу Бодянському 1838 – 1873 // Чтения в Обществе

- истории и древностей российских при Московском университете. – Кн. 1. – М.: Унив. тип., 1887. – С.117-181.
237. Письма Николая Никифоровича Мурзакевича к Осипу Максимовичу Бодянскому 1838 – 1866 // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн. 1. – М.: Унив. тип., 1887. – С.183-213.
238. Письма Петра Алексеевича Лавровского к Осипу Максимовичу Бодянскому. 1851 – 1876 [С предисл. А.Титова] // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн. 1. – М.: Унив. тип., 1887. – С.215-250.
239. Письма Феофана Прокоповича // Труды Киевской духовной академии. – 1865. – Т.3 (октябрь). – С.260-279.
240. Пичета В.И. Воспоминания о Московском университете (1897 – 1901) // Славяне в эпоху феодализма. – М.: Наука, 1978. – С.52-65.
241. Пичета И. Факты и воспоминания: Из жизни герцеговинца на службе духовному ведомству. – Харьков: Тип. „Мирный труд”, 1912. – 173 с.
242. Прокопович Ф. Листи // Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах / Ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1981. – С.187-308.
243. Путевые письма И.И.Срезневского из славянских земель (1839-1842). – СПб., 1895. – 395 с.
244. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию Д.Б.К. – М.: В Губернской тип. у Л.Решетникова, 1810. – 192 с.
245. Срезневский И.И. Воспоминания о В.В.Ганке // Известия II отд. Имп. АН. – Т.IX. – СПб., 1851. – С.215-229.
246. Срезневский И.И. Воспоминания о научной деятельности Евгения, митрополита Киевского // Сборник статей читанных в ОРЯС Имп. АН. – Т.V, Вып. I: Чтения 18 дек. 1867 года в память митрополита Киевского Евгения с прилож. – СПб, 1868. – С.1-42.

247. Степович А. К биографическому материалу об А.А.Котляревском (Воспоминания) // Киевская старина. – 1892. – № 3. – С.478-482.
248. Тепляков В. Письма из Болгарии (Писаны во время кампании 1829 г.). – М.: Тип. Семена, 1833. – XVI, 210, VII с.
249. Успенский Ф.И. Воспоминания о В.И.Григоровиче. – Одесса. 1890. – 38 с.
250. Шафарик П.И. Письма к О.М.Бодянскому (1838 – 1857) с приложением писем П.И.Шафарика к В.И.Григоровичу (1852 –1856) / Пригот. к изд. П.А.Лавровым и М.Н.Сперанским // Чтения в Историческом обществе истории и древностей российских. – 1896. – Кн. I, отд.2. – С.I-LVIII; Кн. II. – С.1-233.
251. Ягич И.В. Новые письма Добровского, Копитара и других югозападных славян. – СПб., 1897. – 425 с
252. Korespondence Pavla Josefa Safarica. Vydal V.A.Francev. – Cast. II. V Praze, 1928. – 492 s.

IV. Монографії і статті

253. Абоба-Плиска. – Вена: Русский археологический институт в Константинополе, 1905. – 289 с.
254. Абрамович Д. Літописні джерела Четьїх-Міней Дмитра Ростовського // Науковий збірник за рік 1929: Записки історичної секції Всеукраїнської Академії наук. – Т. XXII / Під ред. М.Грушевського. – К.: Держ. вид-во, 1929. – С.32-61.
255. Айзеншток І.Я. До перебування Міцкевича на Україні (Адам Міцкевич і П.Гулак-Артемівський) // Міжслов'янські літературні взаємини (Збірник статей). – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С.97-110.
256. Айзеншток І. П.Гулак-Артемівський: Матеріали до біографії та історично-літературної оцінки. – Харків, 1927. – С.39-42.
257. Аландский П.И. А.А.Котляревский (Некролог) // Университетские известия. – 1881. – № 10. – С.1-25.

258. Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII – XVII вв. – М.: Наука, 1973. – 476 с.
259. Ангелов Б. Богомилство в България. – София: Наука и изкуство, 1961. – 316 с.
260. Ангелов Д., Тодоров Т. Н.С.Державин като историк на българския народ // Исторически преглед. – 1963. – № 6. – С.74-93.
261. Андрейцев В.И., Короткий В.А. Микола Іванішев: Монографія. – К.: Пройм, 1999. – 224 с.
262. Антонович В. Акты о козаках // Архив Юго-Западной России. – Ч.III. – Т.І: Акты о козаках (1500 – 1648 гг.). – К.: В Унив. тип., 1863. – С.1-89.
263. Антонович В. Исследование о городах Юго-Западной России (по актам 1432 – 1798 г.) // Архив Юго-Западной России. – Ч.V. – Т.І: Акты о городах (1432 – 1798). – К.: В Унив. тип., 1869. – С.1-94.
264. Антонович В. Источники для истории Юго-Западной России // Антонович В. Лекции 1880 – 1881 гг. – К.: Унив. тип., 1881. – 104 с.
265. Антонович В. Предисловие // Архив Юго-Западной России. – Ч.І. – Т.IV: Акты об унии и состоянии православной церкви в Юго-Западной России во 2-й половине XVII и в XVIII ст. (1648 – 1798 гг.). – К.: В Унив. тип., 1871. – С.1-99.
266. Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. – К.: Наукова думка, 1983. – 223 с.
267. Апанович О. Козацькі літописці // Неопалима купина. – 1995. – № 5 – 6. – С.171-186.
268. Артемовский-Гулак П. Речь в день открытия кафедры польского языка при императорском Харьковском университете, принесенная лектором оною // Украинский вестник. – 1819. – № 2. – С.138-139.
269. Б.а. [Рецензия] Бодянский О.М. О времени происхождения славянских письмен. М., 1855 // Северная пчела. – 1855. – 4 Августа. – С.889.

270. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). – Т.1 (1802 – 1815 г.). – Харьков: Типолит. М.Зильберберга, 1893 – 1898. – 1204 с.; Т.2 (1815 – 1835 г.). – 1904. – 1136 с.
271. Багалей Д. Русская историография. Лекции, читанные в Харьковском университете. – Т.1. – Харьков: Изд. студ. истор.-фил. ф-та, 1907. – 397 с.
272. Багалей Д. Русская историография. – Харьков: Унив. тип., 1911. – 226 с.
273. Багалій Д. Нарис української історіографії. Т.І. Джерелознавство. Вип.І. Літописи – К.: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1923. – 138 с.
274. Багалій Д. Нарис української історіографії. Літописи. Джерелознавство // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкував, вст. стаття, комент. В.В.Кравченко. – Харків: Золоті сторінки, 2001. – С.29-651.
275. Байер Т.-Г. Життєпис Феофана Прокоповича // Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах / Ред. кол. В.І.Шинкарук та ін. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1981. – С.361-372.
276. Байцура Т. Юрій Іванович Венелін. – Братислава: Словацьке пед. вид-во, 1968. – 306 с.
277. [Бантыш-Каменский Д.] Жизнь Николая Николаевича Бантыша-Каменского. – М.: В тип. Имп. медико-хирургической академии, 1818. – 79 с.
278. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К.: Час, 1993. – 656 с.
279. [Бантыш-Каменский Д.] История Малой России со времени присоединения оной к российскому государству при царе Алексее

- Михайловиче, с кратким обзором первобытного состояния сего края. – М.: В тип. С.Селивановского, 1822. – Ч.3. – 243 с.; Ч.4. – 304 с.
280. [Бантыш-Каменский Н.] Выписка о выборе на польский престол кандидата в случае смерти Августа II, и избрании в короли сына его, Августа III, с 1727 по 1734 // Русский вестник. – 1841. – Т.2. – С.397-407.
281. Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии, с показанием начала и важнейших, в продолжении оной чрез два века, приключений, паче же о бывшем от Римлян и Униятов на благочестивых тамошних жителей гонений, по высочайшему блаженныя памяти императрицы Екатерины повелению, из хранящихся Государственной коллегии Иностранных дел в Московском Архиве актов и разных исторических книг ... 1795 года собранное. – М.: В Синодальной Типографии, 1805. – 454 с.
282. [Бантыш-Каменский Н.] Историческое известие об избрании на польский престол короля Августа III, в 1733 г. // Русский вестник. – 1841. – Т.4, Кн.11 – 12. – С.117-302.
283. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1880 год). – Ч.1. (Австрия, Англия, Венгрия, Голландия, Дания, Испания). Издание Комиссии печатания Государственных Грамот и Договоров при Московском Главном Архиве МИД. – М.: Тип. Э.Лисснера и Ю.Романа, 1894. – X, 304 с.
284. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1880 год). – Ч.III (Курляндия, Лифляндия, Эстляндия, Финляндия, Польша и Португалия). Издание Комиссии печатания Государственных Грамот и Договоров при Московском Главном Архиве МИД. – М.: Тип. Э.Лисснера и Ю.Романа, 1897. – 319 с.
285. Бантыш-Каменский Н.Н. Переписка между Россиею и Польшею по 1700 год, составленная по дипломатическим бумагам. – Ч.1. 1487 –

- 1584 // Чтения в Имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М.: Унив. тип., 1860. – Кн.4. – С.1-189.
286. Бантыш-Каменский Н.Н. Переписка между Россиею и Польщею по 1700 год, составленная по дипломатическим бумагам. – Ч.П. 1584 – 1612 // Чтения в Имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М.: Унив. тип., 1861. – Кн.2. – С.1-185.
287. Бантыш-Каменский Н.Н. Переписка между Россиею и Польщею по 1700 год, составленная по дипломатическим бумагам. – Ч.Ш. 1613 – 1645. // Чтения в Имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М.: Унив. тип., 1862. – Кн.4. – С.1-144.
288. Барг М.А. Эпохи и идеи: Становление историзма. – М.: Мысль, 1987. – 348 с.
289. Барсов Н. К биографии Иннокентия, архиепископа Херсоньского и таврическаго // Христианское чтение. – Спб.: Тип. Ф.Елеонского, 1883. – Ч.2 (ноябрь – декабрь). – С.629-656.
290. Барсов Н.И. Несколько слов об архиепископе Иннокентии Борисове по поводу новых материалов для его биографии // Христианское чтение. – 1884. – Ч.1, № 3 – 4. – С.489-531.
291. Барсуков Н. Жизнь и труды М.П.Погодина. – Спб.: Изд. Погодиных, 1889. – Кн.2. – 212 с.
292. Беднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum). – Екатеринослав: Губ. тип., 1908. – 402 с.
293. Беднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum). – Минск: Лучи Софии, 2002. – 432 с.
294. Берков П.Н. Русская литература XVIII в. и другие славянские литературы XVIII – XIX вв. // Русская литература XVIII в. и славянские литературы. – М. – Л.: Из-во АН СССР, 1963. – С.14-32.

295. Берлинский М.Ф. Історія міста Києва / Підг. тексту до друку, вступ. ст., комент. М.Ю.Брайчевського. – К.: Наукова думка, 1991. – 320 с.
296. Бернштейн С. Б. Из истории изучения южных славянских языков в России и в СССР // Вопросы славянского языкознания. – Вып.2. – М., 1957. – С.123-152.
297. Бернштейн С.Б. Из истории русского славяноведения: Виктор Иванович Григорович. – М.: Наука, 1976. – 159 с.
298. Бернштейн С.Б. Константин-Философ и Мефодий: Начальные главы из истории славянской письменности. – М.: Изд-во Московского университета, 1984. – 166 с.
299. Бернштейн С.Б. Curillo-methodiana в России // Ученые записки Тартуского государственного университета. – Вып.649: Труды по русской и славянской филологии. – 1983. – С.22-29.
300. Бессонов П.А. Некоторые черты путешествия Ю.И.Венелина в Болгарию. – Казань, 1890. – 19 с. [Отд. отгиск из „Вестника славянства”].
301. Бессонов П. Юрий Иванович Венелин // Журнал Министерства народного просвещения. – 1882. – № 6, отд.2. – С.159-206.
302. Бильбасов В.А. Кирилл и Мефодий по документальным источникам: В 2-х ч. – СПб.: Печатня В.Головина, 1868. – Ч.1. Критика документов. Римские папы и славянские первоучители. Monumenta diplomatica. – XII, 167 с.; 1871. – Ч.2: Критика легенд. Легендарный образ Кирилла и Мефодия. Codex Legendarum. – V, 389 с.
303. Бильбасов В.А. Чех Ян Гус из Гусинца. Письма Яна Гуса. – СПб.: Печатня В.Головина, 1869. – 88 с.
304. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / Пер. Е.М.Лысенко, прим. А.Я.Гуревича. – М.: Наука, 1973. – 232 с.
305. Боболинский Л. Слово ко любимому читателю всякому // Летопись Григория Грабянки. – К.: В Университетской типографи, 1854. – С.273-275.

306. Богданов А.П. От летописания к исследованию: русские историки последней четверти XVII века. – М.: RISC, 1995. – 556 с.
307. Бодянский О. О времени происхождения славянских письмен. – М.: Унив. тип., 1855. – III, 381, CXV с.
308. Бодянский О. О мнениях касательно происхождения Руси // Сын отечества и Северный архив. – 1835. – Т.51, №37. – С.61-86; №38. – С.117-141; № 39. – С.173-199.
309. Бодянский О. О народной поэзии славянских племен: Рассуждение на степень магистра философского факультета первого отделения. – М.: Унив. тип., 1837. – 154 с.
310. Бодянский О. О поисках моих в Познанской публичной библиотеке // Чтения в Имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1846. – Кн. 1, отд. I. – С.211-223.
311. Бодянский О. Об одном прологе библиотеки Московской духовной типографии и тождестве славянских божеств, Хорса и Дажьд-бога // Чтения в Имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1846. – Кн. 2, отд. I. – С.5-23.
312. Бодянский О. Разбор сочинения П.А.Лавровского под заглавием „Кирилл и Мефодий, как православные проповедники у западных славян” // Отчет о седьмом присуждении наград графа Уварова 25 сент. 1864 года. – СПб., 1864. – С.56-91.
313. Бондарук Т. Західно-руське право: дослідники і дослідження (Київська історико-юридична школа). – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2000. – 160 с.
314. Бор М. Происхождение славянофильства // Благовест. – 1895. – Вып.15 – 16. – С.428-438.

315. [Борисов И.] О начале христианства в Польше // Журнал министерства народного просвещения. – Б.д. – Ч.XXXIII, отд.II. – С.41-46.
316. Боровой С.Я. А.А.Скальковский и его работы по истории Южной Украины // Записки Одесского археологического общества.– 1960.– Т.1(34). – С.175-186.
317. Брик І. Початки української преси в Галичині і львівська Ставропігія // Збірник львівської Ставропігії / Під ред. К.Студинського. – Т.І. – Львів, 1921.– С.191-205.
318. Бузескул В.П. Василий Карлович Надлер // Журнал министерства народного просвещения. – 1894. – № 5, отд.4. – С.40-45.
319. Бычков А.Ф. Отчет о деятельности Второго отд. имп. Акад. наук за 1880 г. Приложение IV: И.И.Срезневский (Материалы к биографии) // Сборник Отделения русского языка и словесности. – Т.22. – № 6. – СПб., 1881. – С.2-76.
320. Бычков А.Ф. Отчет о деятельности Второго отд. имп. Акад. наук за 1880 г. Приложение V: Список сочинений и изданий ординарного академика академии наук И.И.Срезневского // Сборник Отделения русского языка и словесности. – 1881. – Т.22. – № 6. – С.79-126.
321. Бычков А. П.А.Лавровский // Журнал министерства народного просвещения. – 1886. – № 4. – С.54-71.
322. България в руската дореволюционната литература (XVIII – началото XX век): Материали от научни периодически издания: Библиографски указател. – Т.І. – София: Нар. биб. Кирил и Методи, 1981. – 598 с.
323. Василевский В.Г. [Рецензия] Успенский Ф.И. Образование второго Болгарского царства. Одесса, 1879 // Журнал министерства народного просвещения. – 1879. – № 7. – С.144-217; № 8. – С.318-348.

324. Василенко И. О.М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. – К., 1904. – II, 231 с. [Отд. оттиск из „Киевской старины”].
325. Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (М.І.Костомаров, В.Б.Антонович, М.С.Грушевський): Навч. посібник / В.В.Підгаєцький (ред.). – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – 140 с.
326. Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тяглості в українській історіографії ХVІІ – ХVІІІ ст. // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – К., 1992. – Т.1. – С.117-121.
327. Величко С. Літопис: В 2-х т. / Пер. з книжньої укр. мови, вст. Стаття, комент. В.О.Шевчука; Відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Вид-во художньої літератури „Дніпро”, 1991. – Т.1. – 371 с.; Т.2. – 642 с.
328. Величко С. Переднє слово до „Космографії” // Величко С. Літопис: В 2-х т. / Пер. з книжньої укр. мови, вст. Стаття, комент. В.О.Шевчука; Відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Вид-во художньої літератури „Дніпро”, 1991. – Т.1. – С.303-304.
329. Венелин Ю. Влахо-болгарские или дако-славянские грамоты. – СПб., 1840. – ХVІ, 359 с.
330. Венелин Ю. Древние и нынешние болгаре в политическом, народном, историческом и религиозном их отношении к россиянам: Историко-критические изыскания. – Т.І. – М.: Унив. тип., 1829. – 256 с.
331. Венелин Ю. Древние и нынешние словены в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам. – Т.ІІ. – М.: Унив. тип., 1841.– ХХVІІІ, 241 с.
332. Венелин Ю. Критические исследования об истории болгар от прихода болгар на Фракийский полуостров до 968 года, или

- покорение Болгарии великим князем русским Святославом. Издание на иждивение болгарина И.И.Денкоглу. – М., 1849. – 243 с.
333. Вертеловский А. История гуситов (до утверждения Базельских компактатов) // Труды Киевской духовной академии. – 1872. – Т.3, № 9. – С.74-170; 1873. – Т.1, № 2. – С.241-266; Т.2, № 8. – С.114-239.
334. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козащини // Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці. / Ред. В.Степанков. – К. – Львів – Нью-Йорк – Париж, 2003. – С.466-497.
335. Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899–1992) // Олександр Мезько-Оглоблин: Дослідження і матеріали (до століття народження історика) / Ред. Л. Винар, упор. А.Атаманенко. – Нью-Йорк, Острог, Київ, Торонто: Вид-во ОА, 2000. – 192 с.
336. Виноградов В.Н. Балканская политика России // Славянские народы Юго-Восточной Европы и Россия в XVIII веке. – М.: Наука, 2003. – С.57-132.
337. Вишенський Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). – К., 1903. – 371 с.
338. Владимиров П.В. Начало славянского и русского книгопечатания в XV – XVI веках (С приложениями: 1) О Краковских изданиях Фиоля 1491 г; 2) Заметки и дополнения к исследованию о докторе Фр.Скорине; 3) О Московских первопечатных Евангелиях до 1564 г. – К.: Тип. Н.Пилющенко, 1894. – 34 с.
339. Владимирский-Буданов М.Ф. Заселение Юго-Западной России от половины XIII до половины XIV века // Архив Юго-Западной России. – Ч.VII, Т.I: Акты о заселении Юго-Западной Росси. – К.: Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1886. – С.1-85.

340. Владимирский-Буданов М.Ф. Заставное владение // Архив Юго-Западной России. – Ч.VIII, Т.VI: Акты о землевладении в юго-Западной России XV – XVIII вв. – К.: Тип. С.В.Кульженко, 1911. – С.1-113.
341. Владимирский-Буданов М.Ф. [Рец.] Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской. Витебск, 1871 – 1875, Т.I – VI. // Университетские известия. – 1877. – № 3. – С.61-95.
342. Владимирский-Буданов М.Ф. Заселение Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – Ч.VII, Т.I: Акты о заселении Юго-Западной России. – К.: Тип. Г.Корчак-Новицкого, 1886. – С.1-85.
343. Владимирский-Буданов М.Ф. Неизданные законы юго-западных славян // Журнал министерства народного просвещения. – 1881. – Ч.CCXIV, Кн.3 – 4. – С.93-138.
344. Владимирский-Буданов М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве. – СПб.: Печатня В.Головина, 1868. – 302, IV, 2 с.
345. Владимирский-Буданов М.Ф. Отчет о годичной командировке 1880 – 1881 гг. // Университетские известия. – 1881. – № 11. – С.1-24; № 12. – С.25-86.
346. Владимирский-Буданов М.Ф. Церковные имущества в Юго-Западной России XVI века // Архив Юго-Западной России. – Ч.VIII, Т.IV: Акты о землевладении в юго-западной России XV – XVIII вв. – К.: Тип. С.В.Кульженко, 1907. – С.3-224.
347. Владімірський-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. – Ч.I. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1903. – IX, 179 с.

348. Власова З.И. А.А.Котляревский в Праге // Литературные связи славянских народов: Исследования. Публикации. Библиография / Отв. ред В.И.Баскаков. – Л.: „Наука”– Ленинградское отделение, 1988. – С.291-306.
349. Воблый К.Г. Отчет юридическому факультету университета Св. Владимира о командировке в Варшаву и Петербург. – К.: Тип. Имп. Университета Св. Владимира, 1908. – 21 с.
350. Воблый К.Г. Очерки по истории польской фабричной промышленности. – Т.1 (1764 – 1830). – К.: Тип. Имп. унив., 1909. – 407, VIII с.
351. Возняк М. Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика // “Історія Русовъ” у літературі і науці. – Львів, 1939.– С.135-159.
352. Возняк М. Три статейки з полемічного письменства (з додатком трьох недрукованих листів Потія) // Записки Наукового товариства Шевченка. – Т.ХСІХ: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. Ч.І. Праці філологічні. – Львів: Накл. НТШ з друкарні НТШ, 1930. – С.1-30.
353. Возняк М. Хто ж автор т. зв. літопису Самовидця? – Львів, 1933. – 78 с.
354. Волк С.С. Исторические взгляды декабристов. – М. – Л.: Из-во АН, 1958 . – 463 с.
355. Волков В.К. Место славяноведения в системе гуманитарных знаний // Славяноведение. – 2003. – № 5. – С.3-13.
356. Воронов А.Д. Главнейшие источники для истории Свв. Кирилла и Мефодия. – К.: Тип. имп. унив. Св. Владимира, 1877. – XII, 331 с.
357. Восстание поляков в Юго-Западной России, в 1863 году. – К.: Университетская тип., 1863. – 61 с.
358. Галка И. Из Краледворской рукописи // Молодик на 1843 год. Украинский литературный сборник, издаваемый И.Бецким. – Ч.ІІ. – Харьков: В унив. тип., 1843. – С.110-113.

359. Гануш И. Отзыв о книге г. Котляревського „О погребальних обычаях языческих славян” // Отче о присуждении наград графа Уварові 25 сентября 1869 года. – СПб., 1879. – С.231-249.
360. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества / Пер. и прим. А.В.Михайлова. – М.: Наука, 1977. – 703 с.
361. Гермайзе О. В.Б.Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – № 5. – С.17-32.
362. Гермайзе О. М.П.Драгоманов в українській історіографії // Там само. – 1926. – № 2-3. – С.125-145.
363. Гирич І. “Народництво” та “державництво” в українській історіографії. Проблема змістовного наповнення понять // Молода нація. Альманах. – 2000. – № 4. – К., 2001. – С.5-30.
364. Гисторія... Г. Граб'янки. Літопис краткій... / В.М.Мойсієнко (упоряд., вступ. Ст., комент., покажчик); В.В.Німчук (від. ред); НАН України. Інститут укр. мови. – Житомир, 2001. – 277с.
365. Глокке Н.Э. Ян Кохановский и его значение в истории польской образованности XVI в. – К.: Унив. тип., 1898. – IV, 307 с.
366. Голубев С.Т. Попытки к примирению православных с униатами в правление коорля Владислава IV // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1899. – Кн.13. – С.107-108.
367. Голубинский Е.Е. [Рецензия] Кирилл и Мефодий: Главнейшие источники для истории Свв. Кирилла и Мефодия, соч. А.Д.Воронова // Записки Императорской Академии наук. – СПб, 1870. – Т.37, прил. IV. – С.155-164.
368. Гончар О. Микола Іванишев // Історіографічні дослідження в Україні / Від. Ред. Ю.А.Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст. – С.72-96.
369. Горина Л.В. Марин Дринов – историк и общественный деятель. – М.: Из-во МГУ, 1986. – 208 с.

370. Горина Л.В. Лекции по истории зарубежных славянских народов М.Дринова в Харьковском университете (1873-1906) // Советское славяноведение. – 1983. – № 6. – С.58-66.
371. Горина Л.В. Марин Дринов в Харьковском университете (1873 – 1906) // Юбилеен сборник в чест на академика Д.Косева. – София: БАН, 1985. – С.122-134.
372. Горина Л.В., Полывянный Д.И. Источники по истории Болгарии (до конца XVIII в.) // Источниковедение истории южных и западных славян (феодальный период) / Отв. ред. Л.П.Лаптева. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – С.210-251.
373. Горяинов А.Н. Славяноведы – жертвы репрессий 1920 – 1940-х годов: некоторые неизвестные страницы из истории советской науки // Советское славяноведение. – 1990. – № 2. – С.78-89.
374. Грабянка Григорій. Действия презельной и от начала поляков кровавшой небывалой брани Богдана Хмельницького, гетмана запорожского, с поляками... – К.: В Университетской тип., 1854. – XXIX, 374, VI с.
375. Григорович В.И. Заметки о Солуни и Корсуни по поводу непорешенного вопроса // Летопись историко-филологического общества при Новороссийском университете. – 1916. – Т.25. – С.243-255.
376. Григорович В.И. Как выражались отношения Константинопольской церкви к окрестным народам и преимущественно к болгарам в начале X столетия // Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете. – 1916. – Т.25. – С.12-97.
377. Григорович В.И. Об участии сербов в наших общественных отношениях: Чтения в день Св. Кирилла и Мефодия 11 мая 1876 г. – Одесса: Тип. Ульриха и Щульца, 1876. – 26 с.

378. Григорьева И.В. Введение // Историография истории нового времени стран Европы и Америки / Под ред И.П.Дементьева. – М.: Высшая школа, 1990. – С.196-201.
379. Грот К.Я. Братья П.А. и И.А.Лавровские как деятели науки и просвещения. (К столетним годовщинам их рождения) // Известия по русскому языку и словесности. – 1929. – Т.II, кн.2. – С.409-418.
380. Грот К.Я. [Рецензия] Ясинский А.Н. Падение земского строя в Чешском государстве (X – XIII вв.). Киев, 1895 // Отчет о присуждении премий А.А.Котляревского в 1898 г. – СПб., 1900. – С.106-200.
381. Грушевский А.С. Из харьковских лет Н.И.Костомарова (1833 – 1844 гг.). – СПб.: Сенатская тип., 1908. – 65 с. (Оттиск из „Журнала министерства народного просвещения”).
382. Грушевский М. К судьбе “Истории Руссов”: Эпизод из украинской историографии XIX в. // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – 1906. – Кн. 21. – Вып.2. – Отд.2. – С.1-20.
383. Грушевский М. К характеристике взглядов “Истории Руссов” // Известия ОРЯС. – 1908. – Т.XIII. – Кн. I. – С.396-427.
384. Грушевский М.С. Об украинской историографии XVIII в.: Несколько соображений // Известия Академии наук СССР. – Серия VII. Отделение общественных наук. – № 2. – Л., 1934. – С.215-233.
385. Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т.1. – СПб., 1914. – С.1-37.
386. Грушевский М. Самовидец Руины и его позднейшие отражения // Труды института славяноведения АН СССР. – Л., 1932. – Т.I. – С.157-192.

387. Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К.: Держ. вид-во України, б.р.. – С.ІІІ-ХІ.
388. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – 1928. – № 5: Дорогій пам'яті В.Б.Антоновича в 20-ліття смерті. – С.3-19.
389. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. / Упор. В.Короткий, В.Ульяновський. – Т.1. – К.: Заповіт, 1997. – С.118-128.
390. Грушевський М. Історичні статті Костомарова в “Основі” // Україна. – 1928. – № 3. – С.50-57.
391. Грушевський М. Історичні статті Куліша з 1860-х років // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1928. – Т.28. – С.139-151.
392. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.І. – 736 с.
393. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – Т.V, Примітки. – С.619-661.
394. Грушевський М. Передмова // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. – Львів: Наукове Товариство імені Шевченка, 1903. – С.ІІІ-ІХ.
395. Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів // Український історик: Журнал Українського історичного товариства – Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен, 1991 – 1992. – Ч.110-115, Т.28-29. – С.116-124.
396. Гулак-Артемовский П. Речь в день открытия кафедры польского языка при императорском Харьковском университете // Украинский вестник. – 1819. – № 2. – С.129-161.

397. Гулак-Артемівський П.П. Твори. – К.: Вид-во худ. літ. „Дніпро”, 1964. – 272 с.
398. Гуржий А.И. Штрихи к портрету “настоящего историка” // Бантыш-Каменский Д.И. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К., 1993. – С.5-16.
399. Гуржий О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К.: Вид. дім „Альтернативи”. – 304 с.
400. Густинская летопись // Полное собрание руських летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою комиссиею. – Т.2: Ипатьевская летопись. – СПб.: В тип. Едуарда Праца, 1843. – С.233-373.
401. Густинський літопис (Фрагменти) // Українська література XVII ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С.146-166.
402. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков / 2-е изд. – М.: Высшая школа, 1985. – 479 с.
403. Данилевський Г.А. Украинская старина. – Харьков, 1866. – 207 с
404. Данилюк Д. Исторична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.). – Ужгород: Патент, 1999. – 352 с.
405. Дашкевич Н. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора Летописца по январь 1898 г. // 25-летие Исторического общества Нестора Летописца: Исторический очерк. – К.: Тип. Унив., 1899. – С.17-98.
406. Дашкевич Н. Несколько следов общения южной Руси с югославянами в XVI – XVII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1904. – Кн.18, вып. 2. – С.42-43.
407. Дашкевич Н. Несколько следов общения южной Руси с югославянами в литовко-польский период ее истории, между прочим в думах. – Б.м. и б.г. – 19 с.

408. Дашкевич Я.Р. Шляхами української Кліо: Про становище історичної науки в Україні // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип.8. – С.54-63.
409. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125 річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С.93-102 та ін.
410. Дашкевич Я.Р. Стан і напрями джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України. (Друга половина ХІХ – ХХ ст.): Доповідь про друковані праці, подана на здобуття наукового ступеня д-ра історичних наук. – К., 1994. – 36 с.
411. Дель Агата Дж. Русский перевод “Царства славян” Мавро Орбини // Советское славяноведение. – 1990. – № 5. – С.58-68.
412. Державин А. Чети-Минеи Святителя Димитрия, митрополита Ростовского, как церковноисторический и литературный памятник // Богословские труды. – Сб.16. – М.: Из-во Московской патриархии, 1976. – С.46-141.
413. Державин Н.С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии): Материалы по славянской этнографии. – София: Державна печатника, 1914. – 259 с.
414. Державин Н.С. Болгарские колонии в России: Язык. Обзор говоров. Общие итоги, выводы и наблюдения. Тексты. – Т.2. – Петроград, б.и., 1915. – XVI, 524, 94, XIV с.
415. Державин Н. Болгарские колонии Новороссийского края: Херсонская и Таврическая губернии // Известия Таврической ученой археографической комиссии. – 1908. – Т.41. – С.1-237; Окреме вид.: Симферополь: Таврийская губ. тип., 1908. – 237 с.
416. Державин Н.С. Болгаро-сербские взаимоотношения и македонский вопрос. – СПб., 1914 – 133 с.

417. Державин Н.С. Българо-сърбските взаимни отношения и македонския въпрос. – София: печ. Стайков, 1915. – 136 с.
418. Державин Н.С. Българо-сърбските взаимни отношения и македонския въпрос / Изд. 2-е. – София: печ. „Воен. Журн”, 1916. – 140 с.
419. Державин Н.С. Очерки быта южнорусских болгар // Этнографическое обозрение. – 1898. – № 3. – С.37-62; № 4. – С.113-125.
420. Державин Н.С. У болгар в Таврической губернии // Этнографическое обозрение. – 1900. – № 3-4. – С.52-67.
421. Дзира І. Историчні погляди Пантелеймона Куліша в романі “Чорна рада” // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Историчні науки. – Кам’янець-Подільський, 2004. – Т.12. – С.441-449.
422. Дзира І. Історія України від найдавніших часів до початку національно-визвольної війни в козацьких літописах 30 – 80-х рр. XVIII ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VII. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С.280-292.
423. Дзира Я. Величко та його літопис (До 300-річчя від дня народження літописця) // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Вип.4. – К.: Наукова думка, 1971. – С.198-223.
424. Дзира Я. Вступ // Літопис Самовидця / Видання підготував Я.І.Дзира. – К.: Наукова думка, 1971. – С.9-42.
425. Дзира Я. Джерельна основа праці О.Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Вип.2. – К.: Наукова думка, 1969. – С.158-168.
426. Дзира Я. Передмова // Літопис Самовидця. – 2-е вид. – К.: Наукова думка, 1971. – С.5-42.

427. Дзира Я. Творець “Запорожской старины” (До 155-річчя з дня народження І.І.Срезневського) // Укр. іст. журнал. – 1967. – № 6. – С.138-140.
428. Дзира Я. Хто ж таки був автором “Історії Русів” // Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції: До 150-річчя створення та діяльності. Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції. – К., 1996. – С.75-77.
429. Дзюба О. Українці в культурному житті Росії (XVIII ст.): Причини міграції // Россия – Украина: история взаимоотношений / Отв. ред. Миллер А.И., Репринцев В.Ф., Флоря Б.Н. – М.: Школа „Языки русской культуры”, 1997. – С.115-123.
430. Димитрий, митрополит Ростовский. О начале древнего славенского народа // Сочинения святого Димитрия, митрополита Ростовского / 5-е изд. – Т.4. – М., 1835. – С.1-221.
431. Димитрий Ростовский. Книга житий святых на м-ц Май, тщательнее и вернее от прежденапечатанных во святой великой чудотворной Киевопечерской Лавре, в лета от Ржтва по плоти Бга Слова 1689 и 1711, напечатася в царствующем граде Москве, в Синодальной Типографии, четвертым тиснением, в лето от сотворения мира 7365, от Ржтва же по плоти Бга Слова 1856, Индикта 15, мца Ноемвриа. – 205 с.
432. Динеков П. Из истории русско-болгарских литературных связей XVI – XVIII вв. // Русская литература XI – XVIII веков среди славянских литератур. – М.–Л.: Из-во АН СССР, 1963. – С.318-329.
433. Динеков П. Паисий Хилендарский и неговата „Славянобългарска история” // Хилендарский Паисий. Славяно-българската история. Ред.: Динеков П. – София: Български писател, 1972. – С.7-31.

434. Довнар-Запольский М. Исторические взгляды В.Б.Антоновича // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1909. – Кн. 21, вып.1-2. – С.22-37.
435. Дополнение дневника Окольского, составленное Степаном Лукомским 1639 – 1648 // Величко С. Летопись событий в Югозападной России в XVII веке. – Т.IV. – К.: В тип. Федорова, 1864. – С.297-313.
436. Дорошенко Д. Володимир Антонович: Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага: Вид-во Тищенко, 1942. – 167 с.
437. Дорошенко Д. “История Русов” як пам’ятка української політичної думки другої половини XVIII століття // Хліборобська Україна. – 1921. – Кн.3. – С.183-198.
438. Дорошенко Д. Микола Костомаров. – К.; Лейпціг: Укр. накладня, б.р. – 94 с.
439. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага: Наклад українського університету в Празі, 1923. – 221 с.
440. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К.: Вид-во „Українознавство”, 1996. – 255 с.
441. Дорошенко Д. П.О.Куліш. Його життя й літературно-громадська діяльність. – К.: б.в. 1918. – 70 с.
442. Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. – Київ; Ляйпціг: Укр. накладня, б.р. – 207 с.
443. Досталь М. До історії становлення і розвитку славістики в київському університеті святого Володимира // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.4. – К., 1993. – С.3-12.
444. Досталь М. И.И.Срезневский как славист (1812 – 1880) // Советское славяноведение. – 1980. – № 3. – С.90-105.

445. Досталь М. К истории создания кафедры славяноведения в Киевском университете Св. Владимира // Славяноведение в университетах России: Сборник научных трудов. – Тверь: Тверьской гос. ун-т, 1993. – С.9-25.
446. Достян И.С. Балканская проблема в русской общественной мысли (конец XVIII – первая четверть XIX в.) // Балканские исследования. – Вып.9. – М.: Наука, 1984. – С.63-74.
447. Достян И.С. Русская общественная мысль и балканские народы: От Радищева до декабристов / Отв. ред. В.А.Дьяков. – М.: Наука, 1980. – 328 с.
448. Достян И.С. Участие декабристов в изучении Балкан и Русско-турецких войн XVIII – начала XIX века // Советское славяноведение. – 1975. – № 6. – С.23-35.
449. Драгова Н. Мавро Орбини и българските историци през XVIII век // Орбини Мавро. Царство то на Славяните 1601. – София: ОФ, 1983. – С.3-21.
450. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. – К.: Типолитография М.Заездного, 1917. – 145 с.
451. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Вибране („...мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”) / Упоряд. та авт. Іст.-біогр. Нарису Р.С.Міщук; Приміт. Р.С.Міщука, В.С.Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С.461-558.
452. Драй М. Отчет о поездке за границу // Университетские известия. – 1914. – № 9. – С.1-4.
453. Дринов М. Болгары и Константинопольская патриархия // Дринов М. Съчинения: В 3 т. – Т.2. – София: Българско книжовно дружество, 1911. – С.145-178.
454. Дринов М. Заселение Балканського полуострова славянами. – М.: Унив. тип., 1873. – 176 с.

455. Дринов М. Заселение Балканського полуострова славянами // Дринов М. Съчинения: В 3 т. – Т.1. – София: Българско книжовно дружество, 1909. – С.139-316.
456. Дринов М. Исторически преглед на българската църква от самото и начало и до днес. – Виена: Печ. Л.Сомаров, 1869. – 188 с.
457. Дринов М. Исторически преглед на българската църква от самото и начало и до днес // Дринов М. Съчинения: В 3 т. – Т.2. – София: Българско книжовно дружество, 1911. – С.1-161.
458. Дринов М. Историческо осветление верх статистиката на народностите в источната част на Българското княжество // Дринов М. Съчинения: В 3 т. – Т.1. – София: Българско книжовно дружество, 1909. – С.521-533.
459. Дринов М. Началото на Самуиловата държава // Периодическое списание на Българското книжовно дружество. – 1874. – Т.1. – № 9-10. – С.41-47; № 11-12. – С.104-124.
460. Дринов М. Нови паметници за историята на българите и на темните съседи // Дринов М. Съчинения: В 3 т. – Т.3. – София: Българско книжовно дружество, 1915. – С.128-145.
461. Дринов М. Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му // Дринов М. Съчинения: В 3 т. – Т.3. – София: Българско книжовно дружество, 1915. – С.113-137.
462. Дринов М. Поглед върху происхождането на българский народ и начало то на българската история // Дринов М. Съчинения: В 3 т. – Т.1. – София: Българско книжовно дружество, 1909. – С.1-69.
463. Дринов М. Разбор сочинения Ф.Успенского „Образование второго Болгарського царства”. Одесса, 1879 // Отчет о 23-м присуждении наград гр. Уварова. – СПб., 1881. – С.84-113.
464. Дринов М. [Рецензия] К.Иричек. Българската история // Дринов М. Съчинения: В 3 т. – Т.3. – София: Българско книжовно дружество, 1915. – С.236-248.

465. Дринов М. [Рецензия] П.Сырку. К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. – Т.1, вып.1: Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского // Дринов М. Съчинения: В 3 т. – Т.3. – София: Българско книжно дружество, 1915. – С.420-454.
466. Дринов М. [Рецензия] П.Сырку. Очерки из истории взаимных отношений болгар и сербов в XIV – XVII вв.: Житие Св. Миколая Софийского по единственной рукописи XVI в. // Дринов М. Съчинения: В 3 т. – Т.3. – София: Българско книжно дружество, 1915. – С.455-459.
467. Дринов М. [Рецензия] Ф.И.Успенский. „Образование второго Болгарського царства”. Одесса, 1879 // Записки Императорской Академии Наук. – 1880. – Т.39. – Прил. VIII. – С.84-113.
468. Дринов М. Успехи и задачи славяноведения // Дринов М. Съчинения: В 3 т. – Т.3. – София: Българско книжно дружество, 1915. – С.501-519.
469. Дринов М. Южные славяне и Византия // Дринов М. Съчинения: В 3 т. – Т.1. – София: Българско книжно дружество, 1909. – С.365-520.
470. Дуйчев И. Отзвуки русской историографии XVIII в. у болгар // Роль и значение литературы XVIII в. в истории русской культуры. – М. – Л.: Из-во АН СССР, 1966. – С.396-408.
471. Дылевский Н.М. Дмитрий Ростовський (Данило Туптало) и болгарское Возрождение (Заметки и материалы) // Etudes balkaniques. – Sofia, 1966. – № 4. – С.113-139.
472. Дылевский Н.М. Русская и украинская историография XVIII ст. в “История во кратне о болгарском народе славенском” Спиридона (1792) // Русская литература XVIII века и ее международные связи: Памяти члена-корреспондента АН СССР Павла Наумовича Беркова. – Л.: Наука, 1975. – С.127-134.

473. Дылевский Н.М. Рыльский монастырь и Россия – Украина в XVI – XVIII веках: Научно-популярный очерк. – София: Синодальное из-во, 1974. – 127 с.
474. Дьяков В.А. Идея славянской взаимности и ее воздействие на развитие славяноведения (конец XVIII – первая половина XIX в.) // Štúdie z dejin svetovej slavistiky do polovice 19 storočia. – Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied, 1978. – S.9-28.
475. Дьяков В.А. Общественно-идейная обстановка предреформенного периода и ее воздействие на славяноведение // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение истории южных и западных славян / Отв. ред. Д.Ф.Марков, В.А.Дьяков. – М.: Наука. – С.66-81.
476. Дьяков В.А. Польская тема в русской историографии конца XIX – начала XX в. // История и историки: Историографический ежегодник 1978. – М.: Наука, 1981. – С.147-161.
477. Дьяков В.А. Ученая дуэль М.П.Погодина с Н.И.Костомаровым (О публичном диспуте по норманскому вопросу 19 марта 1861 г.) // Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы / Отв. ред. В.А.Дьяков. – М., 1986. – С.40-55.
478. Дьяков В.А., Марков Д.Ф., Мыльников А.С. Некоторые узловые методологические вопросы истории мировой славистики // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. VIII Международный съезд славистов, Загреб – Любляна, сентябрь 1978 г. Доклады советской делегации. – М.: Наука, 1978. – С.465-490.
479. Дьяков В.А., Мыльников А.С. Об основных этапах истории славяноведения в дореволюционной России // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. – М.: Наука, 1979. – С.11-46.
480. Еремин Е.П. К истории общественной мысли на Украине второй половины XVI в. // Труды отдела древнерусской литературы

- Института русской литературы. – Т.10. – М. – Л.: Из-во АН СССР, 1954. – С.212-222.
481. Ершов А. До питання про час написання „Історії Русів”, а почасти і про автора її // Збірник Історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – № 76. – С.286-294.
482. Ершов А. Коли й хто написав Густинський літопис? // Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студзинського.– Т.С, Ч.П. Праці історичні. – Львів: Накл. НТШ з друкарні НТШ, 1930. – С.1-7.
483. Єршомін І.П. До історії суспільної думки на Україні другої половини XVII ст. // Матеріали до історії вивчення історії української літератури: Посібник для філологічних факультетів університетів і педагогічних інститутів: В 5-ти т. / Упорядкував акад.. О.І.Білецький і доц.. Ф.Я.Шолом. – Т.1: Давня укр. література. Доба феодалізму – до кінця XVIII ст. – К.: Рад. школа, 1959. – С.329-338.
484. Жебокрицький В.А. Деякі питання історії південних слов'ян в творчості І.Франка // Наукові записки Київського державного університету. – Т.XV. – Вип.8: Збірник історико-філософського факультету. – 1956. – № 8. – С.115-125.
485. Жебокрицький В.А. Листування М.С.Дринова з О.М.Бодянським // Питання історії та культури слов'ян / Відп. ред. і автор передмови В.А.Жебокрицький. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1963. – Ч.1. – С.128-138.
486. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни: Акты, изданные временною комиссиею, височайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе: В 2-х т. – К., 1849. – Т.1 – 402 с.; Т.2. – 376 с.
487. Журавлев В.К. Григорий Андреевич Ильинский (1876 – 1937). – М.: Из-во МГУ, 1962. – 79 с.

488. Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843 – 1921: Нарис історії і діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – 187 с.
489. Заболотский П.А. Возрождение идеи славянской взаимности и научное изучение славян. – Нежин, 1912. – 31 с.
490. Заболотский П.А. К.Ф.Радченко [Некролог] // Славянские известия. – 1908. – № 7. – С.347-358.
491. Заболотский П.А. Учебное дело в Болгарии. – СПб., 1912. – 21 с.
492. Заболоцкий-Десятовский А.П. Граф П.Д.Киселев и его время. – Т.І. – СПб., 1882. – 269 с.
493. Задерацкий Н.П. И.И.Срезневский // Славянский ежегодник.– К., 1880. – Вып.4. – С.390-405.
494. Задерацкий Н.П. Извлечения из исследования проф. И.В.Ягича “О славянской народной поэзии”, относящиеся к русским былинам // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн.2. – С.17-19.
495. Задерацкий П. П.Шафарик // Университетские известия. – 1874. – № 12. – С.789-821.
496. Задерацкий Н.П. Славянская библиография за 1878 г. // Славянский ежегодник. – К., 1880. – Вып.4. – С.194-202.
497. Задерацкий Н.П. Славянские учено-литературные известия за 1877 г. // Славянский ежегодник. – К., 1878. – Вып.3. – С.241 – 249.
498. Задерацкий Н.П. Ф.Челаковский // Славянский ежегодник.– К., 1878.– Вып.3. – С. 278-290.
499. Задерацкий М.П. Юнгман (Иосиф) // Университетские известия. – 1873. – № 11. – С.1-62.
500. Задерацкий Н. Янко Шафарик (Некролог) // Славянский ежегодник / Сост. Н.Задерацкий. – К., 1877. – С.305-307.
501. Замлинский В. Николай Иванович Костомаров – историк // Н.И.Костомаров. Исторические произведения. Автобиография /

- Сост. и ист.-биогр. очерк В.А.Замлинского; Примеч. И.Л.Бутича. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – С.652-670.
502. Замлинський В. Батько і син Бантиш-Каменські // Київська старина.– 1994. – № 1. – С.76-82
503. Замлинський В. Патріарх української науки // Максимович М.О. Киев явился градом великимъ...: Вибрані українознавчі твори / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В.О.Замлинський; Приміт. І.Л.Бутич. Переднє слово В.В.Склпенка. – К.: Либідь, 1994. – С.10-31.
504. Записки Матвея Титловского // Величко С. Летопись событий в Югозападной России в XVII веке. Т.IV. – К.: В тип. Федорова, 1864. – С.147-182.
505. Заремба С.З. Хронологічні системи літописів Самовидця, Г.Грабянки, С.Велмчка // Укр. істор. журнал. – 1974. – № 8. – С.98-104.
506. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 758 с., 8 кол. мал.
507. Здр-кий П.Е. Болгаре, поселенцы Новороссийского края и Бессарабки // Москвитянин. – 1845. – Ч.VI. – № 12, Отд.I. – С.159-187.
508. Златарски В. Предговоръ // Спиридон іеросхиминах. История во кратне о болгарском народе славенском сочинися и списася в лето 1792. Стъкми за издание В.И.Златарски. Издава Св. Синодъ на Българската Църква. – София: Печатница на Ив. Говедаров, 1900. – С.I-LV.
509. Зубрицкий Д. Ведомость о Черногорском народе, или Монтегринцах, вынятая из книги Господина Ковалевського // Пчола. – 1849. – Ч.8-13.

510. Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества. – Львов: Типом Ставропигианским, 1852. – Ч.І. – 210 с.; Ч.ІІ. – 140 с.
511. Зубрицкий Д. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси / Пер. с пол. и предисл. Осипа Бодянского. – М.: В унив. тип., 1845. – XLVI, 420, 47 с.
512. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Пер. з пол. І.Сварника; наук. коментар М.Капраля; наук. ред. Я.Дашкевич, Р.Шуст. – Львів: Центр Європи, 2002. – 640 с.
513. Иванишев Н.Д. Древнее право Чехов // Иванишев Н.Д. Сочинения / Под ред. А.Романовича-Славатинского и К.Царевского. – К.: В унив. тип., 1876. – С.105-148.
514. Иванишев Н.Д. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбського в Литве и Волыни // Акты, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов при Киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе: В 2-х т. – К., 1849. – Т.1. – 402 с.; Т.2. – 376 с.
515. Иванишев Н.Д. Жизнь князя А.М.Курбского в Литве и на Волыни // Иванишев Н.Д. Сочинения / Под ред. А.Романовича-Славатинского и К.Царевского. – К.: В унив. тип., 1876. – С.153-197.
516. Иванишев Н.Д. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою верою // Иванишев Н.Д. Сочинения / Под ред. А.Романовича-Славатинского и К.Царевского. – К.: В унив. тип., 1876. – С.5-81.
517. Иванишев Н.Д. Рассуждение об идеи личности в древнем праве богемском и скандинавском // Иванишев Н.Д. Сочинения / Под ред. А.Романовича-Славатинского и К.Царевского. – К.: В унив. тип., 1876. – С.85-101.

518. Иванишев Н.Д. Сведения о начале Унии, извлеченные из актов Киевского центрального архива // Русская беседа. – 1858. – № 3. – Отд. науки. – С.1-61.
519. Иванишев Н.Д. Сведения о начале унии, извлеченные из актов киевского центрального Архива // Иванишев Н.Д. Сочинения / Под ред А.Романовича-Славатинского и К.Царевского. – К.: В унив. тип., 1876. – С.299-369.
520. Иванишев Н.Д. Содержание актов Первого тома // Архив Юго-Западной России. – Ч.1. – Т.1. Акты, относящиеся к истории православной церкви Юго-Западной России (1481 – 1596 гг.) / Под ред. Н.Д. Иванишева. – К.: В унив. тип., 1859. – С.I-XLVIII.
521. Иванишев Н.Д. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в югозападной России // Архив Юго-Западной России. – Ч.2. – Т.1. Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569 – 1654 гг.) / Под ред. Н.Д. Иванишева. – К.: В унив. тип., 1861. – С.II-XXXIX.
522. Иванишев Н.Д. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в югозападной России // Иванишев Н.Д. Сочинения / Под ред. А.Романовича-Славатинского и К.Царевского. – К.: В унив. тип., 1876. – С.373-413.
523. Иванов Ю.В. Великая Моравия в русской дореволюционной историографии // Великая Моравия и ее историческое и культурное значение. / Отв. Ред. Г.Э.Сачун, Й.Поуми. – М., 1985. – С.50-66.
524. Иванов Ю.В. Гуситское движение в русской историографии // Вопросы истории. – 1973. – № 9. – С.52-63.
525. Иже во святых отца нашего Иоанна Златоустого, архиепископа Константинопольскаго Беседы на деяния свтых апостол. В Киовии... Киевския Пичерские лавры... в лето... 1623. – 179 с.

526. Из бумаг В.Г.Теплякова // Русская старина. – 1896. – № 1. – С.162-198.
527. Изборник Киевский. Т.Д.Флоринскому посвящают друзья и ученики. – К.: В унив. тип., 1904. – 252 с.
528. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Т.2, кн.2. – К.: Тип. Имп. Университета Св. Владимира, 1908. – XXXII, 1056 с.
529. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Т.2, кн.2. – К.: Тип. Имп. Университета Св. Владимира, 1908. – XXIX, 1656 с.
530. Ильинский Г. Академик В.И.Ламанский (Некролог) // Византийское обозрение: Издание историко-филологического общества при Юрьевском университете. – 1915. – Т.1. – С.71-73.
531. Ильинский Г.А. Грамота бана Кулина. Опыт критического издания текста с приложением фототипического снимка. – СПб., 1906. – 14 с. [Отд. оттиск из „Памятников древней письменности”].
532. Ильинский Г.А. Грамота царя Иоанна Асеня II. – София, 1901. – 15 с. [Отд. оттиск из „Известий Русского Археологического Института в Константинополе”, Т. VII, Вып.1].
533. Ильинский Г.А. Грамоты болгарских царей. – М.: Синодальная типография, 1911. – 160 с., 7 ил.
534. Ильинский Г.А. Грамоты царя Иоанна Асеня II // Известия Русского археологического института. – София, 1901. – Т.7, Кн.1. – С.25-39.
535. Ильинский Г.А. Значение Афона в истории славянской письменности // Журнал министерства народного просвещения. – 1908. – Ч.18, № 11, отд.2. – С.1-41.
536. Ильинский Г.А. История славян: Курс, читанный в осеннем полугодии 1908 года. – Харьков: Изд. Об-ва взаимопомощи студентов Харьковского ун-та, 1908. – 289 с.

537. Ильинский Г.А. Краткий курс истории южных славян, читанный в 1908/9 уч. г. в Харьковском университете. – Харьков: Типо-литогр. С.Иванченко, 1909. – 211 с.
538. Ильинский Г.А. Лекции по истории южнославянских литератур, читанные в Харьковском университете в 1907 – 1908 гг.. – Харьков, 1908. – 133 с.
539. Ильинский Г.А. Македонский глаголический листок. Отрывок неизвестного памятника кириллической письменности XI – XII вв. – СПб., 1906. – 19 с.[Отд. оттиск из „Памятники старославянского языка”].
540. Ильинский Г.А. Мануйловский Апостол XIII в. // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – 1908. – Т.12, кн.1. – С.366-379.
541. Ильинский Г.А. Отрывок среднеболгарской Служебной минеи XII – XIII вв. // Русский филологический вестник. – 1905. – Т.53. – Вып.1. – С.62-71.
542. Ильинский Г.А. Памяти проф. М.Г.Халанского // Известия отделения руського языка и словенности имп. Академии наук. – 1910. – Т.XV. – Кн. 4. – С.222-228.
543. Ильинский Г.А. Софийский Октоих XIII в. // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – 1905. – Т.10, кн.1. – С.204-228.
544. Ильинский Г.А. Среднеболгарские листки Ундольского XII – XIII вв. // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – 1905. – Т.10, кн.3. – С.284-294.
545. [Иннокентий Борисов]. О начале христианства в Польще // Журнал министерства народного просвещения. – Ч.XXXIII, отд. II. – С.1-46.
546. Иоанн (Кологривов). Очерки по истории Русской Святости. – Брюссель: И-во „Жизнь с богом”, 1961. – 420 с.

547. Исаевич Я.Д. Украинская культура XVIII столетия // Вопросы истории. – 1980. – № 8. – С.85-97.
548. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805 – 1905) / Под ред. М.Г.Халанского и Д.И.Багалея. – Харьков: Тип. Адольфа Дарре, 1908. – 390 с.
549. Историография истории нового времени стран Европы и Америки: Учеб. Пособие для студентов вузов, обучающихся по спец. „История” / А.В.Адо, И.С.Галкин, И.В.Григорьева и др. / Под ред. И.П.Дементьева. – М.: Высш. шк., 1990. – 512 с.
550. Историография истории южных и западных славян / Ред. Кол. Л.В.Горина и др. – М.: Из-во МГУ, 1987. – 262 с.
551. Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела Библиотеки Академии наук // XVIII век. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – Вып.1. – С.201-231.
552. История на славистиката от края на XIX и началото на XX век. – София: Изд-во БАН, 1981. – 436 с.
553. История славяноведения в Харьковском университете: Библиографический указатель. – Ч.I: 1805 – 1917. – Харьков: ХГУ, 1988. – 72 с.
554. Источниковедение истории южных и западных славян (феодалный период) / Отв. ред. Л.П.Лаптева. – М.: Из-во МГУ, 1999. – 252 с.
555. Иштутин В.В. Иван Петрович Липранди (1790 – 1880) // Советское славяноведение. – 1989. – № 2. – С.85-94.
556. Исаевич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI-XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1966. – 252 с.
557. Исаевич Я. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI – XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1972. – 144 с.

558. Ісаєвич Я. Зубрицький Д. і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1963. – Вип.4. – С.42-49.
559. Ісаєвич Я. Перші українські академії // Київська старовина. – 1998. – № 6. – С.3-10.
560. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834 – 2004 рр.) / Під. Ред. Г.Д.Казьмирчука. – К.: Проїм-М, 2004. – 356 с.
561. Історія Київського університету 1834 – 1959. / Відп. ред. О.З.Змудський. – К.: Вид-во Київського університету, 1959. – 631 с.
562. Історія Русів / укр. пер. І.Драча. – К.: Радянський письменник, 1991. – 318 с.
563. Калакура Я.С. Українська історична думка на тлі національної ідеї // Микола Плав'юк. Україна – життя моє: У 3-х т. – Т.3: Та долю іншу він обрав – душі неспокій. На пошану Миколи Плав'юка– К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2002. – С.530-537.
564. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
565. Калачов Н.В. Архивы, их государственное значение, состав и устройство // Сборник государственных знаний. – Т.IV. – СПб., 1877. – С.212-233.
566. Калоева Н.Л. Изучение южного славянства в России в конце XVIII – начале XIX в. (Библиографический обзор) // Труды БАН СССР и ФБОН АН СССР. – М.: Наука, 1963. – Т.7. – С.170-210.
567. Калугин В.В. „Келейный летописец” Дмитрия Ростовского // Альманах библиофила. – Вып. XV. – М.: Книга, 1983. – С.160-174.
568. Каманин И. Из истории международных отношений Польши и России // Киевская старина. – 1882. – № 7. – С.42-60.

569. Каманин И. Из истории международных отношений Польши и России // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн.2. – С.167-168.
570. Каманин И.М. Письма Черногрского владыки Василия Петровича 1757 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1905. – Кн.18, Вып.П. – С.45-47.
571. Капраль М. Історіографія Львівського Успенського братства // Україна в минулому. – К.; Львів: Львівське відділення Інституту української археографії, 1992. – Вип.І. – С.54-71.
572. Капраль М. Національні громади Львова XVI – XVIII ст.. (Соціально-правові взаємини). – Львів: Літ. агенція Піраміда, 2003. – 440 с.
573. Кармазин Н.М. История государства Российского. Репринтное воспроизведение издания пятого, выпущенного в трех книгах с приложением „Ключа” П.М.Строева. – М.: Книга, 1988. – Кн.3. – 832 с.
574. Кареев Н.И. [Рецензия] Любович Н.Н. Начало католической реакции и упадок реформации в Польше. Варшава, 1890 // Отчет о 4-м присуждении премий Макария, митр. Московского. – СПб., 1892. – 23 с. [Отд. оттиск из „Записок АН”].
575. Кареев Н.И. Политическая история и теория исторического процесса // Историческое обозрение. – 1891. – Т.2. – С.92-115.
576. Качановский В.В. [Рецензия] Из истории сербских колонистов в Венгрии в конце XV и XVI в. // Вестник славянства. – 1888. – Кн.2. – С.43-51; 1889. – Кн. 3–4. – С.78-90.
577. Качановский В.В. История Сербии с половины XIV до конца XV в. – Т.1: Критическое исследование источников. – К.: Тип. К.Н.Милевскаго, 1899. – VI, 359 с.

578. Качановский В.В. [Рецензия] К вопросу о литературной деятельности дубровницкого драматургического писателя А.-М.Глегевича // Вестник славянства. – 1888. – Кн.1. – С.32-41.
579. Качановский В.В. [Рецензия] Католическая пропаганда в Болгарии в XVII – XVIII веках // Вестник славянства. – 1889. – Кн.2. – С.30-41.
580. Качановский В.В. [Рецензия] Черногория во второй половине XV и начале XVI вв. // Вестник славянства. – 1890. – Кн.5. – С.29-38.
581. Кеппен П.И. Записка о путешествии по славянским землям и архивам // Библиографические листы. – 1825. – №33-34.
582. Кеппен П.И. Кирилл и Мефодий // Библиографические листы. – 1825. – №10. – Стб.139-146; №15. – Стб.213-214.
583. Кеппен П.И. Критическое исследование о Кирилле и Мефодии // Библиографические листы. – 1825. – №8. – Стб.101-116.
584. Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. / Отв. ред. М.В.Нечкина. – М.: Наука, 1983. – 216 с.
585. Кистяковский А.Ф. Професор Н.Д.Иванишев и его сочинения // Юридический вестник. – 1877. – №7 – 8, Отд.2. – С.1-24.
586. Кистяковский Б. М.П.Драгоманов. Его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь // Драгоманов М.П. Политические сочинения / Под ред. И.М.Гревса и Б.А.Кистяковского. – Т.1. – М.: Тип. Т-ва И.Д.Сытина, 1908. – С.IX-LXXXII.
587. Киян О.І. М.Д.Іванишев як історик й організатор історичної науки // Укр. істор. журнал. – 2002. – № 2. – С.84-99.
588. Клебановский П. К истории польского восстания в Юго-Западном крае в 1831 г. // Киевская старина. – 1905. – № 6. – С.41-53.
589. Клепатський П. М.О.Максимович як історик // Україна. – 1927. – № 6. – С.80-85.

590. Книга историография початия имени, славы и расширения народа славенского, и их царей и владетелей под многими именами и со многим царствиями, королевствами и провинциями. Собрана из многих книг исторических, через господина Мавроурбина Архимандрита Рагужского... В Санктпетербургской типографии, 1722 году, Августа в 20 день. – 336, 10 с.
591. Ковалев И.С., Наспер Г.М., Павлюков А.Д. О помощи России южным и западным славянам в получении образования // Славянский архив. – М.: Наука, 1961. – С.200-205.
592. Коваленко Л.А. До питання про історичні погляди О.М.Лазаревського // Укр. іст. журнал. – 1958. – № 9. – С.98-107.
593. Коваленко Л.А. Историография Украины в I-й половине XIX в. // Очерки исторической науки в СССР. – М., 1956. – Т.І. – С.599-611
594. Коваленко Л.А. Историография истории Украины во второй половине XIX в. // Очерки исторической науки в СССР. – М.: Из-во АН СССР, 1960. – Т.ІІ. – С.693-715.
595. Коваленко Л.А. Историография Украины 1895 – 1897 гг. // Очерки исторической науки в СССР. – М.: Из-во АН СССР, 1963. – Т.ІІІ. – С.693-714.
596. Коваленко Л.А. Исторические взгляды М.А.Максимовича (Из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30 – 50-х годов XIX в.) // История и историки. Историографический ежегодник 1972. / Ред. кол. М.В.Нечкина (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1973. – С.238-258.
597. Коваленко Л.А. І.Я.Франко – історик-славіст. // Укр. істор. журнал. – 1966. – № 8. – С.53-61.
598. Коваленко Л.А. Історичні погляди Івана Франка // Наукові записки Житомирського педінституту. – Житомир: Житомирський пед. інститут, 1956. – Т.4. – С.5-23.

599. Коваленко Л.А. Історичні погляди Івана Франка. // І.Я.Франко як історик: Наукові записки АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – Т.8. – С.3-33;
600. Коваленко Л.А. Конспект лекцій з української історіографії ХІХ ст. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. інститут, 1964. – 88 с.
601. Коваленко Л.А. М.В.Гоголь – історик України (До 160-річчя від дня народження) // Укр. істор. журнал. – 1969. – № 4. – С.121-123.
602. Коваленко Л.А. Н.В.Гоголь – историк Украины // Проблемы историографии: Сборник. – Воронеж: Воронежский пед. институт, 1960. – С.46-47.
603. Коваленко Л.А. Народницька течія в українській історіографії // Доповіді і повідомлення Ужгородського державного університету. Секція історична. – 1959. – № 3. – С.55-59.
604. Коваленко Л.А. П.О.Куліш як історик (До 150-річчя від дня народження) // Укр. істор. журнал. – 1969. – № 8. – С.68-71.
605. Коваленко Л.А. Питання історії зарубіжних слов'ян в українській історіографії першої половини ХІХ ст. // Історіографічні дослідження. – К.: Наукова думка, 1973. – Вип.6. – С.116-127.
606. Ковальський Н.П., Мыщык Ю.А. Украинские летописи // Вопросы истории. – 1985. – № 10. – С.81-94.
607. Ковальський М.П. Іван Крип'якевич про українську історіографію з давніх часів до останньої третини ХІХ ст. (Спостереження над першим лекційним університетським курсом з української історіографії) // На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності / Гол. ред. М.Брайчевський та ін. – К.–Нью-Йорк–Торонто–Париж–Львів, 2000. – С.303-336.
608. Ковальчук О. Пантелеймон Куліш // Історіографічні дослідження в Україні / Від. Ред. Ю.А.Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії

- України, 2005. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст. – С.97-125.
609. Когут З. Истоки парадигмы единства: Украина и создание русской национальной истории (1620-е – 1860-е гг.) // *Ab Imperio*. – 2001. – № 1 – 2. – С.73-85.
610. Когут З. Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яті // *Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України*. – К.: Критика, 2004. – С.244-271.
611. Когут З. Розвиток української національної історіографії в Російській імперії // *Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України*. – К.: Критика, 2004. – С.187-217.
612. Коджебаш Н. Война и славянские народности Австрии (Лекция, прочитанная в актовом зале Каменем-Подольской гимназии 30 ноября 1914 года). – Каменец-Подольский: Тип. Кенигсберга и Фитермана, 1914. – 27 с.
613. Козлов В.П. Колумбы российских древностей. – М.: Наука, 1981. – 168 с.
614. Козлов В.П. Румянцевский кружок // *Вопросы истории*. – 1981. – № 7. – С.178-183.
615. Колесник И.И. Историографическая мысль в России: От Татищева до Карамзина. Монография. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского гос. ун-та, 1993. – 208 с.
616. Колесник І.І. Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // *Історія і теорія історичної науки і освіти. Харківський історіографічний збірник*. – Харків, 1995. – Вип.1. – С.21-32;
617. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.

618. Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Укр. іст. журнал. – 2002. – № 1. – С.26-37.
619. Кондратюк К. Українська історіографія ХІХ – початку ХХ століть: Основні напрями і концепції. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 240 с.
620. Кониский Г. История руссов или малой России. – М.: В Унив. тип., 1846. – 262, IV, 45 с.
621. Копилов С.А. Виникнення історії славістики як нового напрямку слов'янознавчих досліджень в Україні (друга половина ХІХ ст.) // Наукові праці Кам'нець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Т.12. – Кам'нець-Подільський: Оіюм, 2004. – С.427-441.
622. Копилов С.А. Іван Лашнюков: штрихи до наукової біографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 8-9: У двох частинах. – Ч.І. Збірка наукових праць на пошану відомого вченого, історика-українознавця, академіка Української Могілянської-Мазепинської Академії наук (м.Оттава, Канада) Ярослава Івановича Дзири. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С.310-319
623. Копилов С.А. Історія Польщі в наукових зацікавленнях М.Бантис-Каменського // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки (Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25 – 26 жовтня 2001 р.). – Т.7(9). – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – С.255-262.
624. Копилов С.А. Історія слов'янських народів в історичній думці України (остання третина ХІХ – порчаток ХХ ст.). – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 464 с.
625. Копилов С.А. Історія слов'янських народів в історичних творах ХVІІІ ст. // Укр. іст. журнал. – 2000. – № 1. – С.45-60.

626. Копилов С.А. Історія слов'янських народів в наукових зацікавленнях Д.Туптала // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т.4(6). – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – С.10-17.
627. Копилов С.А. Історія слов'янських народів в наукових зацікавленнях Ф.Прокоповича // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. I. – Рівно: РДГУ, 2000. – С.265-273.
628. Копилов С.А. Києво-Могилянська академія і витоки становлення слов'янознавства в Україні: XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т.2(4). – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1999. – С.15-25.
629. Копилов С.А. Контакти українських учених-славістів з чеською наукою у 20-40-х рр. XIX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 6. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця: ВДПУ, 2003. – С.186-190.
630. Копилов С.А. Краледворський і Зеленогорський рукописи в наукових зацікавленнях М.Костомарова та І.Срезневського // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т.11. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2003. – С.279-284.
631. Копилов С.А. М.Драй-Хмара в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918 – 1921 рр.) // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1995. – С.264-268.

632. Копилов С.А. Польська історична література в українських книгозбірнях першої третини XVIII ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т.3. – С.333-340.
633. Копилов С.А. Проблеми історії слов'янських народів у процесі формування наукових поглядів М.Костомарова (середина 1830-х – 1847 рр.). // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Т.6: На пошану Павла Михайлини. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С.295-299.
634. Копилов С.А. Рецепція слов'янського світу в українських історичних творах останньої третини XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т.6(8). – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – С.157-175.
635. Копилов С.А. Слов'янознавство в Київській духовній академії (1819-1920) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т.1(3). – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1997. – С.75-95.
636. Копилов С.А. Слов'янська проблематика в історичному товаристві Нестора-літописця (1872-1914) // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – Вип.7. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С.10-17.
637. Копилов С.А. Т.Д.Флоринський у науковому і громадському житті України (1880-1919 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. III. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С.286-299.
638. Кордуба М. Володимир Антонович // Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн.6. – С.156-167.

639. Короткий В. Михайло Максимович // Історіографічні дослідження в Україні / Від. Ред. Ю.А.Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст. – С.35-71.
640. Короткий В. „Старий українець” Михайло Максимович // Максимович М. Вибрані твори / Упоряд. і вст. Ст. В.Короткого. – К.: Либідь, 2004. – С.4-28.
641. Костич М. Православная Сербская церковь в австрии, со времени переселения сербов в Австрию при патриархе Арсене III Чарноевиче, в 1690 году, до конца XVIII ст. // Труды Киевской духовной академии. – 1869. – № 5. – С.268-388.
642. Костомаров М.І. Из збірки „Українські балади” // Костомаров М.І. Твори у двох томах. – Т.І. – К.: Вид-во худ. літ. „Дніпро”, 1967. – С.37-52.
643. Костомаров Н. Костюшко и революция 1794 года // Вестник Европы. – 1870. – Т.І, № 1. – С.5-65; № 2. – С.511-572; Т.ІІ, № 3. – С.137-195.
644. Костомаров Н. О причинах и характере унии в Западной России // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К.: Держ. вид-во України, б.р. – С.1-40.
645. Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой. Историческая монография / 2-е изд.: В 2-х т. – СПб., 1870; Т.1. – 558 с.; Т.2. – 512 с.
646. Костомаров Н. Последние годы Речи Посполитой. – Т.1 / Изд. 3-е, испр. и доп. // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т.17. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1886. – XVIII, 560 с.
647. Костомаров Н. Последние годы Речи Посполитой. – Т.2 / Изд. 3-е, испр. и доп. // Костомаров Н. Исторические монографии и

- изследования. – Т.18. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1886. – Кн.І. – VIII, 560 с.; Кн.ІІ. – 711 с.
648. Костомаров Н. Последние годы Речи Посполитой. Исторические монографии и исследования // Костомаров Н. Собр. соч. – Кн. Седьмая, Т.ХVII и ХVIII. – СПб., 1905. – 675 с.
649. Костомаров М.І. Слов'янська філологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / Упоряд., приміт. І.П.Бетко, А.М.Полотай; вступна ст. М.Т.Яценка. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
650. Котляревський А.А. Виктор Иванович Григорович: Речь в заседании Киевского отделения Славянской комиссии 23 декабря 1876 // Славянский ежегодник / Сост. Н.Задерацкий. – К., 1877. – С.308-316.
651. Котляревский А. Древности юридического быта балтийских славян: Опыт сравнительного изучения славянского права. – Ч.І. – Прага: тип. В.Нагеля, 1874. – 168 с.
652. Котляревський А.А. Книга о древностях и истории поморских славян в XII веке. Сказания об Оттоне Бамбергском в отношении славянской истории и древности – Прага: Тип. К.Л.Клауца, 1874. – 160 с.
653. Котляревський А.А. Книга о древностях и истории поморских славян в XII в. Сказания об Оттоне Бамбергском в отношении славянской истории и древности. – Прага, 1874. – 198 с.
654. Котляревський А.А. Книга о древностях и истории поморских славян в XII в.: Сказания об Оттоне Бамбергском в отношении славянской истории и древности // Сборник ОРЯС Имп. АН. – Т.49: Сочинения А.А.Котляревского. Т. III. – СПб., 1891. – С.301-493.
655. Котляревський А.А. О погребальных обычаях языческих славян // Сочинения А.А.Котляревского. Т. III. – СПб.: Тип. имп. АН, 1891. – С.1-298.

656. Котляревский А.А. О трудах А.Н.Попова // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1879. – Кн. I. – С.308-310.
657. Котляревский А.А. Об обычаях у славян при рождении дитяти до его возмужания. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1879. – Кн. I. – С.290-292.
658. Котляревский А.А. Обзор успехов славяноведения за последние три года 1873 – 76 // Университетские известия. – 1876. – №7. – С.284-303.
659. Котляревский А.А. Опоздалые листки из истории языка и литературы: Из „Филологических записок” 1863 – 1864 г. – Воронеж, 1870. – 89 с.
660. Котляревский А.А. Осип Максимович Бодянский (Историко-библиографическая поминка) // Славянский ежегодник: Сб. статей по славяноведению / Сост. Н.Задерацкий. – К.: Из-во Киевского славянского об-ва, 1878. – С.343-352.
661. Котляревский А.А. Очерк учено-литературной деятельности О.М.Бодянского // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1879. – Кн. I. – С.295-302.
662. Котляревский А.А. Очерк истории поединков у славянских племен // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн. II. – С.11-14.
663. Котляревский А.А. Памяти А.Н.Попова // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1879. – Кн.1. – С.308-310.
664. Котляревский А.А. Поминка об И.И.Срезневском // Сочинения А.А.Котляревского. Т. IV. – СПб., 1895. – С.670-680.
665. Котляревский А.А. [Рецензия] Сочинения Н.Д.Иванишева. – К., 1876 // Университетские известия. – 1876. – № 6, Прибавления. – С.1-2.

666. [Котляревский А.] Успехи славяноведения за последнее время // Славянский ежегодник / Сост. Н.Задерацкий. – К.: Из-во Киевского славянского благотворительного об-ва, 1877. – С.285-298.
667. Котляревський А.А. Янко Шафарик (Некролог) // Славянский ежегодник / Сост. Н.Задерацкий. – К., 1877. – С.305-307.
668. Коцур А.П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку ХХ ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 401 с.
669. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
670. Кочубинский А.А. Адмирал Шишков и канцлер гр. Румянцев: Начальные годы русского славяноведения. – Одесса: Тип. „Одесского Вестника”, 1887 – 1888. – СLI, 324 с.
671. Кочубинский А.А. Академик Франц Миклошич // Протокол заседания Совета Новороссийского университета 6 окт. 1883 г. – Одесса, 1883. – С. 3-6.
672. Кочубинский А.А. Братья Подобои и чешские католики в начале XVII в. – Одесса, 1873. – XVI, 346 с.
673. Кочубинский А.А. В.И.Григорович в истории славяноведения // Записки Новороссийского университета. – Т.59. – 1893, отд.2. – С.24-50.
674. Кочубинский А.А. Граф С.Г.Строганов: Из истории наших университетов 30-х годов // Вестник Европы. – 1896. – № 8. – С.478-499.
675. Кочубинский А.А. Еще свидетель Славянского возрождения: Памяти Я.Ф.Головацкого // Одесские ведомости. – 1888. – № 153.
676. Кочубинский А.А. Историк литературы славян // Журнал министерства народного просвещения. – 1880. – № 5. – С.149-178.

677. Кочубинский А.А. Итоги славянской и русской мифологии: По поводу книги проф. Котляревського „Библиографический опыт о древней русской письменности”. – Одесса, 1882. – 239 с.
678. Кочубинский А. Карта расселения славян в IX веке, в эпоху деятельности Свв. Кирилла и Мефодия. – Одесса, 1885. – 39 с.
679. Кочубинский А. Мы и они (1711 – 1878): Очерк истории и политики славян. – Одесса: Издание книж. магазина В.Белова, 1878. – 246 с.
680. Кочубинский А. Осип Максимович Бодянский // Славянское обозрение. – 1893. – Т.3, ноябрь – декабрь. – С.291-305.
681. Кочубинский А.А. Памяти Петра Алексеевича Лавровского // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1889. – Т.15. – С.847-856.
682. Кочубинский А. Южные славяне, румыны и Петр Великий в их взаимных отношениях // Кочубинский А. Мы и они (1711 – 1878): Очерк истории и политики славян. – Одесса: Издание книж. магазина В.Белова, 1878. – С.3-38.
683. Кочубинский А.А. Ян Амос Каменский в исторических судьбах своего народа // Записки Новороссийского университета. – 1893. – Т.59. – С.1-23.
684. Кравченко В.В. Д.И.Багалея: научная и общественно-политическая деятельность. – Х.: Из-во „Основа” при ХГУ, 1990. – 176 с.
685. Кравченко В.В. Д.М.Бантиш-Каменський // Укр. істор. журнал. – 1990. – № 4, 9.
686. Кравченко В. Історіографія історії України доби національного відродження (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки і перспективи. Матеріали всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Харків: Інститут історії України НАН, Харківський державний університет, 1995. – С.219-224.

687. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків: Основа, 1996. – 296 с.
688. Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX століть. – К.: ТОВ Університетське видання „Пульсари”, 2000. – 240 с.
689. Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, „Кратного описания Малороссии”, „Собрания Исторического”. – К.: В Тип. К.Н.Милевского, 1878. – С.209-319.
690. Крип’якевич І. Українська історіографія XIX – XX вв. – Львів, 1923. – 66 с. [В заголовку помилково вказано XVI – XVIII ст.]
691. Кроче Б. Теория и история историографии / Пер. с ит. И.М.Заславской. Послесл. Т.В.Павловой. Науч. Редактирование М.Л.Андреева. – М.: Школа „Языки русской культуры”, 1988. – 192 с.
692. Крумина А.А. Четъи Минеи святого Димитрия Ростовского: очерк истории издания // Святой Димитрий, митрополит Ростовский: исследования и материалы. Филевские чтения. – Вып. IX. – М., 1994. – С.5-52.
693. Крюков А. Історія Польщі в спадщині І.І.Срезневського // Проблеми слов’янознавства. – Вип.20. – Львів, 1979. – С.125-131.
694. Куделка М. О славистике как сфере научного познания // Методологические проблемы истории славистики / Ред. кол. С.Б.Бернштейн и др. – М.: Наука, 1978. – С.18-39.
695. Куев К.М. Черноризец Храбър. – София: Бълг. АН, Ин-т за лит., 1967. – 454 с.
696. Кузьмина В.Д. Михаил Несторович Сперанский (19 апреля/1 мая 1863 г. – 12 апреля 1938 г.) // Сперанский М.Н. Рукописные сборники

XVIII века: материалы для истории русской литературы XVIII века.
– М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С.205-225.

697. Кулаковский Ю.А. Раскопки в Абабе-Плиске Руського Археологического Института (в Константинополе) и об археологических данных для истории Болгарии VII – X вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1909. – Кн. 21, Вып. I и II. – С.78-80.
698. Кульжинский И. История Польши (Очерк). – К.: Изд. Г.Ф.Бредихина, 1864. – 203 с.
699. Кульжинский И. Последнее пятидесятилетие Польши, с 1764 по 1814 год: Краткий исторический очерк. – К., 1863. – 198 с.
700. Кулиш П. История воссоединения Руси: В 3-х т. – СПб.: Изд. Тип. товарищества „Общественные пользы”, 1874 – 1877; Т.1. – 363 с.; Т.2. – 354 с.; Т.3. – 367 с.
701. Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654). – Т.1 // Чтения в Имп. Обществе истории и древностей Российском при Московском университете. – Кн.2 (145). – М.: Унив. тип., 1888. – С.1-282.
702. Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654). – Т.2 // Чтения в Имп. Обществе истории и древностей Российском при Московском университете. – Кн.4. – М.: Унив. тип., 1888. – С.1-396.
703. Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654). – Т.3 // Чтения в Имп. Обществе истории и древностей Российском при Московском университете. – Кн.1 (148). – М.: Унив. тип., 1889. – С.1-416.
704. Кулиш П. Повесть об украинском народе // Звездочка. – 1846. – Т.XVII. – С.65-136; Т. XVIII. – С. 29-166; Т.XIX. – С.3-65.
705. Кулиш П. Україна од початку Вкраїни до батька Хмельницького. – К., 1843. – 43 с.

706. Куций І. Денис Зубрицький // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А.Пінчук. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2005. – Вип.. 15: Визначні постаті української історіографії ХІХ – ХХ ст. – С.3-34.
707. Лавров П.А. К вопросу о Синодике царя Бориса. – Одесса, 1899. – 103 с.
708. Лавровский П.А. Падение Чехии в XVIII в. // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1861. – Кн.1. – С.1-77.
709. Лавровский П.А. Кирилл и Мефодий, как православные проповедники и учителя у западных славян, в связи с современною им исторіею церковных несогласий между Востоком и Западом. – Харьков: Тип. ун-та, 1863. – VII, 588 с.
710. Лазаревський А. Документальне свєдєнія о Савве Туптале и его роде // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С.382-384.
711. Лазаревський А. Прєжніє изыскатели малорусской старины // Киевская старина. – 1899. – № 12. – С.349-387.
712. Лазаревський А. Старинные польско-русские календари // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1900. – Кн.14. – С.102-117.
713. Лаптева Л.П. Визначний дослідник і пропагандист історії і культури слов'янських народів // Архіви України. – 1991. – № 1. – С.49-56.
714. Лаптева Л.П. Изучение источников по истории богомильства в Болгарии в русской историографии XIX – начала XX в. // Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы / Отв. ред. В.А.Дьяков. – М.: Наука, 1986. – С.140-165.
715. Лаптева Л.П. Изучение лужицких сербов в Киевском университете в конце XIX – начале XX в. // Letopis Jahreschrift des Instituts für sorbische Volksforschung. Reihe B. – 1991. – № 38. – S.2-13.

716. Лаптева Л.П. Исследования по истории и этнографии славянских народов // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение истории южных и западных славян. / Отв. ред. Д.Ф.Марков, В.А.Дьяков. – М.: Наука, 1987. – С.349-354.
717. Лаптева Л.П. Краледворская и Зеленогорская рукописи и их оценка в России XIX и начала XX вв. // *Studia slavica: Academiae Scientiarum Hungaricae.* – Budapest, 1975. – Т. XXI, F.1-2. – S.67-94.
718. Лаптева Л.П. К вопросу об основных этапах развития отечественного славяноведения (1835-1985) // Вопросы историографии и истории зарубежных славянских народов. – М.: Наука, 1987. – С.3-17.
719. Лаптева Л.П. Неопубликованная переписка О.М.Бодянского с чешскими учеными (архив Бодянского в Киеве. Архив Патеры в Праге) // Переписка славистов как исторический источник: Сборник статей и материалов. – Тверь, 1995. – С.4-12
720. Лаптева Л.П. Письменные источники по истории Чехии периода феодализма. – М.: Из-во МГУ, 1985. – 200 с.
721. Лаптева Л.П. Преподавание славистических дисциплин в университетах. Подготовка кадров // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение истории южных и западных славян. / Отв. ред. Д.Ф.Марков, В.А.Дьяков. – М.: Наука, 1987. – С.195-224.
722. Лаптева Л.П. Проблема германизации полабских и балтийских славян в русской дореволюционной историографии // Международные отношения в Центральной и Юго-Восточной Европе и их историография. – М.: Наука, 1966. – С.171-191.
723. Лаптева Л.П. Профессор университета Св. Владимира Н.Д.Иванишев (1811–1874) и его деятельность в Киевской археографической комиссии // Український археографічний щорічник. – Вип.1. – К.: Наукова думка, 1992. – С.47-58

724. Лаптева Л.П. Профессор-славист университета Св. Владимира Т.Д.Флоринский // Российские университеты в XVIII – XX веках: Сборник научных статей. – Вып.3. – Воронеж: Из-во ВГУ, 1998. – С.134-148.
725. Лаптева Л.П. Развитие русской исторической мысли в XIX в. в области славяноведения // Вестник Московского государственного университета. Серия 8. История. – 1983. – № 1. – С.32-43.
726. Лаптева Л.П. Російський археологічний інститут в Константинополі та його зв'язки з південнослов'янськими вченими // Проблеми слов'янознавства: Міжвідомчий збірник. – Львів, 1979. – Вип.20. – С.118-125
727. Лаптева Л.П. Русская историография гуситского движения (40-е годы XIX – 1917 г.). – М.: Из-во Моск. ун-та, 1978. – 340 с.
728. Лаптева Л.П. Русский путешественник о лужицких сербах начала XIX // Вопросы истории. – 1986. – № 1. – С.85-92.
729. Лаптева Л.П. Русский славист А.А.Котляревский и его связи с чешскими учеными (по материалам неопубликованной переписки с А.Патерой) // Балканские исследования. – Вып.16: Российское общество и зарубежные славяне XVIII – начала XX в. – М.: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1992. – С.118-129.
730. Лаптева Л.П. Русское славяноведение в конце XIX – начале XX в. (Проблемы истории) // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: VIII Международный съезд славистов. Загреб – Любляна. – М.: Наука, 1978. – С.491-511.
731. Лаптева Л.П. Славяноведение в Московском университете в XIX – начале XX века. – М.: Из-во МГУ, 1997. – 296 с.
732. Лашнюков И.В. Отчет о занятиях профессора Лицея кн. Безбородко во время заграничного его путешествия с ученою целью // Циркуляр по управлению Киевским Учебным Округом за 1863 год. – К.: Унив. тип., 1863. – С.318-331, 336-362.

733. Лашнюков И.В. Пособие к изучению русской истории критическим методом. – Вып. I. – К.: Тип. М.П.Фрица, 1870. – 137 с.
734. [Лашнюков И.В.] Мнение г. Палацкого о происхождении козаков (в сочинении его: *Dejní narodu Ceskehodil. IV, castka I*) // Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник. – СПб.: В тип. П.А.Кулиша, 1862. – Апрель. – С.28-36.
735. Лашнюков И.В. Письмо из Саксонии о лужицкой семинарии // Вестник Юго-Западной России. Историко-литературный журнал. – 1862. – Т. II. – С.148-150.
736. Лашнюков И.В. Чешские школы и педагогический институт для приготовления учителей народных школ в Праге // Черниговский листок. – 1863. – № 4, 5, 6.
737. Лев В. Український переклад хроніки Мартина Бельського // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1935. – Т. XXIX: Серія фільольогічна, Кн. 4. – С.3-61.
738. Левина Р.Ш. Митрополит Евгений и Н.И.Мурзакевич // Археологические вести. – СПб., 1999. – С.479-488.
739. Левицкий О. К вопросу о польском восстании в юго-Западном крае в 1831 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1900. – Кн. 14. – С.24-26.
740. Левицкий О. Опыт исследования о летописи Самовидца // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех Малороссийских хроник: Хмельникской, “Кратного описания Малороссии” и “Собрания Исторического”. – К.: В Тип. К.Н.Милевского, 1878. – С.1-76.
741. Левицкий О. Очерк социнианского движения в Польше и Западной Руси в XVI – XVII вв. // Киевская старина. – 1882. – № 4. – С.25-57; № 5. – С.193-224; № 6. – С.401-432.
742. Левицкий О. Эпизод из польского мятежа 1831 г. в Киевщине // Киевская старина. – 1899. – № 4. – С.90-116.

743. Левицкий О. Эпизод из польского мятежа 1831 г. в Киевщине // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1899. – Кн.13. – С.160-161.
744. Левицкий О. Предисловие // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех Малороссийских хроник: Хмельникской, “Кратного описания Малороссии” и “Собрания Исторического”. – К.: В Тип. К.Н.Милевского, 1878. – С.I-XVIII.
745. Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. // Киевская старина. – 1882. – № 4. – С.25-57; № 5. – С.193-224; № 6. – С.401-432.
746. Левицкий О. Эпизод из польского мятежа 1831 г. в Киевщине. // Киевская старина. – 1899. – № 4. – С.90-116.
747. Левицкий И. Галицко-русская библиография XIX-го ст.. (1801 – 1886). – Т.1. – Львов, 1888. – 213 с.
748. Леонтович Ф.И. Государственное устройство старого Дубровника (по поводу сочинения В.Макушева „Исследование об исторических памятниках и бытописателях Дубровника”) // Журнал министерства народного просвещения. – 1867. – № 12, отд. II. – С.790-853.
749. Леонтович Ф.И. Древнее хорвато-далматское законодательство // Записки Имп. Новороссийского университета. – Одесса: Тип. Л.Нитче, 1868. – Т.1, Вып. 3-4. – XII, 156 с.
750. Леонтович Ф.И. О значении верви по Русской Правде и Полицкому Статуту, сравнительно с за другою юго-западних славян // Журнал министерства народного просвещения. – 1867. – № 4, отд. II. – С.1-19.
751. Летописец или описание знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось в Украине малороссийской обох сторон Днепра и кто именно корда гетманом был козацьким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, издан комиссией для разбора древних актов, сост. при Киевском,

- Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С.1-69.
752. Летописец или описание знатнейших действий и случаев, чтов котром году деялось в Украины Малороссийской обох сторон Днепра и кто именно корда гетманом был козацьким. Предисловие // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1888. – С.1-12.
753. Летописец, що ся в руских и польських сторонах деяло и якого року // Киевская старина. – 1890. – Т. XXIX. Апрель, май, июнь. Приложения. – С.74-110.
754. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, „Краткого Описания Малороссии” и „Собрания Историческаго”. – К.: В тип. К.Н. Милевского, 1878. – 469, XVIII с.
755. Летопись событий в Югозападной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска запорожского, 1720. Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. – Т. I. – К.: В Лито-Типографическом заведении Йосифа Вальтера, 1848. – VIII, 51, 454, XXX с.
756. Летопись событий в Югозападной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска запорожского, 1720. Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. – Т. IV. – К.: В Типографии Федорова, 1864. – XI, 407 с.
757. Линниченко И.А. Александр Александрович Кочубинский. – Одесса: Тип. “Техник”, 1916. – 39 с.
758. Линниченко И. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия: Исследование. Ч. I. Русь и Польша до конца XII века. – К.: Унив. тип., 1884. – 216 с.

759. Линниченко И.А. Патриарх русского славяноведения (В.И.Ламанский) // Голос минувшего. – 1915. – № 2. – С.244-253.
760. Линниченко И.А. Проф. В.И.Григорович: К столетию со дня рождения. – Одесса, 1915 [Отд. Оттиск из газеты “Одесские новости”. –1915. – № 9693].
761. Липатникова Г.И. К вопросу о взглядах И.И.Срезневского на историю и культуру славянских народов (30 – 40-е гг. XIX в.) // Известия Воронежского государственного педагогического института. – 1967. – Т.76. – С.21-35.
762. Липатникова Г.И. К изучению гуситского движения в русской дореволюционной историографии // Вопросы истории славян.– Воронеж, 1963. – Вып.1. – С.69-92.
763. Липатов А.В. Славянское Просвещение в общеевропейском контексте // Литература эпохи формирования наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: Просвещение. Национальное возрождение. / Ред. кол. И.А.Богданова, С.В.Никольский, Б.Ф.Стахеев. – М.: Наука, 1982. – С.20-96.
764. Липранди И.П. Болгария: из записок // Чтения в Имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1877. – Кн.1 – С.1-61.
765. Липранди И.П. Взгляд на настоящий театр военных действий на Дунае и на содействие, которое мы можем встретить в Болгарии // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1877. – Кн.3, разд. III. – С.1-80.
766. Липранди И.П. Восточный вопрос и Болгария. – СПб., 1867. – 139, IV с.
767. Липранди И.П. Обзорение пространства, служившего театром войны России с Турцией с 1806 по 1812 г. – СПб., 1854. – 203 с.
768. Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.): Научное издание. – СПб.: „Алетейя”, 2000. – 398 с.

769. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы / 3-е изд., доп. – М.: Наука, 1979. – 352 с.
770. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. з староукр. Р.Г.Іванченка. – К.: Т-во „Знання” України, 1992. – 192 с.
771. Літопис руський. / Пер. с давньорус. Л.Є.Махновця; Відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI, 591 с.
772. Літопис Самовидця / Вид. підготував Я.І.Дзира. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
773. Лозинский М. Польський и руський революційний рух і Україна. – Ч.І. – К., 1908. – 44 с.
774. Лукомский С. Собрание историческое, из книг древнего писателя Олександра Гвагнаина и из старых русских верных летописей. Сочиненное в малороссийском городе Прилуке 1770 году // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К.: Тип. К.Милевского, 1878. – С.321-372.
775. Лукьяненко А.М. Культурно-историческая роль Болгарии в судьбах славянства вообще, России в частности. – К.: Тип. акад. об-ва „Петр Барский Киевский”, 1913. – 27 с.
776. Лукьяненко А.М. Политическая и литературная деятельность братьев Зринских и Франца Франкопана (Из истории политической и экономической жизни хорватов XVII в. и из истории развития у хорватов литературы и выработки литературного языка). – К.: Тип. унив. Св. Владимира, 1911. – X, 861 с.
777. Луппов С.П. Книга в России в первой четверти XVIII века. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1973. – 374 с.
778. Луппов С.П. Книга в России в послепетровское время 1725 – 1740. – Л.: Наука, 1976. – 380 с.
779. Луценко Ю. Вступ. // Hryhoriy Hrabjanka's. The Great war of Bohdan Hmel'nyuc'kuj. – Harvard, 1990. – S.XIV-XXXVIII.

780. Луценко Ю. Григорій Грабянка і його літопис // Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во „Знання” України, 1992. – С.3-9.
781. Луценко Ю.М. Літопис Грабянка в працях дожовтневих дослідників // Радянське літературознавство. – 1988. – № 8. – С.64-72.
782. Луценко Ю.М. Літопис Грабянка як твір барокової історіографічної прози // Радянське літературознавство. – 1989. – № 9. – С.46-52.
783. Любович Н. История реформации в Польше. Кальвинисты и антитринитари (по неизданным источникам). – Варшава: Тип. учебного округа, 1883. – 347, ХХІХ с.
784. Любович Н.Н. Маркиз де Сент-Альдегонт как политический писатель // Университетские известия. – 1877. – № 3-6, 10.
785. Любович Н.Н. Начало католической реакции и упадок реформации в Польше. – Варшава, 1890. – 369 с.
786. Любович Н. Отчет о занятиях стипендиата для приготовления к профессорскому званию в архивах и библиотеках Варшавы, Петербурга, Вильно и Слуцка // Университетские известия. – 1879. – № 11. – С.51-59
787. Ляпунов В.М. Краткий очерк научной деятельности М.С.Дринова. – Харьков, 1905. – 15 с. [Отд. Оттиск из „Почеть. Сборник статей по славяноведению, посвященный проф. М.С.Дринову его учениками и почитателями”].
788. Ляпунов В.М. Краткий очерк ученой деятельности академика Игнатия Викентиевича Ягича // Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете. – 1901. – Т.9. Византийско-славянское отделение, вып.6. – С.399-440.
789. Ляпунов В.М. Отзыв об ученых трудах рекомендуемого для замещения профессуры славянской филологии приват-доцента Новороссийского университета М.Г.Попруженко. – Записки Новороссийского университета. – 1908. – Т.111. – С.1-18.

790. Максимейко Н.А. Источники уголовных законов Литовского статута. – К.: Унив. тип., 1894. – 218 с.
791. Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1596 г. – Харьков: Тип. Адольфа Дарре, 1902. – IV, 205 с.
792. Максимович М. Исследование о гетьмане Петре Конашевиче Сагайдачном // Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т.І: Отдел исторический. – К.: Тип. М.П.Фрица, 1876. – С.336-357.
793. Максимович М. Известие о Летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевской Временной Комиссией, 1856 г. // Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т.І: Отдел исторический. – К.: Тип. М.П.Фрица, 1876. – С.231-247.
794. Максимович М. Известия о южнорусских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве, 1856 г. // Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т.І: Отдел исторический. – К.: Тип. М.П.Фрица, 1876. – С.231-247.
795. Максимович М. История древней русской словесности. – Кн.І. – К.: В унив. тип., 1839. – 104 с.
796. Максимович М. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке (письмо к М.А.Граборвскому) // Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т.І: Отдел исторический. – К.: Тип. М.П.Фрица, 1876.– С.248-276.
797. Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком // Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т.І: Отдел исторический. – К.: Тип. М.П.Фрица, 1876.– С.395-474.
798. Максимович М. Об историческом романе г. Кулиша “Черная Рада”, 1857 г. (Письмо к Г.П.Галагану) // Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т.І: Отдел исторический. – К.: Тип. М.П.Фрица, 1876. – С.515-531.

799. Максимович М. Откуда идет русская земля, по сказанию Нестеровой повести и другим старинным писаниям русским // Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т.І: Отдел исторический. – К.: Тип. М.П.Фрица, 1876. – С.5-92.
800. Максимович М. Откуда идет русская земля, по сказанию Нестеровой повести и другим старинным писаниям русским. – К.: Унив. тип., 1837. – 148 с.
801. Максимович М. Сказание о гетьмане Петре Сагайдачном Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т.І: Отдел исторический. – К.: Тип. М.П.Фрица, 1876. – С.358-386.
802. Малышевский И.И. Александр Дмитриевич Воронов // Труды Киевской духовной академии. – 1884. –№ 1. – С.116-135.
803. Малышевский И.И. Деятельность митрополита Евгения в звании председателя конференции Киевской Духовной академии. – К.: Тип. Киевопечерской Лавры, 1868. – 86 с.
804. Малышевский И. Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие // Труды Киевской духовной академии. – 1869. – № 11 – 12. – С.64-138.
805. Малышевский И. Святые Кирилл и Мефодий первоучители славянские. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. – 484 с.
806. Малышевский И. Характеристика участливых отношений России к славянам в историческом развитии их от начала до нашего времена. Речь, произнесенная в об щем собрании Киевского славянского благотворительного общества 21 февраля 1893 г. – К.: б.и., 1893. – 31 с.
807. Марков Д.Ф. Славистика как комплекс научных дисциплин // Методологические проблемы истории славистики / Ред. кол. С.Б.Берштейн, В.А.Дьяков (отв. ред.) и др. – М. Наука, 1978. – С.7-17.

808. Марков Д., Дьяков В., Мыльников А. Методологические вопросы истории славистики // *Общественные науки.* – 1978. – № 4. – С.101-118.
809. Марков П.Г. Выступление при обсуждении докладов утреннего заседания „Общественная мысль славянских народов в период просвещения и национального возрождения и проблемы истории славистики” // IX Международный съезд славистов. Киев, сентябрь 1983 г. Материалы дискуссии. Фольклористика. Историческая проблематика. Круглые столы. – К.: Наукова думка, 1999. – С.88-89.
810. Марков П.Г. М.О.Максимович – видатний історик ХІХ ст. – К.: Вид-во Київського університету, 1973. – 236 с.
811. Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А.Максимовича. – К.: Из-во при КГУ „Вища школа”, 1986. – 247 с.
812. Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. – Ч.І. – СПб., 1798. – 111 с.
813. Мартиненко А.К. Из истории развития болгаристики в Киевском университете // *Университетские исследования и преподавание на болгарската история у нас и в чужбина: Международен симпозиум.* – София, 1981. – С.92-109.
814. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). – К.Вид-во Київського університету, 1959. – 259 с.
815. Маслов С. До питання про літературну спадщину С.В.Лукомського // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності / *Укр. Акад. наук.* – Ч.ІІ. – К.: Трест „Київ-Друк”, 8-ма Держ. друкарня, 1928. – С.253-260.
816. Маслов С. К истории изданий киевского „Синописа” // *Сборник статей в честь академика Алексея Ивановича Соболевского: Изданный ко дню 70-летия со дня его рождения Академиею наук по*

- почину его учеников под редакцией академика В.Н.Перетца. – Л.: Из-во АН СССР, 1928. – С.341-348.
817. Материалы для болгарских древностей. Абоба-Плиска // Известия Русского археологического института в Константинополе. – София, 1905. – Т.10. – 596 с.
818. Матях В.М. Проблема державотворення в Україні XVII–XVIII ст.. у вітчизняній історичній науці другої половини XIX – початку XX ст.. // Укр. істор. журнал. – 1998. – № 3. – С.58-75.
819. Матях В.М. Система ціннісних орієнтацій: ментально-свідомісні виміри // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С.7-40.
820. Матях В.М. Медієвістика в Україні другої половини XIX – початку XX століття: Криза чи прогрес? – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 58 с.
821. Мельников Г.П. Культура Чехии X – XVII вв. // История культур славянских народов: В 3-х т. – М. : Индрик, 2003. – 300-361.
822. Методологические проблемы истории славистики / Ред. кол. С.Б.Берштейн, В.А.Дьяков (отв. ред.) и др. – М. Наука, 1978. – 340 с.
823. Мечев К. Произход на славяно-българска письменост: По даним на български, руски, византийски и латински извори. – София: „Св. Климент Охридски”, „Проф. Марин Дринов”, 1999. – 535 с.
824. Минкова Л. Одеският историк Николай Никифорович Мурзакевич и Българското възраждане (първа част) // Исторически преглед. – 2003. – № 1 – 2. – С.129-154; 2003. – № 3 – 4. – С.119-148.
825. Минкова Л. Осип Максимович Бодянски и българското възраждане. – София: Из-во ОФ, 1978. – 231 с.
826. Михальченко С.И. Антонович Владимир Бонифатиевич // Историки России: Биографии / Составитель, отв. ред. А.А.Чернобаев. – М., 2001. – С.290-297.

827. Михальченко С.И. Владимирский-Буданов Михаил Флегонтович // Историки России: Биографии / Составитель, отв. ред. А.А.Чернобаев. – М., 2001. – С.298-306.
828. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.Н.Довнар-Запольский и их ученики). – М.: „Прометей” – Брянск : Изд-во БГПУ, 1997. – 228 с.
829. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (школа западно-русского права). – М.: „Прометей” – Брянск: Изд-во БГПУ, 1996. – 188 с.
830. Михальченко С.И. Школа профессора университета Св. Владимира В.Б.Антоновича // Российские университеты в XVIII – XX веках: Сборник научных статей. – Вып. 3. – Воронеж, 1998. – С.149-161.
831. Мицик Ю.А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ: ВПОП „Дніпро”, 1996. – 262 с.
832. Мицик Ю.А. “Кройника” Феодосія Софоновича в історичній літературі // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1976. – Вип.6.– С.127-141.
833. Мицик Ю.А. Перший український історико-політичний трактат // Укр. іст. журнал. – = 1991. – №5. – С.129-138.
834. Мицик Ю.А. Передмова // Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю.А.Мицика, В.М.Кравченка. – К.: Наукова думка, 1992. – С.5-51.
835. Мишко Д.І. Густинський літопис як історичне джерело // Укр. істор. журнал. – 1971. – № 4. – С.69-73.
836. Міщук Р.С. Сторінки великого життя // Драгоманов М.П. Вибране („...мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”) / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С.Міщук; прим. Р.С.Міщука, В.С.Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С.605-618.

837. Можаяева Г.В. Бантыш-Каменский Дмитрий Николаевич // Историки России: Биографии / Составитель, отв. ред. А.А.Чернобаев. – М.: Голос, 2001. – С.122-131.
838. Можаяева Г.В. Болховитинов Евфимий Алексеевич (митрополит Евгений) // Историки России: Биографии / Составитель, отв. ред. А.А.Чернобаев. – М.: Голос, 2001. – С.91-100.
839. Моисеева Г.Н. Древнерусская литература в художественном сознании и исторической мысли России XVIII века. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1980. – 262 с.
840. Моисеева Г.Н. Славистика в России XVIII в. // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. VIII Международный съезд славистов, Загреб – Любляна, сентябрь 1978 г. Доклады советской делегации. – М.: Наука, 1978. – С.511-516.
841. Мойсеева Г.М. Бібліотека Феофана Прокоповича (Витяг з опису) // Феофан Прокопович. Філософські твори: В 3-х т. / Пер. з лат.; Ред кол. В.І.Шикарук (голова) та ін. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1981. – С.373-450.
842. Мойсеева Г.М. Историчні праці: Примітки // Феофан Прокопович. Філософські твори: В 3-х т. / Пер. з лат.; Ред кол. В.І.Шикарук (голова) та ін. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1981. – С.479-486.
843. Музичко О. Федір Леонтович // Історіографічні дослідження в Україні / Від. Ред. Ю.А.Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст. – С.125-149.
844. Мурзакевич Н. Нынешнее состояние просвещения у болгар // Журнал министерства народного просвещения. – 1838. – Ч.18. – № 4-6. – С.114-123.
845. Мурзакевич Н. О некоторых малоизвестных монетах, имеющихся в Одессе // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1844. – Т.1. – С.315-319.

846. Муртузалиев С.И. Вклад Ю.И.Венелина в изучении начального периода османского господства в болгарских землях (К 200-летию со дня рождения ученого) // Славяноведение. – 2003. – № 1. – С.73-79.
847. Мыльников А.С. Возникновение истории славистики как самостоятельного направления исследований // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. – М.: Наука, 1988. – С.284-306.
848. Мыльников А.С. Зарождение академической славистики // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. – М.: Наука, 1988. – С.17-27.
849. Мыльников А.С. Истоки научного похода к славянской теме // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. – М.: Наука, 1988. – С.9-16.
850. Мыльников А.С. К вопросу о путях и особенностях формирования славяноведения в России // Štúdie z dejín svetovej slavistiky do polovice 19 storočia. – Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied, 1978. – S.289-316.
851. Мыльников А.С. Картина славянского мира: Взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI-начала XVIII века. – СПб.: Петербургское востоковедение, 1999. – 400 с.
852. Мыльников А.С. Картина славянского мира: Взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века. – СПб.: Центр „Петербургское Востоковедение“, 1996. – 320 с.
853. Мыльников А.С. Об истоках становления славяноведения в России: К вопросу об изучении “предистории” славистики // Историкографические исследования по славяноведению и балканистике. – М.: Из-во Наука, 1984. – С.5-42.

854. Мыльников А.С. Оформление славяноведения как научной и учебной дисциплины // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. – М.: Наука, 1987. – С.81-100.
855. Мыльников А.С. Проблемы периодизации истории мировой славистики: цели и принципы // Методологические проблемы истории славистики / Ред. кол. С.Б.Берштейн, В.А.Дьяков (отв. ред) и др. – М. Наука, 1978. – С.40-55.
856. Мыльников А.С. Русские переводчики в Праге. 1716 – 1721 гг. // Проблемы литературного развития в России в первой трети XVIII века. – Л.: Наука, 1974. – С.279-288.
857. Мыльников А.С. Славянская тема в трудах Татищева и Ломоносова: Опыт сравнительной характеристики // Ломоносов: Сборник статей и материалов. – Т.IX. – М.: Наука, 1991. – С.28-38.
858. Мыльников А.С. Становление истории славяноведения в России // Исследования по историографии славяноведения и балканистики / Отв. ред. В.А.Дьяков. – М.: Наука, 1981. – С.113-135.
859. Мыцык Ю.А. Украинские краткие летописцы конца XVI – начала XVIII в. // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Сборник научных трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1978. – С.34-41.
860. Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVII века: Уч. пособие. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1978. – 88 с.
861. Надеждин Н.И. Опыт исторической географии русского мира // Библиотека для чтения, журнал словесности, науки, художеств, промышленности, новостей и мод. – СПб.: Тип.Э.Праца, 1837. – Т.22, отд. III. – С.28-79.

862. Надлер В.К. Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV и начале XV в. – Харьков, 1864. – 251 с.
863. Народные славянские рассказы. / Изд. И.Боричевского. – СПб, 1844. – 189 с.
864. Начев В. Български царски грамоти. – София: Из-во къща „Христо Ботев”, 1996. – 184 с.
865. Науменко В.П. Хронографы южно-русской редакции // Журнал министерства народного просвещения. – 1885. – Ч.239, № 5. – С.34-82.
866. Незабутнім заслугам В.Антоновича, свого дійсного члена присвячує сей том Українське наукове історичне товариство // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн.3. – 160 с.
867. Некрасов Н. Краледворская рукопись в двух транскрипциях текста с предисловием, словарями, частью грамматическою, примечаниями и приложениями. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1878. – 439 с.
868. Нечкина М.В. История истории (Некоторые методологические вопросы истории исторической науки) // История и историки. Историография истории СССР: Сборник статей. – М.: Наука, 1965. – С.6-26.
869. Нечкина М.В. Общество соединенных славян. – М. – Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1927. – 341 с.
870. Никитин С.А. Славяноведение // Очерки истории исторической науки в СССР. – Т.1. – М., 1955. – С.495-501; Т.2. – М., 1960. – С.484-507; Т.3. – М., 1963. – С.498-513.
871. Никулина М.В. Й.Добровский и русские ученые (Из истории русского славяноведения первой трети XIX в.). // Историографические исследования по славяноведению и балканистике. / Отв. ред. В.А.Дьяков. – М.: Наука, 1984. – С.43-62.

872. Никулина М.В. О состоянии и особенностях развития русского славяноведения в первой трети XIX в. // Советское славяноведение. – 1983. – № 5. – С.86-96.
873. Никулина М.В. Первые научные путешествия в славянские земли и их роль в формировании русского славяноведения (первая треть XIX в.) // Ученые записки Тартуского государственного университета (Из истории славистики в России: Труды по русской и славянской филологии). – 1981. – Вып.573. – С.75-95.
874. Никулина М.В. Ю.И. Венелин в русском славяноведении первой трети XIX в. (Проблематика славянских древностей) // Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – М.: Наука, 1986. – С.23-39.
875. Новицкий О. О первоначальном переводе Священного Письма на славянский язык // Чтения 18 дек. 1867 г. В память митрополита Евгения. – Б.м. и б.г. – 42 с.
876. Об уничтожении магистерской диссертации Н.И.Костомарова // Киевская старина. – 1903. – № 7 – 8, отд.2. – С.25-26.
877. Оглоблин О. Вступна стаття // Історія Русів / В.Давиденко (пер.), О.Оглоблін (ред., вступна ст.). – Нью-Йорк: Вісник – ООЧСУ, 1956. – С.I-XXIX.
878. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Ред. Любомир Винар, упор. Ігор Гирич, Алла Атаманенко. – Вид. 3-е, доп. I випр.. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Остріг – Торонто, 2003. – 496 с.
879. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба // Праці історично-філософської секції ЗНТШ. – Т.170. – Нью-Йорк – Париж – Торонто: Видання організації оборони чотирьох свобод – Ліги Визволення України, 1960. – 408 с.
880. Оглоблин О. Списки “Історії Русів” // Науковий Збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1956. – Т.VI. – С.167-180.

881. Оглоблин О. До історії української політичної думки XVIII в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XIX. – С.231-241.
882. Оглоблін О. До питання про автора “Истории Руссов” // Київська старина. – 1997. – № 6. – С.93-126; 1998. – № 1. – С.100-132.
883. Оглоблин О. До питання про автора Літопису Самовидця // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. VII-VIII. – С.181-196.
884. Олександр Мезько-Оглоблин: дослідження і матеріали до століття народження історика) / Ред. Л.Винар, упор. А.Атаманенко. – Нью-Йорк, Острог, Київ, Торонто: Вид. ОА, 2000. – 192 с.
885. Опыты упражнений воспитанников Киевской духовной академии. – Б.г. – 34 с. [Отдельный оттиск из „Журнала министерства народного прпосвещения”].
886. Опыты упражнений воспитанников Киевской духовной академии V-го курса: В 2-х т. – К.: В унив. тип., 1832. – 98 с.
887. Орлевич І. Денис Зубрицький – автор „Хроніки міста Львова” // Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Пер. з пол. І.Сварника; наук. коментар М.Капраля; наук. ред. Я.Дашкевич, Р.Шуст. – Львів: Центр Європи, 2002. – С.I-XI.
888. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Вид. Дім „КМ Академія”, 2004. – 602 с.
889. Павлюк Н.В. Славянское языкознание в Одесском (Новороссийском) университете за 90 лет // Труды Одеського университета им. И.Мечникова. – 1958. – Т.148. – С.5-30
890. Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов’янських суспільних зв’язках (друга половина XIX – початок XX ст.). – К.: Наукова думка, 1992. – 206 с.
891. Павлюченко О.В. Югославыне в общественной, научной и культурной жизни украинского народа (первая половина XIX в.) //

Культурные и общественные связи Украины со странами Европы: Сборник научных трудов / Ред. кол. Н.Н.Варварцев (отв. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1990. – С.88-106.

892. Палацкий Ф. Виндольский закон 1280 года // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1846. – № 4, отд. III. – С.3-42.
893. Палацкий Ф. О русском князе Ростиславе, отце чешской королевы Кунгуты, и роде его // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1846. – № 3, отд. III. – С.3-10.
894. Палацкий Ф. Паралемпомен Зонарин. Предисловие О.Бодянского // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1847/48. – № 1, отд. II. – С.III-IX.
895. Палацкий Ф. Сравнение законов царя Стефана Душана Сербьского с древнейшими земскими постановлениями хехов // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1846. – № 2, отд. III. – С.3-32.
896. Памяти академика Федора Ивановича Успенського 1845 – 1928. – Л.: Из-во АН СССР, 1929. – 79 с.
897. Памяти почетного члена Исторического общества Нестора-летописца, заслуженного ординарного профессора, академика Н.П.Дашкевича // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1908. – Кн. 20, вып. 3. – С.39-97.
898. Памяти почетного члена Исторического общества Нестора-летописца Ф.Я.Фортитнского // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1903. – Кн. 17, вып. 2. – С.3-81.
899. Памяти члена-учредителя Исторического общества Нестора-летописца, заслуженного ординарного профессора Владимира Бонифатьевича Антоновича // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1909. – Кн.21, вып. 1-2. – С.15-71.

900. Памятники полемической литературы Западной Руси. – Т. I. – СПб.: Унив. тип., 1878. – 1136 с.
901. Певницкий В. Западный взгляд на болгарский вопрос // Труды Киевской духовной академии. – 1861. – № 1. – С. 358-372.
902. Певницкий В. Священники в Болгарии // Труды Киевской духовной академии. – 1861. – № 7. – С. 277-281.
903. Пекарский П. Введение в историю просвещения в России XVIII столетия. – СПб.: В тип. Товарищества „Общественная польза”, 1862. – 578 с.
904. Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. – Т. 2. – СПб., 1862. – 598 с.
905. Петр В. И. Пилигримство чехов к общей могиле Яна Гуса и Иеронима Пражского в Константиине // Петр В. И. Три статьи по славяноведению. – Каменем-Подольский: Русская типография М. Глика, 1884. – С. 3-11.
906. Петрикевич В. Літопис Самійла Величка та “Woyna Domowa” Самійла Твардовського: Порівняльна студія // Звіт дирекції Ц. К. Гімназії Франца Йосифа I в Тернополі за рік шкільний 1909/10. – Тернопіль: Накладом Фонду шкільного, з друкарни Йосифа Степка, 1910. – 90 с.
907. Петров Н. И. Воспитанники Киевской академии из сербов с начала синодального периода и до царствования Екатерины II (1721 – 1762) // Известия Отделения русского языка и словесности имп. АН. – 1904. – Т. IX, Кн. 4. – С. 1-16.
908. Петров Н. И. Киевская Академия в царствование императрицы Екатерины II (1762 – 1796 гг.). – К.: Унив. тип., 1906. – 78 с.
909. Петров Н. И. Начало греко-болгарской распри и возрождение болгарской народности. – К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1886. – 105 с.

910. Петров Н. О словесных науках и литературных занятиях в киевской академии от начала ея до преобразования в 1819 году // Труды Киевской духовной академии. – 1866. – Т.2, № 7. – С.305-330.
911. Петровский И.М. Григорович в Казани. – СПб., 1893. [Отд. оттиск из “Славянского обозрения”. – 1892. – Т.2, №7-8; Т.3, №9].
912. Петровський М. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського інституту Народної освіти. – 1926. – Кн. VI. – С.1-80.
913. Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. – Т.I (Досліди над літописом Самовидця). – Харків: Держ. вид-во України, 1930. – 453 с.
914. Петровський М. Псевдо-діяріуш Самійла Зорки // Записки історико-філологічного відділу ВУАН у Києві. – К., 1928. – Кн. 17. – С.161-186.
915. Петухов Е. К биографии А.А.Котляревского // Киевская старина. – 1894. – Т.4. – С.165-169.
916. Пештич С.Л. „Синопис” как историческое произведение // Труды Отдел древнерусской литературы Института русской литературы. – Т.XV. –Л.: Из-во АН СССР, 1958. – С.284-298.
917. Пигулевский И. Деятельность св. Кирилла и Мефодия среди фракийских, македонських и болгарских славян // Университетские известия. – 1862. – № 5. – С.1-44.
918. Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова: Критический очерк. – К.: Наукова думка, 1984. – 187 с.
919. Пискунова И.Г. Исторические взгляды декабриста А.О.Корниловича // Декабристы и их время / Отв. ред. В.М.Бокова. – М.; Гос. ист. музей, 1995. – С.27-43

920. Пичета И. Кратный очерк жизни и просветительской деятельности святых первоучителей славянских Кирилла и Мефодия. – Полтава: Тип. Н.Питуренко, 1885. – 89 с.
921. Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова: Критический очерк. – К.: Наукова думка, 1984. – 187 с.
922. Пінчук Ю. Микола Іванович Костомаров 1817 – 1883. – К.: Наукова думка, 1992. – 233 с.
923. По-въ И.В. Кратный очерк истории Сербской церкви до падения царства Сербского // Труды Киевской духовной академии. – 1866. – Т.3, сентябрь. – С.94-123.
924. Повести и предания народов славянского племени / Издание И.Боричевского: В 2-х ч. – СПб., 1840 – 1841.
925. Повесть о козацкой с поляками войне через Зиновия Богдана Хмельницкого точившейся, от книги названной „Война домова”, наречением Самійла Твардовскаго, ритмами польскими составленной, вкратце, Малороссийским наречием выписанная 1648, 1649, 1651 // Самоил Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К.: В тип. Федорова, 1864. – Т.4. Приложения. – С.1-84.
926. Повість минулих літ // Літопис руський. / Пер. с давньорус. Л.С.Махновця; Відп. ред. О.В.Мишанич. – К., 1989. – С.1-178.
927. Погорелов В.А.[Рецензия] Ильинский Г.А. Грамоты болгарских царей. – М., 1911 // Журнал министерства народного просвещения. – 1912. – № 2, отд.2. – С.343-357.
928. Покос Л.В. Путешествие по землям обитаемым чехо-славянами: Краткий очерк вековой борьбы чешского народа с германизмом. – К., 1915 – 56 с.
929. Покос Л.В. Славянские народы Австро-Венгрии: Краткий очерк о прошлом бытие и современном положении. – К., 1915. – 103 с.

930. Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: Нарис історії. – К.: Наукова думка, 1993.– 467 с.
931. Полухін Л.К. Формування історичних поглядів М.І.Костомарова. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 125 с.
932. Поминка по Александре александровиче Котляревском. – К.: Унив. тип., 1881. – 97 с.
933. Попов А. Обзор хронографов русской редакции. – Вып. II. – М., 1896. – 287 с.
934. Попруженко М.Г. В. И. Григорович в Одессе // Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете. – 1916. – Т.25. – С.І-XXXIII.
935. Попруженко М.Г. Дневник О.М.Бодянского // Исторический вестник. – 1913. – № 8. – С.413-431.
936. Попруженко М.Г. Из материалов по истории славистической школы в России. – Одесса, 1910 [Отд. отгиск из „Записок Одесского общества истории и древностей”].
937. Попруженко М.Г. Историко-литературные труды проф. А.А.Кочубинского // Сборник в память А.А.Кочубинского, издан Историко-филологическим обществом при Новороссийском университете. – Одесса: Тип. „Экономическая”, 1909. – С.119-131.
938. Попруженко М.Г. М.С.Дринов (Очерк из истории возрождения болгарського народа). – Харьков, 1908. – 21 с.
939. Попруженко М.Г. Материалы для болгарских древностей Абоба-Плиски // Журнал министерства народного просвещения. – 1907. – № 10. – С.450-461.
940. Попруженко М.Г. Памяти В.И.Ламанского // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1915. – Т.32, отд. 3. – С.88-107.
941. Попруженко М.Г. Св. Козмы Пресвитера Слово на еретики и поучение от божественных книг // Памятники древней письменности и искусства. – СПб., 1907. – С.II-XIV.

942. Попруженко М.Г. Синодик царя Бориса. – Т.І: Текст. – Одесса, 1897. – II, 82 с.
943. Попруженко М.Г. Синодик царя Бориса. – Т.ІІ: Исследование. – Одесса, 1899. – XV, 230 с.
944. Попруженко М.Г. Славяне и Византия // Византийский временник. – 1916. – Т.ХХІІ. – Вып. 3 – 4. – С.253-280.
945. Попруженко М.Г. Сорокалетие ученой деятельности академика Федора Ивановича Успенського: Речь сказанная в заседании Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском Университете в день юбилея, 3 ноября 1911 г. – Одесса: „Экономическая” типография, 1912. – 41 с.
946. Попруженко М.Г. Участие Одессы в возрождении народа болгарського. – Одесса: „Славянская типография” Е.Хрисогелос, 1912. – 20 с.
947. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.
948. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука // Укр. іст. журнал. – 2000. – № 1-4.
949. Почесть: Сборник статей по славяноведению, посвященный проф. М.С.Дринову его учениками и почитателями / Под ред. М.Г.Халанского. – Харьков: Тип.-лит. С.А.Шмерковича, 1908. – 304, 83 с.
950. Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старина. – 1993. – № 4. – С.62-66.
951. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.І. – К.: Наукова думка, 1991. – С.ХL-LXXIII.

952. Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах / Ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1981. – С.101-433.
953. [Прокопович Ф.] Рассмотрение сея повести // Книга историография початия имени, славы и расширения народа славенскаго, и их царей и владетелей под многими именами и со многим царствиями, королівствами и провинциями. Собрана из многих книг исторических, через господина Мавроурбина Архимандрита Рагужского... В Санктпетербургской типографии, 1722 году, Августа в 20 день. – С. 4-10.
954. Прокопович Ф. Собрание от летописателей // Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. / Ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1981. – С.311-335.
955. Пташицкий С. Западно-русские переводы хроник Бельского и Стрыйковского (Библиографическая заметка) // Новый сборник статей по славяноведению. Составленный и изданный учениками В.И.Ламанского при участии их учеников по случаю 50-летия его учено-литературной деятельности. – СПб.: б.и., 1905. – С.372-384.
956. Пыпин А.Н. История русской этнографии. – Т.III. – СПб., 1891. – VIII, 425 с.
957. Пыпин А.Н. Обзор русских изучений славянства // Вестник Европы. – 1889. – № 4, 5, 6.
958. Пыпин А.Н. Очерк биографии профессора А.А.Котляревского // Сборник отделения русского языка и словесности. – Т.50: Сочинения А.А.Котляревского. – Т.IV. – СПб.: Тип. им. Академии наук, 1895. – С.II-CL.
959. Пыпин А.Н. Русское славяноведение в XIX столетии // Вестник Европы. – 1889. – Т.4, Кн. 7. – С.238-274, Кн.8. – С.683-728; Т.5, Кн. 9. – С.257-305.

960. Пыпин А.Н. Характеристика литературных мнений от двадцатых до пятидесятих годов / 2-е изд. – СПб., 1890. – 205 с.
961. Радченко К. „Епистолия о неделе” по филиппопольскому и белградському спискам. – Б.м., 1903. – 21 с. [Отд. оттиск из „Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца”].
962. Радченко К. Заметки о некоторых рукописях Филиппопольской городской библиотеки. – СПб., 1903 [Отд. оттиск из “Известий Отделения русского языка и словесности Имп. Академии наук”].
963. Радченко К. Замечания относительно отдельных мест Книги Иоанна Богослова по списку, изданному Деллингером // Статьи по славяноведению / Под ред. В.И.Ламанского. – Вып. I. – СПб.: Имп. АН, 1904. – С.54-65.
964. Радченко К. К истории философско-религиозного движения в Византии и Болгарии XIV в. – Львов, 1902. – 24 с. [Отд. оттиск из “Научно-литературный сборник Галицко-русской матицы”]
965. Радченко К. По вопросу об отношении апокрифов к богомилству // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.– 1903. – Кн. 17. – С.125-126.
966. Радченко К. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. – К.: Тип. ун-та Св. Владимира И.Корчак-Новицкого, 1898. – 344 с.
967. Радченко К.Ф. Сербський писатель Досифей Обрадович и его литературная деятельность // Университетские известия. – 1896. – № 9. – С.1-70; 1897. – № 2. – С.71-158; № 4. – С.159-192; № 5. – С.193-235; № 6. – С.237-253 та окр. вид: К., 1897. – 253, IV с.
968. Радченко К. Этюды о богомилстве // Университетские известия. – 1908. – № 3. – С.1-6.
969. Радченко К.Ф. Этюды по богомилству. К вопросу об отношении апокрифов к богомилству // Изборник Киевский. Т.Д.Флоринскому посвящают друзья и ученики. – К.: Унив. тип., 1904. – С.30-39.

970. Радченко К.Ф. Этюды по богомильству. Видения пророка Исaiй в пересказах катаров и богомилов // Eranos. Сборник статей по литературе и истории в честь Н.П. Дашкевича. – К., 1905. – С.229-234.
971. Радченко К.Ф. Этюды по богомильству. Народне космогонические легенды славян в их отношении к богомильству. – СПб.: Тип. имп. АН, 1911. – 59 с. [Отд. оттиск из “Известий Отделения русского языка и словесности Имп. Академии наук”].
972. Раич И. История разных славенских народов найпаче болгар, хорватов и сербо виз тмы забвения изятая и во свете исторический произведенная. – Вена: Тип. Стефана Новаковича, 1794. – XXXVI, 317 с.
973. Раич И. Краткая история Сербии, России, Босны и Разных королевств по плану Вилхелиа Гофри и Иоанна Грай и по иных учених англеров устроенная и из 55 тома общественные история изятая и с неметкого на славянски язык переведенная и короткими примечаниями изясненная. – Вена: Тип. Стефана Новаковича, 1793. – 1, 225 с.
974. Райков Д. Българите и България в старата руска книжнина: Документа лен разказ за българското историческо наследство в руската книжнина от XVIII в. И първа половина на XIX век. – София: Български писател, 1983. – 500 с.
975. Райков Д. Българите и България в чуждестранната книжнина (Свидетелства за българското историческо наследство в чуждестранната книжнина от епоха на Възраждането). – София: Изво на Отчествения фронт, 1989. – 464 с.
976. Ракитов А.И. Историческое познание: Системно-гносеологический аспект. – М.: Политиздат, 1982. – 303 с.
977. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и о козаках ввообще, отколь и из какого народа онде свое

- происхождение имеют, и по каким случаям они ныне тут своих местах обитают... 1785–86. – М.: Унив. тип., 1847. – VI, 1-219, 1-201, 1-147, 1-101, I-XIV, I-VI, 1-41 с.
978. Робинсон А.Н. Историография славянского Возрождения и Паисий Хилендарский: Вопросы литературно-исторической типологии. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов, София, сентябрь 1963 г. – М.: Из-во АН СССР, 1963. – 144 с.
979. Робинсон М.А. Изучение новой истории южных славян в русской историографии начала XX в. // Исследования по историографии славяноведения и балканистики. – М.: Наука, 1981. – С.279-300.
980. Робинсон М.А. Теоретические основы трудов русских историков-славяноведов начала XX в. // Историографические исследования по славяноведению и балканистике. – М.: Наука, 1984. – С.216-239.
981. Рогов А.И. Польша в русских исторических и географических сочинениях XVII в. // Славяне и Запад: Сборник статей к 769-летию И.Ф.Бэлзы. – М.: Наука, 1975. – С.227-234.
982. Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. (М.Стрыйковский и его Хроника). – М.: Ин-т славяноведения, 1966. – 311 с.
983. Рогович М.Д. Бібліотека Феофана Прокоповича (Витяг з опису) // Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах / Ред. кол. В.І.Шинкарук та ін. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1981. – С.373-450.
984. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802 – 1902. – СПб., 1902. – 712 с.
985. Романченко І.С. Михайло Драгоманов – літературний критик і публіцист // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т.1. – С.5-36.
986. Рыхлик Е.А. Жизнь славян: Популярные очерки. – Вып. I. Мать Славия и ея австрийские дети. – К., 1915. – 42 с.

987. Рыхлик Е.А. Жизнь славян: Популярные очерки. – Вып. II. Поэзия славянского горя и славянских надежд (Колалар и Сладкович). – К., 1915. – 38 с.
988. Рыхлик Е. Поэтическая деятельность Франца Ладислава Челаковского (Из истории чешского литературного возрождения). – К.: Тип. унив. Св. Владимира, 1915. – 331 с.
989. Савицкий Стефан. Повесть о козацкой с Поляками войне через Зиновия Богдана Хмельницкого точившейся, от книги названной „Война домова”, наречением Самойла Твардовского, ритмами польскими составленной, вкратце малороссийским наречием выписанная 1648, 1649, 1651 // Величко Самоил. Летопись событий в Югозападной России в XVII веке. – К.: В тип. Федорова, 1864. – С.1-84.
990. Садиков П.А. И.П.Липранди в Бессарабке 1820-х годов (По новым материалам) // Временник Пушкинской комиссии. – М.–Л.: Из-во АН СССР, 1941. – С.266-296.
991. Самарин А.Ю. Распространение и читатель пер віх печатніх книг по истории России (конец XVII – XVIII в.). – М.: Из-во МГУП, 1998. – 160 с.
992. Самчевский И. Предисловие // Грабянка Григорій. Действия презельной и от начала поляков кровавшой небывалой брани Богдана Хмельницького, гетмана запорожского, с поляками... – К.: В Университетской тип., 1854. – С.V-XXIX.
993. Самчевский И., Антонович В. Предисловие // Летопись событий в Юго-Западной России в XVIII веке, составленная Самоилом Величко бывшим канцеляристой войска Запорожского 1720. – К., 1864. – Т.4. – С.I-XI.
994. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 1999. – 336 с.

995. Сарбей В. Праця Я.Маркевича “Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях” // Укр. іст. журнал. – 1999. – №1. – С.56-68; №2. – С.15-27.
996. Сарбей В.Г. Розвиток науки в Києві у другій половині XIX ст. // Укр. іст. журнал. – 1982. – №3. – С.67-76.
997. Сас П.М. Історична думка // Історія української культури у п’яти томах. – Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К.: Наукова думка, 2001. – С.788-800.
998. Сас П.М. Історична думка // Історія української культури у п’яти томах. – Т.3: Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – К.: Наукова думка, 2003. – С.537-574.
999. Сборник в память А.А.Кочубинского, изданный историко-филологическим обществом при Имп. Новороссийском университете. – Одесса: Экономическая типография, 1909. – 134 с.
1000. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. Издан Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-губернаторе. – К.: Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1888. – 386 с.
1001. Свердлов М.Б. Становление феодализма в славянских странах. – СПб.: Дм. Буланин, 1997. – 321 с.
1002. Селищев А. [Рецензия] Н.С.Державин. Болгаро-сербские взаимоотношения и македонский вопрос. Петроград, 1914. // Ученые записки Казанського университета. – 1915. – Кн.6-7. – С. 1-15.
1003. Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишинга, латинской – Бизольди, французской – Шевалье и рукописей руських ... 1765 года // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1847. – № 2, отд. 2. – С.1-159.

1004. Синодик царя Бориса. Рукопись XIV века С.Н.Палаузова. – М., 1855. – 134 с.
1005. Синописис или краткое собрание от Различных Летописцев о Начале Славено-Российского Народа и первоначальных князей богоспасаемого града Києва. – К.: В Киево-Печерской Лавре, 1674. – 214 с.
1006. Синописис или краткое собрание от Различных Летописцев о Начале Славено-Российского Народа и первоначальных князей богоспасаемого града Києва. – К.: В Киево-Печерской Лавре, 7188 – 1680. – 224 с.
1007. Синописіс (Фрагменти) // Українська література XVII ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С.167-183.
1008. Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620 – 1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип.1. – С.49-79.
1009. Скакун О.Ф. М.О.Максимейко – історик (До 100-річчя від дня народження) // Укр. іст. журнал. – 1970.– №7. – С.119-122.
1010. Скакун О.Ф. М.Ф.Владимирський-Буданов як історик права України // Проблеми правознавства: Міжвідомчий науковий збірник. – К.: Вид-во „Вища школа” при КДУ. – 1974. – Вип. 27. – С.134-142.
1011. Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабке и Новороссийском крае: Статистический почерк. – Одесса: В тип. Т.Неймана, 1848. – 156 с.
1012. Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян / Отв. ред. Д.Ф.Марков, В.А.Дьяков. – М.: Наука, 1988. – 400 с.
1013. Славянские народы Юго-Восточной Европы и Россия в XVIII в. / Отв. ред. И.И.Лещиловская. – М.: Наука, 2003. – 315 с.
1014. Славянский ежегодник: Сб. статей по славяноведению. – К.: Тип. К.И.Милевского, 1877. – 328 с.

1015. Сляский Я. Из истории италяно-польско-восточнославянских литературных связей XVI – XVIII веков // Советское славяноведение. – 1991. – №2. – С.51-62.
1016. Смолій В.А. М.С.Грушевський і деякі питання історіографічного процесу в Україні кінця XIX – початку XX століття // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип.4: Студії на пошану Руслана Пирого. – К., 2001. – С.95-102.
1017. Смолій В.А., Ричка В.М. Дмитро Дорошенко: Постать на тлі епохи // Дорошенко Д. Історія України. – К.: Освіта, 1993. – С.4-21.
1018. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Вид. дім „Альтернативи”, 1997. – 368 с.
1019. Смолій А.В., Сохань П.С. Видатний історик України // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.І. – К.: Наукова думка, 1991. – С.VIII-XXXIX.
1020. Собестианский И.М. Круговая порука у славян по древним памятникам законодательства / 2-е изд. – Харьков: Тип. А.Н.Гусева, 1888. – 198 с.
1021. Собестианский И.М. Учения о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян: Историко-критическое исследование. – Харьков: Тип. А.Н.Гусева, 1892. – 336, XII с.
1022. Соболевський А.И. Переводная литература Московской Руси XIV – XVII веков: Библиографические материалы. – СПб.: Тип. Имп. Ан, 1903. – 460 с.
1023. Собрание сочинений студентов Киевской духовной академии. – Т.І. – К., 1839. – 197 с.
1024. Современная библиография. Книги 1829 года // Московський телеграф. – 1829. – № 16. – С.485-486.

1025. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю.А.Мицика, В.М.Кравченка. – К.: Наукова думка, 1992. – 336 с.
1026. Сочинения, письма и бумаги В.М.Кармазина, собранные и редактированные Д.И.Багалеем. – Харьков: Унив. тип., 1910. – 848 с.
1027. Сперанский М. Владислав Граматик и его сборник // Чтения в Историческом обществе Нестора-летиописца. – 1900. – Кн.14, Вып.П. – С.45-46.
1028. Сперанский М. Деление истории русской литературы на периоды и влияние русской литературы на югославянскую // Русский филологический вестник. – 1896. – Т.36, № 3-4. – С. 193-223.
1029. Сперанский М.Н. И.В.Ягич – историк славянской филологии // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – 1910. – Т.XV. – Кн.2. – С.167-179.
1030. Сперанский М.Н. Н.П.Дашкевич // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – 1908. – Т.XIII, Кн.2. – С.265-268.
1031. Сперанский М.Н. Напечатанная выше статья // Радченко К.Ф. Этюды по богомилъству: Народные космогонические легенды славян в их отношении к богомилъству. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1911. – С.59.
1032. Сперанский М. Один из сербских источников русской истории // Чтения в Историческом Обществе нестора-летописца. – 1904. – Кн.18. – Вып.3-4. – С.37-51.
1033. Сперанский М. Памяти В.В.Качановского, проф. Историко-филологического ин-та кн. Безбородко в Нежине // Известия Историко-филологического института князя Безбородько в Нежине. – 1901.– Т.XIX. – С.1-13.
1034. Сперанский М. Сербские хронографы и русский первой редакции // Русский филологический вестник. – 1896. – Т.35, №1. – С. 1-18.

1035. Сперанский М. Славянские апокрифические евангелия // Труды VIII Археологического съезда. – М., 1895. – Т. II. – С. 38-172.
1036. Спиридон иеросхимонах. История во кратне о болгарском народе славенском сочиненая и списаная в лето 1792 / Стъкми за издание В.Н.Златарски. Издава Св. Синод на Българската църква. – София: Печатница на Ив. Говедаров, 1900. – IV, LV, 124, II с.
1037. Спиридон иеросхимонах. История во кратне о болгарском народе славенском. 1792: Юбилейно издание, посветено на 200-годишнината от създаването ѝ. – София: ГАЛИКО, 1992. – 270 с.
1038. Спиридон иеросхимонах. История во кратне о болгарском народе славенском. – София – Габрово: ВЕК, 2000. – 156 с.
1039. Сребницкий И. Лицей князя Безбородько // Гимназия высших наук и лицей князя Безбородько / 2-е изд. испр. и доп. – СПб., 1881. – С. 117-132.
1040. Срезневский И.И. Вступительная лекция в курс истории и литературы славянских наречий в Харьковском университете 16-го окт. 1842 г. // Журнал министерства народного просвещения. – 1843. – Ч. 287, № 5. – С. 110-113.
1041. Срезневский И. Вук Стефан Караджич, очерк биографический и библиографический // Московский литературный и ученый сборник. – М., 1846. – С. 339-369.
1042. Срезневский И.И. Извлечения из Краледворской рукописи, касательно религиозных верований и обрядов // Журнал министерства народного просвещения. – 1840. – Ч. 28. – № 10-12. – С. 115-148.
1043. Срезневский И. На память об О.М.Бодянском, В.И.Григоровиче и П.И.Прейсе, первых преподавателях славянской филологии. – СПб., 1878. – 47 с. [Отд. оттиск из „Записок Имп. Академии наук”].

1044. Срезневський І.І. Нове сочинення Яна Коллара „Die Gotter von Retra” // Журнал министерства народного просвещения. – 1851. – № 4-6, отд.2. – С.87-99.
1045. Срезневский И. Об обожании Солнца у древних славян // Журнал министерства народного просвещения. – 1846. – Ч.ІІ. – № 7, отд.2. – С.36-60.
1046. Срезневский И. Опыт о сущности и содержании теории в науках политических (Рассуждение, писанное на получение степени магістра политической истории и статистики). – Харьков: В Унив. тип., 1837. – 62, 8 с.
1047. Срезневский И.И. Очерк книгопечатания в Болгарии // Журнал министерства народного просвещения. – 1846. – Ч.51, отд. 5. – С.1-28.
1048. Срезневский И.И. Программа преподавания славянской филологии в Санкт-Петербургском университете. – СПб., 1849. – 19 с.
1049. Срезневський І.І. Разбор соч. О.М.Бодянского под заглавием „О времени происхождения славянских письмен” // 25-е присуждение учрежденных П.И.Демидовым наград 26 мая 1856 года. – СПб., 1856. – С.63-69.
1050. Срезневський І.І. Разбор соч. Шафарика „Славянское народописание” // Журнал министерства народного просвещения. – 1843. – №4-6, отд.6. – С.1-30.
1051. Срезневский И. [Рецензия] Slowansky narodopis / Sestawil P.Y.Safarik. – 2-e wyd. – Praga, 1842. – XII, 187 s. // Журнал министерства народного просвещения. – 1843. – Ч.XXXVIII, №4, отд.6. – С.1-30.
1052. Срезневский И.И. [Рецензия] Княжеский З. Вхождане в история на Българските Славяне. От 5 века до 1396 – та година. – М., 1847 // Филологический вестник. – 1847. – Т.20. – №8. – Отд.5. – С.58-61.

1053. Срезневский И. [Рецензия] Соколов А. Краледворская рукопись и Суд Любути. – Казань, 1846. – 224 с. // Журнал министерства народного просвещения. – 1847. – Ч.55, № 7, отд.6. – С.154-170.
1054. Срезневский И. Святилища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современним и преданиям. – Харьков: Тип. ун-та, 1846. – 3, 107 с.
1055. Срезневский И. Сеймы // Очерки России / изд. В.Пассеком. – СПб., 1838. – Кн. I. – С.191-205.
1056. [Срезневський И.] Словацкіє песни. – Харьков: Тип. ун-та, 1832. – 62, 2 с.
1057. Сречкович П. История одного сербського села // Русский вестник. – 1858. – Т.14. – С.67-98.
1058. Станіславський В. „Статті” гетьмана Івана Самойловича щодо „Вічного миру” // Україна в Центральног-Східній Європі: Студії з історії XI – XVIII століть. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С.348-385.
1059. Станоевски Цв. Дипломатика во историји – историја на дипломатијата: Македонија во советската историографија 1917 – 1982. – Скопје: Макед. книга, 1986. – 456 с.
1060. Стельмах С.П. Исторична думка в Україні XIX – початку XX століть. – К.: ВЦ „Академія”, 1997. – 176 с.
1061. Стельмашенко М.А. Петр Скарга (Историческое исследование). – К.: Тип. С.В.Кульженко, 1912. – 312 с.
1062. Стельмашенко М.А. Политическая деятельность Петра Скарги (Историческое исследование). – К.: Тип. Имп. унив. Св. Владимира, 1902. – 208 с.
1063. Степович А. К столетию рождения словенського поэта Ф.Прешерна // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1901. – Кн.15. – С.123-125.

1064. Степович А. К 100-летию рождения Яна Коллара, певца и проповедника славянской взаимности. – К., 1894. – 12 с. [Отд. оттиск из „Отчета о состоянии Коллегии Павла с 1 окт. 1890 г. по 1 окт. 1894 г.”].
1065. Степович А. Новые труды по истории сербо-хорватской литературы // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1900. – Кн.14. – С.63-65.
1066. Степович А. Очерки истории сербо-хорватской литературы. – К.: Унив. тип., 1899. – 392 с.
1067. Степович А.И. П.И.Шафарик: Характеристика его личности и ученой деятельности (Памяти по случаю столетия рождения его) // 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве. – К., 1886. – С.204-222.
1068. Степович А. Памяти Никифора Дучича // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1900. – Кн.14. – С.77-83.
1069. Степович А. Поминка по Л.Лазаревичу, сербьскому писателю // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – Кн.6. – С.252-253.
1070. Степович А. „Славянские известия”: 93 отзыва о новейших книгах по славяноведению. – Воронеж, 1897. – 173 с. [Отд. оттиски из „Филологических записок”].
1071. Стороженко А. Очерк литературной истории Зеленогроской (Суда Любуши) и Краледворской рукописей // Университетские известия. – 1879. – №12. – С.147-178; 1880. – № 1. – С.179-210; № 2. – С.211-234; № 3. – С.235-258; № 5. – С.259-326; № 10. – С.327-372; № 11. – С.373-396; № 12. – С.397-436.
1072. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские козаки: Исследование, памятники, документы и заметки. – К.: Тип. Г.Л.Фронцкевича, 1904. – 328 с.
1073. Стоянов-Бурмов Т. О начале христианства // Христианское чтение. – 1858. – Ч.2. – № 1. – С.123-168.

1074. Страшнюк С.Ю. Болгаристика в Харківському університеті (1805-1869) // Проблеми слов'язнознавства.– Львів, 1990. – Вип.42. – С.119-126.
1075. Страшнюк С.Ю. Зарождение славяноведения в Харьковском университете (1805-1839 гг.) // Основные направления историко-славистических исследований и преподавания университетского курса по истории южных и западных славян на современном этапе. Всесоюзная конференция историков-славистов (25 – 27 января 1990): Тезисы докладов и сообщений. – М.: Ин-т славяноведения и балканистики, 1990. – С.20-21.
1076. Сумцов Н.Ф. Иннокентий Гизель. – К.: Изд. ред „Киевская старина”, 1884. – 44 с.
1077. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ стлітті). – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 498 с.
1078. Татищев В.Н. История Российская. – Т.1. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 500 с.
1079. Титов Ф.И. Иван Игнатьевич Малышевский. – К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1897. – 38 с. [Отд. оттиск из „Трудов Киевской духовной академии”].
1080. Титов Ф.И. Императорскаяч Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности: Историческая записка. – К.: Тип. Киево-Печерской Усп. Лавры, 1915. – 432 с.
1081. Титов Ф.И. Киевская академия в эпоху реформ (1796 – 1819 гг.) – Вып.І. – К.: Тип. И.И.Чоколова, 1910. – 47 с.
1082. Титов Ф.И. Киевская академия в эпоху реформ (1796 – 1869 гг.) – Вып.V. – К.: Тип. И.И.Чоколова, 1915. – 23 с.
1083. Титов Ф.И. Михаил, митрополит Сербский (1826 – 1898 г.). – К.: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1898. – 57 с.

1084. Титов Ф. Окончательный переход Киева от Польши к России по договору о Верном мире между ними в 1686 году. – К.: Тип. И.И.Гарбузова, 1904. – 24 с.
1085. Титов Ф.И. Памяти Ивана Игнатьевича Малышевского (Речь в торжественном собрании членов Киевского славянского благотворительного общества 11 мая 1897 г.). – К.: Изд. КСБО, тип. И.Горбунова, 1898. – 15 с.
1086. Титов Ф.И. Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII – XVIII вв. – Т.1: В 3-х кн. – К. Тип. С.Кульженко, 1905.
1087. Титов Ф.И. Преосвященный Иннокентий Борисов, архиепископ Херсонский и Таврический, как ректор Киевской духовной академии (15 дек. 1800 г. – 15 дек. 1900 г.): К столетнему юбилею со дня рождения его // Труды Киевской духовной академии. – 1900. – №12. – С.193-521.
1088. Титов Ф.И. Професор А.Д.Воронов (Некролог) // Труды Киевской духовной академии. – 1884. – Т.1. – С.116-135.
1089. Титов Ф. Русская православная церковь в польско-литовском государстве в XVII – XVIII в. – Т.1: Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII – XVIII вв. (1654 – 1795 гг.). Первая половина тома (1654 – 1725 гг.). – К.: Тип. С.Кульженко, 1905. – X, 394 с.
1090. Титов Ф. Русская православная церковь в польско-литовском государстве в XVII – XVIII в. – Т.1: Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII – XVIII вв. Первая книга второй половины тома (1725 – 1761 гг.): Опыт церковно-исторического исследования. – К.: Тип. С.В.Кульженко, 1907. – 275 с.
1091. Титов Ф. Русская православная церковь в польско-литовском государстве в XVII – XVIII в. – Т.2: Киевская митрополия-епархия в XVII – XVIII в. Первая половина тома. – К., 1905. – III, 481 с.

1092. Титов Ф. Русская православная церковь в польско-литовском государстве в XVII – XVIII в. – Т.III: Заграничные монастыри Киевской епархии в XVII – XVIII в. Ч.I. Общие сведения о заграничных монастырях Киевской епархии в XVII – XVIII вв. – К.: Типо-литография И.И.Чоколов, 1916. – 172 с.
1093. Титов Ф.И. Св. Димитрий, митрополит Ростовский, бывший ученик Киевской духовной академии (1651 – 1709 г.). – К.: Тип. „Петр Барский”, 1909. – 67 с.
1094. Толочко О.П. Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. // Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії / Відп. ред В.А.Смолій. – К.: Наукова думка, 2004. – С.250-350.
1095. Троцина К. И.В.Лашнюков // Гимназия высших наук и лицей князя Безбородько / 2-е изд. – Спб., 1881. – С.408-413.
1096. Увод // Охридский К. Събрание сочинений. – Т.3: Пространи жития на Кирил и Методий. – София: БАН, Ин-т за лит., 1973. – С.3-17.
1097. Удод О.А. Історія і духовність. – К.: Генеза, 1999. – 145 с.
1098. Удод О.А. Історія: осягнення духовності. – К.: Генеза, 2001. – 192 с.
1099. Ульяновський В. В.О.Біднов // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 10-11. – С.80-94.
1100. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: „Либідь”, 1995. – С.5-76.
1101. Успенський Ф.И. Две исторические надписи (I.Надпись на башне Артавазда. II.Пограничный столб между Византией и Болгарией при Самуиле) // Известия Русского археологического института в Константинополе. – София, 1898. – Т.III. – С.180-194.
1102. Успенський Ф.И. На память тысячелетней годовщины славянских просветителей: Речь, произнесенная в торжественном собрании

Одесского славянского благотворительного общества в апреле 1885 г. // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С.107-126.

1103. Успенский Ф.И. Надпись царя Самуила // Известия Русского археологического института в Константинополе. – София, 1899. – Т.IV, Вып.I. – С.1-4.
1104. Успенский Ф.И. Образование второго Болгарского царства. – Одеса: В тип. Г.Ульриха, 1879. – 256, 29, 91 с.
1105. Успенский Ф.И. Охридская рукопись Иоанна Курополата Скилицы // Известия Русского археологического института в Константинополе. – 1899. – Т.4. – С.1-8.
1106. Успенский Ф. Очерки по истории византийской образованности. – СПб.: Тип. В.С.Балашова, 1891. – 395, III с.
1107. Успенский Ф. Первые славянские монархи на северозападе. – СПб.: В тип. С.Сушицкого, 1872. – 266, X с.
1108. Успенский Ф.И. Переговоры о мире между Москвой и Польшей в 1581 – 1582 г. – Одесса: Тип. „Одесского вестника”, 1887. – 84 с.
1109. Успенский Ф.И. Синодик в неделю православия. – Одесса, 1893. – 45 с.
1110. Флоринский Т. В память пятисотлетия Косовской битвы: Чтение в торжественном собрании Киевского славянского благотворительного общества 11 мая 1889 года. – К.: Тип. унив. Св. Владимира, 1889. – 28 с.
1111. Флоринский Т. В.В.Макушев. // Славянский ежегодник. – К.: Изд-во КСБО, 1884. – Вып.6. – С.294-304.
1112. Флоринский Т.Д. Вступительная лекция. – К., 1882 [Отд. оттиск из “Университетских известий”].
1113. Флоринский Т.Д. Древнейший памятник болгарского права “Закон судный людем”. – К., 1904. – 21 с.
1114. Флоринский Т.Д. Дубровницкий Статут 1272 г. // Новый сборник статей по славяноведению. Составленный и изданный учениками

- В.И.Ламанского при участии их учеников по случаю 50-летия его учено-литературной деятельности. – СПб.: б.и., 1905. – С.491-506.
1115. Флоринский Т.Д. Дубровницкий Статут 1272 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1906. – Кн.19, отд.І. – С. 7-9.
1116. Флоринский Т. Жизнь и труды д-ра Фр. Рачкого, первого председателя югословянской академии. – К., 1895. – 12 с. [Отд. оттиск из „Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца”].
1117. Флоринский Т.Д. К вопросу о богомилах // Сборник статей, составленный и изданный мучениками В.И.Ламанского. – СПб., 1882. – С.32-48.
1118. Флоринский Т.Д. К вопросу о древности и взаимных отношениях кириллицы и глаголицы (Кирилловская надпись Самуила 993 г.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1900. – Кн.14, Отд.ІІ. – С.73-84.
1119. Флоринский Т.Д. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению. – Вып.1 – 16. – К., 1891 – 1913 [Отд. оттиски из „Университетских известий”].
1120. Флоринский Т.Д. Н.П.Дашкевич [Некролог] // Журнал министерства народного просвещения. – 1908. – №9, отд.4. – С.12-23.
1121. Флоринский Т.Д. Несколько заметаний о надписи царя Самуила // Известия Русского археологического института в Константинополе. – София, 1899. – Т.ІV, вып.І. – С.11-16.
1122. Флоринский Т.Д. Нове материалы для истории Дубровника. СПб., 1881. – 18 с. [Отд. оттиск из „Журнала министерства народного просвещения”].
1123. Флоринский Т. О научно-литературной и общественной деятельности Юрия Даничича. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн.2. – С.186-188.

1124. Флоринский Т.Д. Отзыв о сочинении К.Ф.Радченко под заглавием „Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием”. Киев, 1898 // Критико-библиографический обзор новейших трудов и зданий по славяноведению. – К.: Унив. тип., 1899. – Вып. IV. – С.7-10.
1125. Флоринский Т.Д. Памяти д-ра Фр. Миклошича // Университетские известия. – 1891. – № 4. – С.1-14.
1126. Флоринский Т.Д. Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков. (Хрисовулы. Сербский Законник. Сборники византийских законов). – К.: Унив. тип., 1888. – 491, 226, XXXIV с.
1127. Флоринский Т. Пражские празднования (Ф.Палацкого). – К., 1898. – 12 с.
1128. Флоринский Т. [Рецензия] Полихроний Сырку. Очерки истории литературных сношений болгар и сербов в XIV – XVII веках. Житие Св. Миколая новаго Софийского по единственной рукописи XVI в. СПб., 1902. 12+CCCXLVI+176 [Оттиск из „Сборника русского языка и словесности Императорской Академии наук”. Т.LXXI) // Флоринский Т.Д. Критико-библиографический обзор новейших трудов и зданий по славяноведению. – Вып. VIII. – К., 1902. – С.16.].
1129. Флоринский Т. Рабство и торговля рабами в Дубровнике по данным статута 1272 г. и его продолжений // Serta Borysthenica: Сборник в честь заслуженного профессора имп. Университета св. Владимира Ю.А.Кулаковского. – К.: Унив. тип., 1911. – С.15-24.
1130. Флоринский Т. Федор Яковлевич Фортинский // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1903. – Кн. 17.– С. 7-26.
1131. Флоринский Т.Д. Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в. – Вып. I. – СПб.: Тип. В.С.Балашева, 1882. – 137 с.

1132. Флоринский Т.Д. Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в. – Вып. II. – СПб., 1882. – 274 с.
1133. Флоровский Г. Пути русского богослова / Репринтное издание 1937 г. – Париж, 1988. – 178 с.
1134. Фортинский Ф.Я. Из Геттингена // Журнал министерства народного просвещения. – 1875. – № 11. – С.80-90.
1135. Фортинский Ф.Я. Научно-историческая деятельность Георга Вайда // Университетские известия. – 1879. – № 3. – С.65-78; № 4. – С.79-112.
1136. Фортинский Ф.Я. Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 г. – К.: В унив. тип., 1877. – 416, II с.
1137. Фортинский Ф.Я. Титар Мерзебургский и его хроника. – СПб.: Тип. В.Безобразова, 1872. – 203 с.
1138. Франко І. Болгарські праці М.Драгоманова // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.46, Кн. II: Історичні праці (1891 – 1897). – К.: Наукова думка, 1986. – С.24-42.
1139. Франко І. В десяти роковини смерті Михайла Драгоманова // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.35: Літературно-критичні праці (1903 – 1905). – К.: Наукова думка, 1986. – С.402-404.
1140. Франко І. Дальші болгарські праці М.Драгоманова // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.28: Літературно-критичні праці (1890 – 1892). – К.: Наукова думка, 1980. – С.293-298.
1141. Франко І. Еміль Коритко, забутий слов'янський етнограф // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.37: Літературно-критичні праці (1906 – 1908). – К.: Наукова думка, 1982. – С.500-549.
1142. Франко І. Лист проф. В.Ягича // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.35: Літературно-критичні праці (1903 – 1905). – К.: Наукова думка, 1982. – С.411.

1143. Франко І. Маленькі згахідки із старослов'янської літератури та історії. II. Переслідування богомилів у Болгарії в 1211 р. // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.37: Літературно-критичні праці (1906 – 1908). – К.: Наукова думка, 1982. – С.553-554.
1144. Франко І. Наш погляд на польське питання // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.45: Філософські праці. – К.: Наукова думка, 1986. – С.204-220.
1145. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в ХІХ в. // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.47: Історичні праці (1898 – 1913). – К.: Наукова думка, 1986. – С.191-241.
1146. Франко І. Осип Бодянський // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.34: Літературно-критичні праці (1902 – 1905). – К.: Наукова думка, 1981. – С.438-444.
1147. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.47: Історичні праці (1898 – 1913). – К.: Наукова думка, 1986. – С.7-122.
1148. Франко І. Польське повстання в Галичині 1846 року (Історична розвідка) // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.46, Кн.І: Історичні праці (1883 – 1890). – К.: Наукова думка, 1985. – С.352-414.
1149. Франко І. [Промова на ювілеї М.П.Драгоманова] // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.46, Кн. II: Історичні праці (1891 – 1897). – К.: Наукова думка, 1986. – С.220-227.
1150. Франко І. Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.45: Філософські праці. – К.: Наукова думка, 1986. – С.423-438.
1151. Франко І. Хмельницина 1648 – 1649 років у сучасних віршах // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1898. – Т.ХХІІІ – ХХІV. – Кн.ІІІ – ІV. – С.2-15.

1152. Франко І. Ювілей слов'янського вченого [Ер.Мука] // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.35: Літературно-критичні праці (1903 – 1905). – К.: Наукова думка, 1982. – С.184.
1153. Францев В.А. Очерки по истории чешского возрождения: Русско-чешские ученые святы конца XVIII и первой половины XIX ст. – Варшава: Тип. Варшавского уч. округа, 1902. – 384, LXXI с.
1154. Францев В.А. Польское славяноведение конца XVIII и первой четверти XIX ст. – Прага чешская: Тип. „Политики”, 1906. – 491, CLXXII, 10 с.
1155. Фрейдзон В.И. История Хорватии: Краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.). – СПб.: Алетейя, 2001. – 318 с.
1156. Халанский М.Г. Марин Степанович Дринов, как представитель кафедры славяноведения в Харьковском Императорском университете // Почетъ: Сборник статей по славяноведению, посвященный проф. М.С.Дринову его учениками и почитателями / Под ред. М.Г.Халанского. – Харьков: Тип. С.А.Шмерковича, 1908. – С.51-59.
1157. Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія / 2-е вид.– К.: Вид-во при Київському державному університеті „Вища школа”, 1981. – 236 с.
1158. Хижняк З.І., Маньківський В.К. Історія Києво-Могилянської академії. – К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2003. – 184 с.
1159. Хилендарский Паисий. Славяно-българската история / Ред.: Динеков П. – София: Български писател, 1972. – 268 с.
1160. Хронограф западно-русской редакции // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Императорскою Археографическою комиссиею. – Т.22. Русский хронограф. Ч.II: Хронограф западно-русской редакции. – Петроград: Тип. М.А.Александрова, 1914. – С.15-266.

1161. Цанев Д. Българската историческа книжнина през възраждането XVIII – първа половина на XIX век. – София: Наука и изкуство, 1989. – 216 с.
1162. Цанев Д. За българите: Чуждата историческа българска литература през XVIII – XIX век. – София: Държ. из-во „Септември”. – 224 с.
1163. Цимбаев Н.И. Славянофильство (из истории русской общественно-политической мысли XIX века). – М.: Изд-во Мос. Ун-та, 1986. – 274 с.
1164. Черниговская летопись по новому списку с предисловием А.М.Лазаревского // Киевская старина. – 1890. – Кн.4 – 6, Приложения. – С.74-110.
1165. Чорний В.П. Исследования и преподавание истории Болгарии во Львовском университете // Университетские исследования и преподавание на българската история у нас и в чужина: Международен симпозиум. Пампорово, 1981. – София: Софийски университет «Климент Охридски», 1981. – С.125-138.
1166. Чухліб Т.В. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали третіх всеукраїнських читань). – К. – Черкаси: Інститут історії України НАН України, 1993. – С.81-86.
1167. Шафарик П. О древнеславянских, именно кириловских типографиях в южнославянских землях и прилежащих им краях ... в XV, XVI и XVII стол. // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1846. – № 3, отд. III. – С.17-27.
1168. Шафарик П.И. Славянские древности. Часть историческая. – Т.1, Кн. 3 / Пер. с чеш. П.Бодянского. – М.: В тип. Н.Степанова, 1838. – 302 с.
1169. Шевченко Ф.П. “История Русов или Малой России” (До 120-річчя з часу видання твору) // Укр. іст. журнал. – 1966. – № 7. – С.146-149.

1170. Шевченко Ф.П. Роль Київської академії в культурних зв'язках України з балканськими країнами у XVIII ст. // Історичні дослідження. – К., 1982. – Вип.8. – С.107-113.
1171. Шевченко Ф.П. Іван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі // І.Я.Франко як історик: Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – Т.8. – С.51-79.
1172. Шевченко Ф.П. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII – XVIII ст.: Доповіді радянської делегації V Міжнародний з'їзд славістів (Софія, вересень 1963). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 44 с.
1173. Шевченко Ф.П., Смолий В.А. Грушевский Н.С.: Историко-биографический очерк // Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К.: Лыбидь, 1991. – 2-е изд. – С.345-365.
1174. Шейман Л.А. Василий Тимковский и его дневник путешествия по Лужице // Letopis. – Budysin. – 1983. – Bd.30/1. – S.43-50.
1175. Шип Н. Видавнича і просвітницька діяльність Київської духовної академії // Київська старовина. – 1999. – № 3. – С.3-16.
1176. Шип Н.А. Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журнал. – 1999. – № 2. – С.63-76.
1177. Шляпкин И.А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651 – 1709 г.). – СПб., 1891. – 104, 460 с.
1178. Шмидт С.О. Костомаров Николай Иванович // Историки России: Биографии / Составитель, отв. ред. А.А.Чернобаев. – М., 2001. – С.178-184.
1179. Щеголев П.Е. Благоразумные советы из крепости (Декабрист А.О.Корнилович) // Щеголев П.Е. Декабристы. – М.–Л.: Гос. из-во, 1926. – С.294-341.
1180. Эйдельман Н.Я. „Где и что Липранди” // Путь в неземное: Писатели рассказывают о науке. – Сб. 9. – М.: Советский писатель, 1972. – С.125-159.

1181. Эйдельман Н.Я. Тайне корреспонденты „Полярной звезды”. – М.: Мысль, 1966. – 309 с.
1182. Ягич И.В. Закон Виндольский. Подлинный текст с русским переводом, критическими замечаниями и объяснениями. – СПб., 1880. – 207 с.
1183. Ягич И.В. История славянской филологии. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1910. – 960, VIII с.
1184. Ягич И.В. История славянской филологии. – М.: „Индрик”, 2003. – 976 с.
1185. Яковенко Н. Брати / вороги або поляки очима українців XVII – XVIII століть // “Ї”: Незалежний культурологічний часопис. – 1997. – Число 10. – С.156-167.
1186. Яковенко Н. Образ поляка в українській белетристиці // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: матеріали наукової конференції, Кам’янець-Подільський, 29 – 31 травня 1992 р. – К., 1993. – С.125-132.
1187. Яковлів А. До питання про автора „Історії Русів” // Записки Наукового товариства імені Шевченка у Львові. – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 71-113.
1188. Янковска Л. „Житие и труды” Св. Мефодия и Св. Константина-Кирила в Четьих-Минях Св. Димитрия Ростовского // *Slavia Orientalis*. – 1988. – Т. XXXVII, Nr.2. – S.179-221.
1189. Ясинский А.Н. Введение немецкого права в селах Чехии в XIV в. – К., 1903. – 15 с.
1190. Ясинский А.Н. Основные черты развития права в Чехии в XII – XV вв.: Историко-юридический очерк // Сборник в честь М.Владимирского-Буданова. – К.: Унив. тип., 1901. – С.201-212.
1191. Ясинский А.Н. Очерки и исследования по социальной и экономической истории Чехи в средние века. – Т.І. Основы

- социального строя чешского народа в эпоху господства обычного права. – Юрьев: Тип. К.Маттисена, 1901. – 328 с.
1192. Ясинский А.Н. Падение земского строя в Чешском государстве (X – XIII вв.). – К.: Тип. имп. Университета Св. Владимира В.Завадского, 1895. – 193 с.
1193. Ясинский А. Федор Яковлевич Фортинский, как ученый и профессор // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1903. – Кн. 17, вып.2. – С.27-63.
1194. Ясинский А.Н. Характеристика средневековой немецкой колонизации на юге Чехии // Новый сборник статей по славяноведению. Составлен и издан учениками В.И.Ламанского при участии их учеников по случаю 50-летия его учено-литературной деятельности. – СПб.: б.и., 1905. – С.384-394.
1195. Ясинский М.Н. Очерки по истории судоустройства в Литовско-русском государстве. Главный Литовский Трибунал, его происхождение, организация и компетенция. Вып. I. Происхождение Главного Литовского Трибунала. – К.: Тип. Н.А.Гиричь, 1901. – 253 с.
1196. Bartkiewicz K. *Obraz dziejow ojczystych w świadomości historycznej w Polsce doby oświecenia.* – Poznan: Państwowe wydawnictwo naukowe Lubuskie Towarzystwo naukowe, 1979. – 280 s.
1197. Brogi Bercoff G. *Dymitr Tuptalo, metropolita Rostowa* // Brogi Bercoff G. *Królewstwo Slowian: Historiografia Renesansu i Baroku w Krajach slowianskich.* – Warszawa, 1998. – S.180-196.
1198. Brogi Bercoff G. *The 'Letopisec' of Dimitrij Tuptalo, the Metropolitan of Rostov, in the Context of Western European Culture* // *Ricerche slavistiche.* – XXXIX – XL. – 1992/93. – Cr.1 (Contributi Italiani all'XI Congresso Internazionale degli Slavisti. – Bratislava 30 agosto – 8 settembre 1993).– S.293-364.

1199. Chynczewska-Hennel T., N.Jakowenko. Społeczeństwo-religia-kultura // Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukrainie / Pod red. Prof. Teresy Chyncensky-Hennel i prof. Natalii Jakowenko. – Lublin: In-t Europy srodkowo-wscodniy, 2000. – S.111-151.
1200. Czech M. Świadomość historyczna Ukraińców pierwszej połowy XVIII w. w świetle ówczesnej literatury polemicznej // *Slavia orientalis*. – Warszawa: Panstwowe w-wo naukowe, 1989. – T.XXXVIII, Nr.3-4. – S.563-584.
1201. Danilowicz I. Rozbior dzieła... Pozatki prawodawstwa ciwilnego I kryminalnego do czasow Jagellonow, objasnili Lelewel w dwu pismach... // *Dziennik Warszawski*. – 1829. – T.18. – S.160-240.
1202. Danilowicz L. Wadomosc o dzieła Kaladowicza i Strojewe // *Dziennik Warszawski*. – 1825. – T.2. – S.367-391; 1826. – T.6. – S.136-151, 211-241.
1203. Dersawin N. Les rapports Bulgaro-Serbes et la question macedonienne. – Lausanne, 1918. – 138 s.
1204. Eranos. Сборник статей по литературе и истории в честь Н.П.Дашкевича. – К.: Унив. тип., 1906. –379 с.
1205. Frick D.A. Melentij Smotrycky. – Cambridge, Mass., 1995. – 245 p.
1206. Grabski A. Historyzm sarmacki a historyzm oswiecenia // *Przeglad humanistyczny*. – Rok XVI, 1972, R.XVI. – № 5(92). – S.1-15.
1207. Karlina O. Polskie powstania narodowe XIX wieku w historiografii ukraińskiej // *Polskie powstania narodowe na tle przemian europejskiej w XIX wieku*. – Lublin, 2001. – S.481-503.
1208. Kohut Z.E. History as a Battleground: Russian-Ukrainian Relations and Historical Consciousness in Contemporary Ukraine // *The legacy of History in Russia and the New States of Eurasia* / Ed. By S.Frederick Starr. – New York, 1994. – P.123-145.
1209. Kohut Z.E. The development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia // *Historiography in Imperial Russia: The Proffession and*

- Writing of History in a Multinational State / Ed. by Thomas Sanders. – Armonk, New York, 1999. – P.433-452.
1210. Kopilow S. Wojna polsko-turecka w 1672-1676 w ukraińskiej historiografii pierwszego trzydziestolecia XVIII w. // Wojny polsko-tureckie w XVII w.: Biblioteka Przemyska. – T.XXXVIII. – Przemyśl, 2000. – S.63-70.
1211. Kotljarevskij A. Uspediy slavisky na Rusi v posledni dobe (1860-1872) // Casopis Mus. Kral. Čes. – 1874. – №1. – S. 23-53; № 2 – 3. – S. – 169-189.
1212. Kozak S. Hulak-Artemowski w kręgu Mickiewicza I problematyki polskiej // Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich / Pod. Red. St.Kozaka I M.Jakobca. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolinskih w-wo PAN, 1974. – S.91-104.
1213. Kozak S. U źródeł romantyzmu i nowożytnej myśli społecznej na Ukrainie.-Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: W-wo PAN, 1978. – 146 s.
1214. Krawczyk A. Historiografia krytyczna: formowane się nowożytnej postawy naukowej w polskim piśmiennictwie historycznym XVII w. – Lublin: W-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1994. – 478 s.
1215. Latohisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853. – T.I. – XLIV, 187 s.; T.II. – 213 s.
1216. Łuzny R. Pisarze kregu Akademii Kijowsko-Mohylanskiej a literatura polska: z dziejow zwiazkow kulturalnych polsko-wschodnioslowianskich XVII-XVIII w. – Kraków: Uniwersytet Jagellonskies, 1966. – 171 s.
1217. Maslanka J. Słowiańskie mity historyczne w literaturze polskiego oświecenia. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład narodowy im.Ossolinskih wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1968. – 148 s.
1218. Mokry W. Obraz Kozaczyzny w piśmiennictwie staropolskim // Polacy o Ukraincach, Ukraińcy o Polakach: Materiały z sesji naukowej pod redakcyą Tadeusza Stegnera. – Gdańsk: Tow-wo PolSCO-Ukraińskiego w

- Gdansku? Kolo naukowe Historgkow Uniwersytetu Gdanskiego, 1993. – S.70-90.
1219. Nebeskiy Vaclav. Kralodvorsky Rukopis // *Casopis ceskeho Museum/* – Praga, 1853. – R.27. – S.116-167.
1220. Ogloblyn A. Where Was Istoriya Rusov Written // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* – 1953. – Vol. III, № 2(8). – P.670-695.
1221. Peltz W. *Historiografia rosyjska wieku XVIII // Adam Naruszewicz i historiografia oswiecenia.* – Zelena Gora, 1998. – S.43-57.
1222. *Polyglotta Kralodvorsheho Rukopisu. Text v povodnim I obnovenim pravopisu I preklad: rusky, srbsky, illyrsky, polsky, hornoluzicky, vlasky, anglicky, nemecky i urazky: dolnoluzickeho, maloruskeho, krajnskeho, francouzskeho I bolgarskeho. Vydani Vaceslava Hanky. V Praze. Nakladem vydavatelovym, 1852. – X, 806 s.*
1223. Pulaski F. *Opis 1815 rekopisow biblioteki ordinacji Krasinskich.* – Warszawa, 1915. – T.I. – 311 s.
1224. Radiszewsyj R. *Polskojezyczna poezja ukrainska od konca XVI do poczatku XVIII wieku.* – Krakow: FNP, 1996. – 357 s.
1225. Raeff M. *Russian and Slavic studies in Europe and America before the “Great War” // Biblion.* – 2000. – Vol.8. – № 2. – P.81-113.
1226. Rogov A. *Maciej Strykowski i historiografia ukraińska XVII wieku // Slavia Orientalis.* – 1965, R.XIV. – № 3. – S.311-329.
1227. *Rukopis Kralodvorsky, a jine vytecnejsie narodnie spevopravne Basne... Vydanie cvrte Vaceslava Hanky, Rytiere Rady sv. Vladim., bibliotekare ceskeho narodnieho museum.* – Praga: Nakladem vydavatelovym, 1843. – XII, 316 s.
1228. Sevcenko I. *The Ruse of National Identity to 1700 // Sevcenko I. Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the eighteenth century.* – Edmonton, Toronto: Canadian institute of Ukrainian studies press, 1996. – P.187-196.

1229. Štúdie z dejin svetovej slavistiky do polovice 19 storočia. – Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied, 1978. – 383 s.
1230. Sysyn Frank E. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620-1690 // Harvard Ukrainian Studies. – 1986. – Vol.10. – December. – № 3-4. – P.393-423.
1231. Sysyn F. Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity // Harvard Ukrainian Studies. – 1990. – Vol. XIV. – P.593-607.
1232. Sysyn F. The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing, 1620 – 1690 // Europa Orientalis. – 1986. – Vol.5. – P.285-310.
1233. Szafran-Szadkowska L. Zagadnienie etnogenezy słowian w historiografii polskiej: w okresie od średniowiecza do końca XIX stulecia. – Opole: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców śląskich w Opolu, 1983. – 144 s.
1234. Topolski J. Teoretyczne i metodologiczne idee historiografii oświecenia // Adam Naruszewicz i historiografia oświecenia / Praca zbiorowa pod redakcją Kazimierza Bartkiewicza. – Zielona Góra, 1998. – S.13-25.
1235. Velychenko S. National History us Cultural Process. A survey of the interpretations of Ukraines Past in Polish, Russian, and Ukrainian historical writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, Alberta: Canadian inst. of ukr. studies press, Univer. of Alberta, 1992. – VII, 283 p.
1236. Wisner H. Zygmunt III Waza. – Wrocław, 1991. – 356 s.
1237. Wynar Lubomyr. Дмитро Дорошенко 1882 – 1951. = Dmytro Doroshenko, 1882 – 1951. – Мюнхен: Укр. істор. тов., 1983. – 41 с.

Автореферати дисертацій та дисертацій

1238. Ващенко В.В. Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис.

- ... канд. іст. наук / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1998.– 17 с.
1239. Горяинов А.И. Из истории русского славяноведения: К вопросу об историографическом значении русских указателей славяноведческой литературы конца XIX – начала XX веков: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1972. – 18 с.
1240. Дзира І. Вплив козацького літописання на літературу українського відродження першої половини XIX ст. Автореф. дис. ... канд. філ. наук. – К., 1995. – 17 с.
1241. Дзира Я. Летопись С.Величко и творчество Т.Шевченко. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – К., 1963. – 18 с.
1242. Досталь М. И.И.Срезневский и его роль в развитии русско-чешских научных и культурных связей в 40 – 70-е гг. XIX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1977. – 22 с.
1243. Дроснева Е.Д. Становление русской болгаристики (до середины XIX в.). Автореферат дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1980. – 20 с.
1244. Дроснева Е.Д. Становление русской болгаристики (до середины XIX в.): Дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1980. – 243 с.
1245. Коваленко Л.А. Демократические течения в историографии Украины XIX века: Автореферат дис. ... доктора истор. наук / Киевский университет им. Т.Г.Шевченко. – К., 1964. – 34 с.
1246. Князьков Ю.П. Украинский хронограф как источник по отечественной истории: Дис. ... кан. ист. наук. – Днепропетровск, 1984. – 238 с.
1247. Кручковский Т.Г. Польская проблематика в русской историографии второй половины XIX века: Дис. ...канд. ист. наук. – М., 1992. – 282 с.
1248. Крюков А.В. И.И. Срезневский как историк: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1977. – 12 с.

1249. Крюков А.В. И.И. Срезневский как историк: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1977. – 264 с.
1250. Легеза С.В. Романтизм і українська історіографія: методологічний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1998. – 17 с.
1251. Миронова М.Г. Изучение истории Болгарии Русским археологическим институтом в Константинополе: Дис. ... канд. ист. наук. – М., 1988. – 201 с.
1252. Мишанич Я.О. „Історія русів”: Історіографія, проблематика, поетика: Автореф. дис. ... канд. філ. наук / НАН України, Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1999. – 17 с.
1253. Музичко О.Е. Історик Ф.І.Леонтович: життя та наукова діяльність: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
1254. Муртузалиев С.И. Изучение истории Болгарии XV – XVI вв. В России (XV в. – конец 1840-х годов): Автореферат дис. ... доктора ист. наук / Московський державний університет ім. М.В.Ломоносова. – М., 1994. – 43 с.
1255. Мыцык Ю.А. „Кройника” Феодосия Софоновича как исторический источник и памятник украинской историографии XVII века: Дис. ... канд. ист. наук. Днепропетровск, 1975. – 272 с.
1256. Никулина М.В. Славяноведение в России в первой трети XIX в.: Автореферат дис. ... канд. ист. наук / Ин-т славяноведения и балканистика АН СССР. – М., 1984. – 17 с.
1257. Пештич С.Л. Русская историография XVIII века: Дис. ... доктора ист. наук: В 2-х ч. – Л., 1963 – 326 с.
1258. Рогов А.И. „Хроника” Стрыйковского как исторический памятник по истории России, Украины, Белоруссии и Литвы: Дис. канд. ист. наук. – М., 1964. – 630 с.

1259. Гарнопольська І.О. Київський “Синопис” в історіографічному та джерелознавчому аспектах: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1998. – 17 с.
1260. Юрченкова А.В. А.А.Кочубинский как историк зарубежного славянства: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1983. – 23 с.
1261. Янковска Л.А. Літературно-богословское наследие Святителя Димитрия Ростовського: восприятие иезуитской науки XVI – XVII вв.: Дис. ... докт. фил. наук. – М., 1994. – 337 с.

Довідкова література

1262. Арбузова И.В., Айзеншток И.Я. Ягич Ватраслав // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь / Ред. кол. С.Б.Бернштейн, А.Н.Горяинов, В.А.Дьяков (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1979. – С.377-380.
1263. Бантыш-Каменский Н.Н. // Евгений (Болховитинов). Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России.– Т.1 от А до К. – М.: В Унив. тип., 1845.– С.16-17.
1264. Бантыш-Каменский Николай Николаевич // Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей русской земли. – Ч.І. – М., 1836. – С.85-86.
1265. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834 – 1884) / Сост. и издан под ред. В.С.Иконникова. – К.: Тип. унив. Св. Владимира, 1884. – 816, II с.
1266. Болховитинов Е.А. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви / 2-е изд. – СПб.: Тип. И.Глазунова, 1827. – Т.І. – 346 с.; Т.ІІ. – 336, 76 с.

1267. Василенко Н.П. Малороссия. Историография // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. – Т.ХХVII. П / Т.55. – СПб.: Типо-литография И.Е.Ефрона, 1899. – С.490-491.
1268. Владимирский-Буданов Михаил Флегонтович // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834 – 1884) / Сост. и издан под ред. В.С.Иконникова. – К.: Тип. унив. Св. Владимира, 1884. – С.111-117.
1269. Державин Николай Севастьянович // Историко-филологический институт князя Безбородько в Нежине 1901 – 1912: Преподаватели и воспитанники. – Нежин: Тип.-литогр. В.К.Миленевского, 1913. – С.72.
1270. Евгений митрополит. Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавши в России.– Т.1 от А до К. – М.: В Унив. тип., 1845.– 328 с.
1271. Жуковская Л.П. Болховитинов Евфимий Алексеевич // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. / Ред. кол. С.Б.Бернштейн, А.Н.Горяинов, В.А.Дьяков (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1979. – С.81-82.
1272. Иванишев Николай Дмитриевич // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834 – 1884) / Сост. и издан под ред. В.С.Иконникова. – К.: Тип. унив. Св. Владимира, 1884. – С.209-214.
1273. Иконников В. Бантыш-Каменский Николай Николаевич // Венгров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (От начала русской образованности до наших дней). – СПб.: Семеновская типография, 1891 – С.94-100.
1274. Иннокентий // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.Брокгауз и И.Ефрон. – Т.ХХV. – СПб.: Типо-литография И.Е.Ефрона, 1894. – С.218-219.

1275. Исаевич Я.Д. Зубрицкий Денис Иванович // Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь / Ред. кол. С.Б.Бернштейн, А.Н.Горяинов, В.А.Дьяков (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1979. – С.161-162.
1276. Историко-филологический институт князя Безбородько в Нежине 1875 – 1900: Преподаватели и воспитанники. – Нежин: Тип.-литогр. В.К.Миленевского, 1900. – 218 с.
1277. Историко-филологический институт князя Безбородько в Нежине 1901 – 1912: Преподаватели и воспитанники. – Нежин: Тип.-литогр. В.К.Миленевского, 1913. – 98 с.
1278. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805 – 1905) / Под. ред. М.Г.Халанского и Д.И.Багалея. – Харьков: Тип. А.Дарре, 1908. – Ч.1. – 168, IX с.; Ч.2. – 390, X с.
1279. История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период: Библиография / Ред. кол. М.В.Нечкина (отв. ред) и др. – М.: Наука, 1965. – 704 с.
1280. История славяноведения в Харьковском университете: Библиографический указатель. I: 1805 – 1917 / Научный ред. Г.Н.Попов. – Харьков: ХГУ, 1988. – 73 с.
1281. Княжевич Д. // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.Брокгауз и И.Ефрон. – Т.XV (XIX). – СПб.: Типо-литография И.Е.Ефрона, 1895. – С.467.
1282. Костомаров Микола Іванович // Українські письменники: Біобібліографічний словник. – Т.2: Дожовтневий період (XIX – початок XX ст.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С.465-466.
1283. Лавровский П.А. // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805 – 1905) / Под. Ред. М.Г.Халанского и Д.И.Багалея. – Харьков, 1908. – С.125-129.

1284. Лашнюков // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.Брокгауз и И.Ефрон. – Т.ХVII А. – СПб.: Типо-литография И.Е.Ефрона, 1896. – С.410.
1285. Леонтович Ф. // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.Брокгауз и И.Ефрон. – Т.ХVII А. – СПб.: Типо-литография И.Е.Ефрона, 1896. – С.561.
1286. Личные фонды рукописного отдела Пушкинского дома: Аннотированный указатель. – СПб.: Руссо-Балтийский инфоцентр БЛИЦ, 1999. – 400 с.
1287. Куза Л.Г. Качановский Владимир Васильевич // Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь / Ред. кол. С.Б.Бернштейн, А.Н.Горяинов, В.А.Дьяков (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1979. – С.179-180.
1288. Моисеева Н.Н. Бантыш-Каменский Николай Николаевич // Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь / Ред. кол. С.Б.Бернштейн, А.Н.Горяинов, В.А.Дьяков (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1979. – С.59-60.
1289. Мыльников А.С. Задерацкий Николай Петрович // Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь / Ред. кол. С.Б.Бернштейн, А.Н.Горяинов, В.А.Дьяков (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1979. – С.159-160.
1290. Надлер В.К. // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805 – 1905) / Под. Ред. М.Г.Халанского и Д.И.Багалея. – Харьков, 1908. – С.282-287.
1291. Предметный указатель и словотолковник к Четииим-Минеям Святителя Димитрия, митрополита Ростовського. – К.: Тип. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1902. – 140 с.

1292. Радченко К.Ф. Столетие Киевской первой гимназии (1809 – 1811 – 1911). – Т.1: Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии. – К.: Унив. тип., 1911. – С.374.
1293. Радченко Константин Федорович // Историко-филологический институт князя Безбородько в Нежине 1901 – 1912: Преподаватели и воспитанники. – Нежин: Тип.-литогр. В.К.Миленевского, 1913. – С.47.
1294. Русский биографический словарь / Издан под ред А.А.Половцева. – Т.II. – СПб.: Тип. Главного управл. уделов, 1900. – 799 с.
1295. Систематический указатель к „Университетским известиям” за 1861 – 1912 г. – К.: Университетская тип. – 202 с.
1296. Скакун О.Ф. Владимирский-Буданов Михаил Флегонтович // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь / Ред. кол. С.Б.Бернштейн, А.Н.Горяинов, В.А.Дьяков (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1979. – С.104-106.
1297. Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь / Ред. кол. С.Б.Бернштейн, А.Н.Горяинов, В.А.Дьяков (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1979. – 430 с.
1298. Сумцов Н. Бодянский Осип Максимович // Венгров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. – Т.5. – СПб., 1897. – С.51-75.
1299. Указатель статей помещенных в I – XX томах „Записок имп. Одесского общества истории и древностей”. – Одесса: „Экономическая” типография, 1898. – 43 с.
1300. Цейтлин Р.М. Кеппен Петр Иванович // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь / Ред. кол. С.Б.Бернштейн, А.Н.Горяинов, В.А.Дьяков (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1979. – С.182-183.

1301. Чухрай П.Г. Линниченко Иван Андреевич // Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь / Ред. кол. С.Б.Бернштейн, А.Н.Горяинов, В.А.Дьяков (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1979. – С.220-221.
1302. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет существования (1805 – 1905). – Харьков: Печат. Дело, 1908. – 162, 310 с.
1303. Bielski Joachim // Polski slownik biograficzny. – Т.II. – Krakow: Nakladem PAN, 1936. – S.61-64.
1304. Gwagnin Aleksander // Polski slownik biograficzny. – Т.IX. – Krakow: Zaklad narodowy im. Ossolinskiх w-wo PAN, 1960. – S.202-204.
1305. Jablonowski Jozef Aleksander // Polski slownik biograficzny. – Т.X. – Wroclaw – Warszawa – Krakow: W-wo PAN, 1962 – 1964. – S.225-228.
1306. Kochowski Wespazjan // Polski slownik biograficzny. – Т.XIII. – Wroclaw – Warszawa – Krakow: W-wo PAN, 1967 – 1968. – S.218-220.
1307. Naruszewicz Adam // Polski slownik biograficzny. – Т.XXII. – Wroclaw – Warszawa – Krakow: W-wo PAN, 1977. – S.554-561.
1308. Ohloblyn O. Istoriiа Rusov // Encyclopedia of Ukraine. – Vol.2. – Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 1988. – P.360.